नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतीहरू

विष्णुराज उप्रेती

नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतीहरू

विष्णुराज उप्रेती

प्रकाशक

नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्परेरी रिसर्च

उद्धृतार्थः

उप्रेती विष्णुराज । २०७१ । नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतीहरू । काठमाडौंः नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्परारी रिसर्च ।

सर्वाधिकार © लेखकमा सुरक्षित ।

यस पुस्तकको कुनै पनि अंश उल्लिखित अधिकारप्राप्त संस्था वा व्यक्तिको लिखित स्वीकृतिविना पुनःप्रकाशन, पुनरुत्पादन, अनुलिपि यन्त्र अथवा त्यस्तै अरू यन्त्रहरूमा सञ्चयन, प्रसारण तथा विद्युतीय, यान्त्रिक, प्रतिलिपि, रिकर्डिङ अथवा त्यस्ता कुनै माध्यमहरूमा प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

प्रकाशक : नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्परारी रिसर्च

ISBN: 978-9937-8865-2-9

भाषा सम्पादन तथा केही खण्डको आंशिक अनुवाद : सिपी अर्याल

आवरण अवधारणा : सुमन बाबु पौडेल

मूल्य : **रु. ५००/-**

ले-आउट तथा डिजाइनः

ज्योती खतिवडा

मुद्रणः

हाइडल प्रेस प्रा. लि., डिल्लीबजार, काठमाण्डौं ।

अस्वीकारोक्तिः

यस पुस्तकमा निहित दृष्टिकोण तथा विचार लेखकका निजी अभिव्यक्ति हुन् ।

समर्पण

आमा शान्तकुमारी उप्रेती,

बुबा स्वर्गीय दुर्गाप्रसाद उप्रेती र

ससुराबुवा कवि घलेलाई

क

कृतज्ञता

नेपाल अहिले आफ्नो आधुनिक इतिहासमै अत्यन्त जटिल चौबाटोमा उभिएको छ । पुराना संरचनाहरू परिवर्तनका क्रममा फालिएका छन् भने परिवर्तनले ल्याएका चुनौती सामना गर्ने नयाँ संरचना तयार भैसकेका छैनन् । एकातर्फ, नेपालका राजनीतिज्ञहरूको महत्त्वाकांक्षा, अहम् र पार्टीगत, गुटगत तथा व्यक्तिगत स्वार्थबाट पूरै प्रभावित भएको छ। अर्कोतर्फ, अर्थतन्त्र पनि मजदुरको असहयोग र संघर्ष, राजनीतिकरण, ब्यापारी र उद्योगपतिको स्वार्थ तथा देशमा बढ्दै गएको भ्रष्टाचारको नकारात्मक प्रभावबाट आक्रान्त छ । लगानीमैत्री वातावरण नभएको भन्दै ठूला लगानीकर्ता आकर्षित हुन सकेका छैनन् । व्यापार घाटा लगातर बढ्दो छ। नेपाली समाज पनि विगतको सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसपछिको गतिविधिका कारण पूर्णतः अस्थिर, चलायमान र बढी हिंस्रक बन्दै गैरहेको छ। त्यसैगरी, नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति–केन्द्रहरूको रणनीतिक चाख र स्वार्थबाट पनि त्यत्तिकै प्रभावित भैरहेको छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा "नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतीहरू" नामक पुस्तक पाठकसमक्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

एउटै पुस्तकमार्फत नेपालको यो जटिल संक्रमणकालीन अवस्थाको समग्र पक्षहरूको विवेचना असम्भवै छ । यद्यपि, हाल देखिएका शान्ति–निर्माणका प्रमुख मुद्दा र तिनको सम्बोधनका बारेमा यस पुस्तकमा सक्दो चर्चा गरिएको छ । केही महिना पहिला प्रकाशित लेखकको पुस्तक "नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व र यसको प्रभाव"ले यो पुस्तकको पृष्ठभूमि तयार पारेको छ। त्यसैले, यी दुवै पुस्तक अन्तर–सम्बन्धित भएकाले दुवैलाई एकैसाथ हेरेमा नेपालको अहिलेको जटिलतालाई समग्रतामा बुझ्न सहज हुनेछ ।

पुस्तक प्रकाशन आफैंमा निकै जटिल, लामो समय लाग्ने र धेरै व्यक्तिहरूको संलग्नता चाहिने विषय हो। यो पुस्तक प्रकाशनको क्रममा मैले धेरै व्यक्तिहरूबाट सल्लाह सुझाव र सहयोग प्राप्त गरेको छु तर यहाँ ती सबैको नाम उल्लेख गर्न सम्भव भएन। तैपनि, लेखनको क्रममा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्नु हुने केही व्यक्तिहरूको नाम यहाँ उल्लेख नगर्ने हो भने अन्याय हुनेछ।

मेरो व्यावसायिक दायित्वमा सधैं सहज वातावरण तयार गरिदिने, पुस्तक लेख्ने सन्दर्भमा बौद्धिक सहयोग गर्ने, घरको सम्पूर्ण दायित्व लिएर मलाई स्वतन्त्र रूपमा यो कर्यमा लाग्ने अवस्था सिर्जना गर्ने श्रीमती यमुनालाई हृदयदेखि आभार व्यक्त गर्दछु। छोरी अस्मिता र छोरा आयुष सधैंभरि हाम्रो प्रेरणाका स्रोत बनेका छन्। मैले पुस्तक लेख्न व्यस्त हुनु परेकाले उनीहरूलाई पर्याप्त समय दिन नसक्दा पनि उनीहरूले मलाई प्रेरित गरिरहे। म उनीहरू दुवै जनालाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु। मेरा सधैंका प्रेरणाका स्रोतहरू– आमा शान्तकुमारी उप्रेती, बुबा स्वर्गीय दुर्गाप्रसाद उप्रेती र ससुराबुवा कवि घले, जसले मलाई परोपकार र सद्भावको संसार देखाउनु भयो उहाँहरू सबैमा म हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। मेरो काममा सधैं सहयोग गर्ने भाञ्जी शर्मिलालाई विशेष धन्यवाद।

मेरा कार्यालयका साथीहरू अनिता घिमिरे, सिद्धि मानन्धर, अप्सरा के.सी., सोनी केसी, गीता थापा, सुमन बाबु पौडेल, गोपीकेश आचार्य, अनल तण्डुकार, प्रभात उप्रेती, अमित महर्जन, प्रतिक्षा आचार्य र प्रणव अधिकारीले मलाई विभिन्न समयमा पुऱ्याउनु भएको सहयोगका लागि उहाँहरू सबैलाई विशेष धन्यवाद। सिपी अर्याल जीले भाषा सम्पादन तथा अनुवादमा लगातार काम गरी सहयोग गर्नु भएको छ। म उहाँलाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु। किताब लेख्दा होस् वा अनुसन्धान गर्न जाँदा बिहानैदेखि राति अबेरसम्म पनि सवारी चलाएर सहयोग गर्ने ड्राइभर रमण महर्जनलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु।

विष्णुराज उप्रेती, विद्यावारिधि
सिभिल होम्स ३, सुनाकोठी
ललितपुर

विषय सूची

परिच्छेद १ द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणका अवधारणा १

परिच्छेद २ शान्ति प्रक्रिया : शान्ति वार्ता तथा वार्ता प्रक्रियाबारे चिन्तन .. ४५

परिच्छेद ३ युद्धदेखि शान्तिसम्मको संक्रमण, व्यवस्थापन, मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन ९१

परिच्छेद ४ शान्ति–प्रक्रियामा महिला १५३

परिच्छेद ५ शान्ति–प्रक्रियामा नागरिक समाज, राजनीतिक दल र सञ्चारमाध्यम १७९

परिच्छेद ६ सशस्त्र द्वन्द्वमा तेस्रो पक्षीय मध्यस्थता २२३

परिच्छेद ७ द्वन्द्वोत्तर राज्य निर्माणका सवाल र चुनौती २५९

परिच्छेद ८ द्वन्द्वोत्तर नेपालमा पुनर्निर्माण र विकास २९१

परिच्छेद ९ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणमा साना हतियारको चुनौती ३१५

परिच्छेद १० दिगो शान्तिका लागि द्वन्द्वोत्तर समाजमा मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन ३३७

परिच्छेद ११ द्वन्द्वोत्तर नेपालको संक्रमणकालीन राजनीतिक जटिलता र चुनौती ३६९

तालिका विवरण

तालिका १.१ समाजमा द्वन्द्वका संरचनागत कारणका केही उदाहरण.......... ९

तालिका १.२ शान्ति–निर्माण र द्वन्द्वसम्बन्धी आधारभूत बुझाइ ११

तालिका १.३ द्वन्द्व रूपान्तरणमा भेराइननको दृष्टिकोण २३
तालिका १.४ द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणमा विभिन्न अवधारणा, कर्ता र कार्यनीति २९
तालिका ३.१ सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वका स्रोत......................९२
तालिका ४.१ नेपाली शान्ति–प्रक्रियाको वार्ता टोली तथा सहजकर्तामा महिला संलग्नता १६४
तालिका ४.२ २०६४ संविधानसभा सदस्यको पार्टीगत लैंगिक संरचना... १६९
तालिका ४.३ पहिलो संविधानसभामा पार्टीगत आधारमा उम्मेदवार........१७२
तालिका ४.४ दोस्रो संविधानसभा सदस्य (महिला)हरूको सूची........... १७३
तालिका ८.१ सशस्त्र द्वन्द्वकालमा ध्वस्त भएका भौतिक पूर्वाधार..........३०२

बक्सहरूको सूची

बक्स १.१ द्वन्द्वका आधारभूत कारण..६
बक्स १.२ द्वन्द्वका विशेषताहरू ७
बक्स १.३ मल्टी ट्र्याक कूटनीति २७
बक्स २.१ देउवा समिति ४७
बक्स २.२ वार्ता समूह, वि.सं. २०५८ .... ४८
बक्स २.३ २०५८ सालको वार्ताका सहजकर्ता...................................५३
बक्स २.४ २०५९ सालका वार्ताकारहरू..५६
बक्स २.५ नेकपा (माओवादी) र सरकारबीच भएको युद्धविराम आचारसंहिता ५८
बक्स २.६ २०५९ सालको वार्ताका सहजकर्ताहरू.............................. ६१
बक्स २.७ सरकारी एजेन्डाका संक्षेप ६४
बक्स २.८ वार्ताका लागि माओवादी एजेन्डाका संक्षेप........................ ६७
बक्स २.९ युद्धविराम भंगः पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)को वक्तव्यको सारांश.. ७०

बक्स २.१० शाही नेपाली सेनाबारे माओवादीको धारणा ७६
बक्स ३.१ नेपाली शान्ति-प्रक्रियाको फरक विशेषता.......................... १००
बक्स ३.२ मेलमिलापका लागि आवश्यक परम्परागत संस्था तथा त्यसमा हुने अभ्यास.. १५२
बक्स ६.१ राष्ट्रसंघका महासचिव कोफी अन्नानलाई माओवादीको पत्र २३५
बक्स ८.१ विस्तृत शान्ति-सम्झौतामा समावेश द्वन्द्वोत्तर विकासका सवाल २९८

चित्रहरूको सूची

चित्र ३.१ द्वन्द्वोत्तर सवालमा सहकार्य..९९
चित्र ३.२ संक्रमणको व्यवस्थापनका लागि संरचनागत व्यवस्थापन.....१२८
चित्र ३.३ संक्रमणको व्यवस्थापनका संरचनागत चुनौती १२८
चित्र ३.४ द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा अँगाल्नुपर्ने व्यावहारिक कदमहरू........ १४५
चित्र ४.१ सम्भावित शान्ति संरचनामा महिला सहभागिता.................१६३
चित्र ७.१ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका अन्तरसम्बन्धित पक्षहरू २६३
चित्र ७.२ राज्यपुनर्संरचनाका तत्वहरू २६४
चित्र ७.३ राष्ट्रिय पहिचान निर्माणका आधारभूत तत्वहरू.................. २६५
चित्र ७.४ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका लागि विविध नीति र तिनीहरूको अन्तरसम्बन्ध २६६
चित्र ७.५ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणमा सुशासनका आवश्यक तत्वहरू...... २६७
चित्र ७.६ विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्न आवश्यक तत्वहरू. २६८
चित्र ७.७ कानुनी शासन र विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्ने कामका विविध पक्षहरू २६९

चित्र ७.८ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणको सफलता निर्धारण गर्ने तत्वहरू...... २७०

चित्र ७.९ कर्मचारीतन्त्र पुनर्संरचना तथा सेवा सुनिश्चितताका आधारहरू...२७१

चित्र ७.१० सामाजिक असुरक्षा निम्त्याउने तत्वहरू २७५

चित्र ७.११ सुरक्षा क्षेत्र सुधारका तत्वहरू... २८२

चित्र ७.१२ राजनीतिक दल सुधारका तत्वहरू २८६

चित्र ८.१ विकासमुखी द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका अन्तरसम्बन्धित पक्षहरू २९४

चित्र ८.२ परियोजना चक्रको द्वन्द्वसंवेदनशील रूपरेखा ३०६

चित्र ९.१ समाजमा साना हतियारको विविध असर ३२२

चित्र १०.१ मेलमिलाप तथा सामाजिक-राजनीतिक पुनर्समायोजनका विविध पक्षहरू...३५४

परिच्छेद १ | द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-निर्माणका अवधारणा

१.१ परिचय

कुनै पनि हिंसात्मक द्वन्द्वको उचित व्यवस्थापन गर्न द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-निर्माणलाई अवधारणात्मक आधार बनाउनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । त्यसैले नेपालको शान्ति-निर्माणलाई पनि त्यस्तै खाका आवश्यक छ । यो परिच्छेदले द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-निर्माणसम्बन्धी केही सवाल, दृष्टिकोण, कार्यनीति र उपायहरूको चर्चा गर्छ ।[१] नेपालमा वि.सं. २०५२ फागुनदेखि २०६३ मंसिरसम्म भएको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व र शान्ति वार्ताबारे अध्ययन गर्न यी पद्धति प्रयोग भएका छन् । शान्ति-निर्माणको पाटोलाई राम्ररी नबुझी द्वन्द्व रूपान्तरण गर्न कठिन हुन्छ । त्यसैले द्वन्द्व समाधान र स्थायित्व प्राप्तिबारे अघि सारिएको सैद्धान्तिक खाकालाई प्रष्ट पार्नु यस परिच्छेदको उद्देश्य हो ।

१.२ द्वन्द्वको अर्थ

द्वन्द्व तरल र अस्पष्ट शब्दावली हो । त्यसैकारण फरक-फरक मानिसले फरक परिप्रेक्ष्यअनुसार द्वन्द्वलाई भिन्नाभिन्नै तरिकाले परिभाषा र व्याख्या गरेका छन् । द्वन्द्वले बहस वा तर्क, मतभिन्नता, विवाद, झै-झगडा, संघर्ष, लडाइँ, मुकाबिला, अस्थिरता, अशान्ति, अराजकता वा हिंसालाई जनाउन सक्छ । आफ्नो रोजाइ, चाहना, लक्ष्य वा मान्यतामा हुने भिन्नताका कारण वा साधन-स्रोत, शक्ति र पद प्राप्त गरी नियन्त्रणका लागि दुई वा दुईभन्दा बढी मानिसहरू एकअर्काविरुद्ध उत्रिँदा द्वन्द्व हुन्छ । द्वन्द्वमा सामान्यतया

---

१ द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरू (भृकुटी प्रकाशन, काठमाडौं) नामक छुट्टै पुस्तकमा लेखकद्वारा द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-निर्माणका विस्तृत सिद्धान्त, बुझाइ, अवधारणा र पद्धतिहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

रिस, असन्तोष, पीडा, व्यग्रता वा डरको भावना समाहित हुन्छ । बुझाइको भिन्नता, गलत बुझाइ, स्वार्थको लडाइँ, शक्तिसंघर्ष, स्रोतमाथि नियन्त्रणको होडबाजी, मतभिन्नता, सार्वजनिक असन्तुष्टि, भौतिक तथा शाब्दिक विरोध, विद्वेष, वस्तुको प्रयोग, मुद्दा दर्ता, हिंसात्मक तथा रक्तपातपूर्ण युद्धजस्ता पक्षलाई द्वन्द्वले समेट्छ (बेकलर सन् २००२; उप्रेती सन् २००४ए) । विभेदको भावना, शंका–उपशंका, अन्याय, अविश्वासले पनि मानिसलाई द्वन्द्वतिर धकेल्छ । द्वन्द्व मानिसको मन–मष्तिस्कसँग सम्बन्धित भएकोले समाजमा द्वन्द्व अवश्यम्भावी छ र सामाजिक प्रक्रियाबाट यो तत्व अविभाज्य पनि छ ।

सामान्यतया ‘द्वन्द्व’ लाई शान्तिको उल्टो अर्थमा मात्र लिने गरेको पाइन्छ । धेरैले द्वन्द्व अस्वीकार्य र समाजका लागि घातक भएकाले यसलाई टार्नु अथवा निराकरण गर्नुपर्ने ठान्छन् । तर, यो संकुचित र एकपक्षीय बुझाइ हो । यस्तो बुझाइले द्वन्द्वका विविध स्तर र स्वरूपबीच फरक छुट्याउन दिँदैन (उप्रेती सन् २००६ए, गाल्टुङ सन् २०००ए र बी; सन् १९९६; सन् २००४ए र बी) । र, यो विचार सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनमा पनि तगारो बन्छ । सबै समाजमा द्वन्द्व हुन्छ । यो निश्चित व्यक्तिमा, व्यक्तिहरूबीच, परिवार, परिवारहरूबीच, सामुदायिक सदस्य र समूहबीच, सामुदायिक समूह र बाह्य संस्थाबीच, विभिन्न जातीय समूहबीच, राजनीतिक दल तथा राष्ट्रहरूबीच पनि प्रकट हुन्छ, केवल स्वरूपमात्र फरक हुन्छ । द्वन्द्व परिवर्तनतिर उन्मुख समाजको सूचक पनि हो । रचनात्मक द्वन्द्वले समाजलाई गतिशील बनाउँछ । नयाँ प्रविधिले ल्याएको तीब्र परिवर्तन, साझा सम्पत्ति स्रोतको व्यावसायीकरण, सार्वजनिक स्रोतको निजीकरण, बढ्दो उपभोक्तावाद र द्वैध सरकारी नीतिजस्ता कुराले द्वन्द्व निम्त्याउँछन् (बकल्स सन् १९९९) । यी सबै परिवर्तन र यीसँग गाँसिएका द्वन्द्व रोक्न असम्भवप्रायः छ । यी सबै द्वन्द्वलाई स्वीकार्नु, व्यवस्थित गर्नु र रूपान्तरण गर्नु सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनका लागि एकमात्र उपाय हो (नेहेम र अरू सन् २००१; ओईसीडी सन् २००१; उप्रेती सन् २००४ए र बी; भेरिनेन सन् १९९१) । सबै द्वन्द्व खराब हुँदैनन् ।

द्वन्द्व मानिसको मन–मष्तिस्कबाट सिर्जना हुने र मानिस समाजको अभीन्न सदस्य हुने हुँदा जुनै पनि समाजमा द्वन्द्व हुन्छ । तत्कालै यो व्यवस्थित वा

निर्मूल हुन पनि सक्छ, नहुन पनि । तर, समयको अन्तरालमा यो रूपान्तरित हुन्छ र उल्लेख्य दीर्घकालीन एवं अल्पकालीन असरमार्फत अनेकौं नतिजातर्फ डोरिन्छ। यस्ता नतिजा समाजका लागि सकारात्मक र नकारात्मक दुवै खालका हुन सक्छन् (सिमेक्का सन् १९९३)। द्वन्द्वलाई उद्देश्य, प्रकृति, स्वरूप आदिका आधारमा भिन्न-भिन्न प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। सक्रियताका आधारमा द्वन्द्वका दुई चरण छन् :

(१) सुषुप्त द्वन्द्व (ल्याटेन्ट कन्फ्लिक्ट): विविध तथा प्रतिस्पर्धात्मक स्वार्थसहितका द्वन्द्वोन्मुख समूहबीच द्वन्द्व हुन सक्ने तर त्यो बाहिर आइनसकेको अवस्था र,

(२) सक्रिय द्वन्द्व (एक्टिभ कन्फ्लिक्ट): बेमेल भएका पक्षहरूले कुनै स्थिति अथवा समस्यामाथि देखिने गरी प्रतिक्रिया जनाएको अवस्था ।

अभिव्यक्तिमा आधारित रही द्वन्द्वलाई निम्नअनुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ : (क) शान्तिपूर्ण (जस्तैः नागरिक अवज्ञा) र (ख) हिंसात्मक (जस्तै : सशस्त्र विद्रोह, युद्ध वा आतंककारी हमला) । समाधानको उपायलाई आधार मानेर द्वन्द्वलाई चार समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ : (१) घातक द्वन्द्व, जुन सहमतिद्वारा समाधान हुने खालको देखिँदैन र अन्त्यमा जित-हार (विन-लुज)को अवस्थामा परिणत हुन्छ । (२) विरोधाभाषपूर्ण द्वन्द्व (प्याराडक्सिकल कन्फ्लिक्ट), जुन हारमा परिणत हुन्छ र अस्पष्ट तथा प्रश्नयोग्य हुन्छ। (३) समाधानयोग्य द्वन्द्व (लिटिगियस कन्फ्लिक्ट), जुन जित-जित (विन-विन)को अवस्थामा टुंगिन सक्छ वा जसले सहमतीय परिणाम निम्त्याउँछ (मार्टिनेली र एलमेइडा सन् १९९८) र (४) भ्रामक द्वन्द्व (इल्युजनरी कन्फ्लिक्ट), जहाँ असहमत दुवै पक्षले एउटै कुरा चाहेका हुन्छन्, तर तिनलाई सोको अनुभूति भएको हुँदैन (उप्रेती सन् २००३ए र बी)। द्वन्द्व रचनात्मक र ध्वंशात्मक दुवै हुन सक्छ। तर, रचनात्मक द्वन्द्व सकारात्मक परिणाम ल्याउने खालको हुन्छ।

द्वन्द्वको बारेमा छलफल गर्दा द्वन्द्व व्यवस्थापन र द्वन्द्व रूपान्तरणसम्बन्धी अवधारणा बुझ्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणले खासगरी द्वन्द्वको प्रकृतिमा परिवर्तन गर्न द्वन्द्वरत पक्षहरूको सम्बन्धमा देखिनुपर्ने परिवर्तन वा सुधारलाई जनाउँछ । द्वन्द्वको निदान (कन्फ्लिक्ट रिजोल्युसन)ले द्वन्द्वको

दीर्घकालीन समाधानमा जोड दिन्छ। त्यसैगरी द्वन्द्वको व्यवस्थापन (कन्फ्लिक्ट म्यानेजमन्ट)ले शक्ति बाँडफाँटको माध्यमबाट द्वन्द्वलाई जटिल हुनबाट रोकी सही बाटोतिर डोर्‍याउँछ । द्वन्द्व रूपान्तरण (कन्फ्लिक्ट ट्रान्सफर्मेसन)ले परिस्थितिअनुसार अभिकर्ताहरूले सम्बन्ध सुधारका लागि आफू रूपान्तरित हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ (गाल्टुङ सन् २०००ए र बी; बीबीआरसीसीसीएम सन् २००३) ।

हिंसात्मक सामाजिक परिस्थितिमा मानिसले द्वन्द्वलाई तुरुन्त हिंसात्मक अवस्थाका रूपमा व्याख्या गर्छन् । यस्तो अवस्थामा विचार, सिद्धान्त र अभ्यासमा मानिसबीच देखिने मतभिन्नता नै द्वन्द्व हो (बकल्स सन् १९९९) र यो हिंसात्मक मात्र हुँदैन भन्ने मान्यता भुल्छन्। द्वन्द्वको सुरुआती अवस्था गुनासो हो। त्यसमा व्यक्ति वा समूहले आफू अन्यायमा परेको ठान्छन्। यसले रोष वा गुनासोको आधार तयार गरिदिन्छ । जब मानिसबीच सांस्कृतिक, राजनीतिक, सामाजिक वा आर्थिक विनिमयद्वारा सिर्जित अन्यायको अनुभूति (फिलिङ्स अफ इन्जस्टिस) गर्छन् तर त्यसको न्यायपूर्ण सम्बोधनको अभाव महसुस गर्छन्, तब द्वन्द्व सिर्जना हुने आधार बन्छ (युरी र अन्य सन् १९८९) । फलतः सम्भावित द्वन्द्व प्रस्फुटित हुन्छ (भेराइनन सन् १९९१) । द्वन्द्वको चरम अवस्थामा मानिसले यस्तो मुठभेडलाई बाहिर ल्याइदिन्छन् र मुठभेड प्रत्यक्ष मुखरित हुन्छ (बुस सन् १९९५; कप्लान सन् १९९५) ।

द्वन्द्वको बहसमा दुई महत्त्वपूर्ण विचारधारा छन्। एउटा विचारधाराले मेलमिलाप र शान्तिपूर्ण अवस्थाविरुद्ध उत्रिने अवधारणाजसरी द्वन्द्वलाई अविवेकी र नकारात्मक भनी व्याख्या गर्छ। द्वन्द्वको यो व्याख्या बढी यान्त्रिक छ (मार्टिनेली र एलमेइडा सन् १९९८) । अर्को विचारधाराले सामाजिक परिवर्तनका लागि द्वन्द्व उपयोगी माध्यम पनि हुन सक्ने ठहर गर्छ। यो विचारले द्वन्द्वको अस्तित्व स्वीकार्छ। रचनात्मक सामाजिक प्रक्रियामा द्वन्द्व उपयोगी हुन सक्ने ठान्छ। यो मान्यताले समूहको सीमा स्थापित गर्न, समूहमा सहमति सुदृढ पार्न, आत्मपहिचान विकास गर्न र सामाजिक ऐक्यबद्धता तथा आर्थिक/सामाजिक परिवर्तनमा द्वन्द्वले योगदान दिन सक्छ (डगोर्टी र फाल्जग्राफ सन् १९९०) । यो अवधारणाअनुसार द्वन्द्व निरन्तर सामाजिक प्रक्रिया हो । समाजको शक्ति संरचना निर्माण गर्न र

सामाजिक सम्बन्धहरूलाई आकार दिन यसको ठूलो भूमिका रहन्छ (मार्टिनेली र एलमेइडा सन् १९९८) । यान्त्रिक दृष्टिकोणभन्दा भिन्न रूपमा गाल्टुङ (सन् २०००ए र बी) तर्क गर्छन् कि द्वन्द्व नयाँ राजनीतिक, आर्थिक र भौतिक वातावरणअनुसार समाजको अनुकूलन हुने प्रक्रियामा समाहित हुन्छ । मेरो निचोड के छ भने, समकालीन परिस्थितिमा नयाँ खोज, नीति, कार्यपद्धति, कानुन, स्थानीय शक्तिसम्बन्ध, निजीकरण र विश्वव्यापीकरणको प्रक्रियाले द्वन्द्वको कारण निर्धारण गर्छ ।

मुठभेड विध्वंशात्मक वा हिंसात्मक द्वन्द्वको एउटा प्रकार हो । यसले सधैंजसो नकारात्मक परिणाम निम्त्याउँछ । मानिसहरूलाई छुट्ट्याउँछ, सम्बन्धहरू तहसनहस पार्छ, हिंसा, डर तथा अविश्वास बढाउँछ र व्यक्तिगत तथा सामाजिक रूपमा नकारात्मक दिशातर्फ उन्मुख गराउँछ । यसविपरीत रचनात्मक द्वन्द्वले सही र उपयोगी तरिकाअनुसार मानिसहरूलाई एकअर्काप्रति आत्मीय बनाउँछ र उनीहरूबीचको सम्बन्धलाई उँचो बनाउँछ । साथै, यसले द्वन्द्वमा समाहित सबै समूहलाई सकारात्मक बाटो देखाउँछ । नेपालमा भएको माओवादी विद्रोहजस्तो द्वन्द्व र भारतका माओवादी विद्रोहका गतिविधिहरू आफैंमा जटिल प्रकृतिका छन् । त्यसैले यस्ता द्वन्द्वमा समाधानका थुप्रै उपाय तुहिएका थिए । खासगरी यिनमा हिंसामा आधारभूत मान्यतामा मतभेद, स्रोतको बाँडफाँट र सोमाथि प्रभुत्वका साथै, राज्य शक्तिमाथि नियन्त्रण र यसको आफ्नो स्वार्थ/उद्देश्यअनुकूल प्रयोगजस्ता राजनीतिक महत्त्वकांक्षाबाट निर्देशित छन् । यस्ता द्वन्द्वमा कहिलेकाहीं टार्न नसकिने खालका जित–हारको अवस्था पनि देखिन्छ ।

बक्स १.१ द्वन्द्वका आधारभूत कारण

- वैचारिक भिन्नता वा सैद्धान्तिक विरोधाभाष
- विरोधीप्रतिको स्वार्थ/पूर्वाग्रह नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य
- लोभ र गुनासो तथा अति महत्त्वाकांक्षा
- दुर्लभ स्रोत, शक्ति र प्रतिष्ठामाथि प्रतिस्पर्धा
- भूमिका, दायित्व र अधिकारप्रति अस्पष्टता
- कमजोर सञ्चार र सूचनाको अभाव वा गलत अथवा अपूर्ण सूचना
- मानिसबीचको धारणा, काम गर्ने शैली र मनोभावको भिन्नता र आफूमात्र ठीक भन्ने अहम्
- विवादास्पद सम्मान र प्रोत्साहन प्रणाली
- निष्पक्षता र समानतामा असहजताको अनुभूति
- विविध विचार, शैली र आचरण र तिनीहरूको समग्र प्रभाव
- सामाजिक प्रक्रियामा आधारभूत बुझाइको अभाव
- विकासमा बेमेल/असमानता, स्वार्थ
- सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, प्राविधिक, आर्थिक र अन्य किसिमका परिवर्तनहरू अस्वीकार गर्ने मानसिकता
- अन्तर्राष्ट्रिय निहित स्वार्थहरू र तिनको स्वार्थमा काम गर्ने नायकहरूको महत्त्वाकांक्षा

स्रोतहरू: फल्गार र जोन्स सन् १९९४; बुस र फल्गार सन् १९९४; कप्लान सन् १९९५; जाँ र पेडर्सन सन् १९९६ बाट संकलित ।

अपेक्षित होस् वा अनपेक्षित, सामाजिक प्रक्रियाको एउटा अभिन्न अंग तथा सामाजिक विकास र परिवर्तनको अविच्छिन्न प्रतिफल नै द्वन्द्व हो । त्यसैले यसलाई उपयोगी सामाजिक कार्यमा कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने महत्त्वपूर्ण हुनुपर्छ । प्रकार्यवादी सिद्धान्त (फङ्सनलिजम् थिअरी)अनुसार कुनै समाजका व्यक्तिको मान्यताअनुसार समाज चल्छ भनी दुर्खिम तर्क गर्छन् । यसप्रकार, समाज नैतिक सहमतिमा आधारित भई सामान्य सन्तुलनमा रहेको छ । प्रकार्यवादीहरूले असन्तुलन र द्वन्द्वलाई प्राथमिकता दिँदैनन् । टाल्कट पार्सनको संरचनागत प्रकार्यवादको सिद्धान्तले पनि द्वन्द्वलाई समाजको प्रभावशून्य वा असाधारण

अवस्थाको रूपमा ग्रहण गर्छ (भेराइनन सन् १९९१; उप्रेती सन् २००२ए) । दुई किसिमका आर्थिक वर्गबीचको द्वन्द्व उल्लेख गर्दै कार्ल मार्क्सले आर्थिक द्वन्द्वको वैकल्पिक अवधारणा पेस गरेका थिए (सिमेक्का सन् १९९३) । उत्पादनको साधन कब्जा गरेको बुर्जुवा र आफ्नो श्रम बेच्ने श्रमिक वर्गबीच समाजमा सधैंभरि द्वन्द्व चलिरहने कुरामा मार्क्सले जोड दिन्छन् । डारेन्ड्रफले पनि फरक स्वार्थ भएका विशेषतः दुई समूह (शासक र शासित)बीच द्वन्द्व हुने व्याख्या गर्छन् तर यो श्रमिक र सम्पन्न वर्गबीच नै जोसँग पनि हुन सक्ने उनको तर्क छ । यसकारण द्वन्द्व आर्थिक स्रोतका लागि केवल वर्ग संघर्षमा मात्र सीमित हुँदैन, फरक स्वार्थ भएका समूहबीचको शक्ति संघर्षमा पनि हुन सक्छ । सिमेक्का (सन् १९९३)ले भने द्वन्द्वको मार्क्सवादी विश्लेषणको आलोचना गरेका छन् । मार्क्सले सामाजिक सम्बन्ध र द्वन्द्वको आर्थिक पाटोमा मात्रै जोड दिएका तर सहचार्यमा नदिएका उनको आरोप छ ।

बक्स १.२ द्वन्द्वका विशेषताहरू

द्वन्द्व

- देखिन कम्तीमा दुई पक्षको आवश्यकता हुन्छ
- ओहदा, स्रोत वा शक्तिको अभाव अथवा सोमाथि विषम नियन्त्रणको कारण उब्जन्छ
- अर्को पक्षलाई ध्वस्त पार्ने, घाइते बनाउने, विफल पार्ने वा नियन्त्रण गर्ने प्रयास हुन्छ
- विरोधबीच समूहहरूमा अन्तर्क्रिया, क्रिया र प्रतिक्रियाको आवश्यकता हुन्छ
- सम्बन्धले अभावयुक्त स्रोत नियन्त्रण गर्ने वा व्यवहारलाई प्रभाव पार्ने प्रयास गर्छ
- सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण निष्कर्षसहितको सामाजिक अन्तर्क्रिया हुन्छ
- प्रक्रियाले समूहबीच अन्तर्क्रियाको अस्थायित्वको प्रतिनिधित्व गर्छ
- शासनको मान्यता र चाहनाहरूमा सम्बन्ध स्थानान्तरित हुन्छ
- अहिंसात्मक वा हिंसात्मक दुवै स्वरूपमा देखा पर्न सक्छ ।

स्रोत : साइडावे सन् १९९६; उप्रेती सन् २००४ए; प्रुइट र कार्नेभेल सन् १९९३; पेन्डिच र अरू सन् १९९४; स्मिथ सन् १९९७; गाल्टुङ सन् २००० ।

म्याक्स वेबरको सामाजिक क्रियाको सिद्धान्त (सोसल एक्सन थिअरी) अनुसार समानताको अवस्था र द्वन्द्वले सामाजिक स्थिति निर्धारण गर्छ । यो

विचारधाराअनुसार द्वन्द्व सामाजिक प्रक्रियामा मिसिएको हुन्छ, तर प्रकारान्तरमा यो समाजका शक्तिशाली व्यक्तिको पक्षमा ढल्किन खोज्छ । वेबरले समाजमा शक्ति कसरी स्थापित र वैध हुन्छ भनी व्याख्या गरेका छन् । उनको सिद्धान्त (वेबर सन् १९४८) मा चार प्रमुख पक्ष छन् : (क) शक्तिको भूमिका, (ख) व्यवस्थित प्रक्रियामा जोड, (ग) वैधता, र (घ) निजी स्वार्थहरू ।

वेबर (सन् १९४८) को द्वन्द्व सिद्धान्तका प्रमुख तत्त्व यसप्रकार छन् : (क) सामाजिक जीवनमा द्वन्द्व व्यापक छ, (ख) समाजका समूह र व्यक्तिबीच विविध तरिकाले शक्ति बाँडफाँट हुन्छ, (ग) कुनै पनि समाजमा थोरै शक्ति भएकालाई धेरै शक्ति भएकाले बनाएको नियम र दिएको आदेश सहमतिद्वारा कार्यान्वियनमा ल्याई सामाजिक व्यवस्था प्राप्त गरिन्छ, (घ) सामाजिक संरचना र समाजको मानक व्यवस्था दुवै शक्तिशालीहरूबाट व्यापक प्रभावित हुन्छन् र यिनै शक्तिशाली मानिसको स्वार्थलाई यसले प्रतिनिधित्व गर्न थाल्छ, (ङ) सामान्य मानिसलाई भन्दा शक्तिशालीका लागि सामाजिक परिवर्तन प्रायः घातक हुन्छ । यसप्रकार शक्तिशालीहरूले परिवर्तनको विरोध गर्छन् वा यसविरुद्ध उत्रन्छन्, (च) यी परिवर्तनबाट फाइदा लिन खोज्ने मानिसका क्रियाकलापले समाजमा परिवर्तन ल्याउँछ ।

व्यक्ति र समाजमा द्वन्द्वका सकारात्मक र नकारात्मक दुवै असर हुन्छन् । सकारात्मक प्रभावलाई हेर्ने हो भने द्वन्द्वले मानिसलाई जित हात पार्न उत्साहित बनाउन सक्छ । यसले दृढता बढाउँछ र सामूहिक निष्ठा बलियो बनाउँछ । यसले समस्याहरूको निर्क्योल गर्छ र लगावको मूल विषय पहिचान गर्छ । नवीन शैली र अवधारणाहरूतर्फ यसैले डोऱ्याउँछ । आइपरेका समस्या समाधान गर्छ वा देखिएका समस्याबारे स्पष्ट बनाउँछ र समाधानउन्मुख गराउँदै द्वन्द्वले परिवर्तनको प्रक्रियातर्फ लैजान मद्दत गर्छ । यसले राजनीतिक लेनदेन, प्रभाव, प्रतिस्पर्धा र सहमतीय क्षमता पनि बढाउँछ ।

यसैगरी द्वन्द्वका नराम्रा परिणाम पनि हुन सक्छन् । यसले रिस, तोडफोड, होहल्ला, कुण्ठा, असफलताप्रतिको डर र व्यक्तिगत असमर्थतातर्फ उन्मुख गराउँछ । यसले गम्भीर सूचना रोक्न वा तोडमोड गर्न सक्छ । उत्पादनशील

मानिसको उत्पादकत्व घटाउँछ । वृत्तिविकासलाई छेउ लगाउँछ, सम्बन्धहरू तहसनहस पार्छ र विद्यमान कार्यप्रणालीलाई ध्वस्त पार्छ । यसले मस्तिष्कको क्षमतामा पनि अपव्यय गराउँछ, धन र समयको समेत क्षति गराउँछ । उत्पादकत्व ह्रास गराई द्वन्द्वले हिंसालाई बढोत्तरी गर्छ, सामाजिक मेलमिलाप भंग गर्छ र समाजलाई विभक्त बनाउँछ । जब शान्तिपूर्ण द्वन्द्व हिंसा र युद्धमा परिणत हुन्छ, मानवअधिकार उल्लंघन, दुर्घटना र ध्वंश बढ्छन् र अन्ततः राज्य असफलतातर्फ धकेलिन्छ ।

तालिका १.१ समाजमा द्वन्द्वका संरचनागत कारणका केही उदाहरण

कारण	प्रमुख विशेषता	उदाहरण
सामाजिक	• असमान, अन्यायी वा गैरप्रतिनिधिमूलक सामाजिक संरचना • सामाजिक बहिष्करण • वरीयतापूर्ण सामाजिक स्तरीकरण (भर्टिकल सोसल स्ट्र्याटिफिकेसन)	• शिक्षा, सम्पत्ति, आय, सूचनामा भेद • कानुनी जागरूकताको अभाव • सामाजिक असुरक्षा, जोखिम र क्षय • पहुँचबाहिरको सामाजिक लाभ
कानुनी	• निश्चित समूहप्रति झुकाव वा विभेद भएको कानुनी व्यवस्था	• शक्तिशालीहरूलाई प्रश्रय दिँदै बनेको कानुनी प्रबन्ध, जस्तैः दर्ता नभएका मोही वा बँधुवा श्रमिकप्रति पक्षपाती भूमि ऐन
आर्थिक	• आर्थिक प्रबन्ध र शक्तिप्रतिको झुकाव • सम्पन्न–केन्द्रित आर्थिक नीति र गरिबप्रति विभेद	• आदिवासी अभ्यासमाथि आर्थिक शक्ति र व्यावसायिक कम्पनीहरूको प्रभाव • उत्खननमुखी उद्योग (एक्सट्र्याक्टिभ इन्डस्ट्रिज) लाई प्राथमिकतामा राखेर स्थानीय चासो र प्रथागत अपनत्व भएकालाई उपेक्षा गर्ने सरकारी नीति

कारण	प्रमुख विशेषता	उदाहरण
राजनीतिक	• राजनीतिक प्रक्रियामा मुठ्ठीभर शक्तिग्राहीहरूको मनोमानी • विचारधारात्मक पक्षपात र विभेद • जातीय अल्पसंख्यक समूहसँगको गहिरो विश्वास • राज्य/सरकारले गर्ने सांस्कृतिक विभेद	• प्रतिपक्षी पार्टी र साना दलका कार्यकर्ताहरूलाई समस्यामा पार्न सत्तारुढ दलका सदस्य र सरकारद्वारा शक्ति तथा प्रशासनिक स्रोतको दुरूपयोग • आफ्नो परिचयका लागि आदिवासी र अल्पसंख्यकले विविध मान्यता • सम्भ्रान्त राजनीतिज्ञले जातीय, धार्मिक, आदीवासी वा भाषिक विभेदमा पक्षपात • समूहले एकअर्कालाई मन नपराउने

स्रोत : उप्रेती सन् २००४ए; बीआरसीसीसीएम सन् २००३ ।

१.३ द्वन्द्व रूपान्तरणको खाका

नेपालको शान्ति–प्रक्रियालाई बुझ्न एउटा अवधारणागत खाका अति नै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसकारण यो खण्डले द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–प्रक्रियासम्बन्धी अवधारणात्मक सवाललाई केलाएको छ । शान्तिबारेको बहस बुझ्नका लागि द्वन्द्वका आधारभूत दृष्टिकोण पनि बुझ्नु जरुरी हुन्छ। यी अवधारणा तालिका १.२ मा देखाइएको छ ।

तालिका १.२ शान्ति–निर्माण र द्वन्द्वसम्बन्धी आधारभूत बुझाइ

दृष्टिकोण	अवधारणात्मक केन्द्रीयता	प्रमुख द्वन्द्वात्मक व्यवहार
द्वन्द्व व्यवस्थापन	शक्ति	आवेग र हिंसा कम गर्दै गठबन्धन, शक्ति सन्तुलन, द्वन्द्वका व्यवहारहरू, सामूहिक सुरक्षा, नाकाबन्दीजस्ता रोकतोकका विविध संयन्त्र प्रयोग गरी द्वन्द्व कम गर्ने र शान्ति स्थापना गर्ने
	मान्यता	जेनेभा सन्धिलगायतका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारका कानुन तथा सन्धि, आर्थिक तथा सामाजिक न्याय, प्रभावकारी नैतिक द्वन्द्वात्मक व्यवहारजस्ता नैतिक र कानुनी मान्यतालाई आधार मान्ने ।
मतभेद व्यवस्थापन	अभिरुचि	जित–जित (विन–विन)को समाधानका लागि मतभेद भएका समूहलाई उत्साहित पार्ने, पदलोलुपतालाई निरुत्साहित पार्ने, सहकार्यात्मक व्यवहारमार्फत समस्या समाधानका उपाय अघि सार्ने
द्वन्द्व निदान	आवश्यकता	अन्य समूहको आवश्यकतालाई सम्मान गर्न उत्साहित पार्ने, आवश्यकताहरूको प्रासंगिकता र वैधता पहिचान गर्न खोज्ने, विकल्पहरू खोज्ने
द्वन्द्व रूपान्तरण	सम्बन्ध	आफ्नो र अर्को समूहको धारणा रूपान्तरण गरी अर्को पक्षको आवश्यकताबारे सहानुभूति विकास गर्ने । नकारात्मक स्मृति, भाव, डर, आवेग, घृणा र पीडालगायतका द्वन्द्व निर्माणका रूढीग्रस्त स्मृति रूपान्तरण गर्ने ।
द्वन्द्व रोकथाम	मानवीय आयाम	द्वन्द्व र मानवीय आयामको प्रक्रिया हेर्ने द्वन्द्वको वातावरण र यसलाई निर्मूल पार्न आवश्यक संरचनागत परिवर्तन तयार गर्नेमात्र नभई सहकार्यात्मक सम्बन्ध निर्माणको अवस्था तयार पार्ने ।

स्रोत : सल्ला सन् २०००; बर्टन र डयुक्स सन् १९९०; बीआरसीसीसीएम सन् २००३ बाट साभार ।

द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-निर्माण एकै सिक्काका दुई पाटा हुन् । लेडेऱ्याक (सन् १९९७) को दृष्टिमा शान्ति तथा न्याय, सत्य र मेलमिलापको मान्यताअनुसार द्वन्द्वबाट शान्तितर्फको दीर्घकालीन रूपान्तरण नै शान्ति-निर्माण हो । अल्प, मध्य र दीर्घकालीन तवरमा व्यक्तिगत, संरचनागत, सापेक्षिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणको प्रक्रिया नै द्वन्द्व रूपान्तरण हो । शान्तिपूर्ण रूपान्तरण गर्न उचित कार्यनीतिसहितको क्रमिक प्रक्रिया शान्ति-निर्माण हो । त्यसमा रोजिएको भविष्य र समकालीन संकटको महसुस गर्ने क्षमता हुन्छ । उपल्लो स्तरमा नीति निर्माता, सामाजिक संघ र धार्मिक नेता, मध्यम स्तरमा उच्च पत्रकारहरू, नागरिक अगुवाहरू र तल्लो श्रेणीमा समुदाय तहका नेता भएको पिरामिडको कल्पना लेडेऱ्याक गर्छन् । शान्ति-प्रक्रियाले यी सबै पक्षलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ (बीआरसीसीसीएम सन् २००३) । लेडेऱ्याकले द्वन्द्व निदानभन्दा माथि उठेर समाजमा शान्ति-निर्माणका स्रोतको सम्भावना रहेको सुझाउँछन् ।

१.३.१ द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-निर्माण

द्वन्द्व रूपान्तरणले परिणाम, प्रक्रिया तथा संरचनाउन्मुख शान्ति-निर्माणको दीर्घकालीन प्रयासलाई जनाउँछ । यसले हिंसाको संरचनागत, सांस्कृतिक र प्रत्यक्ष स्वरूपलाई रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राख्छ (लेडेऱ्याक सन् १९९७; कर्ले सन् १९७१; गाल्टुङ सन् १९९६) । द्वन्द्व समाधान र व्यवस्थापनको लक्ष्यभन्दा द्वन्द्वको रूपान्तरणको लक्ष्य अलि माथि हुन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणले द्वन्द्वको ह्रास वा द्वन्द्वोन्मुख मानिसहरूमा परिवर्तन वा सुधारलाई जनाउँछ ।

दीर्घकालीन हिंसात्मक द्वन्द्व तानाशाहहरूको व्यवहार, वाह्य स्वार्थ कुशासन वा असमान शक्ति सम्बन्ध र दमनकारी सामाजिक तथा राजनीतिक संरचनाका परिणाम हुन् । यसप्रकार द्वन्द्वको प्रभावकारी रूपान्तरण गर्न यसका कारणहरूको पहिचान हुनुपर्छ । तत्कालका आवश्यकता, स्थानीय स्तरमा सीमान्तकृत जनताका सरोकार र द्वन्द्वरत पक्षलाई दबाब नै द्वन्द्व रूपान्तरणको महत्त्वपूर्ण कार्यनीति हो । यसले हिंसा अन्त्य गर्न फलदायी वार्ताका लागि योगदान दिन्छ । सन् १९९० को दशकको सुरुमा सोमालियामा द्वन्द्व अन्त्य गर्न बहस तथा सहमतिका विभिन्न चरणसँगै 'बटम अप अप्रोच' (उर्ध्वगामी शैली) सुरु गरिएको

थियो (लेडेऱ्याक सन् १९९७) । यी छलफल स्थानीय शान्ति सम्मेलनको रूपमा आयोजना गरिएका थिए, जसले विविध जातजातिलाई एउटै मालामा गाँसे । यस्ता सम्मेलनले जनप्रतिनिधिहरूलाई पनि समेटे । यसले गर्दा प्रत्येक जातिको डर र तिनका सवाललाई स्थानीय स्तरमा उठान गर्न सम्भव भयो । यी स्थानीय सम्मेलन सहमतिमा पुगे । त्यसैले नीति निर्माणका यस्ता प्रक्रिया जातिहरूको सहभागितासहित उच्चस्तरमा दोहोऱ्याइयो ।

द्वन्द्व रूपान्तरणका कर्ताको अभिरुचि तथा विवेकी व्यवहारलाई ध्यान दिने अभ्यासकर्ता द्वन्द्व निदान (कन्फ्लिक्ट रिजोल्युसन)मा काम गरिरहेका साधक तथा विद्वानले विश्लेषणात्मक खाकासहित समस्या समाधानमा योगदान दिन्छन् (क्लिमेन्ट्स सन् १९९८) । निश्चित मान्यतामा आधारित सैद्धान्तिक अनुकूलन र पूर्वनिर्मित (बिल्ट इन) अवधारणाका कारण विभिन्न विद्वान तथा अभ्यासकर्ताले भिन्दाभिन्दै सैद्धान्तिक खाका प्रयोग गरेका छन् । जब द्वन्द्वका विद्वान र अभ्यासकर्ताले द्वन्द्व रूपान्तरणलाई विचारधारात्मक अवधारणागत खाकामा पेस गर्छन् भन्ने मान्छन्, तब तर्कसंगत विवेकी विकल्पका रोजाइको सिद्धान्त (थिअरी अफ ऱ्यासनल चोइस), मानवीय आवश्यकताको सिद्धान्त (ह्युमन निड्स थिअरी) र अहिंसात्मक कार्यको सिद्धान्त (नन–भायलन्स एक्सन थिअरी)को सम्मिश्रणले बलियो विश्लेषणात्मक विचारधारा दिन्छ (बीआरसीसीसीएम सन् २००३) । महात्मा गान्धीको अहिंसात्मक सिद्धान्त (सन् १९३८ र १९५०)ले र मार्टिन लुथर किङ (सन् १९६३)को अवधारणाले आपसी हित र आपसी लाभ एक–आपसमा सम्मान गर्नुपर्ने आवश्यकता र दुवैलाई फाइदा हुने परिणाम खोज्नमा जोड दिन्छन् (मित्सेल सन् १९८१) । गेम सैद्धान्तिक अवधारणा (गेम थिअऐरिटिकल अप्रोच) प्रयोग गर्नेहरूले पनि 'आपसी रूपमा फाइदाका लाभकारी परिणाम' (म्युचुअल्ली बेनिफिसियल आउटकम्स)लाई द्वन्द्वको अध्ययनमा प्रयोग गर्छन् ।

गेम सिद्धान्त, मानवीय आवश्यकताको सिद्धान्त र अहिंसात्मक कार्य सिद्धान्तले द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणका लागि बलियो अवधारणागत आधार दिएका छन् । यी सिद्धान्तको आँखाबाट द्वन्द्वको विश्लेषण गर्दा, द्वन्द्व रूपान्तरणको कार्यनीति तीन बुँदाबाट सुरु हुनुपर्छः (अ) द्वन्द्व राजनीतिक नियन्त्रणको तत्त्व

हो, (आ) यो सामाजिक परिवर्तनको उत्प्रेरक हो, र (इ) यो सामाजिक न्यायका लागि हिंसारहित संघर्षको अभिव्यक्ति पनि हो । यसकारण द्वन्द्व रूपान्तरणलाई सामाजिक नियन्त्रक र परिवर्तनको वाहक दुवै रूपमा बुझ्न सकिन्छ (क्लिमेन्ट्स् सन् १९८८) । यसले सामाजिक न्याय र सामाजिक परिवर्तनमा जोड दिन्छ ।

शाब्दिक रूपमा शान्तिले तनाव र हिंसा नभएको र मेलमिलाप, सहचार्य र समाजका सदस्यहरूले एक–आपसलाई सम्मान गर्ने अवस्थालाई जनाउँछ । स्थायी शान्ति हुँदा तनाव र हिंसाको कम सम्भावना रहेको स्क्यान्डिनेभिएन मुलुकका उदाहरणमा देखिन्छन् । शान्ति यस्तो स्थायी अवस्था हो, जहाँ दुई पक्षले आफूहरूबीचको असहमति समाधान गर्न युद्ध नै सम्भाव्य विकल्प भएको मान्दैनन् । शान्ति–निर्माणमा यो मान्यता अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ ।

युद्धरत पक्षबीचको सम्बन्ध पुनर्स्थापित गर्नेमात्र नभई प्रभावित समुदायबीच पनि सामान्य सम्बन्ध स्थापित गराउने प्रक्रिया शान्ति–निर्माण हो । यसका लागि पहिलेको प्रतिकूल सम्बन्ध चिरेर सामञ्जस्य, विगतमा भएको क्षतिप्रति क्षमायाचना र सहचार्यात्मक सम्बन्धको स्थापना आवश्यक हुन्छ । शान्ति–प्रक्रियामा शान्ति वार्ता अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । शान्ति वार्ताले निरन्तरतालाई क्रमभंग गर्दै विगतमा के–कस्ता गल्ती–कमजोरी भए, के गरेको भए उचित हुन्थ्यो भन्ने विषयमा ध्यान दिँदै निरन्तर छलफल, विश्लेषण, कारण निरूपण र समस्या निदानका बाटो खोजी गर्छ (गाल्टुङ सन् २००० ए र बी, सन् २००४ ए र बी) ।

व्यावहारिक रूपमा शान्ति–निर्माणले द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्न शान्तिपूर्ण रूपान्तरणलाई प्रेरित गर्छ । विधिको शासन, सुरक्षा तथा विकास, मानवअधिकार योजना र गुमेको विश्वासलाई पुनर्प्राप्ति गर्न ध्यान दिनुपर्ने भएकाले यो राजनीतिक तथा सामाजिक रूपान्तरणको प्रक्रिया हो (युरी र अरू सन् १९८९, उप्रेती सन् २००४सी र डी) । यस अर्थमा नेपालमा शान्ति–प्रक्रियालाई लोकतान्त्रीकरण गराउनु अति नै जरुरी छ (उप्रेती सन् २००३ बी) ।

झगडा गरिरहेका समूहलाई भौतिक रूपमा टाढा राख्न तटस्थ मध्यस्थता (न्युट्रल इन्टरमिडिअरी)मा राखिने प्रक्रियालाई अवधारणात्मक अर्थमा शान्ति

स्थापना (पिस किपिङ) भनिन्छ । सफल शान्ति बहाली (सहमतीय समाधानको विकास) र दीर्घकालीन शान्ति–निर्माण (सम्बन्धहरूको पुनर्स्थापना)लाई स्वीकार्न यसले राम्रो काम गर्न सक्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघले तटस्थ मध्यस्थताको माध्यमबाट शान्ति स्थापनाका थुप्रै प्रयास गरेको छ, शान्ति सेना पठाएको एउटा यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । निश्चित मतभेद औपचारिक रूपमै अन्त्य गरी सहमतिमा जाने प्रक्रियालाई शान्ति–निर्माण (पिस मेकिङ) भनिन्छ । केनेथ बोल्डिङजस्ता विद्वानले 'स्थायी शान्ति' अवधारणाको सूत्रपात गरेका छन् । यस्तो अवस्थामा दुवै पक्षबीच जस्तोसुकै द्वन्द्वावस्था आए पनि दुवैले युद्ध नै विकल्प भएको ठान्दैनन् (बीआईसीसीएम सन् २००३) ।

'नकारात्मक शान्ति'का विविध चरणलाई न्यायशील र लोकतान्त्रिक शान्तिमा रूपान्तरण गर्न सांस्कृतिक र संरचनागत हिंसालाई मोड्नेभन्दा बेग्लै कसरत चाहिन्छ । यसका लागि सामाजिक सम्बन्ध र सामाजिक संरचनाहरूको रूपान्तरण खाँचो पर्छ । लोकतान्त्रिक अभ्यास (शान्तिपूर्ण आन्दोलन, ज्याली, आमविरोध आदि)ले शान्तिमा बाधा पार्ने भएकाले यस्ता क्रियाकलाप शान्तिको मूल्य चुकाएर गर्न नहुने तर्क केहीको छ । २०६१ माघ १९ पछिका तर्कहरू (पहिला शान्ति, त्यसपछि लोकतन्त्र भन्ने) यसै मान्यतामा आधारित थिए । यद्यपि, लोकतन्त्र र शान्ति एक–आपसमा निषेधात्मक (म्युचुअल्ली एक्सक्लुसिभ) छैनन् । यी दुवै स्थायी लोकतान्त्रिक समाजका अभिन्न अंग हुन् । दीर्घकालीन र न्यायसंगत शान्तिका लागि लोकतन्त्र एउटा आधारशीला हो र लोकतन्त्रको आधारशीला शान्ति हो ।

सशस्त्र द्वन्द्व प्रत्यक्ष हिंसाको रूप हो र यसले नकारात्मक र विध्वंशात्मक असर ल्याउँछ । हिंसात्मक द्वन्द्व अन्त्य गर्ने उद्देश्यका सबै कार्यनीतिहरू युद्धविराम र शत्रुतापूर्ण सम्बन्धको अन्त्यसँगै थालिन्छन् । द्वन्द्व समाधान कार्यनीतिमा सफलतालाई जित–जितको क्रमिक समाधान र दीर्घकालीन 'सकारात्मक शान्ति' वा सामाजिक न्यायको उद्देश्य प्राप्तिको आधारका रूपमा हेरिन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणसँगै शान्ति–निर्माण सुरु हुनुपर्छ । द्वन्द्व समाधानले प्रक्रिया उन्मुख क्रियाकलापलाई जनाउँछ, जसले संरचनागत, सांस्कृतिक र प्रत्यक्ष हिंसाका सबै कारणहरूलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्य राख्छ ।

असमान शक्ति, प्रभुत्व र परनिर्भरताले प्रमुखता पाएका बेला सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक संरचनाको द्वन्द्वावस्थालाई संरचनागत द्वन्द्वको रूपमा परिभाषित गरिन्छ। सांस्कृतिक हिंसाले प्रत्यक्ष र संरचनागत हिंसाको सामाजिक र सांस्कृतिक वैधतालाई जनाउँछ (बीआरसीसीसीएम सन् २००३)।

गेम सिद्धान्तको शून्य योग (जिरो सम) अनुसार आत्मपरास्त आयाम (सेल्फ–डिफिटिङ डाइमेन्सन)लाई जित्न द्वन्द्वलाई आपसी समाधानको बाटोतर्फ मोड्नुपर्ने बर्टन, केलम्यान, फिसर र क्रिसबर्गजस्ता विद्वानहरूको तर्क छ (बीआरसीसीसीएम सन् २००३)। द्वन्द्व निदान (कन्फ्लिक्ट रिजोल्युसन)ले मान्ने परिभाषाअनुसार अपरिपूर्त मानवीय आवश्यकताको परिणामस्वरूप दीर्घकालीन द्वन्द्व उब्जन्छ। त्यसैले दीर्घकालीन द्वन्द्व त्यसमा सहभागीहरूको अन्तरनिहित आवश्यकता (परिचय, सुरक्षा र वितरणात्मक न्याय)मा भेट्न सकिन्छ। बर्टनको मानव आवश्यकता सिद्धान्त (ह्युमन निड थिअरी) द्वन्द्व समाधानमा केन्द्रित छ, जुन सुरक्षा, परिचय, पहिचान, खाद्यान्न, आश्रय, सहभागिता, वितरणात्मक न्याय र विकासजस्ता अस्तित्ववादी आवश्यकता पूर्ति गर्न केन्द्रित हुन्छ (बर्टन सन् १९९०)।

मानवीय आवश्यकता र सुरक्षा सम्बोधन गर्न अहिंसात्मक द्वन्द्व र सामाजिक परिवर्तनमा उत्प्रेरणा चाहिन्छ। अपरिपूर्त आवश्यकताहरू र द्वन्द्वरत समूहबीच हुने डरको परिणामस्वरूप उब्जने हिंसात्मक अभिव्यक्तिलाई रोक्नु यसको उद्देश्य हो। परिचय, सुरक्षा र सहभागितासम्बन्धी यस्ता आवश्यकताबारे ती समूहलाई सचेत गराउनु र तिनका अपेक्षालाई पुनपर्रिभाषित गराउनु यो अवधारणाको महत्त्वपूर्ण काम हो।

विस्तृत द्वन्द्व विश्लेषणले कुन आवश्यकता अझ महत्त्वपूर्ण छ र मानिसका आधारभूत आवश्यकता कसरी परिपूर्ति हुन सक्छन् भन्ने चर्चा गर्छ। द्वन्द्वको आवश्यकताकेन्द्रित व्याख्याले सहमतीय कार्यनीतिभन्दा पर पनि समाधानको बाटो सोचेको हुन्छ। यसका लागि प्रक्रिया–उन्मुख र सम्बन्ध–उन्मुख कार्यनीति, नियन्त्रित सञ्चार, समस्या–समाधानमुखी कार्यशाला वा गोलमेच छलफलजस्ता सहजीकरणका व्यवस्था जरुरी हुन्छन्।

द्वन्द्वको उचित विश्लेषणले मानवीय आवश्यकता तथा तत्सम्बन्धी अभिकर्ता पहिचान गर्छ । यस्तो प्रक्रियामा धेरैभन्दा धेरै कर्ता समावेश हुनु जरुरी हुन्छ । स्थानीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, सरकार, विद्रोही पक्ष, सुरक्षा समूह, औद्योगिक समुदाय, दातृनिकाय आदिसहित नागरिक समाज, प्राज्ञिक संस्था, 'नागरिक मध्यस्थता' वा 'नागरिक कूटनीतिज्ञ' समूहबाट ती कर्ता आएका हुन्छन् । सहकार्य र व्यक्तिगत सम्पर्कको माध्यमबाट यस्ता समूहबीच साझा अभिरुचि र आवश्यकताको आँकलनसहित द्वन्द्व व्यवस्थापनको सफल खाका कोर्न सकिन्छ (उप्रेती सन् २००४सी) ।

१.३.२ द्वन्द्व विश्लेषणमा अवधारणात्मक खाकाको प्रयोग

अध्ययन–अनुसन्धानको क्षेत्रमा द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माण सापेक्षिक रूपमा नवीन विषय हुन् । त्यसैले सिद्धान्त निर्माण र वैज्ञानिक अनुसन्धानको क्षेत्रमा छुट्टै शाखाको रूपमा यी विषयहरू भर्खरै उदाइरहेकाले अझै पनि स्थापित हुन सकेका छैनन् । ज्ञानलाई प्रमाणसिद्ध बनाउने सिद्धान्त निर्माण प्रक्रियामा अझै पनि हामीसामु अस्तित्ववादी (इग्जिस्टेन्सियल), ज्ञानशास्त्रीय (एपिस्टेमोलजिकल) र पद्धतिगत (मेथडलजिकल) सवालहरू छन् । तिनबारे व्याख्या, बहस, छलफल र प्रयोग गर्न बाँकी नै छ । द्वन्द्व रूपान्तरणका विभिन्न अवधारणालाई सैद्धान्तिक स्वरूप दिन प्रयोगसिद्ध तथ्य र द्वन्द्वका सिद्धान्तमा आश्रित हुनु आवश्यक हुन्छ (बोट्टोमोर सन् १९६९) । अनुसन्धानमा निगमनात्मक (डिडक्टिभ) र आगमनात्मक (इन्डक्टिभ) सैद्धान्तिक खाकामध्ये कुनचाहिँ प्रयोग गर्ने भन्ने यसपछि आइपर्ने चुनौती हो । सापेक्षिक रूपमा द्वन्द्व रूपान्तरण नयाँ शाखा भए पनि यसका लागि यथार्थआधारित सिद्धान्त (ग्राउन्डेड थिअरी) प्रयोग गर्नु लाभदायी हुन सक्छ । यसरी अनुसन्धानको आगमनात्मक सिद्धान्तमा आधारित भई प्रयोगसिद्ध तथ्य र आधारभूत सत्य निर्माण गर्न सकिन्छ । हिंसात्मक द्वन्द्वलाई सैद्धान्तिक आधारमा राम्ररी बुझेरमात्र सशस्त्र द्वन्द्व व्यवस्थापनको अवधारणात्मक सुरुआत हुन्छ (ज्याँट र पेडर्सन सन् १९९६) । यद्यपि, यस्तो बुझाइ केवल सैद्धान्तिक हुँदैन, यथार्थ अवलोकन र अभ्यासमा पनि आश्रित हुन्छ (मस्कोभिसी र डोइज सन् १९९४) ।

द्वन्द्वसम्बन्धी थुप्रै अवधारणा विस्तृत वा सुस्पष्ट सैद्धान्तिक मान्यतामा आधारित छैनन् ।[२] यसकारण सिमेक्का लेख्छन्, "द्वन्द्वमा हस्तक्षेपका विधिहरू कहिले र किन प्रयोग गर्ने भन्नेमा केही पनि सैद्धान्तिक पुष्टि भएको छैन ।" (सिमेक्का सन् १९९३ पृ.२१७) । विशेषतः द्वन्द्वसम्बन्धी धेरैजसो अनुसन्धान सिद्धान्त–प्रेरित कम र विषय–अध्ययन गरिएका धेरै हुन्छन् । अविकसित तर द्वन्द्वग्रस्त देशहरूमा द्वन्द्व रूपान्तरण सही ज्ञान, सीप र विद्वता प्रयोग गर्ने वातावरणसमेत हुँदैन । द्वन्द्वको गहिरो सैद्धान्तिक प्राज्ञिक अध्ययन गरेका, अनुसन्धानमा योग्य व्यक्तिलाई राजनीतिज्ञले द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति स्थापनाको प्रक्रियामा सहभागी नै गराउँदैनन्, प्रक्रियाबाट जानी–जानी अलग राख्छन् । त्यसको प्रमुख कारण गहिरो सैद्धान्तिक र व्यावहारिक ज्ञान भएको, अनुसन्धानमा पोख्त विषेशज्ञहरू नेताको स्वार्थअनुकूल काम गर्न चाहँदैनन् । त्यसैले शान्ति–प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण संरचना (जहाँ योग्य विशेषज्ञको आवश्यकता हुन्छ)मा आफ्ना कार्यकर्ता वा सम्बन्धित क्षेत्रमा विशेषज्ञता हासिल नगरेका र आफ्नो स्वार्थअनुकूल काम गर्ने मानिसलाई दिन्छन् ।

द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति अध्ययनका सैद्धान्तिक खाकाहरू समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, राजनीतिशास्त्र र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धबाट लिइएको हो । म्याक्स वेबर, कार्ल मार्क्स, टाल्कट पार्सन र अन्य समाजशास्त्री तथा राजनीतिशास्त्रीहरूको देनलाई समकालीन द्वन्द्व अध्ययनमा व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सिमेक्काका अनुसार, 'वेबरको द्वन्द्व सिद्धान्त समावेशी खाकामा प्रयोग गर्न उत्तम छ, जसमा द्वन्द्व व्यवस्थापनमा अभ्यास र सिद्धान्तलाई सम्मिश्रण गर्न पनि सजिलो छ ।' यद्यपि, वेबरको समाजशास्त्रमा अत्यधिक आश्रित भएकोमा सिमेक्कालाई धेरै विद्वानले चुनौती दिन्छन्, सिमेक्काले द्वन्द्व व्यवस्थापन क्षेत्रको सैद्धान्तिक कमजोरीसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण सवाल र यसमा द्वन्द्वको कुनै स्पष्ट सिद्धान्तको कमीबारेको सवाल उठान गरेका छन् (बीआरसीसीसीएम सन् २००३) ।

[२] विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस् सिमेक्का (सन् १९९३) ।

द्वन्द्व अध्ययनमा सैद्धान्तिक गहनता, व्यावहारिक उपयोगिता र सान्दर्भिकता आवश्यक हुन्छ । त्यस अवस्थामा अनुसन्धाता–अभ्यासकर्तालाई सिद्धान्तको अतिआवश्यकता, द्वन्द्व व्यवस्थापन, द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माण प्रक्रियामा सिद्धान्तको भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छन् । अनुसन्धाता तथा अभ्यासकर्ताहरूलाई द्वन्द्वावस्थाको वर्तमान र भावी विश्लेषणमा सक्षम बनाउन सिद्धान्तले अवधारणात्मक खाका दिन्छ ।

द्वन्द्व रूपान्तरणको सिद्धान्तले सोको व्यवस्थापन र समाधानका अवधारणाहरू उपयोग गर्छ । द्वन्द्व रूपान्तरण एकदमै नयाँ आविष्कार भने होइन । समकालीन द्वन्द्वलाई सम्बोधन गर्न यो विषयलाई बृहत् रूपमा ल्याइएको मात्रै हो । द्वन्द्व रूपान्तरणको अभ्यासमा प्रयोग हुने विभिन्न सैद्धान्तिक अवधारणाले राज्यदेखि राज्येत्तर पक्ष तथा आन्तरिक र बाह्य हस्तक्षेपका विविध आयाम र प्रकारहरू देखाउँछ ।

हामीवरिपरिको विश्वका समकालीन हिंसात्मक द्वन्द्वहरू विषम छन् । ती शक्ति र पदको असमानताले घेरिएका छन् । तीमध्ये थुप्रैलाई अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिको राजनीतिक र आर्थिक आडमा लम्ब्याइएको छ । लम्ब्याइएको द्वन्द्वले एकातर्फ स्थानीय संघर्षको आगोमा घिउ थप्छ भने अर्कातर्फ सशस्त्र हतियार व्यापारजस्तो विश्वव्यापी तत्त्व र बाह्य राज्यले शासन व्यवस्था वा विद्रोहीलाई गर्ने समर्थनले समाज र अर्थतन्त्र ध्वस्त पार्छ (बीआरसीसीसीएम सन् २००३) ।

बर्गोफको *ह्यान्डबुक फर कन्फ्लिक्ट ट्रान्सफर्मेसन* (सन् २००३)ले हिंसात्मक द्वन्द्वलाई द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्तकारले द्वन्द्वरत समूहबीच उनीहरूको मान्यता र अभिरुचिको भिन्नताले निम्त्याएको समाधान–अयोग्य परिणामको रूपमा हेर्छ । शक्तिको विद्यमान वितरण शैली र ऐतिहासिक सम्बन्धबाट हिंसाप्रतिको झुकाव सुरु हुन्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापनको सिद्धान्तले हिंसात्मक द्वन्द्वको तत्काल समाधान सम्भव नहुन सक्ने मान्छ । त्यसैले यसको उत्तम उपाय त्यसलाई व्यवस्थित र नियन्त्रित गर्दै सम्झौतामा जाने प्रयास गर्नु हो, जसबाट हिंसा रोकिएर सामान्य सम्बन्धहरू पुनर्स्थापित हुन सक्छन् ।

शक्ति र स्रोत भएका कर्ताले द्वन्द्वरत पक्षलाई दबाब दिई स्वीकार्य व्यवस्थापनका लागि द्वन्द्व समाधानमा प्रासंगिक हस्तक्षेप गर्ने कला द्वन्द्व व्यवस्थापन हो । अवश्यम्भावी द्वन्द्वलाई समुचित समाधानतर्फ निर्देशित गर्न खाका कोर्ने कला पनि हो यो । ब्लुमफिल्ड र रेल्ली भन्छन्, "द्वन्द्व निर्मूल पार्ने पद्धतिमा पैरवीको विधि नअपनाई सकारात्मक र रचनात्मक तरिकाले विभिन्नता तथा विविधता सम्हाल्ने तरिका द्वन्द्व व्यवस्थापन हो । यसले द्वन्द्वसँग अझ रचनात्मक तरिकाले कसरी व्यवहार गर्न सकिन्छ, विपक्षी समूहलाई सहकार्यात्मक प्रक्रियामा कसरी सँगै लैजाने, विविधताको रचनात्मक व्यवस्थापन गर्न व्यावहारिक, साध्य र सहकार्यात्मक पद्धति कसरी निर्माण गर्नेजस्ता द्वन्द्व व्यवस्थापनको वास्तविक सवाललाई सम्बोधन गर्छ ।" (ब्लुमफिल्ड र रेल्ली सन् १९९८ पृ.१८) । यद्यपि, द्वन्द्व समाधानका ज्ञाताहरूले द्वन्द्वको शक्ति पक्षलाई जोड दिँदैनन् । उनीहरूले सामुदायिक र परिचयको लडाइँमा आधारभूत परिचय र आवश्यकतासँग सम्झौता नहुने तर्क गर्छन् । यस्तो अवस्थामा केवल समुचित सहजीकरणमार्फत द्वन्द्वावस्थालाई जित्न सकिने सम्भावना हुन्छ ।

यसकारण द्वन्द्वरत पक्षबीच नवीन सोचाइ र सुधारिएको सम्बन्ध सहजीकरण गर्न सीपयुक्त तथा तटस्थ तेस्रो पक्षबाट मध्यस्थता गर्नु द्वन्द्व समाधानको जोड हो । त्यस अवस्थामा सहजकर्ता र मध्यस्थकर्ताको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । तिनले द्वन्द्वको मूल कारण खोजी रचनात्मक तथा स्वीकार्य समाधान पहिचान गर्छन्, जसलाई द्वन्द्वरत पक्षले ध्यान दिएका हुँदैनन् । यसकारण, द्वन्द्व समाधान हस्तक्षेपको एउटा बाटो हो, जुन हार–हार (लुज–लुज) र विध्वंशात्मक परिणामबाट जित–जित (विन–विन) र रचनात्मक परिणामको बाटोतर्फ लम्कन्छ । द्वन्द्व समाधानको उद्देश्य द्वन्द्वरत समूहलाई स्वीकार्य हुने प्रक्रियाको विकास गरी विकल्प तयार पार्ने हो ।

यस पुस्तकको छलफलअनुसार द्वन्द्व समाधान र द्वन्द्व व्यवस्थापनभन्दा द्वन्द्व रूपान्तरण विस्तृत छ । मूल रूपमा द्वन्द्व रूपान्तरणमा सम्बन्ध सुधारसहितको शान्ति–निर्माण समाहित हुन्छन् । समकालीन द्वन्द्वले जित–जितको परिणाम पहिचान गर्नु र स्तरहरूलाई पुनः आकार दिनुभन्दा अझै विस्तृत कुरामा जोड दिने द्वन्द्व रूपान्तरणका सिद्धान्तले बताउँछ । द्वन्द्व रूपान्तरणका विद्वानले

द्वन्द्वरत समूहलाई मिलाप गराउने र हिंसालाई प्रश्रय दिने सामाजिक सम्बन्ध तथा अभिरुचिलाई परिवर्तन गर्ने प्रक्रियामा जोड दिन्छ । रचनात्मक द्वन्द्व सामाजिक परिवर्तनको उत्प्रेरक हो । द्वन्द्व रूपान्तरणले यसको भूमिकालाई साथ दिन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणको दृष्टिकोणमा द्वन्द्वरत पक्ष, त्यसबाट प्रभावित मानिस र अन्यले दीर्घकालीन शान्ति प्राप्त गर्न परिपूरक भूमिका निर्वाह गर्छन् ।

द्वन्द्व रूपान्तरणमा व्यापक अवधारणाहरूको प्रयोग हुन्छ । यसले निरन्तर प्रयासमार्फत द्वन्द्वलाई शान्तिमा रूपान्तरण गर्न सरोकारवाला सबैको प्रयासमा जोड दिन्छ । यस परिप्रेक्ष्यमा लेडेर्‍याक लेख्छन्, “द्वन्द्व रूपान्तरणले दिइएको परिप्रेक्ष्यबाट मानव र सांस्कृतिक स्रोतलाई सक्रियतापूर्वक प्रोत्साहन, सम्मान र ध्यान दिनैपर्छ । यसमा नयाँ अवधारणा समाहित हुन्छ, जसले जनतालाई समस्या मात्रै र बाहिरियाहरूलाई समाधानमात्रै मान्दैन । तथापि रूपान्तरणको दीर्घकालीन उद्देश्य जनताका लागि मान्य हुन्छ भन्ने हामी बुझ्छौं ।” (लेडेर्‍याक सन् १९९५) ।

अघि भनिएअनुसार, द्वन्द्व रूपान्तरणका सिद्धान्तहरू ज्ञानका अन्य थुप्रै शाखाबाट लिएर विविध अवधारणात्मक आधारमाथि बनाइएका हुन् । द्वन्द्व निर्माणको अवधारणा सेनघास (सन् १९७३) र क्रिपेन्डर्फ (सन् १९७३) जस्ता युरोपेली संरचनागत सिद्धान्तविद्को कामबाट उद्धृत गरिएको हो । ती विद्वानले द्वन्द्व सिर्जना हुने प्रक्रिया र परिस्थितिको विश्लेषण गरेका थिए । पछि गाल्टुङ (सन् १९९६)ले अर्थतन्त्र, धर्म, राजनीति तथा समाजशास्त्रलाई द्वन्द्व रूपान्तरणको एउटै मालामा उन्ने महत्त्वपूर्ण काम गरे ।

गाल्टुङ (सन् १९९६) तर्क गर्छन्, “एकपटक देखिएपछि द्वन्द्वमा रूपान्तरण प्रक्रियाको शृंखला नै चल्छ । यस्ता शृंखलामा स्पष्टता वा अस्पष्टता (आर्टिकुलेसन अर डिसआर्टिकुलेसन), विवेकीकरण वा अविवेकीकरण (कन्साइन्टाइजेसन अर डि–कन्साइन्टाइजेसन), जटिलीकरण वा सरलीकरण (कम्प्लेक्सिफिकेसन अर सिम्प्लिफिकेसन), ध्रुवीकरण वा गैरध्रुवीकरण (पोलराइजेसन अर डिपोलराइजेसन), चर्कने वा थामिने (इस्केलेसन अर डिस्केलेसन) हुन्छ । असंगतिलाई रूपान्तरण गराएर वा त्यससँग सम्झौता गरेर वा द्वन्द्व संरचनालाई व्यापक बनाएर तथा कर्तालाई संलग्न वा असंलग्न

गराएर द्वन्द्वरत पक्षबीच उत्पन्न भएको असहजता निराकरण गर्न सकिन्छ ।" (गाल्टुङ सन् १९९६ पृ.११६) । गाल्टुङ (सन् १९९६), क्रिपेन्डर्फ (सन् १९७३) र कर्ल (सन् १९७१)ले विश्वव्यापी रूपमा बढ्दो असंगतिपूर्ण सम्बन्ध नै विश्वमा द्वन्द्वको संरचनागत स्रोत भएको कुरामा जोड दिन्छन् । असंगतिपूर्ण सम्बन्धलाई सन्तुलित सम्बन्ध, विवेकीकरण, सामना, वार्ता र विकासको प्रक्रियाबाट रूपान्तरण गर्न सकिन्छ ।

द्वन्द्व रूपान्तरणको अर्को खुड्किलो अहिंसाको सिद्धान्त हो (सार्प सन् १९७३; व्हेर, बर्गिस र बर्गिस सन् १९९४; क्लार्क सन् २०००) । अहिंसाको एउटा अभियानले हिंसाबाट अलग गराएर, मिलाप र सहचार्य बलियो बनाएर र शान्तिपूर्ण विकल्पहरू अन्वेषण गरी द्वन्द्व रूपान्तरण गर्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणको सिद्धान्तले अभ्यासकर्ताहरूलाई आधारभूत आवश्यकता, शासन, पहिचान, सुरक्षा र आर्थिक विकासजस्ता हिंसात्मक द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्न बाध्य बनाउँछ ।

समाजका द्वन्द्व सम्हाल्न द्वन्द्व रूपान्तरणको सिद्धान्तको महत्त्व भेराइननले स्पष्ट औंल्याउँछन् । उनी लेख्छन्, "द्वन्द्व सिद्धान्तले सवाल, कर्ता र अभिरुचिहरूलाई पूर्व वितरित ठान्छ र त्यसैको आधारमा तीबीचका विरोधाभाषलाई निर्मूल पार्ने समाधान पत्ता लगाउन बल गर्छ । यद्यपि, समाजको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक आयामको परिणामले समयअनुसार सवाल, कर्ता र अभिरुचि परिवर्तित हुन्छ ।" (भेराइनन सन् १९९१ पृ.४)

परिप्रेक्ष्य रूपान्तरण (कन्टेक्स्ट ट्रान्सफर्मेसन)ले द्वन्द्वमा आउने परिवर्तनलाई जनाउँछ । यसमा द्वन्द्वावस्थाप्रति प्रत्येक पक्षको सोचाइ र उद्देश्यमा आमूल परिवर्तन गराउने सम्भावना हुन्छ । जस्तैः 'हिरामाथि हुने द्वन्द्व' रोक्न शीतयुद्धको अन्त्य र वर्ल्ड डायमन्ड काउन्सिलको पुनर्स्थापनाले हीरा व्यापारको नियम नै परिवर्तन गरिदियो । यसले सिएरा लिओन र एंगोलाको द्वन्द्वमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्‍यो ।

तालिका १.३ द्वन्द्व रूपान्तरणमा भेराइननको दृष्टिकोण

रूपान्तरणका क्षेत्रहरू	दृष्टान्त	व्यहोरा
परिप्रेक्ष्य रूपान्तरण	क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणमा परिवर्तन	
कर्ता रूपान्तरण	दलमा परिवर्तन वा नयाँ दलको उदय पुराना कर्ताको रूपान्तरण र नयाँ कर्ताको उदय	• नेतृत्व परिवर्तन • उद्देश्यमा परिवर्तन • अन्तरदलीय परिवर्तन • दलको निर्वाचन क्षेत्रमा परिवर्तन • परिवर्तित कर्ताहरू
सवाल रूपान्तरण	द्वन्द्व सवालको एजेन्डामा परिवर्तन	• विवादित सवालबाट मुक्ति • रचनात्मक सहमति • बदलिँदा सवाल • सवालहरूलाई तोड्ने र पुनः जोड्ने
नियम रूपान्तरण	द्वन्द्व नियन्त्रण गर्न मान्यता वा नियमहरूमा परिवर्तन	
संरचना रूपान्तरण	द्वन्द्वमा सम्बन्ध र शक्तिको वितरणका सम्पूर्ण संरचनामा परिवर्तन	• असन्तुलितबाट सन्तुलित द्वन्द्वमा परिवर्तन • शक्ति संरचनामा परिवर्तन • हिंसाको बिगबिगीमा परिवर्तन
अभिजात वर्गको रूपान्तरण	अभिजात संरचनालाई अझ समतामूलक सामाजिक संरचनामा परिवर्तन	• सोचाइमा परिवर्तन, मिलापका लागि इच्छाशक्ति र भावभंगीमामा परिवर्तन

स्रोत : भेराइनन सन् १९९१, बीआरसीसीसीएम सन् २००३

संरचनागत रूपान्तरण (स्ट्रक्चरल ट्रान्सफर्मेसन)ले कर्ता, सवाल र असंगत उद्देश्य, द्वन्द्वात्मक विश्वास वा सम्बन्धहरू वा द्वन्द्वमा अल्झिएको समाज, अर्थतन्त्र वा राज्य जस्ता द्वन्द्वको आधारभूत संरचनामा आउने परिवर्तनलाई जनाउँछ । जरैदेखि गाँसिएका संघर्षपूर्ण र असन्तुलित सम्बन्धमा संरचनागत परिवर्तन नगरी असंगतिपूर्ण द्वन्द्वलाई रूपान्तर गर्न सकिँदैन । जस्तैः दक्षिण अफ्रिकाको रंगभेदविरोधी आन्दोलनले विदेशी अधीनत्वको व्यवसाय विनिवेश

(डिकोलोनाइजेसन)का लागि असमान शासनको अन्त्यभन्दा पहिले रंगभेदलाई दबाउन मद्दत गर्‍यो । आर्थिक अभिरुचिहरूलाई सम्बोधन नगरिकनै द्वन्द्व रूपान्तरणको व्यर्थ प्रयास देखाउन खोजिए त्यसले युद्धको आगोमा घिउ थप्ने काममात्र गर्छ भन्ने तथ्य पश्चिम अफ्रिकामा भएका थुप्रै द्वन्द्वहरूले देखाए ।

कर्ताको उद्देश्य परिवर्तन गर्न वा द्वन्द्वप्रतिको उनीहरूको सामान्य विचार परिवर्तन गर्न तिनले गर्ने निर्णयका आधारमा कर्ताको रूपान्तरणलाई मापन गरिन्छ । शान्तिको खोजी गर्दा वा शान्ति–प्रक्रिया आरम्भ गर्ने निर्णय गर्दा यो समावेश हुन्छ । द्वन्द्वमा रूपान्तरण हासिल गर्दा महत्त्वपूर्ण ठानिने नेतृत्वमा परिवर्तन गर्दा पनि उनीहरू समावेश हुन्छन् । अन्ततः ती कर्तामा सार्वजनिक क्षेत्र र आ–आफ्ना राजनीतिक नेतालाई दिने समर्थनको अवस्थामा परिवर्तन आउँछ ।

द्वन्द्वका प्रमुख सवालमा समूहले लिने अडान र सहमति वा समाधानमा पुग्न तिनले पुनपर्रिभाषित गर्ने तरिकाका अडानमा सवाल रूपान्तरण केन्द्रीकृत हुन्छ । सवाल रूपान्तरणको एउटा राम्रो उदाहरण उत्तरी आयरल्यान्डको विधानसभाको बैठकबाट आणविक अस्त्रको प्रयोग स्थगन गर्ने मुद्दा स्वीकार्न त्यहाँको एउटा दलले लिएको निर्णय थियो । अर्को उदाहरण जेरुसेलम क्षेत्रभित्र प्यालेस्टिनी स्वायत्ततालाई अस्वीकार गर्ने इजरायली निर्णय हो ।

रूपसिंघे (सन् १९९५, १९९८) ले पनि द्वन्द्वको विस्तृत र पृथक अवधारणा रोज्छन्, जसले बहुतर्फी सक्रियता अँगाल्छ । शान्तिपूर्ण निर्वाचन क्षेत्र बनाउन र व्यापारिक समुदाय, पेशाकर्मी समूह, सञ्चार, सुरक्षा बल, राजनीतिक दल आदिसँगै शान्तिपूर्ण गठबन्धन निर्माणमा पनि रूपसिंघे (सन् १९९८) ले नागरिक समाजमा जोड दिन्छन् । द्वन्द्व समाधानको प्रशिक्षण र कूटनीतिक शैली तथा शान्ति स्थापनासहितको ट्र्याक १ कार्यशैली समाहित भएको विस्तृत प्रक्रियाको रूपमा द्वन्द्व रूपान्तरणलाई उनले हेरेका छन् । फिसर्स र किस्ले (सन् १९९१) तर्क गर्छन् कि हस्तक्षेपको प्रकृति द्वन्द्वको अवस्थासँग मेल खानुपर्छ । द्वन्द्वको सुरुआती अवस्थामा सहजीकरण उपयुक्त हुन सक्छ तर ध्रुवीकरणको माथिल्लो स्तरमा द्वन्द्व पुग्दा शक्तिमा आधारित मध्यस्थता (बल प्रयोग) पनि जरुरी हुन्छ ।

१.४ द्वन्द्वसम्बन्धी विविध अवधारणा

मानवशास्त्र, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन, मनोविज्ञान, दर्शन, समाजशास्त्र, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, राजनीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र आदि विधाबाट शंस्लेषण गरी ल्याइएका शान्ति तथा द्वन्द्व रूपान्तरणका अवधारणाहरू आफ्नो प्रकृतिमा जटिल र बहुविषयक छन् । शान्तिको अध्ययनमा एउटामात्रै प्रभावी शाखा छैन । शान्ति अध्ययनले द्वन्द्व र यसको व्यवस्थापनलाई एउटा सामान्य सामाजिक प्रक्रियाको रूपमा जोड दिन्छ (बीआरसीसीसीएम सन् २००३) । सशस्त्र वा हिंसात्मक द्वन्द्वको कारण र परिणाम विश्लेषणमा समकालीन द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्तिको अनुसन्धान निकै समर्पित छन् (बर्कोभिच र रुबिन सन् १९९२) । उत्पत्तिको हिसाबले शान्ति अध्ययन आत्मपरक र वस्तुपरक अवधारणामा आधारित छ । आत्मपरक अवधारणा मुख्य गरी द्वन्द्वरत समूहको कल्पित उद्देश्यको असंगतिलाई कम गर्न केन्द्रित हुन्छ । वस्तुपरक अवधारणा शान्ति प्राप्त गर्न रूढीवाद, अविश्वास, आवेगजस्ता गलत सूचना वा अनुभूति संरचनागत रूपमा अनुचित वा अन्यायी सम्बन्ध तथा बेमेलको सामाजिक संरचना कम गर्न द्वन्द्वरत पक्षको उद्देश्यहरूको अनुकूलता खोज्नमा केन्द्रित हुन्छ (बर्कोभिच र रुबिन सन् १९९२) । द्वन्द्व रूपान्तरण तथा शान्तिको अध्ययनमा आत्मपरकता र वस्तुपरकताबीच व्यवहारिक भेद खुट्याउन कठिन छ । किनकि आत्मपरक मान्यता र अनुसन्धाताको क्षेत्राधिकारमा आधारित भई वस्तुपरक अनुसन्धाताले द्वन्द्वरत पक्षले सोचेकोभन्दा भिन्न रूपमा सामाजिक संरचना भिन्न हुन्छ भन्ने बुझ्न सक्छ ।

यसै गरी वस्तुपरक अवधारणाले अन्य कसैको आत्मपरक मूल्यांकनमात्र परावर्तित गर्ने भएकाले यो मान्यताविहीन हुन सक्दैन (वुडहाउस सन् १९९१) । आत्मपरक वा वस्तुपरक खाकामाथि व्यापक आश्रित हुँदा शान्तिसम्बन्धी अध्ययन पूर्ण हुन सक्दैन । यसैले दुवै अवधारणालाई सँगसँगै लग्नु अझ व्यावहारिक हुन्छ । द्वन्द्व अनुसन्धानमा निम्नलिखित तीन विधिहरू धेरैजसो प्रयोगमा आउँछन् (बेल र अरू सन् १९८९);

व्याख्यात्मक विश्लेषण (इन्टरप्रिटेटिभ एनालिसिस) : प्रकृतिमा यो प्रयोगसिद्ध हुन्छ र मानिसले कसरी व्यवहार गर्छन्, अनिश्चितताहरूलाई उनीहरूले कसरी लिन्छन्, तथ्यहरू कसरी संग्रह गर्छन्, विचारहरू कसरी अद्यावधिक राख्छन्, उनीहरूले आफ्नो व्यवहार कसरी सिक्छन् र सामञ्जस्य स्थापित गर्छन्, आफ्नो कार्यशैलीबारे उनीहरूले के सोच्छन् ? जस्ता कुराहरू व्याख्या गर्छ। व्याख्यात्मक विश्लेषण सामाजिक वैज्ञानिकहरूले द्वन्द्व अध्ययन अनुसन्धानमा प्रयोग गरेका छन् ।

अमूर्त विश्लेषण (अब्सट्र्याक्टिभ एनालिसिस) : यो आदर्शात्मक र विवेकशील मानिसले गर्ने व्यवहारसँग सम्बन्धित हुन्छ। द्वन्द्वमा समाहित व्यक्तिको व्यवहार विश्लेषणमा यस्तो शैली अझ उत्तम हुन्छ। मनोविज्ञहरूले यो पद्धति धेरै प्रयोग गर्छन्। तर, यो बढी आदर्शवादी, चिन्तनवादी र सैद्धान्तिक भएकाले धेरैले यो विधिको उच्च प्रयोग गर्न उत्साह देखाउँदैनन् ।

निर्देशकीय विश्लेषण (प्रेस्क्रिप्टिभ एनालिसिस) : आफ्नो प्रकृतिमा यो अझ परामर्शात्मक हुन्छ। पौराणिक र आदर्शात्मक मानिसका लागि नभई सामान्य मानिसका लागि कस्ता विकल्प, विचार, निर्णय, अवधारणात्मक योजना र पद्धति प्रयोगयोग्य हुन्छन् भन्नेमा यो केन्द्रित हुन्छ (बेल र अरू सन् १९८९; क्रेमेन्युक सन् १९९१) । यो विधि बढी प्रयोग भएको छ किनकि यो विचार निर्देशीत छ।

शान्ति अध्ययनमा विभिन्न व्यावहारिक पदचापहरू सामान्य स्तरमा प्रयोग हुन्छन्। ट्र्याक १ अवधारणाका क्रियाकलापहरू आधिकारिकबाट गैरबाध्यकारी उपायको श्रेणीसम्म पुग्छ। जस्तैः कूटनीतिक कार्यालय (गुड अफिसेज्), अन्वेषण लक्ष्य, सहजीकरण, वार्ता/मध्यस्थता, अनुमोदन, शान्ति–प्रवर्द्धन, तेस्रो पक्षीय मध्यस्थता (अर्बिट्रेसन) आदि यसका उदाहरण हुन् (बीआरसीसीसीएम सन् २००३)। ट्र्याक १ भन्दा बेग्लै किसिममा ट्र्याक २ अवधारणाले 'सहजीकरण' र 'छलफल' जस्ता गैरआधिकारिक, गैरबाध्यकारी क्रियाकलापलाई इंगित गर्छ।

ट्र्याक १ र ट्र्याक २ बीचको फरक भन्नु कार्यनीति प्रयोगको हो। यद्यपि, दुवै ट्र्याकका केही विशेषताहरू एकापसमा मिल्दा छन् र अभ्यासमा कहिलेकाहीँ

यी एकअर्काका आधारभूत चरित्रमाथि खप्टिन्छन् पनि । उदाहरणका रूपमा उत्तरी आयरल्यान्डमा सन् १९९० को सुरुमा त्यहाँका पूर्वब्रिटिस राज्य सचिवले प्रयोग गरेको ट्र्याक १ अवधारणा कम्युनिटी रिलेसन्स काउन्सिल (सीआरसी) को ट्र्याक २ क्रियाकलापसँग खप्टिएको थियो (ब्लुमफिल्ड सन् १९९७) । द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति अध्ययनको संकथनमा ट्र्याक ३ अवधारणा नवीनतम् हो । यसले सबै किसिमका प्रक्रिया तथा संरचनाउन्मुख प्रयासलाई जनाउँछ । त्यसको जिम्मेवारी तल्लो तहका जनताको क्षमता निर्माण, मानसिक आघातसम्बन्धी कार्य, मानवअधिकार र विकास तथा मानवीय सहायताका काम गर्न खटिएका नागरिक समाजका कार्यकर्ताले लिएका हुन्छन् (ब्लुमफिल्ड सन् १९९७) ।

अचेल केही विद्वान अभ्यासकर्ताहरूले विभिन्न स्तरमा शान्ति-निर्माण क्रियाकलापमा बहुमार्गीय पद्धति 'मल्टी ट्र्याक अप्रोच' ल्याएका छन् । दिगो शान्ति स्थापना गर्न सरकारको मात्र नभई समाजका विभिन्न पक्षको संलग्नता जरुरी हुने ठानी 'मल्टी ट्र्याक कूटनीति'को अवधारणा सन् १९९० को सुरुआततिरै विकसित थियो (ट्र्याक १) (डाइमन्ड र म्याकडोनाल्ड सन् १९९६) ।

बक्स १.३ मल्टी ट्र्याक कूटनीति

यो अवधारणाको अगुवा, इन्स्टिच्युट फर मल्टी ट्र्याक डिप्लोम्यासीले नौ वटा मार्ग (ट्र्याक) पहिचान गऱ्यो । शान्तिपूर्ण समाज निर्माणमा यी सबैले सँगसँगै काम गर्नैपर्छ । ती मार्ग यसप्रकार छन् :

- ट्र्याक १ : सरकार
- ट्र्याक २ : द्वन्द्व समाधानकर्ताहरू
- ट्र्याक ३: व्यवसायी
- ट्र्याक ४ : सर्वसाधारण नागरिकहरू
- ट्र्याक ५ : अनुसन्धान, प्रशिक्षण र शिक्षा
- ट्र्याक ६ : सक्रियता (एक्टिभिजम)
- ट्र्याक ७ : धार्मिक
- ट्र्याक ८ : कोष गठन
- ट्र्याक ९ : सार्वजनिक विचार/सञ्चार (मिडिया)

स्रोत : डायमन्ड र म्याकडोनाल्ड (सन् १९९६ पृ.४-५)

सन् १९९० को सुरुआतबाटै द्वन्द्व तथा शान्ति अध्ययनमा अन्तरसम्बन्ध र अन्तरनिर्भरतामा उचित विश्लेषणात्मक ध्यान गयो । यसले समायोजनात्मक तथा समपूरक अवधारणामा जोड दिन्छ (प्रिन सन् १९९४) ।

विविध ट्र्याकको परिप्रेक्ष्यमा बर्गोफको ह्यान्डबुक फर कन्फ्लिक्ट ट्रान्सफर्मेसनले जोड दिन्छ, “यस्ता समायोजनात्मक तथा समपूरक अवधारणाले ट्र्याक १ र ट्र्याक २ को द्विभाजनमा फरक धारणा दिनुबाहेक समकालीन हिंसात्मक द्वन्द्वावस्थाको जटिलता र शान्ति-निर्माण क्रियाकलापमा नयाँ अभिमुखीकरण र नवविचारहरू पनि प्रदान गर्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापन क्रियाकलाप र कार्यनीतिसहितका फरक-फरक कर्ताहरूको अझ विवेकपूर्ण मिलाप अति महत्त्वपूर्ण छ । सामाजिक र राजनीतिक प्राथमिकताअनुसार यिनीहरूको मेल हुनैपर्छ, जुन द्वन्द्व र त्यो थामिने विभिन्न चरणमा देखा पर्छन् ।”

फिसर र किस्ले (सन् १९९१) को ‘सम्भाव्यताको खाका’ (कन्टिन्जेन्सी मोडल)ले द्वन्द्वको स्तर जति गहिरियो, प्रभावकारिताका लागि हस्तक्षेप उति नै प्रत्यक्ष र बलियो हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छन् । ‘सम्भाव्यताको खाका’ का दुई तात्पर्य हुन्छन् : पहिलो, शान्ति-निर्माणका केही क्रियाकलाप कुनै बिन्दुमा अन्यमा भन्दा अझ गम्भीर हुनेछन् र दोस्रो, अभ्यासकर्ताहरूले शान्ति-निर्माण क्रियाकलापका आफ्ना प्रगतिको अनुमान गर्ने हुनाले उनीहरू द्वन्द्व व्यवस्थापन कार्यनीतिको अघिल्लो चरणमा जानुपर्ने पनि हुन सक्छ (बर्कोभिच सन् १९९६) ।

लेडेर्‍याक (सन् १९९७), कर्ल (सन् १९७१), बर्टन र डयुक्स (सन् १९९०) र गाल्टुङ (सन् १९९६) द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-निर्माणको अनुसन्धान र विश्लेषणमा काम गरिरहेकामध्ये केही विद्वान अभ्यासकर्ताहरू हुन् (बीआरसीसीसीएम सन् २००३) । बर्टन र डयुक्स (सन् १९९०)को कामले ‘तेर्सो’ किसिमको सम्बन्धमा जोड दिएको थियो; जस्तोः सापेक्षिक रूपमा समान स्तरका द्वन्द्वरत समूहबीचको संवाद र सहकार्य । यद्यपि, असमान सम्बन्ध भएका कर्ताबीच संवाद र सहकार्य स्थापना गर्नु अझ महत्त्वपूर्ण हुन्छ । नेपालको माओवादी विद्रोहमा जस्तो सशस्त्र द्वन्द्वमा ठाडा सम्बन्धहरू (भर्टिकल रिलेसन) अझ महत्त्वपूर्ण र अप्ठ्यारा हुन्छन् । द्वन्द्व रूपान्तरणको

अवधारणाले तेर्सो र ठाडो किसिमको सम्बन्धलाई सुधार गर्न दुवैलाई सम्बोधन गर्छ (लेडेर्याक सन् १९९७) ।

तालिका १.४ द्वन्द्व रुपान्तरण र शान्ति–निर्माणमा विभिन्न अवधारणा, कर्ता र कार्यनीति

अवधारणा	**प्रमुख कर्ता**	**प्रमुख कार्यनीति**
ट्र्याक १	राजनीतिकर्मी वा सेनाका अधिकारी मध्यस्थकर्ता वा द्वन्द्वरत पक्षका प्रतिनिधि	परिणामउन्मुख, आधिकारिक तथा बाध्यकारी उपाय, जस्तै; अनुमोदन, मध्यस्थता, 'शक्ति मध्यस्थता'देखि गैरबाध्यकारी उपाय, जस्तैः सहजीकरण, वार्ता/मध्यस्थता, तथ्यान्वेषी उद्देश्य र 'कूटनीतिक कार्यालयहरू' (गुड अफिसेज्)
ट्र्याक २	सर्वसाधारण नागरिक, शिक्षाविद्, पेसाकर्मी, ' नागरिक मध्यस्थता', ' नागरिक कूटनीति'देखि द्वन्द्व रूपान्तरणमा सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय तथा स्थानीय गैर–सरकारी संस्थासम्म	प्रक्रियाउन्मुख, समस्या समाधान र गोलमेच सम्मेलनको स्वरूपमा प्रमुख गरी सहजीकरण/छलफल जस्ता गैर–सरकारी र गैर–बाध्यकारी उपाय
ट्र्याक ३	स्थानीय स्तरका जनस्तरमा रहेका संस्थाहरूदेखि स्थानीय र अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग, मानवअधिकार तथा मानवीय सहायताका संगठनहरू	प्रक्रिया तथा संरचनाउन्मुख, क्षमता निर्माण, मानसिक आघातसम्बन्धी कार्य, जनस्तरका प्रशिक्षणहरू, विकास र मानवअधिकारका कार्य
मल्टी ट्र्याक	एकअर्कालाई सहयोग गरी द्वन्द्वका सबै सरोकारवालाले शान्ति–निर्माणको कार्य	दीर्घकालीन शान्ति प्राप्त गर्न सबै सरोकारवालाहरूको परिणामउन्मुख प्रक्रिया र प्रयासको सम्मिश्रण

स्रोतः बीआरसीसीसीएम सन् २००३ ।

द्वन्द्व रूपान्तरण कार्यनीतिअन्तर्गत शान्ति–निर्माणको प्रक्रियामा मल्टी ट्र्याक अवधारणा समावेश हुनैपर्छ, जसले हिंसात्मक द्वन्द्व प्रभावितलाई जोड दिन्छ

(लेडेर्‍याक सन् १९९७) । लेडेर्‍याक तर्क गर्छन् कि जस्तोसुकै द्वन्द्वावस्थामा पनि शान्ति–निर्माणको सम्भावना सधैं जीवित रहन्छ । यस्तो सम्भावना निश्चित क्षेत्र वा समुदायमा र द्वन्द्वमा फसेको समाजको संस्कृतिमा भर पर्छ । द्वन्द्व समाधानको परम्परागत खालको मौजुदा अवधारणाले पनि रक्तपातपूर्ण द्वन्द्वको समाधानमा योगदान पुर्‍याउन सक्छ । उदाहरणका लागि सोमालियाका एउटै वंशका सदस्यहरूले द्वन्द्वरत पक्षबीचको द्वन्द्व समाधान गराई तिनलाई सहमतिमा पुर्‍याउन आफ्नो परम्परागत अधिकार प्रयोग गरेका छन् ।

ट्र्याक ३ मार्फत्को द्वन्द्व रूपान्तरण अवधारणा प्रमुख गरी अहिंसात्मक कार्यको अवधारणात्मक खाकामा आधारित हुन्छ, जसलाई सार्प (सन् १९७३), गान्धी (सन् १९३८ र सन् १९५०), किङ (सन् १९६७) तथा शान्तिका अन्य सिद्धान्तविद् र नेताहरूले अघि सारेका थिए । अहिंसाका सिद्धान्तहरू विभिन्न धार्मिक आस्था तथा विचार, मान्यता तथा प्रतिबद्धतामा आधारित हुन्छन् । यस सिद्धान्तअनुसार गान्धीले भारतमा गरेजस्तै सामाजिक न्याय र परिवर्तनका लागि गरिने अहिंसात्मक संघर्ष नै द्वन्द्व हो । सामाजिक परिवर्तनका लागि गरिने अहिंसात्मक कार्यशैलीले समाजमा पहिल्यैदेखि रहेका तर ढाकछोप गरिएका तनाव र विरोधाभाषहरूलाई सतहमा ल्याउँछ (म्याककार्थी र सार्प सन् १९९७) ।

शान्ति–निर्माण क्रियाकलाप तथा कार्यनीति दीर्घकालीन मेलमिलाप र सामाजिक न्यायमा केन्द्रित हुनुपर्छ, जुन मल्टी ट्र्याक अवधारणाबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । नेपालको जस्तो जटिल र द्वन्द्वको सन्दर्भमा द्वन्द्व व्यवस्थापनको एउटा अवधारणामा अत्यधिक आश्रित हुँदा त्यो निष्प्रभावी भएको थियो । तसर्थ, द्वन्द्वलाई शान्तिमा रूपान्तरण गर्न ट्र्याक १, ट्र्याक २, र ट्र्याक ३ अवधारणाको अभ्यास र सैद्धान्तिक स्तरमा समायोजन र संश्लेषण गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणमा यी अवधारणालाई समायोजन गर्ने काम कम प्राथमिकतामा परिरहेको छ । शान्ति–निर्माणमा सशक्तीकरणको सिद्धान्त, मानवीय आवश्यकताको सिद्धान्त र अहिंसाको सिद्धान्तजस्ता विविध अवधारणालाई पूर्ण रूपेण प्रयोग गरिएको छैन ।

द्वन्द्वको तत्कालीन समाधान, द्वन्द्व व्यवस्थापन र द्वन्द्व रूपान्तरणजस्ता विविध दृष्टिकोणहरू द्वन्द्व अध्ययनमा आम रूपमा प्रयोग गरिन्छ । द्वन्द्वको तत्कालीन समाधानको अवधारणाले व्यवस्थापनको तर्कमा जोड दिन्छ र शक्ति

राजनीतिसँग यसको बलियो सम्बन्ध हुन्छ । द्वन्द्व व्यवस्थापनमा पहिले–पहिले गरिएका काममा विद्वानहरूले द्वन्द्व व्यवस्थापन तथा समाधानको अवधारणाबीच एकरूपताभन्दा मतभेदमा जोड दिन खोज्थे (बीआरसीसीसीएम सन् २००३) । द्वन्द्वको वस्तुपरक र आत्मपरक विश्लेषण, द्वन्द्वको तत्कालीन समाधान र द्वन्द्व निदानबीचको विश्लेषणजस्ता द्विभाजन (डाइकोटोमिज्)हरूले द्वन्द्व अध्ययनको क्षेत्रमाथि अझै पनि प्रभुत्व जमाई नै रहेका छन् । यद्यपि, द्वन्द्वलाई शान्तिमा रूपान्तरण गर्न यो खाका प्रयोग गर्नु अझै पनि सामान्य मानिन्छ ।

माथि गरिएको छलफलअनुसार द्वन्द्व रूपान्तरण दीर्घकालीन, मल्टी ट्र्याक र गतिशील प्रक्रिया हो, जसले ट्र्याक १, २ र ३ अवधारणा तथा साना, मध्यम र दीर्घकालीन लक्ष्यलाई प्रभावकारी तरिकाले समेट्छ । यसर्थ, अधिकृतहरू, सेना तथा राजनीतिक दलका नेता समावेश भएका कर्ताहरू (ट्र्याक १), द्वन्द्व समाधानका अनौपचारिक विशेषज्ञ र द्वन्द्व समाधानमा कार्यरत (गैर)सरकारी संस्थाहरू (ट्र्याक २), जनस्तर र मानवीय सहायता र विकास सहकार्य प्रदान गरिरहेका स्वदेशी संस्थाहरू (ट्र्याक ३)लाई यसले समेट्छ । यसले परिणाम, प्रक्रिया र सामाजिक न्यायका अवयवहरूको आधारमा शान्ति–निर्माणमा जोड दिन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणले द्वन्द्वरत पक्षले उब्जाएका आवश्यकता र डरसम्बन्धी मूल मुद्दा निदानको उद्देश्य राख्छ । यो परिणाम हासिल गर्न समुचित प्रक्रियाको खाँचो पर्छ । यसकारण, पक्षबीच सहकार्य र सञ्चार बढाउन द्वन्द्वको नकारात्मक मानसिकता र मान्यता परिवर्तन गर्न प्रक्रियाउन्मुख अवधारणा प्रयोग गरिनुपर्छ ।

द्वन्द्व रूपान्तरणको अवधारणा परिवर्तनउन्मुख अवधारणा हो, नयाँखाले राजनीतिक र सामाजिक पूर्वाधार बनाउन पाखा पारिएका समूह, दलित, जातीय अल्पसंख्यक आदिको सामाजिक न्याय बलियो पार्न तिनको सशक्तीकरण र पहिचानमा यसले जोड दिन्छ । सापेक्षिक र व्यक्तिगत रूपमा आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति यथेष्ट हुँदैन । तथापि, स्रोतको समान पहुँच प्राप्त गर्न र पूर्वाधारहरू तयार पार्न प्रयास गरिनुपर्छ, जसले दीर्घकालीन सामाजिक पुनर्संरचना र मेलमिलापको लक्ष्यसहित संरचनागत असमानतालाई सम्बोधन गर्न सम्भव तुल्याउनेछ । यसर्थ द्वन्द्व रूपान्तरणले मानवीय सुरक्षा (भौतिक, मानसिक, मनोवैज्ञानिक, सामाजिक, आर्थिक सुरक्षा) सुनिश्चित गर्नु आवश्यक छ ।

१.४.१ राजनीतिक अवधारणा

अतिसंवेदनशील द्वन्द्व र गृहयुद्धका बेला प्रयोग हुने उचित र आमअवधारणा राजनीतिक अवधारणा हो । द्वन्द्वलाई प्रभावकारी तरिकाले समाधान गर्न अन्य सबै अवधारणाहरू राजनीतिक अवधारणाको खाकाभित्रै निर्देशित, आदेशित र निर्णय लिइएको हुनु जरुरी छ । बल प्रयोग, युद्धविराम, वार्ता, राज्य पुनर्संरचना र द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्ने निर्णय यसै खाकाबाट आउनुपर्छ । राजनीतिक दल निर्माण र दलको लोकतान्त्रीकरण, नागरिक संस्थाहरूलाई प्रोत्साहन, स्वतन्त्र निरीक्षण निकाय, राजनीतिक संस्थालाई बलियो बनाउने, भ्रष्टाचारविरुद्धको आयोग, निर्वाचन आयोग र मानवअधिकार आयोगलाई स्थापित गर्ने, प्रोत्साहित गर्ने र पुनर्संरचित गर्ने, संसद् र संसदीय समितिको भूमिकालाई सुदृढ गर्ने, शक्ति बाँडफाँट संयन्त्र (सर्वदलीय सरकार, शक्ति र स्रोतको उचित बाँडफाँट), विकेन्द्रीकरणलाई प्रोत्साहित गर्ने र लोकतान्त्रिक सरकार, शान्ति वार्तालाई बलियो पार्ने आदिजस्ता अन्य क्रियाकलापहरू यसमध्ये पर्छन् (बर्कोभिच र रुबिन सन् १९९२; उप्रेती सन् २००४बी; लन्ड सन् १९९६; फिसर र अरू सन् २०००; बर्कोभिच सन् १९९६) ।

१.४.२ कूटनीतिक अवधारणा

द्वन्द्व समाधानको अर्को महत्त्वपूर्ण अवधारणा भन्नु कूटनीति हो । युद्धका बेला कूटनीतिक प्रयास दुई वटा मोर्चामा केन्द्रीकृत हुन्छ । ती यसप्रकार छन् :

१. **युद्ध कूटनीति** : हातहतियार, सैन्य सहायता, बलाधारित गठबन्धन (कोएर्सिभ एलाएन्सेज), बाहिरी शक्ति र सैन्य हस्तक्षेपको प्रयोग स्वीकार्ने आदि ।

२. **शान्ति कूटनीति** : (शान्ति प्रवर्द्धनका लागि कूटनीतिक प्रयास, अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति सहायता समूह, हतियार आपूर्ति रोक्ने, वार्ता तथा युद्धविरामका लागि दबाब दिने, मुलुकमा शान्तिको एजेन्डालाई प्रोत्साहित गर्न शान्ति विशेषज्ञ, कार्यकर्ता तथा विद्वानहरूलाई बोलाउने आदि (बीआरसीसीसीएम सन् २००३; फिसर र अरू; सन् २०००; लन्ड सन् १९९६; फिसर र किस्ले (सन् १९९१) ।

१.४.३ आर्थिक अवधारणा

द्वन्द्व रूपान्तरणको प्रमुख मध्येको एक अर्को अवधारणा आर्थिक हो । यसमा द्वन्द्वबाट प्रभावित क्षेत्रमा आर्थिक विकास सहायता, आर्थिक नीति सुधार, व्यवसाय प्रवर्द्धन (निर्यात तथा आयात), बजार निर्माण, शिक्षा, स्वास्थ्य, पिउने पानीजस्ता आधारभूत सेवामा उच्च लगानी, ग्रामीण पूर्वाधार विकास र ग्रामीण लगानी, अन्तर सामुदायिक व्यापार प्रवर्द्धन, निजी लगानीको प्रवर्द्धनजस्ता पक्ष समावेश हुन्छन् । यसैगरी, सहायता सर्त र आर्थिक आश्रय, कृषिको आधुनिकीकरण, भूमिसुधार (भूमि चक्लाबन्दी, भूमिहीन र मोहीको भूमिअधिकार सुनिश्चित गर्ने, भूमिको हदबन्दी तोक्ने, भूमि प्रयोगको वर्गीकरण गर्ने), ग्रामीण उद्यमशीलताको विकास, जैविक विविधताको सम्भावनाको व्यावसायीकरण, प्राकृतिक स्रोत (भूमि, वन, जल, खानी आदि) र सार्वजनिक स्रोतमा ग्रामीण जनताको पहुँच र लाभ बाँडफाँटजस्ता महत्त्वपूर्ण सवाल पनि समावेश हुन्छन् (फिसर र अरू सन् १९९६; लन्ड सन् १९९६; फिसर र किस्ले सन् १९९१; फिसर सन् १९९७) ।

१.४.४ न्यायिक वा कानुनी अवधारणा

द्वन्द्व रूपान्तरणको न्यायिक अवधारणा नेपालमा उति बहसमा छैन । द्वन्द्व समाधान गर्न र शान्ति कायम राख्न न्यायिक वा कानुनी अवधारणाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको विश्वव्यापी अनुभवले देखाएको छ (लेडेर्‍याक सन् १९९९) । यो अवधारणामा समाहित क्षेत्र भनेका जाँचबुझ आयोग, युद्ध अपराध न्यायाधिकरण (वार क्राइम ट्रिब्युनल्स), आदिवासी तथा प्रथागत कानुनी संस्था र अभ्यासको सुदृढीकरण र प्रोत्साहन, न्यायालय सुधार, सुरक्षा क्षेत्रको न्यायिक तथा कानुनी निरीक्षण, न्यायमा पहुँच, गलत काम गर्नेलाई सजाय, संवैधानिक आयोग, गरिबका लागि कानुनी सहायता, मध्यस्थता, न्यायाधिकरण आदि हुन् (लन्ड सन् १९९६; फिसर र अरू सन् २०००; फिसर सन् १९९७) । संक्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितता पनि यो अवधारणको प्रमुख क्षेत्र हो ।

१.४.५ अनौपचारिक र औपचारिक पद्धतिको सम्मिश्रण

युद्धग्रस्त अफ्रिका, एसिया, पूर्वी युरोप र दक्षिण अमेरिका (अर्मन र कार्ल सन् १९९६; अर्मर र फिलिप्सन सन् १९९८; बार्न्स सन् २००२; क्र्यान्डल सन्

२००४; लुसिमा सन् २००२; गाल्टुङ सन् २०००ए र बी; गाल्टुङ सन् २००४ए र बी; हेन्ड्रिक्सन सन् १९९८; मिश्र सन् २००२; म्याककार्टनी सन् १९९९; र ब्लुमफिल्ड र रेल्ली सन् १९९८)को अनुभवले द्वन्द्वको सफल व्यवस्थापनका लागि औपचारिक र अनौपचारिक अवधारणाहरू जरुरी देखाएको छ, ताकि तिनलाई अझ प्रभावकारी र परिणामउन्मुख बनाउन सकियोस्। फेरि जटिलखाले हिंसात्मक द्वन्द्वको परिप्रेक्ष्यमा एकल अवधारणा काफी हुँदैन।

अभिरुचिमा आधारित मध्यस्थता र आदिवासी द्वन्द्व समाधानलाई बलियो बनाउने, कानुनी संस्थाहरूलाई बलियो बनाउने र सहयोग गर्ने, शान्ति समिति र द्वन्द्वको अनुसन्धान तथा रोकथाम केन्द्र स्थापना तथा विस्तार गर्ने, शान्ति तथा मानवअधिकार निरीक्षकलाई प्रोत्साहित गर्ने, शान्ति सहायता समूह निर्माण तथा परिचालन गर्ने कार्य द्वन्द्व रूपान्तरणका सामान्य तर महत्त्वपूर्ण कार्य हुन्। यसैगरी त्यसका अन्य कार्य भनेका शान्तिका कार्यकर्ता (नेल्सन मण्डेला, आङसाङ सु चीजस्ता नोबल शान्ति पुरस्कार विजेता आदि)लाई निम्तो दिने, बृहत् शान्ति ऱ्याली र अहिंसात्मक अभियान र गोलमेच सम्मेलन आयोजना गर्ने, भ्रमण तथा सिकाइ आदानप्रदान, नागरिक बैठक आयोजना गर्ने हुन् (लेडेऱ्याक सन् १९९९; बीआरसीसीसीएम सन् २००३; फिसर र अरू सन् २०००; लन्ड सन् १९९६)। नेपालमा लोकतान्त्रिक शान्ति पुनर्स्थापनामा जोड दिन पनि यिनीहरू आवश्यक हुन्छन्।

१.४.६ सञ्चार, सूचना र जागरूकताको अवधारणा

द्वन्द्व समाधान गर्ने वा यसलाई अझ गहिरो बनाउने भन्ने दुवै काममा सञ्चारले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। सूचनाको कमी र गलत सूचना, बंगाइएका सूचनाले कतिपय बेला द्वन्द्वलाई अझ गम्भीर बनाउँछन्। लडाइँ, हत्या, नृशंसतालाई अतिरञ्जित गर्ने, शान्तिका प्रयास र मेलमिलापलाई कम आँक्दा द्वन्द्वलाई अझ गहिरो बनाउन सहयोग गर्छ। नकारात्मक र सनसनीपूर्ण खबर प्रसारित गर्नु सञ्चारका साधनको चाख नै हो। आक्रोश बढाउने त्यस्ता सनसनीपूर्ण खबरलाई निरुत्साहित गर्ने आचारसंहिता तिनले बनाए, त्यसले द्वन्द्व समाधानमा योगदान दिन्छ। सञ्चार, सूचना र जागरूकताको अवधारणामा रेडियो तथा

टेलिभिजनमा शान्तिसम्बन्धी कार्यक्रमको विस्तार, सनसनीपूर्ण खबरका लागि आचारसंहिता, सञ्चारका साधनको व्यावसायीकरण, पत्रकारहरूलाई व्यापक मात्रामा शान्तिको प्रशिक्षण दिने, नागरिक शिक्षा, भ्रमण आदान–प्रदान तथा शान्ति सञ्जाल निर्माण, निश्चित क्षेत्रहरूलाई शान्ति क्षेत्र घोषणा गर्ने (विद्यालय, धार्मिक क्षेत्र, सार्वजनिक स्थल, बाटाघाटा आदि), नेता, नागरिक समाजका अगुवा, पत्रकार, शिक्षक, कर्मचारी, व्यवसायीलाई द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणमा प्रशिक्षित तुल्याउन प्रशिक्षण दिने र जनचेतना अभियान चलाउने कार्य पर्छन् ।

१.४.७ मानवअधिकारको अवधारणा

मानवअधिकारको उल्लंघन सशस्त्र द्वन्द्वको एक प्रमुख चरित्र हो। मानवअधिकार उल्लंघन र सशस्त्र द्वन्द्वको तीव्रता अन्तरसम्बन्धित छन् किनकि सशस्त्र द्वन्द्व तीव्र भएका बेला मानवअधिकार उल्लंघन उच्च हुन्छ र जति मानवअधिकार सुरक्षित हुन्छ, उति नै सशस्त्र द्वन्द्वको उद्दण्डता कम हुन्छ । यसकारण–गहिरिएको सशस्त्र द्वन्द्वका बेला मानवअधिकारको सुरक्षा र नागरिक स्वतन्त्रता विश्वव्यापी प्राथमिकताको कुरा हो। अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय, मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता र द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय दातृनिकायहरूले मानवअधिकार उल्लंघनमा गहिरो चासो देखाउँछन् । उनीहरूले मानवअधिकार घोषणापत्र, सिद्धान्त र मापदण्ड (जसलाई समग्रमा मानवअधिकार कानुन भनिन्छ)को सम्मान गर्न अपिल गर्छन् । यस्ता अपिल गरिनुको प्रमुख कारण मानवअधिकार उल्लंघन रोकथाम हो, जसले द्वन्द्वको उचित समाधानका लागि अनुकूल वातावरण बनाउन मद्दत गर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सन् १९९४ मा रुवान्डामा भएको नरसंहारबाट पाठ सिकेको छ। यदि उसले समयमै हस्तक्षेप नगरे गृहयुद्धको समयमा हत्या र मानवताविरुद्धको अपराधको सम्भावना उच्च रहन्छ । यो सवालमा मानवअधिकारको अवधारणा अति नै महत्त्वपूर्ण छ।

१.४.८ सैन्य परिचालनको अवधारणा

यो गृहयुद्ध र तीव्र द्वन्द्वसँग जुध्ने अवधारणा हो । यसलाई बाध्यकारी अवधारणाको रूपमा बुझिन्छ किनकि बल प्रयोग यो अवधारणाको मूल मन्त्र

हो । यद्यपि, बल प्रयोगमा मात्र यो अवधारणा सीमित छैन । समाहित सामान्य क्रियाकलापमा रक्षात्मक शान्ति स्थापना बल, शान्ति प्रवर्द्धनमा सैन्य हस्तक्षेप, हातहतियार ओसारपसार नियन्त्रण, निःशस्त्रीकरण र गैरपरिचालन, पूर्वचेतावनी, सशस्त्र बलको प्रशिक्षण र व्यावसायीकरण, सुरक्षा क्षेत्र सुधार र नागरिक निगरानी, आकस्मिक तथा वैकल्पिक सुरक्षा रणनीति पर्छन् । त्यसैगरी सैन्य गुप्तचरीको मजबुतीकरण, गृह सुरक्षा र सुरक्षा बल (सैनिक, अर्धसैनिक र प्रहरी)को सञ्जाल विस्तार, सुरक्षा बलको आत्मविश्वास बढाउने, अन्तरसैन्य आदानप्रदान (मिलिटरी टु मिलिटरी एक्सचेन्ज) तथा भ्रमण, गैरएकत्रीकरण, सैनिक र गैरसैनिक इलाका घोषणा, शक्ति सन्तुलन, हतियारमाथि प्रतिबन्ध, संकट व्यवस्थापन र प्रतिक्रिया संयन्त्र आदि पर्छन् (सन् १९९७, फिसर र अरू सन् २०००; लन्ड सन् १९९६; फिसर र किस्ले सन् १९९१) ।

१.४.९ द्वन्द्वको समाधानमा वार्ता र मध्यस्थता

द्वन्द्व समाधानको अभ्यासमा साधारणतया प्रयोग हुने दुई पद्धति वार्ता र मध्यस्थता हुन् । यी दुई पद्धतिबारे निम्न खण्डमा छलफल गरिएको छ :

वार्ता

वार्ता एउटा स्वयंसेवा प्रक्रिया हो, जसले वार्तारत पक्षबीचको द्वन्द्ववस्थासँग तादात्म्य राख्छ । वार्ता जस्तोसुकै अवस्थाको उदाहरण मानिन्छ, जहाँ दुई वा दुईभन्दा बढी मानिसहरू आमनेसामने भएर एकापसमा संवाद गर्छन् ताकि एउटाको निर्णयलाई अर्कोले प्रभाव पार्न र आपसी स्वीकार्य समाधानमा पुग्न सकियोस् । असंगतियुक्त लक्ष्य समाधानका लागि पक्षहरूबीच (स्वतन्त्र व्यक्ति, समूह वा संस्था) वार्ता हुन्छ । यसर्थ वार्ताले द्वन्द्वका विविध अभिरुचिसँग सरोकार राख्छ (प्रुइट र कार्नेभेल सन् १९९३) । वार्ताले द्वन्द्वावस्थालाई स्पष्ट पार्छ । मानिसहरूसँग विविध खालका द्वन्द्वात्मक अभिरुचि र उद्देश्य हुन्छन् । यसकारण समस्या समाधान प्रक्रियाको अंग नै वार्ता हो (गुलिभर सन् १९७९) । केही लेखकहरू (उप्रेती सन् २००२ ए; बकल्स सन् १९९९) तर्क गर्छन्– वार्ताको भूमिका विस्तृत हुँदैछ र यो द्वन्द्व व्यवस्थापनमा मात्र सीमित नभएर व्यापकखाले पद्धतिगत सिद्धान्त र व्यापक सहभागितामूलक विकास प्रयासको

निर्माणको आधार पनि हुँदैछ । बेमेल भएका समूहलाई फकाएर वा उत्साहित बनाएर एकआपसमा स्वीकार्य परिणाम पत्ता लगाउनु वार्ताको उद्देश्य हो । गुलिभर (सन् १९७९) व्याख्या गर्छन्, "वार्तामा विभिन्न समाजका वार्ताकारको अभिरुचि, विचार, मूल्य, नियम, मान्यतामा देखिने किसिमको फरकका बाबजुद पारस्परिक व्यवहारको शैली महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।" उनी तर्क गर्छन्, "पूर्ण सामाजिक-सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा वार्ता प्रक्रियाले सम्पूर्ण बुझाइ प्राप्त गर्छ ।" यसकारण उनले द्वन्द्व र यसको समाधान व्यापक सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य र सामाजिक संस्थाहरूमा हुने ठम्याउँदै आफ्नो ध्यान वार्ताको प्रक्रियामा केन्द्रित गर्छन् । उनले पारस्परिक व्यवहारको चित्रण गर्ने साझा पद्धति खोज्दै एकपक्षीय निर्णय-निर्माण (युनिलेटरल डिसिजन-मेकिङ) (विवाद साम्य पार्न तेस्रो पक्षीय न्यायकर्तामार्फत्)को तुलना संयुक्त निर्णय-निर्माण (जोइन्ट डिसिजन मेकिङ) (वार्ता)सँग गर्छन् ।

वार्तालाई दुई स्वरूपमा चित्रण गर्न सकिन्छ- वितरणात्मक र एकीकृत । वितरणात्मक वार्ताको स्वरूप स्रोतको वितरणमा जोड दिने (जित-हारको) खालको हुन्छ । आफ्नै अभिरुचिमा जोड दिएको वार्तारत पक्षको मनोवृत्तिले भने परिणामलाई हार-हारको अवस्थामा पुऱ्याउँछ । संयुक्त अभिरुचिमा चल्ने वार्ताको विशेषता स्रोत निर्माण गर्ने खालको (जित-जितको अवस्था) हुन्छ । यहाँ वार्तारत पक्ष विकल्पका लागि तयार हुन्छन् र सहभागितात्मक समस्या समाधानमार्फत् अर्काको अभिरुचिमा पनि ध्यान दिन्छन् । सामूहिक समाधान प्राप्त गर्न यसले सामूहिक निर्णय-निर्माण र संकल्पतर्फ लैजान्छ (मस्कोभिकी र डोइज सन् १९९४) । यसखालको वार्ता महत्त्वपूर्ण हुन्छ किनकि यसले द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई आपसी स्वीकार्य समाधान प्राप्त गर्न आमने-सामने हुन्छन् ।

सहमति, अभिरुचि र समस्या समाधानका लागि वातावरण तय गर्ने काममा वार्ताले धेरै विकल्प दिन्छ । तर, विद्यमान शक्ति सम्बन्धले पनि वार्ता प्रक्रियामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । कर्ताको स्तर, भूमिका र व्यक्तित्वजस्ता विशेषताहरूले वार्तामा शक्ति सम्बन्ध निर्धारण गर्छन् । शक्तिको वास्तविक प्रयोग परिप्रेक्ष्यमा निर्भर हुन्छ । वार्तामा काम लाग्ने पाँच व्यापक कार्यनीति प्रुइट र कार्नेभेल (सन् १९९३)ले उल्लेख गरेका छन् । ती यसप्रकार छन् :

१. विशेष सुविधा प्रदान (उद्देश्य/मागहरू कम गर्ने)
२. तर्क गर्ने (अर्को पक्षलाई राजी गराउने प्रयास गर्ने वा कबुल गराउने वा अर्को पक्षद्वारा विरोध गर्ने प्रयास गर्ने)
३. समस्या समाधान (विकल्पको विकासको प्रयास गर्ने)
४. निष्क्रियता (बैठक र सवालहरूमा गरिने संवादलाई छेउ लाएर थोरै नै भए पनि सम्भव भएको काम पूरा गर्ने)
५. स्थगन (वार्ता स्थगन गर्ने)

सहमतिका लागि उत्तम विकल्प (बेस्ट अल्टरनेटिभ टु अ नेगोसिएटेड अग्रिमन्ट : बाट्ना) शब्दावली रोजर फिसर र विलियम युरी (सन् १९८१)ले प्रयोग गरेका हुन् । यो शब्दावली वार्तामा चर्चित छ । कुनै पनि वार्ताकार, सहमतीय समाधान (नेगोसिएटेड सेटलमन्ट)मा सहमत हुनुअघि उसले बाट्नाबारे संकल्प लिइसक्नुपर्छ । यदि तत्कालीन समाधानजत्तिकै एउटाको बाट्ना राम्रो भए सहमति स्वीकारिनुपर्छ । विकल्प राम्रो छ भने तत्कालीन समाधानको साटो अर्को खोज्नुपर्छ । एउटा पक्षको बाट्ना राम्रो भए त्यो वार्तामा बस्ने सम्भावन कमै हुन्छ, साटोमा विकल्प खोज्ने प्रयास हुन्छ । वार्ता चल्दै गर्दा, आधारभूत समावेशी कार्यनीतिले वार्ताकारहरूलाई मद्दत गर्छ । यो अवस्था अप्ठ्यारो हुन्छ, किनकि सदस्यहरूले सहमति किन निर्माण गरियो र त्यो नै उत्तम विकल्प थियो भन्ने जान्न पनि आफू समावेश नभइकन निस्केको सहमतिलाई स्वीकार्ने सम्भावना न्यून हुन्छ ।

मध्यस्थता

द्वन्द्वको स्वीकार्य समाधानमा पुग्न विरोधी पक्षलाई सघाउने हेतुले स्वीकार्य, निष्पक्ष र तटस्थ तेस्रो पक्षद्वारा गरिने सहजीकरण एउटा प्रक्रिया मध्यस्थता हो । मध्यस्थकर्तासँग निर्णयको अधिकार हुँदैन । सहजकर्ताको रूपमा मध्यस्थकर्ताको तटस्थ भूमिका पक्षहरूलाई व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा सहयोग गर्ने र विवादका कारक पहिचान गरी तिनको समाधानका लागि प्रस्तावना विकास गर्ने हो । मध्यस्थकर्ताहरूले द्वन्द्वका पक्षसँग व्यक्तिगत रूपमा भेटघाट गरी गोप्य वा बेग्लाबेग्लै छलफल गर्न सक्छन् । कुनै–कुनै

सवालमा न्यायालय वा कानुनी आधारमा मध्यस्थता अनिवार्य पनि हुन सक्छ। अन्य सवालमा पक्षहरूको सहमतिअनुसार यो ऐच्छिक पनि हुन सक्छ । केही अवस्थामा अदालती व्यवस्थाअन्तर्गत मध्यस्थता बाध्यकारी पनि हुन सक्छ । मध्यस्थताले पक्षहरूलाई तिनको विवाद समाधानमा आक्रामकतालाई स्वीकार्दैन र पूर्वसम्बन्धलाई यथावत् राख्छ ।

द्वन्द्व व्यवस्थापनमा मध्यस्थताले महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगट्छ किनकि यो समस्या समाधानको अवधारणा हो र यसले एकापसलाई फाइदा हुने समाधानको अवसर निर्माण गर्छ । बुस र फल्गर (सन् १९९४ए)का अनुसार मध्यस्थतामा द्वन्द्वको केन्द्रमा रहेका दुवै पक्षलाई आफ्नो क्षमताको अनूभूति गराउने र अरूप्रति बढी उदार बनाई तिनलाई परिवर्तन गराउने शक्ति हुन्छ। पहिचान र सशक्तीकरणका लागि मध्यस्थतामा रूपान्तरणकारी शक्ति हुन्छ (बुस र फल्गर सन् १९९४ बी)। यसले सहमति सम्भव तुल्याउँछ, जसलाई विवादमा परेकाले सन्तुष्टिपूर्ण ठान्छन् र आफ्नो सम्बन्ध सुधार गर्छन् ।

द्वन्द्वमा भएको एउटा व्यक्ति वा पक्षले उसको वा अरूको मनोभाव, व्यवहार, सवाल र अभिरुचिलाई कसरी लिन्छ र अवस्था कसरी परिभाषित हुन्छ, त्यसलाई परिवर्तनको प्रक्रियाले पुनः स्वरूप गराउन मध्यस्थताले जोड दिन्छ। प्रक्रियात्मक परिप्रेक्ष्यमा, मध्यस्थतामा तेस्रो पक्ष समावेश हुन्छ, जसले द्वन्द्वरत पक्षलाई सहमतिमा पुऱ्याउन सहयोग गर्छ । विविध विचारहरूलाई निष्पक्ष रूपमा मनन गर्दै, आपसी लाभ तथा समाधान प्राप्तिमा सहयोग गर्दै, सहमतिको प्रभावकारी कार्यान्वियनका लागि त्यसलाई सम्झौताको रूपमा लिपिबद्ध गर्दै पद, पुनः स्वरूप गरिएका सवाल तथा प्रश्नहरूबाट अभिरुचि पत्ता लगाउन सहमतीय मध्यस्थकर्ताको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ (पेन्डिच र अरू सन् १९९४) ।

मध्यस्थता द्वन्द्व समाधानको एउटा प्रचलित पद्धति हो । त्यसमा विवादमा रहेका पक्षसँग काम गरी द्वन्द्वावस्थाप्रति तिनको विचार सुधार्न सहयोग गर्ने मध्यस्थकर्ता रहन्छन् ताकि ती पक्ष आफैंले द्वन्द्व समाधानको एउटा उपाय पहिचान गर्न र छान्न सकून्, जसले विवादमा रहेका सबैको अचिरुचि र

आवश्यकता पूरा गरोस् । यसले दुवै पक्षको तर्क सुनेर विवादमा रहेका पक्षका लागि निर्णय लिने तेस्रो पक्षीय मध्यस्थता (अरबिट्रेसन)भन्दा भिन्दै रूपमा विवादित पक्षलाई समाधानको खाका कोर्न सहयोग गर्छ । यस्तो मध्यस्थकर्तामा देश, संस्था वा स्वतन्त्र व्यक्ति जो पनि हुन सक्छ ।

केही सवालहरूमा मध्यस्थकर्ताले तत्कालको विवादलाई सहमतिमा लैजान समस्या–समाधानकर्ताको भूमिका खेल्छन् । सुधारिएको सम्बन्धले द्वन्द्व समाधान वा रचनात्मक विरोधतर्फ लैजान्छ भन्ने मान्यतासाथ अन्य सवालमा मध्यस्थताले सम्बन्ध सुधारमा अझ जोड दिन्छ । मध्यस्थता ऐतिहासिक रूपमा द्वन्द्व समाधानमा चलिआएको पद्धतिमध्येकै एक हो । मध्यस्थताका केही महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरू यसप्रकार छन् :

- मध्यस्थता एउटा कला र विज्ञान हो ।
- द्वन्द्व स्वाभाविक रूपमा विध्वंशात्मक होइन ।
- मध्यस्थता तटस्थ हुन्छ ।
- द्वन्द्वरत पक्षको मञ्जुरी मध्यस्थतामा आवश्यक हुन्छ ।
- मध्यस्थकर्ताले समाधान लाद्ने वा सुझाउने गर्दैनन् ।
- पैरवी (एड्भोकेसी) र दबाब (इनफोर्समन्ट)सँग मध्यस्थतालाई छुट्याउने ।
- एउटा स्वतन्त्र व्यक्ति वा संस्था वा देश पनि संलग्न हुन सक्छ ।

१.५ द्वन्द्वमाथि काम गरिँदाका रणनीतिक विकल्प

द्वन्द्वको समाधान जटिल र गतिशील प्रक्रिया हो । त्यसकारण रूपरेखात्मक विधि (ब्लुप्रिन्ट मेथड) सबैखाले द्वन्द्वमा लागू नहुन सक्छ । यसमा रणनीति, युक्ति, प्रक्रिया र विकल्पका कौशल आवश्यक हुन्छन् । द्वन्द्व समाधानका विश्वव्यापी अनुभवहरूले विश्वका विभिन्न क्षेत्रका सशस्त्र द्वन्द्वमा विभिन्न रणनीतिहरू प्रयोग गरिएको देखाउँछन् । तीमध्ये केही यसप्रकार छन् :

१.५.१ सहजता निर्माणका रणनीतिहरू (स्ट्राटेजी अफ अकोमोडेसन)

द्वन्द्वरत पक्षले सम्बन्धलाई प्राथमिकता दिएर लक्ष्यलाई गौण मानेको खण्डमा उनीहरूले सहजता निर्माणका रणनीति रोज्छन् । यो खासगरी सम्बन्धउन्मुख रणनीति हो र एउटा पक्षले सम्बन्धको मूल्यमा अर्को पक्षको भनाइ वा मागको प्रतिकार वा विरोध गर्दैन । सामान्यतया, द्वन्द्वरत पक्षले सहमति गर्ने, शालीनता अपनाउने, असमझदारीहरू त्याग्ने, अर्कोको सूचना र नियन्त्रणकारी व्यवहारप्रति सकारात्मक हुने जस्ता विशेषताहरू देखाउँछन् । यसकारण उच्चस्तरीय द्वन्द्वावस्थामा यो रणनीति वास्तविक रूपमा अति उत्तम नहुन सक्छ ।

१.५.२ तिक्तताको रणनीति (स्ट्राटेजी अफ अभ्योइडेन्स)

द्वन्द्वरत पक्षहरू सम्बन्ध वा लक्ष्यमा उति साह्रो उत्साहित नभए तिनले यो रणनीति अवलम्बन गर्छन् । उनीहरू कलहका सवाल त्याग्न, अस्वीकार गर्न, तीबाट बच्न, स्वीकार्न ढिलाइ गर्न र त्यसबाट पछि हट्न चाहन्छन् । द्वन्द्वरत पक्षहरू वार्तामा बस्न र द्वन्द्व समाधान गर्न चाहँदैनन् (फिसर र किश्ले सन् १९९१) । धेरैजसो गम्भीरखाले द्वन्द्वका लागि यो व्यावहारिक हुँदैन ।

१.५.३ सम्झौताको रणनीति (स्ट्राटेजी अफ कम्प्रमाइज)

यो कुनै पनि प्रकारको द्वन्द्व (पारिवारिकदेखि संस्थागत र गृहयुद्धदेखि अन्तर्राष्ट्रिय द्वन्द्वको क्षेत्रसम्म) समाधान गर्न व्यापक रूपमा प्रयोग गरिएको र व्यावहारिक रणनीति हो । यो रणनीतिको आधारभूत सिद्धान्त लेनदेनको हो । आफ्ना अपेक्षाहरू कम गर्ने, नरम भई मोलतोल प्रयोग गर्ने, मतभेद तथा विकल्पहरू खोज्ने, केही कुराहरू त्याग्न तयार हुने र संवादमा लागिरहने आयामहरू यसमा समाहित छन् । यस रणनीतिमा द्वन्द्वरत पक्षहरू निकै हिसाबकिताबी, सतर्क र सहृदयी हुन्छन् । उनीहरूले सम्बन्ध व्यवस्थापन र उद्देश्य प्राप्तिमा उत्तिकै महत्त्व दिन्छन् ।

१.५.४ सामनाको रणनीति (स्ट्राटेजी अफ कन्फ्रन्टेसन)

यो बाध्यकारी र भिडन्तको रणनीति हो । यसमा एउटा पक्षले अर्को पक्षसँगको सम्बन्धबारे कुनै चासो राख्दैन । उद्देश्य हासिल गर्ने अभिप्राय रहन्छ । यसमा

बल, दबाब, प्रतिबन्ध, थुनामा राख्ने आदि कार्यहरू सामान्य हुन्छन् । द्वन्द्वरत पक्षहरूले सम्झौताको कुनै पनि व्यवहार देखाउँदैनन् र वार्ता सुरुआत गर्न अर्को पक्षलाई विश्वसनीय मान्न तयार हुँदैनन् । लडेर जित्ने मनसायबाट बढी प्रेरीत हुन्छन् । कुनै समयमा यो आवश्यक हुने भए पनि यो जोखिमपूर्ण, क्षतिउन्मुख र कालान्तरमा अनुत्पादक नै हुन्छ ।

१.५.५ नियन्त्रणको रणनीति (स्ट्राटेजी अफ कन्ट्रोलिङ)

सम्झौताको रणनीतिभन्दा यो केही नरम खालको छ । तर, यसले पनि उद्देश्यहरूमा मात्रै ध्यान दिएर सम्बन्धहरूलाई त्यती वास्ता गर्दैन । यो रणनीतिलाई निर्देशित गर्ने मनोभाव यस्तो छ, “त्यो काम मैले आफ्नै तरिकाले गर्छु र अन्य पक्षको अभिरुचिबारे चासो राख्दिनँ ।” यसर्थ, यससम्बन्धी क्रिया भनेका, बलप्रयोग, लडाइँ, सूचनाको तोडमरोड आदि हुन् र यिनीहरू संवाद, छलफल र वार्ताका लागि धैर्य राख्दैनन् (फिसर र किश्ले सन् १९९१) । यो रणनीतिमा जसरी पनि विपक्षीलाई नियन्त्रण गर्ने काम प्रमुख हुन्छ ।

१.५.६ समस्या समाधानको रणनीति (स्ट्राटेजी अफ प्रब्लम–सल्भिङ)

द्वन्द्व व्यवस्थापनको प्रयासमा ‘समस्या समाधानमा सामूहिक प्रयास’को सैद्धान्तिक आधार हुन्छ । त्यसैले यसलाई समस्या समाधानमा सबैभन्दा रुचाइएको रणनीति मानिन्छ । यसर्थ, जित–जितको परिणामसहित समस्या समाधनमा दुवै पक्षको दृढ संकल्प रहन्छ । यसले द्वन्द्वरत सबै पक्षलाई समस्या समाधानको बिन्दुमा ल्याउन खोज्छ । विकल्पहरू खोज्ने, क्रमिक संवादमा लाग्ने, आवश्यक सूचना संकलन र त्यसको राम्रो विश्लेषण गर्नुमा यसको प्रमुख जोड हुन्छ । त्यसकारण यो व्यावहारिक रूपमा उत्तम रणनीतिमा पर्दछ ।

१.५.७ निष्क्रियताको रणनीति (स्ट्राटेजी अफ इन्याक्सन)

केही सवालहरूमा द्वन्द्वरत पक्षमध्ये कुनै एक पक्षले द्वन्द्वबारे कुनै चासो राख्दैन वा अग्रसर हुनबाट ऊ जानेरै टाढा रहन्छ । ‘निष्क्रियताको रणनीति’को प्रमुख उद्देश्य अर्को पक्षलाई निष्क्रिय बनाउने वा द्वन्द्वको जालोबाट टाढै राख्ने हो

ताकि त्यो काम द्वन्द्वको निष्क्रिय स्वरूपमा परिवर्तन होस् । यो रणनीति परिवार वा सानातिना सामाजिक द्वन्द्वमा साधारणतया प्रयोग हुन्छ ।

१.६ निष्कर्ष

यो परिच्छेदले द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणका केही सैद्धान्तिक र अवधारणात्मक आधार साथै विविध अवधारणा, रणनीति र पद्धति संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गऱ्यो । द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणका प्रयासलाई कार्यान्वियन गराउन यो परिच्छेदमा केही अवधारणा बुझाउने प्रयास पनि गरियो । द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणलाई अवधारणात्मक बनाउन नेपालमा सुसूचित बहसको आवश्यकता छ । सिद्धान्त र बुझाइले कार्यलाई दिशा दिने हुनाले सैद्धान्तिक आयामको समुचित बुझाइ र अवधारणात्मक खाका निर्माण नगरी द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–निर्माणलाई संरचनागत बनाउन कठिन छ ।

****

परिच्छेद २ | शान्ति-प्रक्रिया : शान्ति वार्ता तथा वार्ता प्रक्रियाबारे चिन्तन

युद्धको अनुपस्थितिमात्रै हैन, सरकार नहुँदा पनि न्याय, कानुन तथा सुव्यवस्थाको उपस्थिति नै शान्ति हो ।

–अल्बर्ट आइन्सटाइन

२.१ परिचय

पहिले–पहिले नेपाल विश्वकै शान्तिपूर्ण मुलुकको रूपमा चिनिएको थियो । तर, सशस्त्र द्वन्द्व सुरु भएपछि यो असुरक्षा र हिंसाको देशका रूपमा चिनियो । समाजमा शान्ति–सुरक्षा स्थापना गर्न नेपाली राजनीतिक प्रक्रिया अक्षम ठहरियो, जसले यो मुलुकलाई अस्थिरता तथा अराजकताको आगोमा धकेलिदियो । २०६१ माघ १९ को शाही कदमले नेपाली लोकतन्त्रलाई अझ कुण्ठित बनायो । कमजोर नेपाल असफल राष्ट्रको दर्जामा पुग्यो । वास्तवमा द्वन्द्वकालमा दुबै पक्षलाई स्वीकार्य लोकतान्त्रिक मञ्च निर्माण गर्नु नै सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चुनौती हुन्छ, जसले वार्ता प्रक्रियालाई पुनर्जन्म दिई दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्न सकोस् । तर, नेपालमा राज्य र विद्रोहीबीच उचित समाधानमा पुग्ने थुप्रै प्रयास असफल भए । यो परिच्छेदमा बितेका दिनमा भएका शान्ति वार्ता प्रयास, असफलताका कारण र गल्तीबाट सिक्नुपर्ने पाठलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.२ परिप्रेक्ष्य

सामाजिक बहिष्करण, तीव्र असमानता, पूर्ण गरिबी, स्रोतसँग पहुँचको अभाव र यस्ता सवाल सम्बोधन गर्ने राजनीतिक अक्षमताले नेपाली समाजलाई अतिगम्भीर अवस्थामा पुर्‍यायो र अन्ततः देश माओवादीको ‘सशस्त्र द्वन्द्वको चपेटामा पर्‍यो

(उप्रेती सन् २००३ बी, २००२ ए; कार्की र सेड्डन सन् २००३) । छुवाछुत, जातीय, लैंगिक, धर्म, संस्कृतिक, भाषिक र विभेद स्वरूपमा जकडिएको सामाजिक जटिलताले द्वन्द्वलाई सहयोग पुर्‍यायो । भ्रष्टाचार, कर्मचारीतन्त्र, प्रहरी र गुप्तचर निकायमा हुने राजनीतीकरण पनि द्वन्द्व बढ्नुका अन्य कारण थिए । साथै, २०४६ सालपछिको लोकतान्त्रिक संक्रमणको असन्तुष्टिलाई माओवादीले मजैसँग उपयोग गर्न सफल भयो ।

केन्द्रीकरण तथा क्षेत्रीय असन्तुलन, असन्तुलित वितरण प्रणाली, प्राकृतिक तथा अन्य उत्पादनशील स्रोतमा पहुँचको समस्या, परम्परागत हिन्दू सांस्कृतिक मान्यताको हैकमले महिलाविरुद्ध भेदभाव, जातीय विभेदको वस्तुगत आधार तयार गर्‍यो । दलितमा असन्तुष्टिभावले पनि द्वन्द्व सिर्जियो । २०४७ सालको संविधान लोकतान्त्रिक भए पनि त्यसको प्रस्तावनामा नै विरोधाभाष थियो । सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित भए पनि चारवटा आधारभूत व्यवस्थामा परिवर्तन हुन सक्दैन भन्ने पक्ष विरोधाभाषपूर्ण थियो । जनता सार्वभौमसत्तासम्पन्न भएको भए तिनले संविधानका कुनै पनि व्यवस्था परिवर्तन गर्न पाउनुपर्ने हो । यसैले सो संविधान पनि द्वन्द्वको एउटा स्रोत बन्यो । नेपालको बहुधार्मिक प्रकृतिलाई बेवास्ता गर्दै उक्त संविधानले नेपाललाई एउटा हिन्दू अधिराज्यको मान्यता दिएको थियो ।

नेपालमा लामो समयदेखिका संरचनागत द्वन्द्व सम्बोधन गर्न संरचनागत कारण समाधान नगरी सम्भवै छैन (थापा सन् २००३; उप्रेती सन् २००३ए र बी, सन् २०००२ए र बी; पहारी सन् २००३; हट सन् २००४; कार्की र सेड्डन सन् २००३; ओनेस्टो सन् २००५) । माओवादी द्वन्द्व सुरु भएपछि यसलाई समाधान गर्न थुप्रै जुक्ति प्रयोग भए । प्रहरी, सेना परिचालन, एकीकृत सुरक्षा बल, सर्च अपरेसन, संकटकाल, आतंकवाद तथा विध्वंशात्मक कार्य नियन्त्रण अध्यादेश, युद्धविराम, शान्ति वार्ता आदि सबै हथकण्डा अपनाइए । राज्य पक्ष, माओवादी, संसदीय राजनीतिक दल, नागरिक समाज, मानवअधिकारवादी संगठन, व्यवसायीलगायत सम्पूर्ण पक्ष द्वन्द्व समाधान गरी नेपालमा शान्ति पुनर्स्थापना गर्न लागिपरेका थिए । यद्यपि, यी सबै प्रयास १० वर्षसम्म सार्थक उपलब्धिमा टुंगिएनन् ।

माओवादी विद्रोहको मर्म तथा उसको अभिव्यक्ति, व्यवहार र कार्यमा भएको विरोधाभाष विश्लेषणमा धेरै समयसम्म सरकार र राजनीतिक दल अन्योलग्रस्त भए । कहिलेकाहीँ तिनले यसलाई राजनीतिक आन्दोलन माने भने कहिले आतंकवादी कार्य माने। यसलाई राजनीतिक आन्दोलन मान्दा पनि समस्याको राजनीतिक समाधानमा विशेष चासो देखाइएको थिएन। र, यसलाई आतंकवादी मुद्दा मानेको भए पनि बहिष्करणवादी राज्य (सामन्ती, केन्द्रीकृत, अलोकतान्त्रिक र अभिजात वर्गतर्फ ढल्किएको शक्ति) र आतंकवादबीचको सम्बन्धमा उनीहरू स्पष्ट थिएनन् । यस्ता अन्योलकै कारण सशस्त्र द्वन्द्व सम्बोधन गर्न तिनले उचित रणनीति तथा संयन्त्र निर्माण गर्न सकेनन् ।

बक्स २.१ देउवा समिति
शेरबहादुर देउवा : संयोजक
सुशील कोइराला : सदस्य
चिरञ्जीवी वाग्ले : सदस्य
खुमबहादुर खड्का : सदस्य

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि यस्तै कार्य गऱ्यो । तिनको विचार पनि विभाजित थियो । नागरिक समाजको यथार्थ पनि उस्तै थियो। द्वन्द्व समाधान गर्ने सबै उपाय बेढंगी, अन्योलग्रस्त, अस्थिर र अनुत्पादक थिए। यस्तो अन्योल र विरोधाभाषबीच सरकारले केही कार्यदल गठनसँगै विद्रोहको मर्म बुझ्न खोज्यो ।[१]

माओवादी द्वन्द्वको समाधान खोज्ने उद्देश्यसाथ लोकेन्द्रबहादुर चन्दको प्रधानमन्त्रीत्वमा पहिलो पटक कार्यदल निर्माण भयो । यसले माओवादी विद्रोह राजनीतिक समस्या भएको र यसको समाधानका लागि शासन पद्धति तथा सामाजिक–आर्थिक वृत्तमा सुधार आउनुपर्ने निचोड निकाल्यो। सँगसँगै विद्रोहको कारणको व्याख्या र त्यसलाई समाधान गर्न कुन बाटो जानुपर्छ भन्ने स्पष्ट धारणासहित प्रतिवेदन बुझायो। सरकारले त्यसको सिफारिस कार्यान्वियन गरेको भए नेपालले लामो समयसम्म हिंसाको दुर्गति भोग्नुपर्ने थिएन।

२०५६ पुस २२ गते कृष्णप्रसाद भट्टराई सरकारले पूर्वप्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको संयोजकत्वमा 'माओवादी समस्या समाधान गर्न सुझाव दिने उच्चस्तरीय संयन्त्र' गठन गऱ्यो । नेपाली कांग्रेसको आन्तरिक पार्टी संघर्ष

---

१ विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस् : उप्रेती, विष्णुराज (सन् २००६), माओवादी द्वन्द्व समाधानः विगतका कमजोरी र भविष्यको बाटो, मूल्यांकन मासिक, अंक ११३ कात्तिक–मंसिर, पृ.४१–४३, वि.सं. २०६० र उप्रेती, विष्णुराज (वि.सं. २०६१) नेपालमा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व : कारण, असर र समाधानका प्रयासहरू । काठमाडौं : भृकुटी एक्याडमिक पब्लिकेसन्स (नेपाल) ।

तीव्र हुँदा यो संयन्त्र गठन भएको थियो । किनकि प्रधानमन्त्री भट्टराईले आफ्ना प्रतिद्वन्द्वी गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई देखाउनै भए पनि केही राम्रो गर्न चाहेका थिए । देउवा संयन्त्रले २०५७ कात्तिक २२ गते सरकारसामु प्रतिवेदन पेस गऱ्यो । सशस्त्र द्वन्द्व समाधान गर्न राज्यपक्षीय संयन्त्रले गरेको त्यतिबेला सबैभन्दा विस्तृत प्रतिवेदन यही थियो । सो प्रतिवेदनको सारांश यस्तो थियो :

- प्रजातन्त्रको असफलताले माओवादी समस्या जन्मिएको होइन । राज्य शासन पद्धतिमा कमजोरी, बारम्बार हुने सरकार परिवर्तन, गरिबी, असमानता, अन्याय र बहिष्करण नै यसका कारण हुन् ।
- माओवादीसँग शान्ति वार्ता गरी यो समस्या समाधान गर्न सकिन्छ तर यो तत्कालको राजनीतिक समाधानको उपायमात्रै हो ।
- विद्रोहका मूल कारण नेपालमा निहित सामाजिक तथा आर्थिक संरचना हो । सशस्त्र द्वन्द्वको उचित समाधान राज्यको सामाजिक तथा आर्थिक पुनर्संरचना गरेमात्र सम्भव छ ।

२.३ नेपालमा शान्ति पुनर्स्थापना गर्न भएका वार्ताका सारांश

यो खण्डमा माओवादी द्वन्द्वसम्बन्धी शान्ति वार्ता तथा वार्ताबारे सारांशमा चर्चा गरिएको छ । विश्वास, स्थिरता, स्वतन्त्रता निश्चितता न्याय जनाउने अवस्था नै शान्ति हो । शान्तिपूर्ण अवस्थामा मानिसहरूलाई विविधताको उत्सव मनाउन र एकापस रमाउन उत्साहित गरिन्छ (जार्टम्यान र बर्म्यान सन् १९८२) । यसर्थ, हिंसाको अन्त्य र अहिंसाको उपस्थिति सहितको द्वन्द्व रूपान्तरणको अवस्थालाई शान्तिपूर्ण अवस्थाको रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ (गाल्टुङ सन् २०००) ।

द्वन्द्वरत पक्षबीच सामान्य सम्बन्ध स्थापना गर्ने प्रक्रिया नै शान्ति निर्माण पहिलो खुड्किलो हो (बार्न्स सन् २००२;) । यसमा विश्वास पुनर्स्थापना

बक्स २.२ वार्ता समूह, वि.सं. २०५८

सरकारः
चिरञ्जीवी वाग्ले, संयोजक
महेश आचार्य, सदस्य
नरहरि आचार्य, सदस्य
विजय गच्छदार, सदस्य
चक्र बाँस्तोला, सदस्य

माओवादी
कृष्णबहादुर महरा, संयोजक
अग्नी सापकोटा, सदस्य
टोपबहादुर रायमाझी, सदस्य

र समन्वयात्मक सम्बन्ध पुनर्स्थापना गर्नु, विगतका हिंसाका लागि क्षमाशील हुनु ताकि पहिलेका शत्रू पनि एकापसमा मित्र र घनिष्ठ हुन सकून् र आउँदा दिनमा सहज भई काम गर्न सकून् भन्ने कुरा रहन्छ ।

२०५८ सालको शान्ति वार्ताको असफलता

छ वर्षको विद्रोहपछि पहिलोपटक २०५८ साउन २५ मा युद्धविराम गरियो । यसको ठीक दुई दिनअघि साउन २३ मा शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री भएका थिए ।

निम्न अवस्थामा युद्धविराम गरिएको थियो :

- पूरै राष्ट्र २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्डको शोकमा थियो ।
- शान्तिका लागि नेपाली जनताबाट व्यापक दबाब आइरहेको थियो ।
- नयाँ राजा स्थापित हुन चाहन्थे र युद्धविरामजस्तो कदमले उनलाई शान्तिकामी व्यक्तित्वको रूपमा चिनाउन सक्थ्यो ।
- नयाँ राजाप्रति माओवादीहरूको मान्यता फरक भई दरबार हत्याकाण्डसँगै परम्परागत राजतन्त्र अन्त्य भएकोले गणतन्त्रात्मक व्यवस्था अपनाउनुपर्ने तिनको विचार थियो ।
- कम्युनिस्टविरोधी भनेर चिनिएका प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले अनपेक्षित रूपमा पछि हटेर राजीनामा दिए । माओवादीले रोल्पाको होलेरीबाट ६९ जना प्रहरी अपहरण गरेपछि सेना परिचालन गर्ने कोइरालाको भावनालाई तत्कालीन राजाको निर्देशनमा शाही नेपाली सेनाले सहयोग नगरेकाले उनी पछि हटेका थिए ।
- औपचारिक रूपमा प्रजातन्त्रवादी तर राजावादी शेरबहादुर देउवा माओवादी द्वन्द्व समाधान गर्न सत्तामा आएका थिए । कोइरालाका तीब्र प्रतिस्पर्धी नेता कृष्णप्रसाद भट्टराई प्रधानमन्त्री हुँदा माओवादी समस्या समाधान गर्ने उपाय दिने उच्चस्तरीय संयन्त्रका संयोजक पनि देउवा नै थिए । देउवा समितिले दिएको सुझावअनुसार माओवादी विद्रोह एउटा राजनीतिक समस्या भएकाले राजनीतिक माध्यम तथा लोकतान्त्रिक

प्रक्रियाअनुसार नै समस्या समाधान हुन सक्थ्यो । यो द्वन्द्वलाई राजनीतिक रूपमै समाधान गर्न आफू कटिबद्ध भएको देखाउन पनि चाहन्थे देउवाले । सपथ ग्रहण गर्नुअघि देउवाले युद्धविराम घोषणा गरिदिएका थिए । उनले आफ्ना प्रतिद्वन्द्वी गिरिजाप्रसाद कोइरालाले नसकेको जटिल प्रकृतिको माओवादी समस्या समाधान राजनीतिक रूपमै गर्न सक्ने क्षमता आफूले देखाउन चाहन्थे । यसर्थ, निम्न दुई लक्ष्यसहित शान्तिको एजेन्डा लिएर देउवा आएका थिए :

क) यो समस्या समाधान गर्न देशका अन्य नेताभन्दा आफू सक्षम छु भन्ने देखाउन ।

ख) उनले कम्युनिस्ट र माओवादीसँग सम्बन्ध सुधारेर गैरकम्युनिस्ट कोइरालालाई राजनीतिक रूपमै छेउ लगाउन चाहन्थे । माओवादीप्रति लचिलो भएकाले उनलाई मानिसहरू 'हिलोमा फुलेको कमलको फूल'समेत भनेका थिए । त्यसैगरी उनी विगतमा राज्य स्रोतको दुरूपयोगी र लोकतान्त्रिक प्रक्रिया तहसनहस पारेको भन्ने आफ्नो नराम्रो छवि सुधार्न पनि चाहन्थे । किनकि, पजेरो संस्कृति र पेन्सन संस्कृति भित्र्याएको र राष्ट्रिय समस्या समाधानको साटो सांसद् खरिद-बिक्रीमा लागेको भन्ने पुरुष सांसद्लाई समेत सुत्केरी भत्ता दिएको नराम्रो धब्बा उनमा लागेको थियो ।

- गिरिजाप्रसाद कोइरालाले निर्वाचित सरकारसँग दरबारको इसारामा सेना असहयोगी भएको आरोप लगाएका थिए । उता सेनाले पनि आफू निर्वाचित सरकारविरुद्ध नभएको पुष्टि गर्न खोजिरहेको थियो । श्रीमतीका कारण देउवा दरबारका नातेदारसमेत बनेका थिए र सेनामाथी यसैकारण उनको पकड अरूको भन्दा बलियो बनेको थियो । जस्तैः दरबारप्रति देउवाको बढी झुकाव र राणा परिवारसँग राम्रो सम्बन्धले उनलाई बढी नै हौस्याएको देखन्थ्यिो ।
- यी सबै सामाजिक-राजनीतिक र सामाजिक, मनोवैज्ञानिक कारणले युद्धविराम हुन र द्वन्द्वको सहमतीय व्यवस्थापनका लागि शान्ति वार्ता सुरु गर्न सघाएको थियो ।

वार्ताको पहिलो चरण २०५८ भदौ १४ बाट काठमाडौंभन्दा केही पर रहेको गोदावरी रिसोर्टमा सुरु भएको थियो । विशेष एजेन्डामा प्रवेश नगरिकनै परिचयात्मक स्तरमै त्यस दिनको वार्ता सकिएको थियो । युद्धरत दुबै पक्षका लागि यो नै औपचारिक वार्ताको पहिलो अनुभव थियो ।

शान्ति वार्ताको दोस्रो चरण बर्दियास्थित ठाकुरद्वारामा २०५८ साउन २९ र ३० मा भएको थियो । माओवादीले उठाएका प्रमुख राजनीतिक मुद्दा यस्ता थिए :

१. 'गणतन्त्रात्मक व्यवस्था संस्थागत गर्ने' प्रक्रिया सुरु गर्ने
२. अहिलेको संविधान भंग गर्ने, र
३. नयाँ संविधान बनाउन नेपाली जनतालाई सर्वोच्च मान्ने ।

वार्ताका लागि माओवादी वार्ताकारहरूले लिखित एजेन्डा बुझाएका थिए । विद्रोहीतर्फका वार्ताकारले 'गणतन्त्रात्मक व्यवस्थाका लागि अभ्यास सुरु भइसकेको' दोहोर्‍याउँदै आएका थिए । सोही वार्तामार्फत उनीहरूले थुनिएका माओवादी बन्दी रिहा गर्नुपर्ने माग पनि राखे । मातृका यादवसहितका केही केन्द्रीय नेताहरूलाई सरकारले रिहा पनि गर्‍यो । सरकारसँग माओवादीले निम्न माग पनि राखेको थियो :

- प्रहरी हिरासतबाट बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न
- सुरक्षा संयन्त्र र सशस्त्र प्रहरी बल भंग गर्न[२]
- एकीकृत सुरक्षा र विकास कार्यक्रम रद्द गर्न[३]
- एकीकृत सुरक्षा र विकासका लागि परिचालन गरिएका सेनालाई ब्यारेकमा फिर्ता पठाउन ।

---

[२] माओवादीसँग जुध्नलाई नै सरकारले सशस्त्र प्रहरी बल गठन गरेको थियो । यद्यपि, आफूलाई बलियो नबनाई अर्को अर्धसैनिक फौज खडा गर्ने सरकारको यो कामसँग शाही नेपाली सेना खुसी थिएन । त्यसबेलासम्म विद्रोहीसँग लड्न सेनाको परिचालन नै भइसकेको र प्रहरी सक्षममात्र यो कामका लागि नभएका कारण विशेष बल गठन गरिएको थियो ।

[३] सरकारले विकासको विशेष कार्यक्रम घोषणा गरेको थियो, जहाँ विकास प्याकेजमा सुरक्षा फौज परिचालन हुन्थे । यो परीक्षणका लागि सुरुमा गोर्खा जिल्लामा र पछि अन्य सात जिल्लामा विस्तारित भएको थियो । यद्यपि, यो प्रभावकारी नभएकोले पछि स्थगित गरियो ।

वार्ताको तेस्रो चरणमा माओवादीले आफ्नो नियन्त्रणका क्षेत्रबाट सैनिक र सशस्त्र प्रहरी बललाई फिर्ता पठाउन सरकारी वार्ताकारसामु दबाब दिइरहेको थियो। वार्ताको तेस्रो चरणअघि माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)ले 'संविधानसभा' नै आफूहरूको राजनीतिक माग भएको वक्तव्य जारी गरेका थिए। विद्रोही पक्षले अन्तरिम सरकार तथा संविधानसभामार्फत् नयाँ संविधान घोषणा हुनुपर्ने माग राख्यो। उता, सरकारी पक्षले भने बहुदलीय प्रजातन्त्र, संवैधानिक राजतन्त्र र आधारभूत अधिकारका कुरा छाड्न नसकिने अड्डी कस्यो। प्रमुख राजनीतिक शक्ति नेपाली कांग्रेस र नेकपा (एमाले) संविधानसभाबारे सकारात्मक भइनसकेको र दरबारले यो माग सुन्नै नचाहेकाले सरकारी वार्ता समितिले पनि संविधानसभाको सवालमा कुरै गर्न सकेन।

देउवा सरकार शान्ति वार्तामा व्यस्त रहँदा कांग्रेसको संस्थापन पक्ष भने देउवालाई असफल बनाउन कम्मर कसेर लागेको थियो। द्वन्द्वबारे सरकार र वार्ता समितिबीच पनि मतभेद थियो। यही कारण सरकारी वार्ता समितिका केही सदस्य सरकारसँग सहकार्य नगर्ने मनस्थितिमा थिए। द्वन्द्वको सहमतीय निकासका लागि सरकारी वार्ताकारमा गम्भीर इच्छाशक्तिको अभाव थियो। अर्कातिर सरकारसँग संसद् भए पनि त्यसलाई उसले विश्वास र समर्थनमा लिन सकेको पनि थिएन। यसर्थ सम्पूर्ण वार्ता प्रक्रियामा संसद्को भूमिका न्यून थियो। वार्तालाई सफल बनाउन राजनीतिक दल पनि पूर्ण कटिबद्ध थिएनन्। माओवादीले भने सरकार पक्षका यी कमजोरीलाई रणनीतिक रूपमा प्रयोग गरिरहेको थियो।

माओवादीले सरकारलाई मनोवैज्ञानिक दबाब दिनका लागि आफ्नो बल देखाउन चाहेको थियो। यसैले उसले दुई लाखभन्दा बढीलाई उतारी काठमाडौंमा बृहत् राष्ट्रिय र्‍याली (असोज ५, २०५७ मा) गर्ने योजना बनायो। माओवादीले सो र्‍याली आयोजना गरे ठूलो मुठभेड हुने डर देउवा सरकारलाई थियो। यही बलका आधारमा माओवादीले दरबारसम्म घेर्न सक्ने देउवा सरकारको शंका थियो। त्यसैले सरकारले र्‍यालीलाई निषेध गर्न चाह्यो र बाध्य भई माओवादीले यो भेला रद्द गर्‍यो पनि। अन्त्यमा यही कारणले सरकार र विद्रोहीबीच अविश्वास निम्त्यायो। फलतः वार्ताको वातावरण पनि धमिलियो।

दुर्भाग्यवश २०५८ मंसिर ६ गते 'शान्ति वार्तामार्फत् अहिलेको राजनीतिक संकटबाट मुक्त हुने सम्भावनाका सबै ढोका सरकारले बन्द गरेकाले युद्धविरामको

बक्स ३.३ः २०५८ सालको वार्ताका सहजकर्ता
दमननाथ ढुंगाना
पद्मरत्न तुलाधर

औचित्य समाप्त भएको' भन्दै माओवादी बाहिरियो । संविधानसभाको सवालमा गतिरोध उत्पन्न भएकाले युद्धविराम भंग भएको थियो । विद्रोही नेताहरूलाई सरकारले आफूहरूविरुद्ध कुनै कारबाहीको तयारी गरिरहेको भन्ने डर पनि थियो । उनीहरूको डरबारे उल्लेख भएका कारण यस्ता थिए :

१. युद्धविरामको समयमा ८ जिल्लामा एकीकृत सुरक्षा तथा विकास कार्यक्रम योजना र कार्यान्वयन गर्नु
२. केही माओवादी कार्यकर्ता पक्राउ पर्नु र केहीको हत्या हुनु
३. सशस्त्र प्रहरी बल स्थापना हुनु
४. मध्यपश्चिममा आक्रमणको शृंखला चलाउने भन्दै दाङ, घोराहीमा ठूलो मात्रामा हतियार आपूर्ति गरिएको सुराकी आफूहरूले पाएको दाबी ।

युद्धविराम भंग गर्नेबित्तिकै माओवादीले राष्ट्रिय जनसरकार घोषणा गऱ्यो र मंसिर ८ गते राति दाङ, स्याङ्जा, सोलुखुम्बुलगायत मुलुकका थुप्रै ठाउँमा सैन्य आक्रमण गऱ्यो । प्रतिक्रियामा संविधानको धारा ११५ अनुसार राजाले पनि मंसिर ११ गते संकटकाल घोषणा गरे । बन्दी प्रत्यक्षीकरणको अधिकारबाहेक नेपाली जनताका सबै संवैधानिक अधिकार[४] पनि निलम्बन गरियो । नेकपा (माओवादी) र उसका भातृ संगठनलाई सरकारले 'आतंककारी' घोषणा गऱ्यो ।

संकटकालपछि सेना युद्धमैदानमा ओर्लियो । यो बेला मानवअधिकार उल्लंघन, सञ्चार माध्यममा बन्देज र नागरिक अधिकार हनन हुने स्थिति उग्र भयो । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणालाई सम्मान गर्न थुप्रै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संस्थाले युद्धरत पक्षलाई आह्वान गरे । एमालेको समर्थनमा संसद्ले संकटकालको अवधि दोस्रो पटक बढायो । आतंककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि नियन्त्रण ऐन र सजाय अध्यादेश संसद्ले अनुमोदन

४ यसअन्तर्गत विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्ण रूपमा भेला हुन पाउने स्वतन्त्रता, देशको कुनै पनि भागमा घुमफिर र बसोबास गर्न पाउने अधिकार, रोजेको व्यवसाय गर्न पाउने स्वतन्त्रता, छापाखाना तथा प्रकाशनको अधिकार, निवारक नजरबन्द (प्रिभेन्टिभ डिटेन्सन) विरुद्धको अधिकार, सूचना, सम्पत्ति, गोपनीयता तथा संवैधानिक उपचारको हक पर्छन् ।

गऱ्यो । यसले परिस्थितिलाई अरू बढी जटिल बनायो ।

वार्ताको प्रारम्भिक आयाम र प्रक्रिया हेर्दा दुबै पक्ष शान्तिका लागि संकल्पित नभएको देखिन्थ्यो । युद्धविराम तथा वार्ता अवधिलाई आफ्नो राजनीतिक तथा सैन्य शक्ति मजबुत बनाउने युक्तिको रूपमा लिइयो । माओवादीले सो अवधिलाई निम्न कुराका लागि प्रयोग गऱ्यो :

- **राजतन्त्रलाई कमजोर पार्न** : दरबार हत्याकाण्डपछि परम्परागत राजतन्त्रको अन्त्य भएको कडा तर्क माओवादीले गर्थ्यो । यही तर्कलाई बलियो पार्न उसले सम्पूर्ण प्रयास गरेको थियो । यसका लागि सार्वजनिक अभिव्यक्ति दिने, आफ्ना कार्यकर्तालाई प्रशिक्षण, अभिमुखीकरण गर्ने र युद्धविराम हुँदा यसलाई जनतामाझ बहसको विषय बनाएको थियो ।
- **आफ्नो राजनीतिक तथा सैन्य शक्ति सुदृढ बनाउन** : माओवादीले २०५८ असोजमा संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद् गठन गऱ्यो । सोही समयमा उसले 'जनमुक्ति सेना'लाई अझ विस्तार गऱ्यो । असोजको पहिलो सातातिर केही माओवादी वार्ताकारहरू सरकारसँग काठमाडौंमा वार्ता गरिरहँदा अन्य केही नेता पूर्वी रोल्पास्थित कुरेली गाउँमा 'संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद्' र 'जनमुक्ति सेना'को सम्मेलन गराउन व्यस्त थिए । माओवादीले युद्धविराम भंग गरेको तीन दिनपछि २०५८ मंसिर ८ मा बाबुराम भट्टराईलाई ३७ सदस्यीय संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद्को संयोजक, कृष्णबहादुर महरा (जसले पहिलो पटक वार्ता हुँदा माओवादीको नेतृत्व गरेका थिए)लाई सहसंयोजक र देव गुरुङ (जातीय ब्युरो प्रमुख)लाई सचिव नियुक्त गऱ्यो । यो परिषद्को उद्देश्य माओवादी नेतृत्वमा नेपालमा गणतन्त्र संस्थागत गराउने थियो । यसको संविधानमा चार तहका संस्था हुन्छन् : केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला र गाउँ । माओवादीले नौ वटा स्वायत्त प्रदेश पनि कार्यान्वयनमा ल्यायो (उप्रेती सन् २००४ए;) । ती प्रदेश यसप्रकार छन् :
- सेती–महाकाली स्वायत्त प्रदेश : सेती र महाकाली अञ्चलका पहाडी क्षेत्र

- भेरी–कर्णाली स्वायत्त प्रदेशः भेरी र कर्णाली अञ्चलका पहाडी क्षेत्र
- थारुवान स्वायत्त प्रदेशः राप्तीदेखि महाकाली अञ्चलका पश्चिमी तराई
- मगरात स्वायत्त प्रदेशः कालीगण्डकी क्षेत्रदेखि धौलागिरि, राप्ती र लुम्बिनी अञ्चलका पहाडी क्षेत्र
- तमुवान स्वायत्त प्रदेशः गण्डकी क्षेत्र
- ताम्सालिङ स्वायत्त प्रदेशः काठमाडौं उपत्यकाबाहेक बाग्मती, नारायणी र जनकपुर अञ्चलका पहाडी क्षेत्र
- नेवार स्वायत्त प्रदेशः काठमाडौं उपत्यका
- किराँत स्वायत्त प्रदेशः मेची, कोसी र सगरमाथा अञ्चलका पहाडी क्षेत्र
- मधेस स्वायत्त प्रदेशः मध्यतराईका अवध क्षेत्र र पूर्वी तराईका भोजपुरी र मैथिलीभाषी क्षेत्र

संयुक्त क्रान्तिकारी जनपरिषद्अन्तर्गतका उक्त ९ प्रदेशमध्ये ६ प्रदेश जातीयताको आधारमा र बाँकी ३ (सेती–महाकाली, भेरी–कर्णाली र मधेस) क्षेत्रीय आधारमा वर्गीकरण गरिएका थिए। 'जनगणतन्त्र' पूर्ण रूपमा स्थापना नहुन्जेल क्षेत्रीय वा जातीय मोर्चालाई सो दायित्व निर्वाह गर्न अधिकारसम्पन्न गराइएको थियो।

माओवादीका यी सबै कार्य मूल्यांकन गर्दा युद्धविरामको अवधिलाई उसले आफ्नो राजनीतिक, जातीय, सैन्य र वैचारिक आधार बलियो पार्ने रणनीतिको रूपमा प्रयोग गर्‍यो, शान्ति वार्तालाई सफल बनाउन गरेन। त्यसैले युद्धविरामको बेला उसले :

- आफ्नो सैन्य आधार निकै बलियो पार्‍यो। यो कुरा युद्धविराम भंग भएको केवल तीन दिनपछि दाङ सैन्य शिविरमा आक्रमण गरी उसले पुष्टि गरे। त्यहाँबाट ठूलो मात्रामा हतियार कब्जा पनि गर्‍यो।
- आफ्ना कार्यकर्तालाई जेलबाट मुक्त गरायो।

- सरकारसामु आफ्ना माग औपचारिक रूपमै राख्यो, सरकारसँग औपचारिक वार्ता गरी उसले आफूलाई वैध राजनीतिक शक्तिको रूपमा स्थापित गरायो ।
- सबै आमसम्पर्क पुनर्ताजगी गऱ्यो, समाजको बृहत् तप्कासँग राजनीतिक गठबन्धन बलियो पार्नुका साथै नवीकरण पनि गऱ्यो ।
- विदेशी शक्तिसँग पनि सम्पर्क र सम्बन्ध बढायो ।

आफूप्रति आमजनताको धारणा बुझ्ने अस्त्रको रूपमा यो युद्धविरामलाई माओवादीले प्रयोग गऱ्यो । जनता, संसदीय दल तथा राजासँग आफ्नो एजेन्डा परीक्षण गऱ्यो । जनता, नयाँ राजा र संसदीय दलको धारणा बुझ्ने कसी पनि भयो उसका लागि युद्धविराम । साथै नेपाली जनतालाई यो वार्ता राजतन्त्रप्रति माओवादीको तात्त्विक धारणा बुझ्ने राम्रो अवसर पनि भयो ।

युद्धविराम भंग गरेपछि २०५८ फागुनमा माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले शान्ति वार्ता सुचारु गर्न सरकारले चाहे दोस्रो वार्ताको सम्भावना रहेको अभिव्यक्ति सार्वजनिक गरे । यद्यपि, तत्कालीन प्रधानमन्त्री देउवाले सो प्रस्ताव सिधै अस्वीकार गर्दै माओवादीले हतियार नबुझाएसम्म ऊसँग वार्ता नगर्ने घोषणा गरिदिए । यसपछि भने २०५८ मंसिर दोस्रो साताबाट २०५९ पुससम्म दुई पक्षबीच घमासान युद्ध भयो, मानवअधिकारको व्यापक उल्लंघन भयो, राज्य स्रोत र अधिकारको व्यापक दुरूपयोग भयो ।

बक्स २.४ २०५९ सालका वार्ताकारहरू

१. चन्द सरकार
बद्रीप्रसाद मण्डल : संयोजक
नारायणसिंह पुन : सदस्य
उपेन्द्र देवकोटा : सदस्य
रमेशनाथ पाण्डे : सदस्य
अनुराधा कोइराला : सदस्य
२. थापा सरकार
डा. प्रकाशचन्द्र लोहनी : संयोजक
कमल थापा : सदस्य

२०५९ को दोस्रो चरणको शान्ति वार्ता र यसको असफलता

२०५९ माघ १५ मा दोस्रो पटक युद्धविराम भएको थियो । सरकारी पक्षबाट नारायणसिंह पुनले भूमिगत भएका एकजना माओवादी नेतालाई मन्त्रिमण्डलको निर्णयअनुसार पत्र पठाएर माओवादीको तीन बुँदे माग (गोलमेच सम्मेलन,

अन्तरिम सरकार र संविधानसभाको चुनाव)बारे छलफल गर्न तयार रहेको बताएको पाइन्छ ।[५] यसैले युद्धविरामको आधार तयार पाऱ्यो । यो युद्धविरामको पछाडि अनौठो आधार पनि छ । २०६१ असोज १८ मा राजाले निर्वाचित प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवालाई अक्षम भएको बताउँदै सत्ताच्यूत गरी कार्यकारी शक्ति आफ्नो हातमा लिए । यसको केही दिनपछि गनिएका पञ्च तथा राजाप्रति गहिरो भक्तिभाव राख्ने लोकेन्द्रबहादुर चन्दको नेतृत्वमा नयाँ मन्त्रीमण्डल गठन भयो । गैरराजनीतिक छवि भएका, साना राजनीतिक दल र राजनीतिक कोटिबाट छेउ लाइएका 'स्वच्छ छवि' भएकाहरू मन्त्रीमण्डलमा समावेश भए ।

सबै प्रमुख राजनीतिक दललाई छेउ लगाइएकाले तिनले चन्द सरकारको कटु आलोचना गरे । यो परिप्रेक्ष्यमा युद्धविराममार्फत् विद्रोहीलाई वार्ताको टेबलमा ल्याउन सके सो सरकारले गरेको ठूलो काम हुन सक्थ्यो । साथै राजनीतिक दललाई अवमूल्यन गर्दै राजाको प्रत्यक्ष शासनलाई वैध तुल्याउन पनि सम्भव हुन्थ्यो । यसकारण पनि सरकारले ठूलो प्रयाससाथ युद्धविराम र वार्ता गराउन चाहेको थियो । वीरेन्द्र झापाली र धनीराम लामिछानेको सहयोगमा युद्धविराम तथा वार्ता गराउन मन्त्री नारायणसिंह पुनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरे ।[६]

२०५९ सालको शान्ति वार्ताका बेला माओवादी दह्रो तयारीसाथ उच्चस्तरीय वार्ता टोली लिई आयो । त्यसको नेतृत्व डा. बाबुराम भट्टराईले गरेका थिए । आफ्नो एजेन्डामा माओवादीले विशेषतः जात, भाषिक समूह तथा क्षेत्रमा रहेको आन्तरिक विरोधाभाषको सवाल उठायो र राज्य पुनर्संरचनाको खाका पनि प्रस्ताव गऱ्यो । सरकारलाई पेस गरिएको तथ्यले यसो भन्छ :

५ शान्ति–प्रक्रियाबारे कुनै पनि व्यवस्थित खाले तथ्य छैनन् । यस्ता वार्ता र शान्ति वार्ताबारेका सूचनामा आमजनताको पहुँच पनि छैन । २०५९ मा भएको वार्ताको तेस्रो चरणमा सरकारलाई बुझाइएको अग्रगामी एजेन्डामात्रै सार्वजनिक रूपमा प्राप्य छ । अन्य सबै पत्र–व्यवहार तथा निर्णयहरू सार्वजनिक पहुँचमा छैनन् । त्यसकारण सरकारको संवेदनशील सवालका औपचारिक तथ्य पाउन निकै मुस्किल छ । यद्यपि, यस्ता सवाल सार्वजनिक रूपमा छताछुल्ल भए पनि मन्त्रीहरूले त्यसलाई कि त स्वीकार्दैनन् कि 'थाहा नभएको' बताउँछन् ।

६ राजाको प्रत्यक्ष आदेशअनुसार नारायणसिंह पुनले युद्धविराम प्रक्रियाका लागि काम थालेको बताइन्छ । त्यतिबेला पुन अविश्वसनीय रूपमा सक्रिय र आदेशात्मक देखिन्थे, जुन कुरा राजाको सहमतिबिना हुन सम्भव थिएन ।

> वि.सं. २००७ र २०४६ को राजनीतिक आन्दोलनले यी समस्या सम्बोधन गर्ने तदारुकता देखाए पनि त्यो परिस्थितिले चाहेको परिणाम दिन नसकेको हाम्रो अनुभवले देखाइसकेको छ। यसर्थ शोषित समूह, वर्ग र समुदायले २०५२ सालमा हतियार उठाए। यसको उद्देश्य नयाँ प्रगतिशील शासन स्थापित गर्नु थियो ताकि सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र अन्य परिवर्तनलाई व्यवस्थित गर्न सकियोस्। पुरानो सत्ता र नयाँ उदाइरहेको सत्ताबीचको रणनीतिक सन्तुलन देशको भूराजनीतिक अवस्थासँगै एक भयो। यसले संवादमार्फत राजनीतिक समाधान दिन उकासेको तथ्य हामीसामु छ। यसरी दुबै पक्षले २०५९ माघ १५ मा युद्धविराम घोषणा गरे। त्यसैअनुसार नेकपा (माओवादी)को वार्ता टोलीले मागका यी बुँदाहरू कोरेको छ, जुन वार्ता प्रक्रिया अघि बढ्दा अझ छलफल गर्न सकिन्छ।

यो शान्ति वार्ताका बेला माओवादीहरू र चलिरहेको सशस्त्र द्वन्द्वलाई सहमतीय व्यवस्थापन गर्ने तयारीसाथ आएका जस्तो देखिन्थ्यो। यद्यपि, सरकारले राम्रो कसरत गरेन। मूलधारका राजनीतिक दललाई समितिमा ल्याएन। नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको आवाज पनि सुनेन। माघ १५ को युद्धविराम र त्यसपछिका लगातारका तीन चरणका 'शान्ति वार्ता' (२०६० वैशाख १४, वैशाख २६ र साउन ३२–भदौ २ र भदौ १०) बिना कुनै उपलब्धि टुंगियो।

बक्स २.५ नेकपा (माओवादी) र सरकारबीच भएको युद्धविराम आचारसंहिता

नेकपा (माओवादी) को तर्फबाट वार्ता टोली संयोजक डा. बाबुराम भट्टराई र सरकारी वार्ता टोली संयोजक नारायणसिंह पुनबीच २०५९ फागुन २९ मा युद्धविराम आचारसंहिता मा भएको हस्ताक्षर। युद्धविराम आचारसंहिता को सारः

१. दुबै पक्ष प्रतिबद्ध हुँदै संवादमार्फत् शान्तिपूर्ण समाधान निकाल्ने काममा प्रयासरत हुनुपर्नेछ।
२. राष्ट्रिय महत्त्वका विषयमा दुबै पक्ष आपसी सहमति खोज्न प्रतिबद्ध हुनुपर्छ।
३. दुबै पक्षले हिंसात्मक कार्य बन्द गरी जनतामा डरभाव पैदा गर्ने सुरक्षा बल परिचालन गर्नेछैनन्।
४. उच्च सुरक्षा क्षेत्रमा दुबै पक्षले उत्तेजित हुने काम गर्नेछैनन्।
५. दुबै पक्षले बन्दीहरू बिस्तारै रिहाइ गर्दै जानेछन्।
६. कुनै बाधा अड्चनबिना दुबै पक्षले आम जनताको अभिरुचिअनुसार काम गर्नेछन्।
७. राज्यका सञ्चारमाध्यममा दुबै पक्षलाई समान तथा पक्षपातरहित व्यवहार गरिनेछ।

८. वार्ता तथा शान्ति–प्रक्रियामा बाधा पुऱ्याउने किसिमका अभिव्यक्ति दुबै पक्षले प्रसारित गर्नेछैनन् । प्रतिक्रिया दिँदा दुबै पक्ष सामान्य हुनेछन् ।
९. दुबै पक्षले कसैसँग जबरजस्ती चन्दाको रूपमा पैसा वा सामान असुल गर्ने कार्य बन्द गर्नेछन् ।
१०. दुबै पक्षले शान्तिपूर्ण रूपमा सभा, सम्मेलन, विरोध आयोजना गर्नेछन् । युद्धविरामका बेला कुनै हड्ताल, बन्द वा यातायात अवरोध गर्ने काम हुनेछैन ।
११. दुबै पक्षले सर्च अपरेसन, पक्राउ र अपहरण गर्ने काम गर्नेछैनन् ।
१२. युद्धविरामका बेला शान्ति स्थापना गर्न दुबै पक्षले एकअर्कालाई मद्दत गर्नेछन् ।
१३. खाद्य पदार्थ, औषधि तथा आवश्यक सामान ओसारपसारमा अवरोध उत्पन्न गराइनेछैन ।
१४. जनताको आन्दोलनलाई दुबै पक्षले अवरोध उत्पन्न गराउनेछैनन् ।
१५. आधारभूत अधिकार प्रयोग हुँदा दुबै पक्षद्वारा कुनै बाधा हालिनेछैन ।
१६. मध्यस्थकर्ताको काममा दुबै पक्षले भाँजो हाल्नेछैनन् ।
१७. विस्थापितलाई घर फिर्ती गराई समाजमा स्थापित गराउन दुबै पक्षले सहकार्य गर्नेछन् ।
१८. दुबैको सहमतिमा अनुगमन संयन्त्र गठन गरिनेछ ।
१९. आपसी सहमतिअनुसार युद्धविराम आचारसंहितामा परिवर्तन ल्याउन सकिनेछ ।
२०. युद्धविराम आचारसंहितामा आएका मतभेद दुबैले सहमतिपूर्वक सुल्झाउनेछन् ।
२१. आपसी सहमतिअनुसार युद्धविराम आचारसंहिता फरक ढंगको बनाउन सकिनेछ ।
२२. यो युद्धविराम आचारसंहिता तत्कालै लागू हुनेछ र हस्ताक्षर गरिएको तीन हप्तामा पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

२०६० साउन ३० देखि ३२ को वार्ता प्रयासको तेस्रो चरण निकै आशातीत थियो । किनभने, सो वार्ता दुबै पक्षले राखेको लिखित एजेन्डामा आधारित थियो । यद्यपि, दुबै पक्षले 'मेरो गोरुको बाह्रै टक्का' आफ्नो प्रस्तावमा मात्र केन्द्रित भई अडान राखेका कारण मुलुकमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्ने आशामा फेरि कुठाराघात भयो । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित वार्ताका प्रक्रिया तथा सिद्धान्त नमानेकाले पनि यसो भएको हो ।

युद्धविराम घोषणा भएपछि नेपाली जनता निकै उत्साहित थिए । तर, भदौ १० मा युद्धविराम भंग भएपछि जनताका ती सबै उत्साह, आशा अनि भरोसामाथि पहिरो गयो । यसले डर, चिन्ता अनि निराशाको बादल अझ कालो बनाइदियो ।

दाङको हापुरे, पुरनधारा गाविसमा शान्ति वार्ताको तेस्रो चरण सम्पन्न भएको थियो । त्यतिबेला संविधानसभाको सवालमा दुबै लचिलो भएको भए र सेनाले दोरम्बा नरसंहार नगरेको भए वार्ता अलि व्यवस्थित हुन सक्थ्यो । अहिंसात्मक तरिकाले यो सवाल समाधान गर्ने अन्य थुप्रै उपाय हुन सक्थे ।[७] दुबै पक्षमा भएको डर, अविश्वास र असुरक्षाको अवस्थाले पनि वार्ता प्रक्रियामा ढिलाइ भएको थियो ।

सरकारी वार्ता टोली गठनमा ढिलाइ, युद्धविराम आचारसंहिता अनुगमन समितिमा रहने सदस्यबारे विवाद (छानिएका सदस्यले उचित अनुगमन गर्नु साटो वार्ताकारको अभिरुचि पूरा गर्ने अभिष्ट राख्ने), दोस्रो चरणको शान्ति वार्तापछि सहमति भएका सवाल कार्यान्वयनमा विवाद (शाही सेना आफू बसेको स्थलबाट पाँच किलोमिटरभन्दा पर जान नपाउने प्रवधानमा वार्ताकारबीच सहमति त भयो तर यो कुराको तथ्य नराखिएकाले सेनाले पनि यो कुरा स्वीकारेन । उता, सरकारले पनि कुनै यस्तो सहमति नभएको भन्न थाल्यो ।[८] यस्ता कुराले वार्तामा गम्भीर नभएको देखाउँथ्यो । साथै, सहमति भइसकेको युद्धविराम आचारसंहितामा असहमति जनाइएको[९], वार्ता टोली, मन्त्री, विद्रोही नेताद्वारा दिइने गरेका विवादास्पद अभिव्यक्ति, संसद्वादी राजनीतिक दलको

---

७ विवादित सवाल समाधान गर्ने उत्तम उपाय जनमत संग्रह हुन सक्छ । तर, एकैमात्र विवादित सवालको अवस्थामा यो उपयोगी हुन्छ (जस्तै : संविधानसभामा जाने/नजाने कि तत्कालीन संविधान पुनर्लेखन गर्नेजस्ता) । यद्यपि, अहिलेको द्वन्द्वावस्थाका जस्ता धेरै सवाल एकैफेर आए त्यसबेला निकै अप्ठ्यारो हुन्छ । समस्याको पूर्ण समाधान खोजिएको अवस्थामा जनमत संग्रहले मानिसलाई बहुमत र अल्पमत भनी विभाजन गर्ने हुनाले त्यस अवस्थाले पनि द्वन्द्व समाधान गर्दैन ।

८ चारमध्येका तीन सहजकर्ताले सेनाको हिँडडुललाई सीमित बनाउनेबारे सहमति भएको सार्वजनिक अभिव्यक्ति नै दिए । उनीहरूका अनुसार माओवादी प्रतिनिधिले सेनालाई ब्यारेकमा राखिनुपर्ने प्रस्ताव गरेपछि त्यसको प्रतिक्रियामा सरकारले शाही सेना पाँच किमि दूरीभित्र हिँडडुल गर्न पाउनुपर्नेबारे प्रस्ताव गरेको थियो । यसबारे कुनै लिखित दस्तावेज थिएन । त्यसैले सरकारले यो कुरामा सहमति नभएको भन्यो । तर, माओवादी सहजकर्ता (दमननाथ ढुंगाना, पद्मरत्न तुलाधर, शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय)ले यो सवालमा मौखिक रूपमा सहमति भएको जनाए । यसपछि ती प्रतिबद्धता पूरा गर्ने वार्ताकार तथा सरकारको क्षमताबारे माओवादीमा एउटा गहिरो आशंका र अविश्वास पैदा भयो ।)

९ दुबै पक्षले आचारसंहिता उल्लंघन गरेकोमा मानवअधिकारवादी संस्थाले लगातार विरोध जनाइरहेका थिए (जस्तैः आक्रामक गतिविधि, सर्च अपरेसन, पक्राउ, अपहरण जारी राखेर मानवअधिकार हनन्, असहमतिलाई उचित तवरले समाधान नगरेको जस्ता कुरा) ।

बक्स २.६ २०५९ सालको वार्ताका सहजकर्ताहरू

दमननाथ ढुंगाना
पद्मरत्न तुलाधर
शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय
कर्णध्वज अधिकारी

असहयोगी व्यवहार आदिले पनि समस्या समाधान गरी नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्न उद्देश्यमा राजनीतिक निर्णयकर्ता गम्भीर थिएनन् ।

वार्ता प्रक्रियामा विदेशी स्वार्थले पनि अर्को जटिलता थपेको थियो । विदेशी कूटनीतिज्ञले नेपाल आन्तरिक र संवेदनशील विषयमा पनि वार्ता प्रक्रियामा जटिलता देखिएको थियो । अभिव्यक्ति दिँदै नेपाली जनता, राजनीतिक दल र सरकारलाई आदेशात्मक सुझाव दिएको । विदेशी कूटनीतिज्ञले दिएका त्यस्ता हस्तक्षेपकारी अभिव्यक्तिले पनि युद्धविराम भंग गराउन सहयोग नै गरेको थियो ।

२०५९ माघ १५ को युद्धविराम अपारदर्शी तथा आश्चर्यकारी थियो । यसैले केही विश्लेषकको अनुमानमा विद्रोही र सरकारी पक्ष (राजतन्त्रका प्रतिनिधि) विवादित सवालमा पहिले नै केही सहमति भएको आशंका थियो । राजासँग शक्ति संघर्षमा रहेका पाँच संसदीय दलले पनि प्रजातन्त्र अपहरण गर्न दुई बन्दुके शक्तिबीचको युद्धविराम कुनै 'ग्रयान्ड डिजाइन' भएको शंका गरेका थिए । यद्यपि, माओवादीले युद्धविराम भंग गरेपछि भने तिनीहरू गलत साबित भएका थिए ।

युद्धविराम भएपछि शान्ति वार्ता सुरु गर्न धेरै समय लागेको थियो । युद्धविरामको सात महिने अवधिलाई अलोकतान्त्रिक शान्ति भएको अवस्था मानिन्छ । किनकि :

- संसद्‌जस्तो महत्त्वपूर्ण लोकतान्त्रिक संस्था विघटित थियो ।
- प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरू राजनीतिको मूलधारबाट अलग पारिएका थिए ।
- शान्तिप्रति पूर्ण प्रतिबद्ध नभएका र राजाप्रति अनुगृहीत मनोनीत व्यक्तिहरूसहित सरकार गठन गरिएको थियो, जसले जनताको विश्वास पनि गुमाएको थियो ।

- शान्ति–प्रक्रिया तथा वार्ताका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको समर्थन कमजोर थियो ।
- महत्वपूर्ण सवालहरूमा सेनाको असहमति (जस्तैः पाँच किमी क्षेत्रभित्र सेना खुम्चनुपर्ने व्यवस्थामा उसको आपत्ति) थियो ।

युद्धविराम आचारसंहिता पालन गर्न, युद्धविराम आचारसंहिता अनुगमन समिति निर्माण गर्न र शान्ति वार्ता सुचारु गर्न नागरिक समाज, मानवअधिकारकर्मी र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट व्यापक दबाब आएको थियो । युद्ध फेरि सुरु हुने होला, मानवअधिकारको व्यापक उल्लंघन फेरि होला कि ? भन्नेबारे नागरिक समाजलाई ठूलो चिन्ता थियो । मानवअधिकारकर्मीहरूले नेपाल सरकारले हस्ताक्षर गरेअनुरूपको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धि र सम्झौताको यथेष्ट सम्मान नगरेको गुनासो बारम्बार गरेका थिए ।

विद्रोही र सरकार पक्षका प्रतिनिधिले २०५९ फागुन २९ मा युद्धविराम आचारसंहितामा हस्ताक्षर गरेका थिए । उनीहरूले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको संयोजकत्वमा युद्धविराम आचारसंहिता अनुगमन समिति गठन गर्ने सहमति पनि गरेका थिए । यद्यपि, माओवादी र सरकारी पक्ष दुबैले मानवअधिकार आयोगलाई अनुगमन सुचारु गर्न औपचारिक पत्र नपठाएकाले र दुबै पक्षले युद्धविराम आचारसंहिताको सम्मान नगरेकाले पनि अनुगमन समिति प्रभावकारी भएन ।

युद्धविरामको तीन महिनापछि २०६० वैशाख १४ मा राजधानीस्थित शंकर होटलमा औपचारिक रूपमा शान्ति वार्ता सुरु भएको थियो । त्यसैबेला माओवादीले आफ्नो एजेन्डा औपचारिक रूपमै सरकारलाई पेस गऱ्यो । सो वार्ता प्रक्रियात्मक सवालमा मात्रै केन्द्रित भएर ४ घण्टामै सकिएको थियो । माओवादीको माग संविधानसभा चुनाव हुनुपर्छ भन्ने थियो । सुरुमा सञ्चार माध्यमलाई भित्र छिर्न कुनै अनुमति दिइएको थिएन । पत्रकारले त्यसैमा खुब विरोध गरे ।

दोस्रो चरणको शान्ति वार्ता २०६० वैशाख २० बाट सुरु भएको थियो । यो बैठक पनि प्रक्रियात्मक सवालमै केन्द्रित थियो । शाही नेपाली सेना पाँच किमी क्षेत्रभित्र

सीमित हुनुपर्ने बारेको सवाल सो बैठकको मूल विषय बनेको थियो । सहमति भएको अर्को सवाल भनेको माओवादीका तीन केन्द्रीय नेतालाई जेलबाट रिहाइ गरिनेबारे थियो । तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको सीमितताबारेको विवादास्पद विषय नै चन्द सरकार भंग हुने र शान्ति वार्ता पनि बिथोलिने कारण बन्यो ।

दोस्रो चरणको वार्तामा सेनाको सीमितताको विवादास्पद सवाल र विद्यार्थीहरूको व्यापक प्रदर्शनका कारण प्रधानमन्त्री चन्दले २०६० जेठ १६ मा राजीनामा दिए। थुप्रै सार्वजनिक कार्यक्रममा पाँच संसद्वादी दलले राजतन्त्रविरुद्ध आक्रामक भएर बोलेकाले पनि राजीनामा दिन चन्दलाई बाध्य पारेको हुन सक्थ्यो । चन्द सरकारलाई केही राजावादीलगायत राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका केही शक्तिशाली सदस्यले नै समर्थन गरेका थिएनन् ।

गनिएका रणनीतिज्ञ तथा सूर्यबहादुर थापालाई राजाले जेठ २२ मा नयाँ प्रधानमन्त्री नियुक्त गरे । चन्द सरकारको पतनपछि शान्ति–प्रक्रिया निकै जटिल मोडमा पुगेको थियो । शान्ति वार्ता सुचारु गर्न सरकारले कुनै कदम नचालेको खण्डमा माओवादी कुनै पनि बेला जंगल फर्कन सक्थ्यो । प्रधानमन्त्री थापाले सरकारी वार्ता टोलीका रूपमा दुई मन्त्री (कमल थापा र डा. प्रकाशचन्द्र लोहनी)लाई नियुक्त गरे । सहजकर्ताको लगातारको प्रयासपछि सरकारले माओवादीका तीन केन्द्रीय नेतालाई छाडिदियो ।

पहिलेका सरकारका वार्ताकारको तुलनामा यो सरकारले अझ धेरै गृहकार्य गऱ्यो, प्रक्रिया स्पष्ट पाऱ्यो, शान्ति सचिवालय स्थापना गऱ्यो, औपचारिक अन्तर्क्रियात्मक बैठक आयोजना गऱ्यो र सरकारी एजेन्डा पनि निर्माण गऱ्यो । यद्यपि, उता माओवादी भने सरकारप्रति पहिल्यै शंकास्पद थियो । उसले दोस्रो चरणको वार्तामा सहमति भएको भनिएको सवाल (पाँच किमीभित्र सैनिक सीमितता) कार्यान्वयन गर्न सरकारलाई बारम्बार आह्वान गर्दै थियो । यद्यपि, सो सहमतिको कुनै प्रमाण नभएको भन्दै सरकारले प्राविधिक स्तरमा सो कुरा नकारिरहेको थियो ।

बक्स ३.७ सरकारी एजेन्डाका संक्षेप

१. प्रमुख राजनीतिक एजेन्डा

१. अग्रगमन सुधारका मार्गचित्र :

- पाइला १. सुधारका उद्देश्य, विषयवस्तु र प्रक्रियाबारे सरकार र विद्रोही पक्षबीच वार्तामार्फत् सहमति निर्माण गर्ने
- पाइला २. राष्ट्रिय सहमतिमा पुग्न राजनीतिक दलसहितको गोलमेच सम्मेलन गर्ने
- पाइला ३. विद्रोहीसहितको अन्तरिम निर्वाचित सरकार गठन गर्ने
- पाइला ४. प्रतिनिधिसभा निर्वाचन गराउने
- पाइला ५. राष्ट्रिय सहमतिअनुसार संविधान जारी गर्ने

२. प्रस्तावित सुधारका न्यूनतम बिन्दु :

- जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्र

३. सुधारका उद्देश्य :

- सबै नेपाली जनताको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने राजनीतिक व्यवस्था निर्माण गर्ने
- सबै नेपाली जनताको आत्मविकासका लागि समान अवसर निर्माण गर्ने
- राजनीतिक शक्तिबीच समकालीन सन्तुलनको आधारमा राजनीतिक व्यवस्था विकास गर्ने
- सबै किसिमका असमानता, विभेद र शोषण अन्त्य गरी समतामूलक समाज निर्माण गर्ने

४. सुधारमा प्रस्तावित नयाँ सवालहरू :

- आमनिर्वाचनको तीन महिनाअघि निष्पक्ष निर्वाचित सरकार गठन गर्नुपर्ने
- समानुपातिक प्रतिनिधित्वको निर्वाचनको व्यवस्था
- राष्ट्रियसभामा जातीय समूह, आदिवासी, दलितको संख्याअनुसारको प्रतिनिधित्व हुने
- संसद्सहितका सबै प्रतिनिधिमूलक संस्थामा कम्तीमा २५ प्रतिशत महिला सिटको व्यवस्था हुने
- संविधानमा सुनिश्चित गरिएअनुसार स्थानीय स्वशासनको व्यवस्था । साथमा, स्थानीय संयन्त्रलाई थप अधिकार प्रत्यायोजन
- स्थानीय शासनको मर्मअनुसार क्षेत्रीय स्तरमा नयाँ संरचना निर्माण
- राष्ट्रिय महत्त्वका सवालमा जनमत संग्रहको व्यवस्था
- स्थानीय संयन्त्रलाई कामकाजी भाषाका लागि राष्ट्रिय भाषामध्येबाट दोस्रो भाषा प्रयोग गर्न दिइने

- महिला, आदिवासी, जनजाति, जातीय समूह, दलितलाई निश्चित समयका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, प्रतिनिधि संस्था र रोजगारीका क्षेत्रमा विशेष आरक्षण प्रदान गरिने
- राज्यले लिने लचिलो बजारलक्षित आर्थिक योजना सञ्चालन गर्ने
- संवैधानिक समिति छनोट गर्ने अधिकार संसद्लाई दिइने।

५. माओवादीले गरेका थुप्रै आर्थिक तथा सामाजिक प्रस्तावहरूमा सहमति छ

६. आपसी समझदारीअनुसार सुधारका अवधारणामा समीक्षा गर्न सकिन्छ

७. एजेन्डामा माओवादीले बुझाउने भनिएको हातहतियारको सवाल पनि सरकारले समावेश गर्नेछ

८. वार्ताका एजेन्डामा पुनर्स्थापना तथा पुनःनिर्माणका सवाल सरकारले समावेश गर्नेछ

९. दुबै पक्षका प्रस्तावअनुसार एजेन्डा विकासका लागि सुझाव लिइनेछ

१०. सरकारी तथा राजनीतिक दलका क्रियाकलापमा कुनै बाधा–अड्चन नपुऱ्याउन जोड दिइनेछ।

कुनै पनि अवस्थामा युद्धविराम भंग नगर्न दुबै पक्षबाट प्रतिबद्धता व्यक्त गरिन्छ।

माओवादीको विशेष पकड भएको दाङ जिल्लाको हापुरे गाउँमा तेस्रो चरणको शान्ति वार्ता भएको थियो। यसबाट पनि कुनै परिणाम निस्किएन। वार्ताकारहरू सिधै राजनीतिक एजेन्डामा प्रवेश गरे, जुन वार्ताको सिद्धान्तविपरीत थियो। परिणामतः कुनै सहमतिमा पुग्नुअगावै वार्ता स्थगित गरियो। पहिला छलफल गरिएजस्तै, 'कुनै सर्तबिना संविधानसभाको निर्वाचन गराउने' र 'दोरम्बा काण्ड' (शान्ति वार्ता चलिरहेका बेला सुरक्षा फौजले रामेछापको दोरम्बामा माओवादीका १७ सशस्त्र कार्यकर्ता र २ समर्थकलाई निर्ममतापूर्वक हत्या गरेको थियो) नै युद्धविराम भंग हुनुको कारण बने। २०४७ को संविधानमा व्यवस्था गरिएका निम्न चार न्यूनतम बिन्दु (बटमलाइन) माओवादीसँग वार्ता हुन सक्ने सरकारी आधार थियो :

- सार्वभौमसत्ता जनतामा निहित
- संवैधानिक राजतन्त्र
- बहुदलीय प्रजातन्त्र, र

- राष्ट्रिय एकता र सार्वभौमसत्ता बलियो बनाउने र यसको रक्षा गर्ने ।

यद्यपि, 'जनताको सार्वभौमसत्ता' जनता आफैंलाई अभ्यास गर्न दिनुको साटो दुबै पक्षले आफ्नैअनुरूप व्याख्या गरे । यसको वास्तविक अर्थको गलत व्याख्या गरियो । संविधान लेखनका लागि जनप्रतिनिधि छान्ने जनताको सार्वभौमिक अधिकार सरकारले पनि उपेक्षा गऱ्यो । आफैंले रोजेको प्रतिनिधिद्वारा संविधान लेखाउन जनताले पाएको भए त्यसैमा जनताको सार्वभौमिकता रहन्थ्यो । संवैधानिक राजतन्त्र सुनिश्चित नगराई संविधानसभाको चुनाव गराउन सहमत हुनु सरकारका लागि ठूलो डरको विषय थियो र उसले मानेन ।

माओवादीले राजालाई एक शक्तिको रूपमा स्वीकारेको थियो (राजा, संसद्वादी दल र माओवादीमध्येको एक) । यो परिप्रेक्ष्यमा वार्तामार्फत् अघि बढ्न कुनै समस्या नहुनुपर्ने हो । तर, हतियार व्यापारीले परिचालन गरेको एउटा शक्तिशाली अदृश्य शक्ति वार्ता प्रक्रिया भताभुंग पार्न कम्मर कसेर लागेको थियो । उता, माओवादी रणनीतिक रूपमा आफू माथि पर्ने भए राजासँग मिली संसदीय पार्टीहरूलाई किनारा लगाउने वा संसदीय शक्तिसँग मिली राजालाई किनारा लगाउने कार्यनीतिसहित आएकाले उसको जनताको सार्वभौमिकतामाथिको प्रतिबद्धतामा पनि शंका थियो किनकि दरबार बलियो बनाई संसदीय शक्तिलाई ध्वस्त पारेर जनताको सार्वभौमसत्ता कायम रहँदैन थियो । त्यसैगरी आफ्नो रणनीतिक चालबाजीअनुसार नै माओवादी पक्षले युद्धविराम भंग गरी युद्ध सुरु गऱ्यो । दुबै पक्षले सबैको सरोकार अट्ने खालको संविधान बनाउने अन्य सम्भावना तथा मोडालिटी खोजेनन् । माओवादीले काठमाडौंका सैनिक कर्णेलहरूमाथि 'आक्रमण गरी भागे' उपाय प्रयोग गरेपछि, माओवादीलाई ' आतंककारी' मान्दै सरकार कडा रूपमा उत्रियो ।

वार्ताको क्रम स्थगित र युद्धविराम भंग भएपछि चलेको युद्धले पहिल्यैदेखि कमजोर नेपाललाई अझै कमजोर बनायो । दुबै पक्षको आक्रामक युद्ध रणनीति देख्दा यो मुलुक गम्भीर संकटमा फस्छ भन्ने सजिलै अनुमान लगाउन सकिन्थ्यो ।

बक्स २.८ वार्ताका लागि माओवादी एजेन्डाका संक्षेप

अ. प्रमुख राजनीतिक एजेन्डा

शासनसत्ताको सवाल नै द्वन्द्वको प्रमुख कारण भएकोले राजनीतिक एजेन्डा मुख्य विषय हुनुपर्छ। नयाँ र प्रगतिशील सत्ता तथा संविधान स्थापना नै प्रमुख सवाल हुनुपर्छ। २०४७ सालको संविधानमा केही दह्रा बुँदा (जस्तैः बहुदलीय प्रतिस्पर्धा, समयमै निर्वाचन गर्ने कानुनी शासन, प्रेस स्वतन्त्रता, वाक्स्वतन्त्रता आदि) भए पनि त्यसमा केही गम्भीर त्रुटि र अक्षमता छन् (जस्तैः अपरिवर्तनीय बुँदा, शाही शासन र सार्वभौम सत्ताबारे विरोधाभाष, गरिब, उपेक्षित समूह, निश्चित क्षेत्र र जातको पक्षमा वास्तविक प्रजातन्त्र नभएको अवस्था, जुन ब्रिटेनको जस्तो 'औपचारिक लोकतान्त्रिक' आधारमा निर्मित छ, आदि)। यसर्थ नयाँ बन्ने संविधानको अन्तरवस्तुको पद्धति तथा निर्माण प्रक्रिया २०४७ सालको संविधानको भन्दा बेग्लै हुनुपर्छ।

१. नयाँ संविधान बनाउने पद्धति वा प्रक्रिया :

- क्रान्तिकारी दलको नेतृत्व। क्रान्तिकारी शक्तिसहित अन्य दलको सहमतिमा बृहत् गोलमेच सम्मेलन आयोजना गर्ने।
- सो सम्मेलनले अन्तरिम संविधान निर्माण गर्नुपर्छ। सो संविधानले २०४७ को संविधानमा उल्लेख गरिएका प्रजातान्त्रिक अधिकार हनन् नगरिकन नयाँ राजनीतिक शक्तिबीच सन्तुलन कायम गर्नुपर्छ। र क्रान्तिकारी दलको नेतृत्वमा अन्तरिम सरकार गठन गरिनुपर्छ।
- अन्तरिम सरकारले छ महिनाभित्र संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न गराउनुपर्नेछ। संविधानसभामा विविध समूह, जात, क्षेत्र समुदाय समावेश हुनेछन्। संविधानसभाले नयाँ संविधान बनाउनेछ।

२. नयाँ संविधानका न्यूनतम कुराहरू :

- जनता पूर्ण सार्वभौम हुनुपर्छ र सत्ता पनि केवल जनताको हातमै रहनुपर्छ।
- जनताको सर्वोच्च प्रतिनिधिको रूपमा निर्वाचित प्रतिनिधि सम्मिलित प्रतिनिधिसभा गठन हुनेछ, जसमा महिला, दलित, जनजाति, जातीय अल्पसंख्यक, भाषिक समूह, विविध धर्म, क्षेत्र समूहका प्रतिनिधि सम्मिलित हुनेछन्। सत्ताका सम्पूर्ण अंग यसै प्रतिनिधिसभाप्रति बफादार हुनेछन्। यसो गरेमा सरकारमा पनि विविध समूहको प्रतिनिधित्व हुन सक्नेछ।

- प्रतिनिधिसभाको दुईतिहाइ मत वा राष्ट्रिय जनमत संग्रहले संविधानको कुनै पनि व्यवस्था परिवर्तन गर्न सक्छ ।
- निश्चित संरचनात्मक परिवर्तन गरी शाही नेपाली सेना र जनमुक्ति सेना एकीकृत बनाइनुपर्छ । एकीकृत राष्ट्रिय सेनालाई निर्वाचित जनप्रतिनिधि मातहत ल्याइनुपर्छ ।
- बहुदलीय प्रतिस्पर्धा, समयमै निर्वाचन, कानुनी शासन, प्रेस तथा वाक्स्वतन्त्रता, व्यक्तिगत तथा मानवअधिकार र नागरिक अधिकारजस्ता व्यापक समर्थित लोकतान्त्रिक अधिकारहरू सुनिश्चित हुनुपर्छ ।
- क्षेत्रीय तथा जातीय स्वशासनको व्यवस्था कार्यान्वयन हुनुपर्छ, जसले जनतालाई स्वशासनको अधिकार प्रदान गर्छ ।
- मुलुकलाई पूर्ण धर्मनिरपेक्ष राज्य बनाइनुपर्छ ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीलाई व्यक्तिगत अधिकारका रूपमा स्थापित गरिनुपर्छ । सबै नागरिकले निःशुल्क र सजिलो पहुँचको शिक्षा र स्वास्थ्य सेवा पाउनुपर्छ ।
- 'जोत्नेको नाममा जग्गा'को आधारमा नयाँखाले 'भूमि सम्बन्ध' स्थापित हुनुपर्छ । न्यायोचित भूमि वितरण कानुनमा अनिवार्य पारिनुपर्छ । औद्योगिक विकासलाई राष्ट्रिय आत्मनिर्भरताउन्मुख बनाउनुपर्छ । राष्ट्रिय पुँजी र स्रोतको सुरक्षाहेतु सुरक्षा योजना बनाइनुपर्छ ।
- भारतसँग भएको सन् १९५० लगायत अन्य सबै असमान सन्धि खारेज गरी असंलग्नता तथा पञ्चशीलको सिद्धान्तमा आधारित स्वतन्त्र विदेश नीति कार्यान्वयन गरिनुपर्छ । प्रतिनिधिसभाका दुईतिहाइ सदस्यले विदेशी राष्ट्रसँग भएका सबै सन्धि–सम्झौता स्वीकृत गर्नुपर्छ ।

३. प्रगतिशील राजनीतिक निकासमा विश्वास गर्ने सबै दल हाम्रा यी प्रगतिशील विचारसँग सहमत हुन सक्छन् भन्ने विश्वास हामीलाई छ । यद्यपि, नयाँ संविधानका सबै कुराबारे भविष्यवाणि गर्नु प्रायोगिक हुनेछैन । किनकि, बिनाकुनै पूर्वसर्त संविधानसभा सम्पन्न हुनेछ । संविधानसभाको चुनावअघि जुनसुकै राजनीतिक दल जनतासामु गई आफ्ना विचार राख्न सक्ने कुरा हामी स्पष्ट पार्न चाहन्छौं ।

आ. राष्ट्रिय तथा सामाजिक–राजनीतिक सवालः

१. सबै सन्धि, सम्झौता, सैन्य सहायता, विदेशी सैन्य अधिकृतको उपस्थिति र आतंकवाद नियन्त्रण गर्ने नाउँमा उनीहरूले गर्ने क्रियाकलाप तत्काल बन्द गरिनुपर्छ ।

२. नेपाल–भारत खुला सीमा नियन्त्रित र व्यवस्थित हुनुपर्छ । सीमापार अतिक्रमण बन्द गरिनुपर्छ । विदेशीलाई रोजगारी दिँदा काम गर्ने अनुमति (वर्क–पर्मिट) हुनुपर्छ ।

३. गोर्खा भर्तीजस्तो मुलुककै धब्बा बन्द गरिनुपर्छ । नेपालीलाई देशभित्रै सम्मानजनक जागिर दिइनुपर्छ ।
४. राष्ट्रिय उद्योगहरूमा विदेशी हस्तक्षेप बन्द गरिनुपर्छ । राष्ट्रिय उद्योग तथा राष्ट्रभित्रैका उद्यमीहरूलाई प्रोत्साहित गरिनुपर्छ । निश्चित समय अवधिमा विदेशी ऋण तिरिसक्नुपर्छ ।
५. गैसस र अन्तर्राष्ट्रिय गैससको नाममा हुने विदेशी अतिक्रमण र आन्तरिक विध्वंश बन्द गरिनुपर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाले लादेका नीति बेकामे घोषणा गरिनुपर्छ ।
६. एकीकृत जलस्रोत नीति कार्यान्वयन हुनुपर्छ । साना तथा मझौला स्तरका पावर प्लान्टलाई प्राथमिकता दिई सम्पूर्ण राष्ट्रलाई बिजुली सेवा प्रदान गरिनुपर्छ ।
७. सबै गरिब तथा भूमिहीनको ऋण मिनाहा गरी उनीहरूलाई रोजगारी दिइनुपर्छ ।
८. सबै भूमिहीनलाई भूमि तथा रोजगार दिई पुनर्स्थापित गराइनुपर्छ । कमैया, हरूवा, चरुवाजस्ता विभेदकारी अभ्यासहरूको क्रम भंग गरिनुपर्छ ।
९. किसानलाई स्तरीय बीउबिजन, सिँचाइ र उचित बजारको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।
१०. सधैं भइरहने पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यवृद्धि नियन्त्रण गरिनुपर्छ । श्रमिकको तलब वृद्धि गरिनुपर्छ ।
११. भ्रष्ट, तस्कर तथा कमिसन लिनेहरूलाई तत्काल कारबाही गर्ने प्रभावकारी संयन्त्र बनाइनुपर्छ ।
१२. राष्ट्रिय तथा वैज्ञानिक शिक्षा लागू गरिनुपर्छ । रोजगारमुखी शिक्षा पद्धति निर्माण गरिनुपर्छ । शिक्षाको व्यापारीकरण र निजीकरण तत्काल बन्द गरिनुपर्छ ।
१३. विशेषगरी ग्रामीण भेगमा निःशुल्क स्वास्थ्य सुविधा प्रदान गरिनुपर्छ ।
१४. असक्त तथा वृद्धवृद्धाका लागि विशेष सुविधा प्रदान गरिनुपर्छ ।
१५. महिलाविरुद्धका सबै विभेद रोकिनुपर्छ ।
१६. छुवाछुतको समस्या निराकरण गरी दलितलाई समान अधिकार दिइनुपर्छ ।
१७. न्यूनतम ज्याला र काम गर्ने निश्चित समय (हप्तामा ४० घण्टा) प्रभावकारी रूपमा लागू गरिनुपर्छ । उद्योगमा काम गर्ने श्रमिकलाई पनि व्यवस्थापनमा समाहित गराइनुपर्छ ।
१८. युवाका लागि विशेष कार्यक्रम लागू गरिनुपर्छ ।
१९. साहित्यकार, डाक्टर, इन्जिनियरजस्तालाई बौद्धिक स्वतन्त्रता दिई रोजगारी सुरक्षा सुनिश्चित गरिनुपर्छ । त्यस्तो स्वतन्त्रता प्रयोग गरी तिनले जनतालाई उत्तम सेवा पुर्‍याउन सकून् ।
२०. खुला पश्चिमी प्रदूषण फैलाउने लेख/डकुमन्टहरूको उत्पादन र वितरण बन्द गरिनुपर्छ ।

२१. ग्रामीण भेगमा पूर्वाधार विकास तीव्र बनाइनुपर्छ ।
२२. विदेशमा कार्यरत नेपालीको अधिकार र विशेष सुविधा सुनिश्चित गरिनुपर्छ ।
२३. देशका थुप्रै आन्दोलनमा मारिएकालाई सहिद घोषणा गरिनुपर्छ र हत्यारालाई कारबाही गरिनुपर्छ ।
२४. जनताका संघसंस्थाले प्रस्ताव गरेका जनताका माग तत्काल सम्बोधन गरिनुपर्छ ।

इ. मानवअधिकार तथा क्षतिपूर्ति र पुनर्वासका सवाल :

१. मानवअधिकारवादी संस्थाका प्रतिनिधिसहितका उच्चस्तरीय मानवअधिकार आयोग गठन गरिनुपर्छ, जसले मानवअधिकार उल्लंघनका घटना छानबिन गरी दोषीलाई दण्ड दिन सकोस् ।

नेपाली शान्ति–प्रक्रियामा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको भूमिकाबारे विश्लेषण गर्दै पाफेनहोल्ज (सन् २००३, पृ.९)को अध्ययनमा लेखिएको छ, “यहाँ हामीले अन्तर्राष्ट्रिय खेलाडीका दृष्टिकोण देख्न सक्छौं । संयुक्त राज्य अमेरिका, भारत र संयुक्त अधिराज्यले युद्धबाट शान्तिको भावनामा विश्वास राख्छन् । युरोपेली युनियन र साना तटस्थ राज्यले संवाद र राजनीतिक उपायलाई समर्थन गर्छन् । पछिल्लो उपायलाई अन्तर्राष्ट्रिय तथा स्थानीय नागरिक समाज र मानवअधिकारवादी समूहले पनि समर्थन गर्छन् ।”

बक्स २.९ युद्धविराम भंगः पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)को वक्तव्यको सारांश

२०६० भदौ १० गते बुधबार दिउँसो माओवादीले आफ्नो वेबसाइटमा प्रकाशित वक्तव्यमा माओवादी अध्यक्ष दाहालले भनेका थिएः

युद्धविराम आचारसंहिता र शान्ति–प्रक्रियाको औचित्य केही समयका लागि समाप्त भएको छ । जनताको इच्छालाई सर्वोच्च मान्दै राजनीतिक निकास दिने उद्देश्यसाथ हामीले वार्तामा बस्ने निर्णय गरेका थियौं । युद्धविराम गर्ने घोषणा गर्दा त्यसलाई गम्भीर रूपमा लिएका थियौं । पुरानो सत्ता पनि गम्भीर होला भन्ने आशा थियो । तर, हाम्रो जनमुक्ति सेना युद्धविरामप्रति पूर्ण बफादार हुँदाहुँदै पुरानो सत्ताको शाही सेनाले सुरुबाटै युद्धविराम आचारसंहिता उल्लंघन गर्न थाल्यो । शाही सेनाले अनावश्यक धरपकड गर्ने र पक्राउ गर्ने क्रम तीव्र मात्र बनाएन, हाम्रा जनमुक्ति सेनालाई अपहरण गर्ने हत्या गर्ने र निःशस्त्र लडाकुको पनि विभत्स हत्या गर्ने काम गर्‍यो । यस्ता कार्य हाम्रो पार्टी र सम्पूर्ण नेपाली जनताको उत्साह तथा राजनीतिक निकास मिल्ने आशाविरुद्धको गम्भीर चुनौती हो ।

यस्तै यथार्थको कारण हाम्रो पार्टीले राष्ट्र र जनताप्रति उत्तरदायित्व महसुस गरी वार्ता प्रक्रियामा भाँजो आउन दिएका थिएनौं । वार्ताको पहिलो चरण सुरु हुँदा हामीले न्यूनतम राजनीतिक एजेन्डा पेस गऱ्यौं । दोस्रो चरणमा हामीले शाही सेना पाँच किलोमिटरभन्दा पर हिँड्न नपाउने कुरामा सहमति जनायौं । तर, शाही सेनाले सो सहमति अस्वीकार गरेपछि उसको दबाबका सामु सरकारी मानसिकता पनि परिवर्तन भयो । यससँगै शान्ति–प्रक्रिया पनि टुहुरो भयो । र, शान्तिपूर्ण राजनीतिक समाधानका प्रश्न पनि उब्जिए । धेरै समयपछि पुरानो सत्ताका वार्ता टोलीसँग पत्रको आदाप्रदानमार्फत् कुराकानी भयो । सेनालाई अनुशासनमा राख्ने तिनको प्रतिबद्धता र हाम्रा केही केन्द्रीय नेतालाई रिहाइ गरिएको यथार्थका कारण हाम्रो पार्टीले वार्ता टोलीलाई तेस्रो चरणको वार्तामा बस्न अह्रायो । शान्ति वार्ताका बेला सरकारले प्रस्ताव गरेको राजनीतिक एजेन्डाले देशका आधारभूत समस्या सम्बोधन गर्न पनि सकेन । साटोमा, २०५९ असोज १८ पछि गठित सामन्ती प्रतिगमनलाई बलियो बनाउने षड्यन्त्र गर्न थाल्यो ।

अवधारणापत्रले बहुदलीय प्रजातन्त्र, संवैधानिक राजतन्त्रमा विश्वास राख्ने संसद्वादी दलको माग पनि पूरा गर्न सकेन । सरकारको राजनीतिक एजेन्डाले शान्ति वार्ताको औचित्य त्यसै दिन समाप्त पाऱ्यो, जुन दिन हामीलाई हतियार बुझाउन भनियो । हामीले त्यसलाई पूर्ण बहिष्कार गर्दै संविधानसभाको चुनावमा जाने वातावरण तयार पार्ने भएमात्र चौथो चरणको वार्तामा बस्ने स्पष्ट पाऱ्यौं । त्यसैबेला शाही सेनाले रामेछापमा हाम्रा १७ जना निःशस्त्र कार्यकर्ता र दुई नागरिकको विभत्स हत्या गऱ्यो । खासगरी पुरानो सत्ताले तेस्रो चरणको वार्तामा पेस गरेको अवधारणापत्र र रामेछापमा १९ जनाको नृशंस हत्या नै युद्धविराम भंग हुने कारण हो । आफूहरू अझै पनि वार्तामा प्रतिबद्ध छौं भन्नु पुरानो सत्ताको विरोधाभाषपूर्ण र अनैतिक विचार हो । सबैलाई थाहा छ, हामी जनगणतान्त्रिक राज्यका लागि लडिरहेका छौं । हामीले केही समयका लागि गणतान्त्रिक राज्यको माग 'स्थगित' गरी शान्तिप्रति जनताको चाहना पूरा गर्न संविधानसभाको निर्वाचनको मागसहित वार्ताको टेबलमा आयौं तर दुर्भाग्यवश पुरानो सत्ता संविधानसभाको निर्वाचनमा पनि जान चाहेन । यसरी सरकारको दुईजिब्रे प्रवृत्तिले अग्रगमनतर्फ जाने राजनीतिक निकासको ढोका बन्द गरिदियो । यसप्रकार हामीले केही समयका लागि युद्धविराम, शान्ति वार्ता, युद्धविराम आचारसंहिताको औचित्य समाप्त भएको स्पष्ट पार्न चाहन्छौं । यद्यपि, नियमित भेटवार्ताका लागि हाम्रा शुभचिन्तकसँग सम्पर्कमा रहने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछौं, जसले सम्बन्धलाई अझ दह्रो बनाउन सकोस् । हाम्रो पक्षबाट वार्ताको ढोका बन्द गर्नेछैनौं । जनताको सार्वभौमसत्ता र आभारभूत कल्याणका अधिकार ग्यारेन्टी भएको खण्डमा हामी फेरि वार्तामा बस्न सक्छौं । यस्तो वातावरण तयार पारिदिन हामीले सबैलाई आह्वान गर्दछौं ।

स्रोतः nepalnews.com 27 Aug 2003

नेपाली शान्ति–प्रक्रियाबारे विचार गर्दै द्वन्द्व समाधान तथा शान्ति निर्माणका विद्वान योहान गाल्टुङ लेख्छन्, "नेपालमा वार्ता प्रक्रिया (नेगोसिएसन प्रोसेस) भएको छ, यद्यपि, त्यसले वास्तविक समस्या पहिचान गर्न सकेको छजस्तो मलाई लाग्दैन... नेपालका लागि रचनात्मक हुने शान्ति–प्रक्रिया भन्नु माओवादी र शाही नेपाली सेनाका केही अंशलाई निःशस्त्र गराउनु नै हुन सक्छ।" (गाल्टुङ सन् २००४ पृ.१२२) । यस्तो मानसिकता दुबै पक्षको हो भने त कसरी दिगो र न्यायपूर्ण शान्ति स्थापना हुन सक्थ्यो र ?

विश्वव्यापी अनुभव हासिल गरेका गाल्टुङले वार्तालाई सफल बनाउन राजाको पनि भूमिका हुने ठान्छन् । गाल्टुङ भन्छन् :

> नेपालको सवालमा राजाका दुई वटा पक्ष छन् – श्री पाँचको सरकार र शाही नेपाली सेना । ल्याटिन अमेरिकाका लागि खटिएका दूतले सो क्षेत्रमा भइरहने सैन्य 'कु'को बारेमा बताएका थिए । अर्जेन्टिनाका एक चर्चित साथीले यसलाई दुई तरिकामा व्याख्या गरे । एउटा, सैनिक बलियो रै'छ त्यसैले, उसले सधैँभरि 'कु' गरेर सत्ता हासिल गर्छ भन्ने बुझिन्छ । र, अर्को नागरिक समाज कमजोर रै'छ भन्ने पनि बुझ्न सकिन्छ । पछिल्लोचाहिँ निकै महत्त्वपूर्ण व्याख्या हो किनकि यसबारे हामीले पनि केही गर्न सक्छौं । सेनालाई छुनु निकै कठिन कुरो हो तर हामीले अन्य शक्तिलाई अझ बलियो बनाउन सक्छौं । पहिलो सवाल, माओवादीले आफ्नो केही माग छाड्नुपर्ने अवस्थासँग गाँसिन्छ । तर, अर्को प्रश्न, राजाले पनि आफ्ना केही माग छाड्छन् वा छाड्दैनन् भन्ने पनि हो । यसबाट मेरो बुझाइ माओवादी अझ सशक्त हुँदैछ भन्ने हो । आफ्ना अमेरिकी र बेलायती साथीकहाँ राजा जालान् र यो द्वन्द्वमा दुई पक्ष भएको कुरा बुझ्लान् । राजाले २०५९ असोज १८ को कदमका लागि क्षमा माग्न सके र त्यसअघिको अवस्थामा आफू अक्षम भएकोमा मूलधारका राजनीतिक दलले पनि क्षमा माग्न सके भने मेरो विचारमा शान्तिको सम्भावना हुन सक्छ । (गाल्टुङ सन् २००४ पृ.११५–११६) ।

युद्धविराम भंग हुनुको आफ्नो मूल्यांकन इन्टरनेसनल क्राइसिस ग्रुपले यसरी दिन्छ :

> तेस्रो चरणको वार्तामा संविधानसभाबाहेक अन्य सवालमा छलफल गर्न नचाहने माओवादीको व्यवहार युद्धविराम भंग हुनुको प्रमुख कारण थियो । यद्यपि, धेरैथोक विचार गर्दा माओवादी, शाही सरकार र छेउ लगाइएका राजनीतिक दलबीच आत्मविश्वासमा गिरेकोले युद्धमा फर्कने अवस्था आयो (आईसीजे सन् २००३ सी पृ.२)

२.३.१ वार्ता असफल र युद्धविराम भंग हुनुका आधारभूत कारण

युद्धविराम भंग हुनुका तीन आधारभूत कारण यसप्रकार छन् :

१. माओवादीले सर्तको रूपमा राखेको संविधानसभा चुनावको अडान ।
२. सरकारले राखेको (जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र र राष्ट्रिय अखण्डता तथा एकताको रक्षा)को अडान
३. दोरम्बा काण्ड (१७ निःशस्त्र माओवादी र दुई नागरिकलाई सरकारी सुरक्षा फौजले निर्मम हत्या गरेपछि सैनिकको हत्या नियतबारे माओवादीमा गम्भीर आशंका उब्जेको थियो) । यही सवालले सरकार र उसको वार्ता टोलीको लाचारीलाई संकेत गरेको थियो । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको स्वतन्त्र टोलीले गरेको ठहरअनुसार सुरक्षा फौजले निःशस्त्र माओवादी र स्थानीय जनताको गैरकानुनी हत्या गरेको थियो ।[१०] यो घटनाबाट माओवादी के निचोडमा पुगेको देखिन्थ्यो भने दरबारले सेनामार्फत कडा नियन्त्रण र वार्तामार्फत अलमल्याउने राणनीति लिएकोले सार्थक वार्ता सम्भव छैन ।

युद्धविराम भंग हुनुका अन्य कारण यसप्रकार छन् :

- युद्धविराम अपारदर्शी थियो ।
- दोस्रो चरणको वार्ताको बेलासम्म सरकारी तयारी निकै कमजोर थियो ।
- वार्ता प्रक्रियाका आधारभूत सिद्धान्तको अवमूल्यन गरिएको थियो । दुबै पक्षमा अविश्वास, आत्मविश्वासको अभाव र गहिरो शंका थियो ।
- अविश्वासका प्रमुख आधार निम्न थिए : दुबै पक्षमा सेना र हतियारको संख्या वृद्धि, ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन गर्ने हेतुले सरकारले गरेको सेना परिचालन, युद्धविरामको अवधिमा संयुक्त राज्य अमेरिकाले नेपाली सेनालाई गरेको प्रत्यक्ष सहयोग, दोस्रो चरणको वार्तामा सहमति भएको भनिएको (५ किमि विवाद) तथ्य

१० हेर्नुहोस्, २०६० साउन १८ मा एम्नेस्टी इन्टरन्यासनलले जारी गरेको प्रेस वक्तव्यः www.amnesty.org/library/index/engasa310

कार्यान्वियनमा मतभेद र दुबै पक्षले गरेको युद्धविराम आचारसंहिता उल्लंघन । वार्तामा हुने प्रक्रियात्मक पक्षको महत्व हुन्छ, जसमा अप्ठ्याराहरूबाट उम्कन लचकता, विश्वास निर्माण, स्पष्टता तथा बुझाइमा प्रोत्साहन, गठबन्धन निर्माण, अनौपचारिक स्रोत तथा तेस्रो पक्षीय सहायता प्रयोग गर्नुपर्छ । यद्यपि, यी सबै सवालहरू दुबै वार्तामा प्रयोग गरिएका थिएनन् ।

- युद्धविराम आचारसंहिता विकास गर्न र त्यसमा सहमत हुन वार्तारत दुबै पक्ष अनिच्छुक थिए। नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट आएको व्यापक दबाबका कारण दुबै पक्ष युद्धविराम आचारसंहितामा सहमत त भएका थिए तर त्यसप्रति सम्मान प्रकट गरेका थिएनन् । प्रतिबद्ध थिएनन् र आचारसंहिता उल्लंघन गरीरहे ।
- युद्धविराम आचारसंहिता अनुगमन टोलीका सदस्य नियुक्तिले तटस्थताको गम्भीर प्रश्न उब्जाएको थियो । उनीहरू सार्वजनिक स्थलमा कहिले एउटाको पक्षमा त कहिले अर्कोको पक्षमा उभिएर बारम्बार तर्क गर्ने गर्थे । केही त एउटा पक्षको पक्षपोषण गर्ने काम नै गर्ने व्यक्तिहरू थिए र सत्ता र शक्तिको नजिक रहेका चर्चित अनुहारहरू सबैलाई त्यहाँ राखिएको थियो, जसमध्ये धेरैजसोलाई न त विषयको ज्ञान थियो न त अनुभव । उनीहरू केवल शक्तिको सम्बन्धले मात्र त्यहाँ लगिएका थिए। त्यसैले उनीहरूले त अनुगमनको मर्मअनुसार कामै गरेनन् ।
- युद्धविराम आचारसंहिता अनुगमन टोलीलाई झुकावमुखी भएकाले सरकार र विद्रोही दुबैले सम्मान नगर्नाले सो समिति पनि निष्क्रिय थियो ।
- सहजकर्ताको भूमिका नियन्त्रित थियो, आवश्यक परेका बेला साक्षीको रूपमा मात्र प्रयोग हुन्थ्यो । सहजकर्ताहरू शान्तिप्रति प्रतिबद्ध भए पनि सहमतीय समाधान (नेगोसिएसन)को पर्याप्त ज्ञान र सीप नभएका थिए । केही सहजकर्ता त दरबारको चाखअनुरूप पनि समावेश गरिएका थिए, जसलाई माओवादीले विश्वास गर्दैन थियो ।

- राजनीतिक दलहरू सहयोगी थिएनन् । उनीहरू रचनात्मक तवरले शान्ति–प्रक्रियामा संलग्न थिएनन् ।
- दुबै पक्षले आफ्नो सैन्य क्षमता बलियो पार्नमात्र युद्धविरामको अवधिलाई रणनीतिक प्रयोग गरे । तिनको सैन्य सोचाइले राजनीतिक पक्षलाई जित्यो र नागरिक समाधानको उपायले कम प्राथमिकता पायो ।
- अमेरिका, बेलायत र भारतजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिले द्वैध भूमिका निर्वाह गरे । संयुक्त राष्ट्रसंघ, युरोपेली युनियन पनि आफ्नै स्वार्थ स्थापित गर्न व्यस्त रहे । यीमध्ये केहीले 'पर्ख र हेर'को रणनीतिमात्र लिए ।
- राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले मानवअधिकारका सम्झौता विकास गरी हस्ताक्षर गर्न दुबै पक्षलाई पठाएको थियो । यद्यपि, त्यसमा हस्ताक्षर गर्न ती पक्ष तयार भएनन् । त्यसमा हस्ताक्षर गरिएको भए त्यसले शान्ति वार्ता र युद्धविराम भंग हुने अवस्था रोक्न पनि सक्थ्यो ।
- दुबै पक्षका कट्टरपन्थीले द्वन्द्वको सैन्य समाधान चाहेका थिए । द्वन्द्व विशेषज्ञहरू (पाफेनहोल्ज सन् २००२, उप्रेती २०१०) भन्छन् । द्वन्द्व 'समाधानका लागि परिस्थिति परिपक्व' (राइप फर रिजोल्युसन) हुनुपर्छ; अर्थात् युद्धबाट नभई वार्तामार्फत् सफलता हासिल गर्न सकिन्छ भन्नेमा द्वन्द्वरत पक्षहरू विश्वस्त हुने परिस्थिति बन्नुपर्छ ।
- वार्ता प्रक्रियामा उपयुक्त प्रतिनिधि समूहको संलग्नता अभाव थियो । उग्र प्यालेस्टिनी समूहलाई ओस्लो शान्ति सहमति (ओस्लो पिस अग्रिमन्ट)ले बाहिरै राखेपछि प्यालेस्टिनी शान्ति–प्रक्रिया धरापमा परेको थियो । स्थानीय मिलिसिया समूह बहिष्करणमा परेपछि यस्तै समस्या कंगोमा पनि देखापरेको थियो (पाफेनहोल्ज सन् २००३) ।
- अस्थिर र विवादास्पद भूमिका निर्वाह गरेका अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति नेपालमा सक्रिय थिए ।
- वार्तामा प्रक्रियात्मक त्रुटि र सहमतीय क्षमता फितलो देखिएका थिए ।

माओवादी प्रवक्ता कृष्णबहादुर महराको (२०६० माघ ९)को प्रतिक्रियाले देखाउँछ, राजाले सैन्य कमान्ड छाडेर दरबारप्रति बफादार केही सय सैन्य अधिकारीलाई बर्खास्त गर्न राजी भएको भए माओवादीले संवैधानिक राजतन्त्र स्वीकार्ने थियो । यद्यपि, उचित वातावरण तयार गर्न सरकार तयार नभएकाले वार्ता पुनः सुचारु गर्ने सम्भावना पनि कम भएको महराले आशंका गरेका थिए ।

बक्स २.१० शाही नेपाली सेनाबारे माओवादीको धारणा

जंग थापाचौर गाविस बडाकाण्ड गाउँमा संवाददाताहरूसँग कुरा गर्दै नेकपा (माओवादी) पोलिटब्युरो सदस्य एवं प्रवक्ता कृष्णबहादुर महराले भने, "राजाले सेनाको नेतृत्व लिनै हुँदैन र २०० जना सैन्य अधिकारीले आफ्नो पदबाट राजीनामा दिनुपर्छ । तर, यसो गर्न राजालाई निकै कठिन छ । हामीले अझै पनि बहुदलीय प्रजातन्त्र स्वीकार गर्छौं । तर, राजाले सेनामा आफ्नो नियन्त्रण राखेकाले संवैधानिक राजतन्त्र मान्य हुन सक्दैन तर पनि हामी शान्तिप्रति पूर्ण बफादार छौं ।"

स्रोत : http://www.kantipuronline.com/php/kolnews.php?&nid=6547, २०६० माघ ८

उता, सरकारले पनि माओवादीले साँच्चिकै शान्ति चाहेको भए ऊ वार्ता गर्न तयार रहेको बताउँथ्यो यसको मतलब माओवादी वास्तवमै वार्ताबाट समाधान चाहन्छन् भन्नेमा सरकार विस्वश्त थिएन । आमजनताले दुबैलाई विश्वास गर्न कठिन थियो किनकि वार्तामा तिनीहरूले कुनै सकारात्मक कदम चालेका थिएनन् । दुबै पक्ष निकै आक्रामक थिए । नेपालको द्वन्द्व समाधान गर्न सघाउन संयुक्त राष्ट्रसंघ र युरोपेली युनियनले गरेको प्रस्ताव पनि सरकारले अस्वीकार गरेको थियो ।

एकातिर माओवादीले शान्ति वार्ता र युद्धविराम भंग गरे भने अर्कातिर्फ वार्ताको क्रमलाई निरन्तरता दिने वातावरण बनाउन सरकार पनि असफल भएको थियो[११], विशेषगरी दोरम्बा घटनाकै कारण । युद्धविराम र शान्ति वार्ताको सात महिने समय अवधिलाई दुबै पक्षले आफ्नो राजनीतिक र सैन्य विस्तार गर्न

[११] हापुरेमा तेस्रो चरणको वार्ता सम्पन्न भएपछि सो घटना र वार्ताको मूल्यांकन गर्न माओवादीले सात दिनको समय लियो । युद्धविराम भंगबारे प्रेस वक्तव्य पनि सातै दिनपछि आएको थियो । यो समयावधिलाई विचार गर्दा, यस अवधिभित्र माओवादीले शान्ति वार्ता अघि बढाउने कि नबढाउने भनी पार्टीमा आन्तरिक छलफल गरेको हुन सक्छ । र, अन्त्यमा कट्टरपन्थीको निर्णय लागू भएको हुन सक्छ ।

प्रयोग गरे । सरकारले निम्न कुरा गरेर उसको राजनीतिक र सैन्य संगठन विस्तार गऱ्यो :

- सैन्य क्षमता सुदृढ बनायो, अमेरिका र अन्य मुलुकबाट हतियार भित्र्यायो, सैनिकलाई गुप्तचर प्रशिक्षण दियो र छापामारसँग भिडन्त गर्ने युक्ति सिकायो, नयाँ भर्ती गऱ्यो ।
- विद्रोहीको क्रियाकलाप, आधार इलाका, सैन्य क्षमता, तिनको सञ्जाल तथा समर्थकबारे व्यापक सूचना हासिल गऱ्यो । यस्तो कामले माओवादीको रणनीति विफल तुल्याउन सैनिकलाई मद्दत गर्थ्यो ।
- विदेशी सुरक्षा नियोगसँग सूचना आदानप्रदान गऱ्यो, प्रशिक्षणका लागि कर्मचारी उता पठायो । बाहिरबाट स्रोत व्यक्तिलाई आफ्ना सुरक्षा फौजलाई तालिम दिलायो ।
- माओवादीहरू सार्वजनिक हुँदा थुप्रैलाई भौतिक रूपमा चिन्न सक्यो । उनीहरूको विवरण तयार गऱ्यो, फोटो र सूचना संकलन गऱ्यो ।

यसैगरी माओवादीले पनि निम्न कुरा गरी उसको राजनीतिक र सैन्य संगठन विस्तार गऱ्यो :

- जेलबाट आफ्नो कार्यकर्ता छुटायो, आफूविरुद्ध लागेका मुद्दा फिर्ता गराउँदै रेडकर्नर नोटिसको टचाग हटाउन सफल भयो ।
- सरकारी भूमिका तथा कार्यबारे सुरक्षा फौजमा द्विविधा पैदा गरिदियो । सरकारले मुद्दा फिर्ता लिई अदालतले बन्दी रिहाइ गर्दा सरकारी क्रियाकलापले सुरक्षा फौजलाई द्विविधामा पारिदिएको भन्ने सुनिन्थ्यो । सरकारले यसरी बन्दी रिहाइ गरे सुरक्षा फौजले कसरी काम गर्ने भन्ने मानसिकता पनि तिनमा थियो । उनीहरूको नकारात्मक मनोवैज्ञानिक प्रभाव परेको थियो ।
- आमजनतासँग तिनको प्रत्यक्ष सम्पर्क भयो । आफ्ना पक्षमा राजनीतिक ऱ्याली, बैठक, छलफल, बहस आयोजना पनि गर्न सके । त्यस्तो खुला वातावरणबाट तिनले व्यवसायी, सञ्चारमाध्यम, राजनीतिक दल र अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिसँग सम्पर्क बढाउन पनि सफल भए । व्यवसायी पनि माओवादीलाई स्वागत गर्न आतुर थिए ।

- यो वातावरणबाट तिनले हासिल गरेको सफलतामार्फत् संविधानसभाको आवश्यकताबारे जनमानसमा खुला बहस सिर्जना गराउन सक्नु हो । संविधानसभाको सवाल राष्ट्रिय लोकतान्त्रिक एजेन्डा बन्यो र हिंसात्मक द्वन्द्व निवारण गर्ने उपाय पनि । व्यवसायी समुदाय, लोकतान्त्रिक नेता, प्राध्यापक, राजनीतिशास्त्री, वकिल, डाक्टर सबैले संविधानसभालाई सबै समस्या समाधान गर्ने एकमात्र अचुक उपाय मानेका थिए । संसद्वादी राजनीतिक दलले पनि यो सवालबारे खुला छलफल थाले, धेरैले यसको समर्थनमा बहस गरे । यसले माओवादीलाई दह्रो राजनीतिक तथा नैतिक समर्थन (ब्याक सपोर्ट) मिल्यो ।
- युद्धविरामताका माओवादीले सैन्य शक्ति पनि बढाए । तिनले नयाँ लडाकु भर्ती गरे, प्रशिक्षण दिए र देशका विभिन्न ठाउँमा परिचालन गरे ।
- अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका लागि काम गर्न पाएकोमा पनि यो समय फाइदाजनक भयो । माओवादीले देशभित्र र बाहिरका अन्तर्राष्ट्रिय रणनीतिज्ञ, विशेषज्ञ र अन्तर्राष्ट्रिय अधिकारीसँग सम्बन्ध गाँस्ने ।
- आफूले खोजेको कुरा वार्ताको टेबलबाटै हासिल गर्ने प्रयास गरे ।

२.४ माओवादीका रणनीतिक युक्ति

माओवादी संसद्वादी दल, राजा, सरकार र आमजनतामाझ ठूला द्विविधा सिर्जना गराउन सफल भयो । वास्तवमा माओवादी के चाहन्छ, उसको बटमलाइन के हो भन्नेमा सबैलाई गहिरो भ्रम छर्नु, माओवादीको युद्ध कार्यनीति थियो र यसमा ऊ सफल भयो । उसले चन्द र थापा सरकारलाई अवैधानिक भन्यो तर तिनै सरकारसँग वार्ताचाहिँ गर्‍यो । आफू राजाका प्रतिनिधिसँग वार्तामा सरिक भएको बताए पनि उसले सरकारलाई पनि मान्यता दिएको थियो ।

द्वन्द्व समाधान गर्न माओवादीले गोलमेच सम्मेलन, अन्तरिम सरकार र संविधानसभाको चुनावजस्ता प्रक्रियात्मक कुरा सुझाएको थियो । यद्यपि, उसले

गोलमेच सम्मेलन र संविधानसभाको स्पष्ट खाका दिएको थिएन। यसले पनि अन्ततः द्विविधा सिर्जना गरेको हो। वामपन्थी नेताहरू (जस्तैः शंकर पोखरेल, मोहनविक्रम सिंह)का लेखको सार छ, "माओवादी कि त आफैंमा द्विविधामा परेका कि त अरूलाई द्विविधामा पारिदिएर त्यसबाट फाइदा लिन खोजे।"

माओवादीले बारम्बार आफूले द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधान चाहेको बताए पनि उसका क्रियाकलाप भनाइसँग मेल खाँदैन। २०६२ भदौ १८ मा एकपक्षीय रूपमा माओवादीले पाँचौं युद्धविराम गर्नुअघि मानिसहरूको नृशंस हत्या गऱ्यो, जबर्जस्ती चन्दा गऱ्यो। आफू नियन्त्रित क्षेत्रमा अन्य राजनीतिक दललाई जान दिँदैनथ्यो र युवाहरूलाई जबर्जस्ती सैन्य सेवामा भर्ती गराउँथ्यो।[१२] यस्तो वातावरण शान्ति वार्ताका लागि उपयोगी हुँदैनथ्यो तर माओवादीले यी सबै काम शान्तिकै लागि गरेको अभिव्यक्ति दिन्थ्यो।

२०६१ माघ १९ अघि संवैधानिक राजतन्त्रप्रति माओवादीको स्तर जनतामाझ द्विविधात्मक थियो।[१३] राजाको व्यवहार र क्रियाकलापको कारण संविधानसभाको चुनाव नै माओवादीको तथा समग्र राष्ट्रकै एजेन्डा बन्यो। माघ १९ अघि राजा र माओवादीबीच सेतुको काम गरेका संसद्वादी दल त्यसपछि राजाको तीब्र विरोधी भएर देखा परे। तिनको एजेन्डा पनि संविधानसभाको चुनाव बन्यो। अर्कातर्फ माओवादी नेताहरूले दरबार नजिकका विभिन्न व्यक्तिमर्फत् दरबारमा पनि राम्रो सम्पर्क राखेको र सहकार्यको तयारी गरेका थिए, जुन सुधीर सर्माद्वारा लिखीत प्रयोगशाला नामक पुस्तकमा प्रष्ट उल्लेख गरिएको छ।

देश रणनीतिक शक्ति सन्तुलन (strategic equilibriun)को चरम बिन्दुमा हुँदा

---

[१२] इन्सेक, सिविन, एम्नेस्टी इन्टरनेसनल, ह्युमन राइट्स वाच र मानवअधिकारका अन्य राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्था तथा पत्रकारका प्रतिवेदनले माओवादीका त्यस्ता व्यवहार उल्लेख गरेका छन्।

[१३] पद्मरत्न तुलाधरले सहजकर्ताको आफ्नो अनुभव सुनाई रहन्थे। उनले बताएअनुसार सरकारी वार्ताकार (डा. प्रकाशचन्द्र लोहनी, कमल थापा) सँग हापुरेमा भएको छलफलमा डा. बाबुराम भट्टराईले राज्य र माओवादीबीच उचित समझदारी भए नेकपा (माओवादी) ले 'संवैधानिक राजतन्त्र' बोक्न तयार छ भनेका थिए। अन्य सवाल समाधान भए माओवादी पनि राजतन्त्रको अस्तित्व स्वीकार्न तयार थियो यसबाट बुझिन्छ। संवैधानिक राजतन्त्रको सवालबारे आफूहरू स्थिर भए पनि राजतन्त्रको भविष्य निर्धारण गर्ने अधिकार नेपाली जनताको हो भन्थे उनीहरू। र यसलाई संविधानसभामार्फत् रोज्न दिइनुपर्ने चाह उनीहरूको थियो।

युद्धमार्फत् कसैले जित्न नसक्ने हुनाले आफूले शान्तिपूर्ण समाधान चाहेको कुरा माओवादी बारम्बार बताउँथ्यो । उसले वार्तामार्फत् सशस्त्र द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधान चाहेको भए आफ्नो मानसिकता परिवर्तन गर्नुपर्थ्यो । थानिया पाफेनहोल्ज (२००३) तर्क गर्छन्, माओवादी आफ्नो जनयुद्धको दर्शनअनुसार धेरै लामो समयसम्म लडिरहन तयार थियो । राज्यले व्यवस्थित समाधान नचाहेको खण्डमा उसले युद्धलाई दीर्घकालीन बनाउन सक्छ । राजनीतिक स्तरमा विद्रोह जति तन्कियो, राजनीतिक अवस्थालाई त्यसले उति नै जटिल बनाउँछ; यसको उदाहरण, विद्रोहको कारण देखाउँदै राजाले सत्ता आफ्नो हातमा लिए । यसप्रकार देशमा निरंकुशतन्त्र र सैनिकीकरण हावी हुने प्रमुख कारण नै माओवादी विद्रोह बन्यो । तर, माओवादी भने यी सबै शैली अपनाई आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न सफल नै रह्यो । सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने बेला माओवादीको घोषित उद्देश्य द्वन्द्व बढ्दै जाँदा कमजोर हुँदै गइरहेको थियो तर विस्तार भने द्रुत भएको थियो । यसको प्रमुख कारण के देखियो भने नेतृत्वको सर्वसत्तावादी निरंकुशता र समाजका अपराधी, बदमासहरूको व्यापक प्रवेश र उनीहरूले सिर्जना गरेको त्रास । त्यसैकारण शान्ति वार्तापछि दुई–दुई पटक सरकारको नेतृत्व गर्दा पनि उसले राम्रो काम गर्न सकेन ।

२.५ वि.सं. २०६३ का वार्ता प्रक्रिया

दरबारले संसदीय शक्ति र माओवादीलाई पूरै किनारा लगाई आफ्नो एकाधिकार स्थापित गर्ने उद्देश्यसाथ काम गर्न थालेपछि यी दुई शक्ति नजिकिई १२ बुँदे सहमति गरे, जसको जगमा २०६२/६३ को जनआन्दोलन भयो । परिणामतः २०६२/६३ सालको सफल जनआन्दोलन–२ पछि सकारात्मक खालको नयाँ वातावरण तयार भयो । सरकार र माओवादीले वार्ता टोली गठन गरी शान्ति वार्ताका शृंखलामार्फत् १० वर्षे द्वन्द्व सफल रूपमा अन्त्य गरे ।

राजाले घुँडा टेक्नेबित्तिकै नेकपा (माओवादी)ले वैशाख १३ मा ३ महिने युद्धविराम घोषणा गर्‍यो । जनआन्दोलनको बलमा गठित नयाँ सरकारसँग वार्ता गरी शान्ति वार्तामा सहयोगी हुन माओवादीले त्यसो गरेको थियो । सात दल र माओवादीबीच भएको १२ बुँदे सहमतिअनुसार पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाको

पहिलो बैठकमा प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले संविधानसभा चुनाव गराउने प्रस्ताव पेस गरे । यही नै माओवादीको महत्त्वपूर्ण माग थियो । दोस्रो बैठकले संविधानसभा निर्वाचन गराउन सर्वसम्मतिले पास गऱ्यो ।

त्यसपछि माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले आफ्नो दल सरकारसँग वार्तामा बस्न इच्छुक रहेको जनाए । शान्ति वार्ताका बेला दुबै पक्षले सम्मान गर्नुपर्ने आचारसंहिता पनि आफूले पेस गरेको जानकारी उनले गराएका थिए । अर्कोतिर प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले भविष्यमा अन्तरिम सरकार र संविधानसभा निर्वाचनमा सहभागी हुन माओवादीलाई आग्रह गरे । यसले पनि शान्ति वार्ताका लागि अझ सकारात्मक वातावरण तयार पाऱ्यो । ललितपुर पुनरावेदन अदालतको आदेशअनुसार सरकारले माओवादीका दुई नेता मातृका यादव र सुरेश आले मगरलाई नख्खु जेलबाट रिहा गऱ्यो । यसले पनि शान्ति वार्ताका लागि अझ उचित वातावरण तयार पाऱ्यो ।

यसपछि राजाको अधिकार कटौती गरी संसद्लाई सर्वोच्च मान्ने प्रधानमन्त्री कोइरालाको प्रस्ताव जेठ ३ गते स्वीकृत भयो । यो व्यवस्थाले नेपाली सेनाको सर्वोच्च कमान्डर हुने राजाको अधिकार पूर्ण रूपमा कटौती गऱ्यो । यसरी सैनिकप्रति राजाको नियन्त्रण पनि भंग भयो । यसपछि सरकारले गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाको नेतृत्वमा माओवादीसँग शान्ति वार्ता गर्न टोली बनाउने निर्णय गऱ्यो ।

वार्ताको वातावरण बनाउन सरकारले माओवादीलाई कानुनी शासन, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतन्त्र, मानवअधिकारको रक्षा तथा प्रेस स्वतन्त्रतालाई सम्मान गर्न आग्रह गर्दा माओवादी नेतृत्वले पनि ती कुरालाई सकारात्मक मान्यो । संविधानसभाको निर्वाचनमा जाने पूर्वावस्था पनि थिए ती सर्तहरू । सात दलीय गठबन्धनलाई विश्वस्त तुल्याउने यो एउटा गतिलो नीति पनि थियो ।

जेठ ११ मा दुबै पक्षले औपचारिक रूपमा वार्ता टोली घोषणा गरे । माओवादीले कृष्णबहादुर महरालाई नियुक्त गऱ्यो । अर्को पक्षमा सरकारी क्याबिनेटले तीन सदस्यीय वार्ता टोली गठन गऱ्यो । संयोजक गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाले एक वा दुई दिनमा वार्ता सुरु गर्ने बताए ।

जेठ १२ मा सरकारी र माओवादी पक्षीय वार्ता टोलीले पहिलो चरणको शान्ति वार्ताका लागि काठमाडौंभन्दा केही पर रहेको गोकर्ण रिसोर्टमा औपचारिक रूपमा भेटघाट गरे । संविधानसभाको चुनाव र शान्ति वार्तालाई सकारात्मक बनाउन २५ बुँदे युद्धविराम आचारसंहिता पनि जारी भयो ।

जेठ १५ मा माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डले तत्कालीन शान्ति वार्ता सफल बनाउन आफ्नो दल प्रतिबद्ध भएको बताए । माओवादी नेता बाबुराम भट्टराईले शान्ति वार्ता असफल भए आफूहरूले भयंकर आन्दोलन गर्ने चेतावनी दिए, जुन सरकारलाई दबाब दिन भनेको देखिन्थ्यो ।

जेठ १७ मा माओवादीबाट वार्ता टोलीका संयोजक कृष्णबहादुर महराले संयुक्त लोकतान्त्रिक मोर्चालाई काठमाडौंमा सम्बोधन गर्दै कुनै विश्वसनीय पक्षको रोहवरमा दुबै सेनाको हतियार निगरानीमा राखी आफूहरू दलहरूसँग सहमति नजिक पुगेको जनाए । सुल्झनुपर्ने थुप्रै सवालमध्येको यो महत्त्वपूर्ण थियो ।

यसपश्चात् जेठ २६ मा प्रधानमन्त्री कोइराला भारत जाँदा भारतीय नेतासँग भएको छलफलपछि माओवादी हतियार व्यवस्थापन अनुगमनमा नेपाललाई मद्दत गर्न सुंयक्त राष्ट्रसंघलाई बोलाउने कुरामा भारत सहमत भएको खुलासा गरे । वास्तवमा भारत संयुक्त राष्ट्रसंघलाई नेपालको शान्ति–प्रक्रियामा संलग्न गराउन चाहँदैन थियो तर परिस्थितिजन्य कारणबाट सीमित कार्यक्षेत्रसहितको संलग्नतालाई पछि उसले स्वीकाऱ्यो । जेठ २८ मा गृहमन्त्री कृष्णप्रसाद सिटौलाले माओवादी नेता पुष्पकमल दाहाल र बाबुराम भट्टराईलाई कास्कीको दुर्गम गाउँ सिक्लेसमा भेटे । यसले शान्ति–प्रक्रियाको बाटो अझ फराकिलो बनायो ।

माओवादीसँग भएको सहमतिअनुसार सरकारले आतंककारी तथा विध्वंशात्मक कार्य नियन्त्रण तथा सजाय ऐनअनुसार अघिल्ला सरकारले माओवादी नेतालाई लगाएका सबै मुद्दा जेठ २९ मा फिर्ता गर्ने निर्णय लियो । त्यसको अर्को दिन देशभरिका जेलमा थुनिएका २४० जना माओवादी नेतालाई सरकारले रिहा गऱ्यो । यसैगरी उपप्रधानमन्त्री अमिक शेरचनले उतिबेलाको संविधानलाई पुनर्स्थापित गर्न सरकार र माओवादीले अन्तरिम संविधानको मस्यौदा बनाउने काम गरेको पनि खुलासा गरे ।

असार १ गते माओवादी र सरकारले काठमाडौंमा दोस्रो चरणको शान्ति वार्ता सम्पन्न गरे। तिनीहरूले ३१ सदस्यीय युद्धविराम आचारसंहिता राष्ट्रिय अनुगमन समिति बनाउने निर्णय गरे, जसले सात दल र माओवादीबीच भएको १२ बुँदे सहमति र २५ बुँदे युद्धविराम आचारसंहिता कार्यान्वयन अनुगमन गर्नुपर्दथ्यो तर यो समितिमा क्षेत्रगत ज्ञान, सीप र प्रतिबद्धता भएका व्यक्तिभन्दा पनि नेताहरूका नजिकका मानिसहरू सार्वजनिक रूपमा चिनिएकाहरू राखिएकाले यसले अपेक्षाकृत काम गर्न सकेन।

असार २ गते सत्तासीन सात दलीय गठबन्धन र माओवादीबीच प्रधानमन्त्री निवासमा 'उच्चस्तरीय वार्ता' भयो। सो वार्तामा आठ बुँदे सहमति भयो, जसमा अन्तरिम सरकार र संविधानको खाका कोर्ने, संविधानसभाको निर्वाचनको मिति तय गर्ने, पुनर्स्थापित संसद् र माओवादीको जनसरकार भंग गर्ने, संविधानसभाको निष्पक्ष र भयरहित निर्वाचन सुनिश्चित गर्ने र सशस्त्र बल व्यवस्थापन तथा अनुगनमका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघलाई बोलाउने सहमति भएका थिए।

असार २० मा हतियार व्यवस्थापन र शान्ति-प्रक्रिया अनुगमनका लागि सरकारले एकपक्षीय रूपमा राष्ट्रसंघलाई पत्र लेख्यो। माओवादीले त्यसमा गम्भीर आपत्ति जनायो। पछि दुबै पक्षले उस्तै व्यवहारको पत्र लेखी राष्ट्रसंघसामु सहयोगको आग्रह गरे। असार ३० मा माओवादीका वरिष्ठ नेता र राजनीतिक दलका प्रतिनिधिबीच काठमाडौंमा वार्ता भएर प्रतिनिधिसभालाई अन्तरिम संसद्मा रूपान्तरण गर्ने र उक्त संसद्मा माओवादी पनि समावेश हुने सहमति भयो। यसपछि, साउन १२ गते माओवादीले युद्धविरामको समय तीन महिना थप गऱ्यो। साउन २४ गते सरकार र माओवादीबीच पाँच बुँदे सहमति भई शान्ति-प्रक्रिया र संविधानसभाको निष्पक्ष निर्वाचनमा संयुक्त राष्ट्रसंघलाई संलग्न गराउने सहमति भयो।

साउन २६ मा माओवादीका वार्ता संयोजक कृष्णबहादुर महराले संविधानसभाको निर्वाचन नहुँदासम्म आफ्ना लडाकुलाई शिविरमा राखिने तर ती लडाकुलाई हतियारविहीन र निवृत्त बनाउन आफूहरू तयार नभएको खुलासा गरे। सेना

र दरबारले जनताको गणतन्त्र स्वीकार्न नसक्ने जोखिम रहेकाले लडाकुलाई हतियारविहीन गराउन नहुने बताएका थिए ।

भदौ ५ गते गृहमन्त्री सिटौलाको सरकारी निवासमा वार्ता टोलीको भेट भयो । सो भेटमा अन्तरिम संविधान जारी गर्ने, हतियार व्यवस्थापन गर्ने र राष्ट्रसंघीय टोलीले नेपाल भ्रमण गर्नेबारे छलफल भएको थियो । अन्तरिम संविधान मस्यौदा समितिले शान्ति वार्ताकारसामु भदौ ९ गते अन्तरिम संविधानको मस्यौदा पेस गर्‍यो । यसपछि असोज १ गते प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले उनको सरकारी निवास बालुवाटारमा माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डसँग भेटी दसैं (असोज ७) अगाडि उच्चस्तरीय वार्ता गर्ने सहमति गरे । तर, भनेको समयमा बैठक बस्न सकेन ।

राजतन्त्रको भविष्य, अन्तरिम व्यवस्थापिका र हतियार व्यवस्थापनबारे सात दल र माओवादीबीच बसेको बैठक निष्कर्षविहीन भयो । असोज १० गते माओवादी र सात दलीय नेतृत्वको सरकारले २०६४ जेठमा संविधानसभाको निर्वाचन गराउने सहमति गरे । कात्तिक १२ गते माओवादीले युद्धविरामको अवधि तीन महिना थप गरेको घोषणा पनि गरे ।

यसपछि कात्तिक २१ मा सात दलीय सरकार र माओवादीबीच छ बुँदे सहमति भई दशकदेखिको सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गरी दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्ने सहमति भयो । १४ घण्टा लामो अनवरत छलफल गरेपछि दुबै पक्ष सो निष्कर्षमा पुगेका थिए । अन्ततः कात्तिक ३० गते विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर गरी मंसिर ५ गतेसम्ममा माओवादी लडाकुहरू सात शिविरमा जाने सहमति भयो ।

फेरि कात्तिक २४ गते प्रधानमन्त्री कोइराला र माओवादी अध्यक्ष प्रचण्डबीच बालुवाटारमा भेटघाट भई सात दल र माओवादीबीच भएको सहमति कार्यान्वयनबारे छलफल भयो ।

पहिले तय गरिएअनुसार विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा हुने भनिएको हस्ताक्षरको मिति वार्ता टोलीले सार्‍यो । समय नमिलेको भन्दै मिति सारिएको थियो । मंसिर ३ मा बसेको सरकार, माओवादी र राष्ट्रसंघको संयुक्त बैठकले इलाम,

सिन्धुली, काभ्रे, पाल्पा, रोल्पा, कैलाली र सुर्खेतमा पाँच शिविर क्षेत्र सुनिश्चित गऱ्यो तर पाल्पा र काभ्रेमा अनिर्णीत राख्यो ।

मंसिर ५ मा प्रधानमन्त्री कोइराला र माओवादी अध्यक्ष दाहालले मध्यराततिर विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर गरे, जसले दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गऱ्यो। मन्त्री, राजनीतिक दलका नेता, माओवादी नेता, विदेशी कूटनीतिज्ञहरूको उपस्थितिमा हस्ताक्षर भएको विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा १० शीर्षक छन् । सो समारोहमा प्रधानमन्त्रीले यसो भनेका थिए, आजको दिनबाट हत्या, हिंसा र आतंकको राजनीतिलाई सहकार्यले पुनर्स्थापना गर्नेछ । शान्ति–सम्झौता गर्ने बेलासम्म आइपुग्दा पुष्पकमल दाहाल र गिरिजाप्रसाद कोइराला देखिए पनि यो प्रक्रियामा नेकपा एमालेका तत्कालीन महासचिव माधवकुमार नेपालको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण थियो। लखनउ र सिलगुढीदेखि दिल्लीसम्म उनले गरेको भ्रमण, तयारी, जोखिम आदिको परिणाम शान्ति–सम्झौता थियो। दिल्लीमा १२ बुँदे सहमति गर्ने प्रक्रियामा विशेषज्ञको रूपमा उनलाई सहयोग गर्ने सिलसिलामा मैले त्यो भूमिका महसुस गरेको थिएँ।

२.६ निष्कर्ष

नेपाली शान्ति–प्रक्रियाको मूल्यांकन गर्दा वार्ता प्रक्रिया उचित तरिकाले सम्पन्न भएको थिएन ।[१४] दुई पटकसम्मको युद्धविराम अवधिमा भएका ६ चरणका वार्ता अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताप्राप्त सिद्धान्तअनुसार भएका थिएनन्। प्रमाणित भएका वार्ता प्रक्रिया र उपाय प्रयोग भएको थिएन । दुबै पक्ष (राज्य र माओवादी)ले युद्धविरामलाई 'रणनीतिक विराम' (स्ट्राटेजिक पज)को रूपमा लिए। यसअनुसार वार्ता सफल पार्ने उत्तम प्रयास गर्नुको साटो दुबै पक्षले आफ्ना सैन्य क्षमता विस्तार गरे। शान्ति वार्तामार्फतको समाधान नै अचुक उपाय भएको परिप्रेक्ष्यमा वार्ता भंग गर्दै युद्धमा जाँदै गर्दा ठूलो क्षति पुग्यो ।

वार्ता तथा युद्धविराम असफल भएको प्रमुख कारणमध्येको एक जोखिमको महसुस थियो । सबै प्रमुख राजनीतिक खेलाडीहरू आफ्नो अस्तित्व संकटमा

---

[१४] हेर्नुहोस्, यसै लेखकको विस्तृत आलेख 'माओवादी द्वन्द्व समाधानः विगतका कमजोरी र भविष्यको बाटो', मूल्यांकन मासिक, अंक ११३, कात्तिक–मंसिर, पृ.४१–४३ ।

पर्ने जोखिमको कल्पनाले भयंकर ग्रसित थिए । २०५९ असोज १८ को शाही कदमलाई समर्थन गर्ने सबैले विद्रोहीसँग वार्ता गरी संविधानसभा निर्वाचन गर्ने सहमति भए संवैधानिक राजतन्त्रको अस्तित्व समाप्त हुन सक्ने ठाने । संविधानसभाले गणतन्त्र ल्याउने ठानेर उनीहरू सशंकित भए । यसैकारण संविधानसभाको सवालमा सहमति जनाउन कडा प्रतिवाद गरे ।

माघ १९ भन्दा अघि कांग्रेस, एमाले र राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीले संविधानसभाको चुनाव चाहेका थिएनन् । त्यसैले उनीहरूले लामो समयसम्म यो सवालबारे प्रष्ट धारणा ल्याएनन् । सँगसँगै, आफूविरुद्ध हुन सक्ने कारबाहीबाट डराएका कारण पनि वार्ता असफल बनाउन तिनले भरमग्दुर प्रयास गरे । कम्युनिस्ट राज्यका लागि माओवादी लडिरहेकाले नेता भने बहुदलीय प्रजातन्त्रमा हुने जोखिमबारे चिन्तित थिए । यसकारण उनीहरू पनि संविधानसभामा जान चाहिरहेका थिएनन् । वार्ता सफल भए माओवादीले मूलधारको राजनीतिक दलको रूपमा आफूलाई प्रतिस्थापित गर्ला भन्ने डर एमालेलाई थियो । किनकि दुबै दलको सामाजिक सुधारको एजेन्डा उस्तै प्रकृतिका थिए । फेरि एमालेको डर गिरिजाप्रसाद कोइरालाले माओवादीलाई प्रयोग गरिरहेको अवस्थामा पनि कायम थियो । यसको उदाहरण चाहिँ पुनर्स्थापित संसद्मा माओवादीलाई एमालेबराबर सभासद दिनु हो । उता माओवादी पनि आफूहरूलाई दरबार, दल तथा बाह्य सैनिक बलसमेतको सामूहिक प्रयासले भौतिक रूपमा ध्वस्त भइने हो की (पेरुमा जस्तै) हो कि भन्ने कुराले पिरोलिएको थियो । यसकारण पनि उसले दरबार र दलको दूरी जहिल्यै बढाइदिने र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले दिने सैनिक सहायता रोक्ने प्रयास गर्‍यो । ऊ सजाय मिल्ला भन्ने डरले ग्रसित थियो । त्यसकारण उसले सरकार, संसदीय दल र राजा समेतलाई नराम्रा सुझाव दियो । यद्यपि, माघ १९ बाट सम्पूर्ण राजनीतिक वातावरण परिवर्तन भयो । माओवादी र दलबीचको दूरी घट्यो भने दल र राजाबीचको दूरी फराकिलो भयो । यो शक्ति सन्तुलनको फराकिलो नै समस्या समाधानको आधार बन्यो ।

माओवादी द्वन्द्व समाधान गर्ने उपायमा लामो समयसम्म दुबै पक्षको शैली नै कमजोर थियो । राज्यले बहुरेखीय पद्धति (मल्टी ट्र्याक अप्रोच) रोज्नुपर्थ्यो,

जसमा विभिन्न स्तर तथा म्यान्डेटसहित सबै पक्षबाट वार्ताका लागि सामूहिक प्रयास हुन्थ्यो । माओवादी, दरबार र सरकारले विभिन्न स्तरमा वार्ता सुरु गर्नुपर्थ्यो। दरबार र राजनीतिक दलबीचको राजनीतिक संकटले पनि वार्तामार्फत समाधान गर्न थप जटिलता सिर्जना गरेको थियो। यसको उत्तम समाधान, राजाले आफ्नो शक्ति हस्तान्तरण गरी नेपाली जनताको निर्णय स्वीकार्न तयार रहनुमै थियो । यसबाहेक माओवादीले आमजनताविरुद्धको हिंसा रोक्न, आन्तरिक रूपमा विस्थापनमा परेकालाई घर फिर्न दिन तथा आफ्नो नियन्त्रणका क्षेत्रमा राजनीतिक दललाई क्रियाकलाप गर्न दिनुपर्थ्यो। राजनीतिक दलले आन्तरिक लोकतन्त्रलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्थ्यो, बितेका दिनका आफ्ना कमजोरी र असफलतामा नेपाली जनतासामु क्षमाप्रार्थी हुनुपर्थ्यो र ऊर्जाशील प्रजातन्त्र तथा सशस्त्र द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधानमा एकजुट हुनुपर्थ्यो। विभेदबीच सहचार्य गरी मुलुकलाई पुनर्संरचना गर्ने र द्वन्द्वका मूल कारणलाई कसरी सम्बोधन गरेर दीर्घकालीन लोकतान्त्रिक शान्ति स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको साझा सहमतिमा आउन नसक्नु नै दलहरूको कमजोरी थियो।

राजाले प्रत्यक्ष शासन गर्न पाउने कुनै व्यवस्था संविधानमा थिएन न त एक्काइसौं शताब्दीमा वंशको आधारमा शासन गर्ने प्रणाली स्वीकार्य हुन सक्थ्यो । त्यसैले माघ १९ पछि सरकारले मान्यता र वैधता दुबै गुमायो । यसबाहेक, राज्य सुधारका कार्य पनि उसले सुरु गरिहाल्नुपर्थ्यो, विद्रोहीसँग वार्ता थालेर । राजनीतिक दलसँग पूर्ण छलफल तथा सहमति गरी सरकारले नेपालको माओवादी द्वन्द्व समाधानमा लाग्नुपर्थ्यो तर राजाको सरकारले त संसदीय शक्ति, माओवादी, नागरिक समाज सबैलाई दबाएर जाने काम गऱ्यो भने विदेशी शक्तिसँग पनि राम्रो सम्बन्ध राख्न सकेन। परिणामतः राजतन्त्रकै अन्त्य भयो।

अब अन्य द्वन्द्वग्रस्त मुलुकबाट नेपालले धेरै पाठ सिक्न सक्थ्यो। हिंसाले प्रतिहिंसा तथा प्रतिशोध निम्त्याउने र त्यो स्थिति वार्ता तथा शान्ति–प्रक्रियाका लागि पूर्ण घातक हुने कुरा बुझ्नुपर्थ्यो। एक्काइसौं शताब्दीमा दासता स्वीकार्य नहुने तथ्य पनि राजाले बुझ्नुपर्थ्यो। राजनीतिक दल, पत्रकार, नागरिक समाजका सदस्य, मानवअधिकारवादी कार्यकर्तालाई थुनेर, सञ्चारमाध्यममा सेन्सर गरेर तथा आतंकको अवस्था सिर्जना गरी लोकतन्त्र हुर्काउन सकिँदैनथ्यो। यसर्थ

राजाले गर्नुपर्ने पहिलो काम राजनीतिक दललाई सत्ता फिर्ता दिनु थियो। सरकार तथा माओवादी पक्ष दुबैले सैनिक समाधानले देशलाई सैनिकीकरणतर्फ धकेल्ने र त्यसमा प्रजातन्त्र पनि हुर्कन नसक्ने तथ्य बुझ्नुपर्थ्यो। तर, समय निकै ढिला नभएसम्म कसैले यो मर्म बुझेनन्।

नेपालमा भएको सैनिकीकरणको अवस्थाले सामाजिक विकासमा हुने खर्च अनुत्पादक काममा प्रयोग गराएको थियो। मानिसहरूको हत्या गर्ने, गाउँलेलाई गाउँबाट निकाला गर्ने र आतंक सिर्जना गर्ने कामले नेपाली जनता पक्कै खुसी हुँदैनथे। माओवादी र सरकारले तत्कालीन हिंसात्मक कार्यले राज्यलाई असफलताको बाटो, सैनिक शासन र विदेशी हस्तक्षेपतिर डोऱ्याउने थियो। यस्तो अवस्थामा युद्धरत पक्षले पनि आफूले पाउने आशा गरेको उपलब्धि पाउन सक्दैनन्। यसर्थ तिनले आफ्नो सैनिक कार्यबारे विचार गर्ने, आतंक बन्द गर्ने, युद्धविराम गर्ने, वार्ता सुरु गर्ने र वार्तामार्फत सहमतिमा पुग्ने प्रयास गर्नुपर्थ्यो।

विद्रोहसँग जुझ्न पनि राज्य असफल भएको थियो। सरकारी अवधारणा पनि सैनिक सोचाइ र व्यवहारमा आधारित थियो। त्यो पक्ष नेपालजस्तो देशमा भएको विद्रोहको सवालमा गलत सावित भएको थियो। नेपाल गरिबीको अवस्थाबाट पार पाउन असफल भएको, अन्याय, असमानता तथा भेदभाव कायम रहेको र शक्ति तथा स्रोतको असमान वितरणमा जकडिएको थियो। युद्धरत पक्ष र सम्बन्धित अन्य कर्ताले चाहेको भए माओवादी द्वन्द्व समाधान गर्न गाह्रो थिएन। यो जातीय हिंसा थिएन, न त राष्ट्र टुक्राउने पृथकतावादी आन्दोलन नै थियो। यसबाहेक यो धार्मिक द्वन्द्व पनि थिएन। यी सबैखाले द्वन्द्व समाधान गर्न निकै गाह्रो हुन्थ्यो। माओवादी द्वन्द्व त राजनीतिक प्रकृतिको थियो। सरकार, राजनीतिक दल र राजाले गरिबी, असमानता, विभेद निवारण गरी लोकतान्त्रिक शासन पद्धति र अभ्यास निर्माण गर्ने र नेपालीलाई खुसी, समृद्ध राखी न्यायशील नेपाल निर्माणको उद्देश्य राख्नुपर्थ्यो। यी सबैथोक प्राप्त गर्न सामूहिक काम गर्नुपर्थ्यो। यी समस्याप्रति उनीहरू गम्भीर भएको भए यसमा खासै मतभेदका कुरा पनि थिएनन्। मतभेद भनेको प्रक्रियामा हुन सक्थ्यो। यही उद्देश्य तिनले राखेको भए र उचित प्रक्रिया खोज्ने इच्छा देखाएको भए यस्ता काम सजिलै गर्न सकिन्थ्यो।

यी सबै तथ्यका अतिरिक्त सबै सरोकारवाला समस्याको शान्तिपूर्ण समाधानमा

दत्तचित्त नभएको भए पटक–पटकको युद्धविराम र वार्ताले पनि काम गर्दैनथ्यो । अन्य खाले वार्ता र शान्ति वार्तातर्फ अगाडि बढ्नुअघि यी संकट निवारण गर्न साझा सहमति र प्रतिबद्धता आवश्यक छ । यसका लागि उचित संयन्त्र, सबै प्रमुख कर्तालाई मूलधारमा ल्याउने प्रक्रिया, वार्ता गर्दा एउटा सहमतीय संस्कार विकास गर्ने परिपाटी र भविष्यका कार्यहरूलाई सहज बनाउने काम आवश्यक हुन्छन् ।

शान्ति–प्रक्रियाका विभिन्न कमीकमजोरी, सिकाइ, अनुभव र देशको आवश्यकताका रूपमा शान्ति–सम्झौता अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रूपमा आएको थियो ।[१५] तर, पछि यसको कार्यान्वयन गर्ने सवालमा धेरै कमजोरी देखिए । लडाकु समायोजन र पुनर्स्थापना सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, बेपत्ता छानबिन आयोग, राज्यको पुनर्संरचना आयोग, समावेशी राज्यनिर्माणका प्रावधान, संक्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितता, सुरक्षा क्षेत्र व्यवस्थापन र रूपान्तरणको खाका आदि प्रावधान कि त कार्यन्वयन नै भएनन् कि त खण्डित भए वा आंशिक रूपमा भए । शान्ति–सम्झौताको मर्म र भावनालाई तोडमतोड गरिएको मात्र होइन, अपव्याख्या नै गरियो, कतिपय सवालमा आ–आफ्ना स्वार्थअनुकूल । परिणामतः नेपालको संक्रमणकाल लम्बियो, देशमा साम्प्रदायिक सद्भाव खलबलियो, जातीय विद्वेशको बीउ रोपियो, घृणा, बदला, अविश्वास, शंका सामाजिक जीवनका अपरिहार्य अंग बन्न पुगे । राज्य संयन्त्र पार्टीका भागबण्डामा चल्ने, पार्टीहरू निजी कम्पनीको जसरी चल्ने, राज्यकोष पार्टी स्वार्थअनुरूप दुरूपयोग हुने, कानुनी राज्यको उपहास हुने, सहमतिका नाममा राज्यका कानुन र अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य–मान्यता मिचिने विकृति नेपालमा संस्थागत भए । पछिल्लो संविधानसभाको समानुपातिक सभासद छनोटमा देखिएका विकृतिले त यो देश अब पूरै असफल भएको हो भन्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरिदियो ।

****

---

१५ शान्ति–सम्झौताका विभिन्न चरणका मस्यौदा बनाउने क्रममा सरकारले गठन गरेको शान्ति समितीमा विशेषज्ञको हैसियतले यसका संयोजक रामचन्द्र पौडेल र सचिव जनकराज जोसीसँग काम गर्ने अवसर पाएको थिएँ र यो प्रक्रियाबाट मैले धेरै सिक्ने अवसर पनि मिलेको थियो ।

परिच्छेद ३

युद्धदेखि शान्तिसम्मको संक्रमण, व्यवस्थापन, मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन

३.१ परिप्रेक्ष्य

मंसिर २०६३ मा विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि नेपालमा एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य भएको थियो । मुलुकका प्रमुख राजनीतिक शक्तिबीच सहमति, वार्ता र सम्झौताका शृंखलापछि यो अवस्था आयो। युद्धदेखि शान्तिसम्मको द्वन्द्वोत्तर संक्रमण व्यवस्थापनको प्रमुख उद्देश्य सामाजिक सम्बन्ध पुनर्निर्माण गर्ने, आपसी विश्वास निर्माण गर्ने र त्यसलाई बलियो पार्ने तथा न्याय सुनिश्चित गर्ने र परिवर्तित परिस्थितिअनुकूल कानुन बनाई कार्यान्वयन गरी विधिको शासन स्थापित गर्ने हुनुपर्छ । यसैगरी सामाजिक पुँजी पुनर्गठन गर्ने, स्थानीय संयन्त्रलाई बलियो पार्ने, सामुदायिक सहभागिता बढाउने, सामूहिक जवाफदेहिता विकास गर्ने, हिंसा अन्त्य गर्ने, सुरक्षा तथा साझा पहिचानको प्रत्याभूति गराउने पनि त्यसको उद्देश्य हुनुपर्छ । यो रणनीतिले तीन वटा उपाय (तत्कालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन संलग्नता) र दुई वटा स्तर (राष्ट्रिय र स्थानीय स्तर)को ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ ।

द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा नेपालले द्वन्द्वका प्रमुख कारण सम्बोधन गर्नुपर्छ । त्यसलाई तलको बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका ३.१ सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वका स्रोत

१. संरचनात्मक स्रोत	२. अन्तर्राष्ट्रिय स्रोत	३. अन्य कारक
• राजनीतिक स्रोत–शक्ति संघर्ष, महत्वाकांक्षा • सामाजिक–राजनीतिक स्रोत (जात, वर्ग, धर्ममा आधारित विभेद र असमानता, गरिबी र बेरोजगारी) • भौगोलिक विषमता • संवैधानिक तथा कानुनी विभेद • वैचारिक भिन्नता	• अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा परिवर्तन • शक्तिशाली राष्ट्रका अभिरुचि (राजनीतिक, रणनीतिक सैन्य र, आर्थिक अभिरुचि (प्राकृतिक स्रोत, ग्यास, तेल, जल, वन); ऐतिहासिक विरासत र धार्मिक कारण) । • संलग्नता तथा असंलग्नताका सवाल	• निहित स्वार्थ • सामन्ती अभिजात वर्गका तडकभडक, धार्मिक तथा जातीय अतिवाद • सशस्त्र समूह र आपराधिक संगठन • मनोवैज्ञानिक तत्त्व (बदला तथा प्रतिशोधको भावना) • समाजमा विकसित अवसरवाद

शान्ति–सम्झौताको मर्मअनुसार विस्तृत द्वन्द्वोत्तर रणनीति र कार्यनीति कार्य तयारी र कार्यन्वयनका लागि सम्बन्धित सरोकारवाला (द्वन्द्वप्रभावित, राजनीतिक दल, नागरिक समाज, दातृनिकाय)सँगको व्यापक छलफल आवश्यक छ । राष्ट्रिय योजना आयोग, सम्पूर्ण मन्त्रालय, विभाग, गैरसरकारी संस्थाहरूले आफ्ना योजना तथा क्रियाकलापमा द्वन्द्वोत्तर रणनीति समावेश गर्न जरुरी छ । मुलुकमा चलेको द्वन्द्वले नेपालको जनसंख्याको ठूलो हिस्सालाई अति प्रभावित बनाएको छ । राष्ट्रिय रणनीतिको केन्द्रबिन्दुमा नेपाली जनतामा आत्मविश्वास, क्षमता र इच्छाशक्ति विकास हुनुपर्छ । द्वन्द्वोत्तर समग्र रणनीतिमा लैंगिक–उत्तरदायी प्रतिक्रिया प्राथमिकतामा पर्नुपर्छ । साथै, यसमा केन्द्रीय स्तरको विशेष सतर्कता पनि चाहिन्छ । केन्द्रीय (र स्थानीय स्तरमा पनि)मा महिला विशेषज्ञ, महिला कार्यकर्ता, सरकारी प्रतिनिधि र सरोकारवालासहितको लैंगिक लेखापरीक्षण समूह गठन र विशेष कार्यसूची हुनु जरुरी छ । यसले लैंगिक–संवेदनशील द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण सुनिश्चित गराउन मद्दत गर्छ । द्वन्द्वोतर रूपान्तरण प्रक्रिया महिलाको गुणात्मक सहभागिता अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुने हुँदा यो सवाल राजनीतिक दल, सरकार र समाजको प्राथमिकतामा पार्नुपर्छ ।

द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको एउटा प्रमुख चुनौती स्रोतका विषम बाँडफाँट र अपारदर्शी तवरमा बाह्य स्रोतको गलत प्रयोग हुनु हो । दातृनिकाय, गैरसरकारी संस्था तथा मन्त्रालयसँग उचित समन्वय, आवश्यक स्रोतको परिचालन, भएको स्रोतको उचित (समतामूलक) बाँडफाँटजस्ता कुरा सरकारको जिम्मेवारी हो, जुन प्रायः सही तरिकाले सम्पन्न भएको हुँदैन ।

वित्तीय स्रोत बाँडफाँट तथा परिचालन गर्न अन्तरमन्त्रालय समन्वय पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । यसले मेलमिलाप तथा सामाजिक र राजनीतिक पुनर्समायोजन रणनीति कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउँछ । समन्वय स्थापित गर्न, अनुगमन तथा स्रोतको उचित बाँडफाँट गर्न प्रत्येक मन्त्रालयमा शान्ति प्रवर्द्धन एकाइ जरुरी हुन्छ । सफल द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण, मेलमिलाप र पुनर्समायोजनका लागि विविध संस्थागत र विनियामक व्यवस्था चाहिन्छ, जुन सरकार र संसद्को दायित्व हो । तर, यो सवाललाई नेपालमा बेवास्ता नै गरेको देखिन्छ ।

३.२ द्वन्द्वको अन्त्यको व्यावहारिक आधार

सात दलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)बीच भएको विस्तृत शान्ति–सम्झौताले १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्यसहित राज्य रूपान्तरणको बाटो देखाएको थियो । यो सहमतिले भन्छ :

> नेपालको राजतन्त्र र प्रजातन्त्रबीचको लामो संघर्ष कठिन र नयाँ मोडमा आइपुगेको छ । दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गरी अग्रगमनकारी राजनीतिक निकासमार्फत शान्ति स्थापना गर्नु आजको आवश्यकता हो । यसकारण राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकसहित वर्गीय, जातीय, लैंगिक, क्षेत्रीय समस्या समाधान गर्न र निरंकुश राजतन्त्र अन्त्य गर्न अग्रगमनकारी राज्यको पुनर्संरचनामार्फत देशमा पूर्ण लोकतन्त्र कार्यान्वयन गर्ने काम अनिवार्य आवश्यकता भएको छ । देशमा कायम यस्तो पृष्ठभूमिमा वार्ताका विभिन्न पद्धतिमार्फत संसद्का सात दलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)बीच निम्न सहमति भएको घोषणा गर्दछौं ।

यो सम्झौताले संघीय गणतन्त्रतर्फको बाटो पनि देखाएको थियो । यसभन्दा अघि सात दल र माओवादीबीच भएको १२ बुँदे सहमतिमा दुई वटा मूल कुरा थिए : निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य र राज्यको पुनर्संरचना । यो सम्झौता गर्न नेताहरू सफल त भए तर पहिलो राज्य पुनर्संरचनाबारे तिनको वर्ग, जात,

लिंग, क्षेत्रसँग सम्बन्धित शताब्दीयौं पुराना समस्या समाधान गर्दै जनताको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने कामसँग सो सवाल गाँसिएको छ । यस्तो पुनर्संरचना सुनिश्चित नहुँदासम्म नेपालमा समुचित लोकतन्त्र पनि स्थापना हुनेछैन । यति जटिल विषयलाई नेकपा माओवादीले एकल जातीय पहिचानको विवादित, साँघुरो र अव्यावहारिक खाकामा हाली वर्गीय मुद्दालाई पन्छाएपछि राज्यको रूपान्तरण र पुनर्संरचनाले मूर्त रूप लिन सकेन । बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक देशमा एकल जातीय पहिचान न वैज्ञानिक छ, न सम्भव नै । तर, देशका ३७ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेका जनजातिको मनोविज्ञानमाथि खेलेर भोट ल्याई सत्ता कब्जा गर्ने माओवादीको गलत रणनीति र यस्तो गलत काम हुन नहुने अरु राजनीतिक शक्तिका अडानका कारण देशमा नयाँ संविधान बनेन ।

२०६२ चैत २४ देखि वैशाख ११ सम्मको जनआन्दोलनले निरंकुश र सामन्ती शासनको अन्त्य गऱ्यो । आफ्नो शासन कायम राख्ने राजाको रणनीति पनि वैशाख ११ को मध्यरातमा सम्पूर्ण शक्ति जनतामा सुम्पिएपछि असफल पनि भयो । टेलिभिजनमा प्रसारित उनको भाषण यस्तो थियो, *"जनआन्दोलन र सात दलीय गठबन्धनको रोडम्याप बुझेर हिंसा र राष्ट्रिय समस्या समाधान हुने आपेक्षासहित हामीले प्रतिनिधिसभा पुनस्र्थापना गर्ने घोषणा गरिबक्सेका छौं..."*[१] तर, दुर्भाग्य एउटा शाह राजाका ठाउँमा थुप्रै राजाहरू जन्मिए–– कोही शीर्ष नेताका नाममा, कोही अरू केही नाममा । उनीहरूले आफ्नो कार्यशैलीमा शाह राजाकै शैली अनुकरण गरे ।

यो आन्दोलन सम्पूर्ण नेपाली जनताको सामूहिक उद्देश्य थियो । आन्दोलनमा महिला, उपेक्षित समूह, जातीय समुदाय, विकलांग, युवा, बालबालिका, गृहिणी, श्रमिक, कृषक, फुटपाथ व्यापारी, व्यापारिक समुदाय, खुद्रा विक्रेता, शान्ति तथा मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता, पत्रकार, वकिल, विद्वान, अनुसन्धाता, कवि, लेखक, विद्यालय शिक्षक, प्राध्यापक, डाक्टर, नर्स, सुचीकार, चर्मकार, सरकारी कर्मचारी, प्राविधिक, कलाकार, सिनेकर्मी, राजनीतिज्ञजस्ता सबै क्षेत्रका मानिस सहभागी थिए ।

---

१ दि काठमान्डु पोस्ट २५ अप्रिल २००६ ।

यो आन्दोलनले राजतन्त्रको अन्त्य गरी सात दलीय गठबन्धनलाई सत्तामा पुऱ्यायो । यसलाई सबैभन्दा ठूलो उपलब्धि मान्नुपर्छ । यो परिस्थितिले सात दलीय गठबन्धन सरकार र माओवादीबीच सहमति गरायो । तर, दुर्भाग्य राजनीतिक दल र तिनका नेताले जनआन्दोलन, शान्ति–सम्झौता र लोकतन्त्रको मर्म नबुझेको मात्र होइन, आफ्ना स्वार्थका लागि क्षत–विक्षत पारे । संवैधानिक अंगहरू र न्यायालयमा समेत भागबण्डा र पार्टी सदस्यको चन्दाका आधारमा नियुक्ति, संविधानसभामा समानुपातिक सदस्य छान्दा श्रीमतीलगायतका अन्य नाता आदिका आधारमा मनोनयन यही क्षत–विक्षतका काला उदाहरण हुन् ।

सात दलीय गठबन्धन र नेकपा (माओवादी)बीच २०६३ असार २ मा भएको आठ बुँदे सहमति सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गरी देशमा शान्ति पुनर्स्थापना गराउने महत्त्वपूर्ण फड्को थियो । आठ बुँदे सहमतिको चौथो बुँदामा उल्लेख छ :

> अन्तरिम संविधान निर्माणपछि अन्तरिम सरकार गठन गर्ने, संविधानसभाको निर्वाचनको मिति घोषणा गर्ने, वैकल्पिक व्यवस्थापछि सहमतिका आधारमा प्रतिनिधिसभा विघटन गर्ने, नेकपा (माओवादी) र सरकारबीच भएको १२ बुँदे सहमति तथा युद्धविराम आचारसंहिताको प्रस्तावनाको मर्मको आधारमा नेकपा (माओवादी)ले गठन गरेको 'जनसरकार' भंग गर्ने, २०४६ को तथा ऐतिहासिक जनआन्दोलनले सुनिश्चित गरेको जनताको अधिकार ग्यारेन्टी गर्ने ।

तर दुर्भाग्य, आठ बुँदे सहमति गरेका दलहरूले त्यसको अक्षरशः कार्यान्वयन गर्न सकेनन् । यसले अविश्वासको वातावरण सिर्जना गरी शान्ति–प्रक्रियामा नकारात्मक असर गऱ्यो ।

द्वन्द्व समाधान, द्वन्द्व व्यवस्थापन, द्वन्द्व रूपान्तरण, शान्ति–प्रक्रिया, राज्य पुनर्संरचना, सुरक्षा क्षेत्रको रूपान्तरण हतियार तथा सेना व्यवस्थापन, संविधानसभा, संघीय राज्य संरचना तथा समावेशी राज्य जस्ता शब्दावली समकालीन बहसमा बारम्बार प्रयोग भए । प्रत्येक शब्दावलीबाट ठेली नै लेख्ने सामग्री यथेष्ट हुन्थे । तर, कार्यान्वयन पक्ष अति फितलो रह्यो । शान्ति अक्सर मानसिक भावमा आधारित हुन्छ । यसले सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, भौतिक, मानसिक, आत्मिक तथा मनोवैज्ञानिक सुख दिन्छ, त्यसैले यसलाई दिमागी अवस्था मानिन्छ । बाह्य वा आन्तरिक कारणबाट यी तत्त्वलाई अप्ठ्यारो भए

शान्ति पाउन सकिन्न । लामो समयसम्म नेपालको अवस्था शान्तिपूर्ण थिएन । राज्य र माओवादीबीचको १० वर्ष लामो युद्ध र त्यसले निम्त्याएको परिणामले नेपाली समाजमा असुरक्षा, डर, आशंका तथा चिन्ताको अवस्था सिर्जना गरेको थियो । यो परिप्रेक्ष्यमा आमजनताले बुझेको शान्तिप्रतिको अवधारणाले रक्तपातपूर्ण युद्धको अन्त्य गरी भत्किएको समाजलाई सुन्दर बनाउने मानिसबीच बिग्रिएको सम्बन्ध पुनर्स्थापना गर्ने प्रक्रियालाई संकेत गर्छ । तर, यो क्षेत्रमा ठोस काम हुन सकेन ।

शान्ति निर्माणले विगतका नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्ने काम (मेलमिलाप, क्षमाशीलता, द्वन्द्वबाट बाँचेका र यसबाट प्रभावित मानिसलाई न्याय दिने, समाजमा हुने गरेको प्रतिस्पर्धात्मक र नकारात्मक सम्बन्धलाई समन्वयात्मक सम्बन्धले पुनर्स्थापित गर्ने)लाई मात्र नजनाएर यसले भविष्यको मार्गचित्र, आशा र सपना पनि कोर्छ । सही प्रक्रियाबाट यो पाउन सकिन्छ (बैचलर र अरू सन् २००८) । तर, नेपलमा सही प्रक्रिया नै अपनाइएन ।

समाज एकपटक द्वन्द्वमा होमिएपछि युद्धरत पक्षबीच सहमति भए पनि लामो समयसम्म यसको असर रहन्छ । मतभेदका सवालमा सम्झौता गर्न, असन्तोष निवारण गर्न र सम्बन्धहरू सामान्य बनाउन लामो समय लाग्छ र यसका लागि प्रतिबद्धता, गम्भीर प्रयास र उचित प्रक्रिया जरुरी पर्छ । 'सही प्रक्रिया'ले सही परिणाम दिन मद्दत गर्छ भन्ने द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणको विश्वव्यापी अनुभवले देखाउँछ ।

नेपाल अहिले युद्धबाट शान्तितर्फको गम्भीर संक्रमणमा छ । एक दशकसम्म मुलुकले रक्तपातपूर्ण सशस्त्र द्वन्द्व भोग्यो । युद्धले १६ हजारको ज्यानमात्र लिएन, अर्बौं रुपैयाँबराबरका पूर्वाधार पनि ध्वस्त बनायो । यसबाहेक यो द्वन्द्वले सामन्ती, केन्द्रीकृत, एकात्मक राजतन्त्रात्मक मुलुकलाई आधुनिक, समावेशी र संघीय गणतान्त्रिक राज्यमा रूपान्तरण गर्ने आधार पनि तयार गर्‍यो । नेकपा (माओवादी) र सात दलीय गठबन्धनबीच १२ बुँदे सहमति भएपछि जून आन्दोलन–२ सफल भयो । त्यसले राजनीतिक परिवर्तनको बाटो खोल्यो । फलतः सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य भई विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा समेत हस्ताक्षर

भयो। संयूक्त राष्ट्रसंघको अनमिन (UNMIN) लाई आमन्त्रण,[२] हतियार तथा सेना व्यवस्थापनमा सहमति, अन्तरिम संविधान, अन्तरिम संसद् र अन्तरिम सरकार गठन, संयुक्त अनुगमन समन्वय समिति[३]द्वारा पूर्वलडाकु प्रमाणीकरण निर्वाचित र सानो संख्यामा समायोजन, मधेसी, जनजाति र अन्यसँग विभिन्न सरकारहरूको सहमति, लामो समयदेखि प्रतीक्षामा रहेको संविधानसभाको २०६५ जेठ १५ बसेको पहिलो बैठकले नेपाललाई 'लोकतान्त्रिक गणतन्त्र' घोषणा, शक्ति बाँडफाँटको आंशिक व्यवस्था (राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री र संविधानसभा अध्यक्षको चुनाव) आदि शान्ति–प्रक्रिया सफल बनाउन गरिएका महत्त्वपूर्ण काम हुन् (उप्रेती सन् २००८ बी र सी)। तर, यिनै महत्त्वपूर्ण कामबीच पछिल्लो चरणमा नेपाली राजनीतिमा कालो बादल मडारिएको छ, खासगरी माओवादीको एकल जातीय राज्यको गलत अडानले। पहिले नेपाल शताब्दीऔंसम्म सामन्ती, केन्द्रीकृत, एकात्मक, बहिष्करणयुक्त, राजतन्त्रात्मक मुलुक थियो। यहाँ लिंग, जात, जातीयता र धर्मका आधारमा व्यापक विभेद हुन्थ्यो। १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व र १९ दिने जनआन्दोलनले नेपाललाई सामाजिक रूपमा समावेशी, आर्थिक रूपमा समृद्ध र राजनीतिक रूपमा प्रजातान्त्रिक मुलुक बनाउने बाटो पनि खोलिदियो। यद्यपि, यी सबै विशेषता हासिल गर्न नेपालले अझै लामो बाटो हिँड्नुपर्ने हुन्छ। नेपाली जनता लोकतान्त्रिक अभ्यासमा लाग्नुपर्छ। राज्यले पनि आफ्ना जनताको मानवअधिकार रक्षा गरी सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

आर्थिक विकास हासिल गर्न, राजनीतिक स्थायित्व र शान्ति प्राप्त गर्न र लोकतान्त्रिक अभ्यास गर्न ठीक समयमा ठीक अवधारणा जरुरी पर्छ। साथै, राजनीतिकर्मीको स्पष्ट दूरदर्शिता, राज्यमा उत्तरदायी निकाय र उचित वातावरण पनि चाहिन्छ। हिंसा र युद्धले आँखाले देखिनेभन्दा धेरै हानि गर्छ। देखिने परिणाम भनेका त मृत तथा घाइते शरीर, बलात्कृत तथा पीडित शरणार्थी र विस्थापित, भवन तथा पूर्वाधारहरूमा क्षति र सामाजिक अप्ठ्याराहरू हुन्। यी समस्यालाई तत्काल समाधान गरिनुपर्छ। तर, हाम्रो मनोविज्ञानमा गएको

---

२ राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को ५६२२ औँ बैठकले १७४० संकल्प प्रस्ताव सर्वसम्मतिले स्वीकार गर्दै नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)को आग्रहबमोजिम अनमिन स्थापना गरेको थियो।

३ विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस् राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को ५६२२ औं बैठकको निर्णय (एससी/८९४२)।

पहिरोलाई पनि सुल्झाउन ज्यादै जरुरी हुन्छ किनकि त्यस्ता पहिराले मानसिक आघातको रूपमा हाम्रो मनमा गहिरो डाम पारिदिन्छन् । त्यसले अपराध, घृणा र तिरस्कारको सोचाइ जन्माएर बदलाको भावना जागृत गराउँछ । भौतिक पुनर्निर्माणभन्दा ठूलो कुरा मेलमिलाप हो किनकि यसले गम्भीर चोटमा परेका मानिसलाई पुनर्स्थापना पनि गराउँछ, सामाजिक संरचना र संस्कृतिको मर्मत पनि गर्छ । यसलाई सम्बोधन नगरिए युद्ध र हिंसा फेरि जन्मन्छ । राजनीतिक स्थायित्व प्राप्ति र शान्ति-प्रक्रियालाई सफल बनाउन समायोजित अवधारणा पूर्वसर्त हो ।

३.३ संक्रमण व्यवस्थापन

रूपान्तरण स्थापित गर्न संक्रमण व्यवस्थापन र स्थायित्व प्राप्ति अत्यन्तै जरुरी हुन्छ । संक्रमण व्यवस्थापनका लागि निम्न महत्त्वपूर्ण कार्य जरुरी हुन्छन् :

- शक्ति-साझेदारी व्यवस्थापनको इमान्दारीपूर्ण पालना
- शान्ति-प्रक्रियाको नियमित अनुगमन
- सहमति तथा सम्झौताको इमान्दारीपूर्ण पालना
- संक्रमणकालीन न्याय र कानुनी शासनको सुनिश्चितता
- संक्रमणकालीन सुरक्षा ग्यारेन्टी
- स्वच्छ र निष्पक्ष निर्वाचन
- निःशस्त्रीकरण तथा समायोजन प्रक्रियामा सहजीकरण
- सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना
- मेलमिलाप, पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माणका काम कार्यान्वयन
- सार्वजनिक अपेक्षा र निराशाको सम्बोधन
- अन्तर्राष्ट्रिय सहायता परिचालन र निहित स्वार्थबीच सन्तुलन

चित्र ३.१ द्वन्द्वोत्तर सवालमा सहकार्य

स्रोतः लेखक

३.३.१ शक्ति बाँडफाँटको व्यवस्था

शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन शक्ति बाँडफाँटको व्यवस्था महत्त्वपूर्ण हुन्छ। संक्रमणकालमा युद्धरत पक्षबीच शक्तिको अन्तरिम व्यवस्थापन भएको हुन्छ। त्यसैले सत्ता साझेदारी गरिरहेका पक्षबीच गठबन्धनको संस्कृति महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यसले सत्ता साझेदारीलाई कार्यमूलक बनाउने भूमिका खेल्छ।

नेपालमा विस्तृत शान्ति–सम्झौता र अन्तरिम संविधानमा सत्ता साझेदारीको यथेष्ट व्यवस्था गरिएको छ। नेकपा (माओवादी)सहित सात दलीय गठबन्धनका नेताहरू अन्तरिम संविधान, अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद्, कूटनीतिजस्ता दह्रो शक्ति संरचनामा रहे पनि गठबन्धन संस्कृतिको भने अभाव छ। बितेका

दिनका आफ्ना क्रियाकलापप्रति आफूलाई मिलेको पुरस्कार/सम्मानस्वरूप आफूले शक्ति अभ्यास गर्न पाएको ती नेताले ठान्छन् । संक्रमणकाललाई राम्ररी व्यवस्थापन गरी शान्ति, लोकतन्त्र र स्थायित्व प्राप्त गर्नेबारे आफ्नो जिम्मेवारी त महसुसै गर्दैनन् ।

शक्ति बाँडफाँट व्यवस्थाबारे अहिलेका कर्ताहरूको कार्यपद्धतिले यथेष्ट संरचनागत समस्या निम्त्याइरहेका छन् भने शान्ति–प्रक्रियालाई कमजोर पनि बनाइरहेका छन् । शक्ति साझेदारीको घेराबाहिर रहनेहरू असन्तुष्ट छन् र प्रमुख गठबन्धनका निर्णयको प्रतिवाद गर्न तिनीहरू बिस्तारै सुरु गर्दै छन् ।

बक्स ३.१ नेपाली शान्ति–प्रक्रियाको फरक विशेषता

- बाह्य कर्ताको गहिरो खाले प्रत्यक्ष संलग्नताको साटो आन्तरिक कर्ताद्वारा व्यवस्थित
- एकआपसमा लडिरहेका राजनीतिक शक्ति (संसदवादी राजनीतिक दल र नेकपा–माओवादी) राजतन्त्रको विरुद्धमा लड्न संगठित भएपछि । राजा, माओवादी र दलबीचको त्रिपक्षीय द्वन्द्व राजा र राजनीतिक दलबीच द्विध्रुवीय द्वन्द्वमा परिणत भयो । शान्ति–सम्झौतामा पुगेर राजतन्त्रको अन्त्य भयो
- नागरिक समाजको ठूलो योगदान
- जनआन्दोलन–२ मा जनशक्तिको प्रतिविम्ब
- माघ १९ को कदमपछि जनतालाई मिलेको व्यापक अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन
- कर्मचारी प्रशासन, न्यायपालिका, व्यापारिक लगायत समाजका विविध क्षेत्रमा परिवर्तनको ऐक्यबद्धता
- सन् २००८ को निर्वाचनमार्फत जनताले विद्रोही शक्तिलाई सबैभन्दा ठूलो दलको रूपमा रोजेका
- सैनिक शासनको पक्षमा नलागेर शान्ति–सम्झौता र राजनीतिक परिवर्तन स्वीकारी सेनाद्वारा सहयोग
- आन्तरिक शान्ति तथा द्वन्द्व रूपान्तरणका लागि समस्या समाधानमा अनुसन्धाता तथा अभ्यासकर्ताहरूको दह्रो संलग्नता
- सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गरी शान्तिपूर्ण समाधानमा आउन राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा कार्यरत मानवअधिकारवादी समुदायद्वारा व्यापक दबाब ।

शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन सम्भव भएसम्म धेरै समूहको सहायता आवश्यक हुन्छ । यद्यपि, अहिलेको शान्ति–प्रक्रियाको संक्रमण व्यवस्थापनमा

यही पक्षको गम्भीर अभाव भइरहेको छ। कुनै पनि राजनीतिक दलको सदस्य नभएका स्वतन्त्र, बौद्धिक, विद्वान अभ्यासकर्ता र विश्लेषकको विशेषज्ञता, ज्ञान, सीप तथा दक्षता शान्ति–प्रक्रियामा प्रयोग गरिनुपर्छ। यो एउटा यस्तो बौद्धिक समूह हो, जोसँग विचार निर्माण तथा सूचनाको पहुँचको व्यापक क्षमता हुन्छ।

३.३.२ सहमति कार्यान्वयन

सहमतिमा लेखिएका प्रावधानहरूको इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयनमा संक्रमणकालीन शान्ति–प्रक्रियाको सफलता र असफलता आधारित हुन्छ। शान्ति–सम्झौता हस्ताक्षर गर्ने पक्षले नै सहमति उल्लंघन गर्ने (गलत व्याख्या गरी, केही काम नगरी, उल्टो गतिविधि गर्ने आदि) र असहयोगी भनी अर्को पक्षलाई आरोप लगाउने एउटा मानसिकता हावी भएको अनुभव शान्ति–प्रक्रियाको विश्वव्यापी अनुभवले देखाउँछ (बार्न्स सन् २००२; आदित्य र अरू सन् २००६)।

सात दलीय गठबन्धन र माओवादीले गरेका थुप्रै सम्झौता तथा सहमतिमध्ये केही यस्ता छन्: १२ बुँदे सहमति, आठ बुँदे सहमति, २५ बुँदे आचारसंहिता, विस्तृत शान्ति–सम्झौता, राष्ट्रसंघलाई पाँच बुँदे पत्र, अन्तरिम संविधान, सेना तथा हतियार व्यवस्थापनसम्बन्धी सहमति, २३ बुँदे सहमति आदि। थुप्रै व्यवस्था शक्ति साझेदारी (सत्ता बाँडफाँट)सँग सम्बन्धित छन्। यद्यपि, तीमध्ये थुप्रै आंशिक कार्यान्वयनमात्र भएको वा कार्यान्वयनै नभएको वा फरक व्याख्या गरिएको वा त्यसविरुद्धका कार्य गरिएका छन्। कार्यान्वयन नभएका थुप्रै यस्ता सम्झौता र समझदारी नेपाली जनताका सवालसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छन्। संक्रमणकालीन शान्ति–प्रक्रियामा यो एउटा निकै जोखिमपूर्ण प्रयास हो।

३.३.३ शान्ति–प्रक्रियाको अनुगमन

संसारमा ४० प्रतिशतभन्दा बढी शान्ति–सम्झौताहरू हस्ताक्षर भएको चार वर्षमै असफल भएका छन्। सहमति भएका व्यवस्थाको उचित अनुगमन र इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन नभएकोले यसो भएको हो। यसर्थ, शान्ति–प्रक्रिया सफल बनाउन, स्थायित्व, शान्ति र लोकतन्त्र स्थापना गर्न सहमतिको प्रभावकारी अनुगमन उत्तिकै जरुरी छ। अनुगमन संयन्त्र स्वतन्त्र, शक्तिशाली

र निष्पक्षतासाथ चनाखो भई काम गर्ने हुनुपर्छ । हस्ताक्षर गरेका पक्षले इमान्दारीपूर्वक सहमति पालन गरे कि गरेनन्, त्यसबारे ध्यान दिनुपर्छ । यो प्राविधिक सवाल पनि हो, त्यसैले यसमा प्राविधिक दक्षता नै चाहिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा शान्ति–प्रक्रिया अनुगमन कार्य अत्यन्तै कमजोर थियो । सरकार तथा सात दलीय–नेकपा (माओवादी) गठबन्धनले पनि शान्ति–प्रक्रिया अनुगमन संयन्त्रको अपरिहार्यता बुझ्न सकेनन् । युद्धविराम अनुगमन संयन्त्र गठन भएको भए पनि यसले निष्पक्षता साथ काम गर्न सकेन । पछि शान्ति–प्रक्रिया अनुगमनका लागि प्रस्तावित अध्यक्षले पनि बितेका दिनमा राज्य पक्ष र राजनीतिक दलको असहयोगी व्यवहार गरेको भन्दा सो जिम्मेवारी लिन अस्वीकार गरे । संक्रमणकालीन अवस्थाबाट पार पाउन जनादेश प्राप्त, स्रोत र अधिकारसम्पन्न अनुगमन समिति जरुरी हुन्थ्यो तर त्यस्तो समिति बनाइएन ।

३.३.४ संक्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितता

सन् १९९० को सुरुबाटै संक्रमणकालीन न्यायले संसारभर द्वन्द्वोत्तर समाजलाई थुप्रै राहत दियो । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई मानवअधिकार उल्लंघनका घटना दोहोरिने प्रक्रिया रोक्न, मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्न तथा पारदर्शिता मापनको प्रयास गर्न दिन मानवअधिकार उल्लंघनका घटना सम्बोधन गर्ने बाटो देखायो । द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माणको परिप्रेक्ष्यमा विशेष अदालतका अन्तर्राष्ट्रिय अधिकरणबाट स्थापित संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रलाई युद्ध अपराध, मानवअधिकार उल्लंघन तथा भविष्यमा हुने अपराध रोक्ने अगुवाको रूपमा हेरिएको थियो । द्वन्द्वका बेला गरिएका अपराध अन्त्य गर्ने र द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई पुनः सम्बोधन गर्ने यस्ता न्यायिक संयन्त्र सफल हुने आशा त्यतिबेला थियो । द्वन्द्वोत्तर समाजमा हिजोका दिनमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटना सम्बोधन गर्ने न्यायिक माध्यमको आवश्यकताबारे बहस पैदा गरायो । विशेषगरी विगतका अपराध सम्बोधन गर्न सत्य निरुपण आयोग जस्ता न्यायिकभन्दा फरक प्रकृतिका संयन्त्रहरू वा पूर्णतः कानुनी उपचार उपयोग गर्ने भन्नेबारे बहस केन्द्रित थिए ।

द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई न्याय दिलाउने बलियो उपाय संक्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितता हो । यस सम्बन्धमा संक्रमणकालीन न्यायका लागि

अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र (इन्टरनेसनल सेन्टर फर ट्रान्जिस्नल जस्टिस)ले भन्छ, "व्यापक मानवअधिकार उल्लंघनका विरासतसँग समुदायलाई समभ्रुदारी कायम गराउन संक्रमणकालीन न्यायले विविध अवधारणा समेट्छ । त्यसलाई समाजले अपनाइरहेको पनि हुन्छ । सो अवस्थामा समाज हिंसात्मक द्वन्द्व वा शोषणबाट शान्ति, लोकतन्त्र, कानुनी शासन, व्यक्तिगत तथा सामूहिक अधिकारको सम्मानतर्फ बढिरहेको हुन्छ ।" यसको प्रमुख जोड न्यायको खोजी, सजाय, क्षतिपूर्ति र मेलमिलाप हुन् (उप्रेती र बास्तोला सन् १९९७) ।

द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माण प्रक्रियाको एउटा भाग संक्रमणकालीन न्याय भएको छ । द्वन्द्वपछि नागरिक समाजसँगको मेलमिलाप र पुनर्समायोजनको रूपमा पनि यसलाई हेरिन्छ । संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी बहसलाई शान्ति र न्याय, न्यायिक र गैरन्यायिक उपायको रूपमा पनि प्रस्तुत गरिएको छ, जसले बितेका दिनका कमीकमजोरी सच्याउन सक्छ । आपराधिक सजायले द्वन्द्व र अस्थिरता निम्त्याउँछ भनी तर्क पनि गरिन्छ । यसबाहेक, सत्यको खोजीलाई पारदर्शिताको माध्यम मान्दै यसले शान्ति र मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्ने पनि मानिन्छ (क्रिज सन् १९९५) ।

संक्रमणकालीन न्यायका प्रमुख उद्देश्य दुई किसिमका छन् : पहिलो, जवाफदेहीको प्रक्रियासहित द्वन्द्वरत पक्षबीच तथा द्वन्द्वबाट प्रभावितको मेल गराउने प्रक्रिया सुरु गर्ने र दोस्रो, दीर्घकालीन शान्ति सुनिश्चित गराउँदै नराम्रा घटना मत्थर पार्ने (बास्सिउनी सन् २०००) । न्यायिक र गैरन्यायिक जवाफदेहीले द्वन्द्वोत्तर समाजमा मेलमिलाप प्रक्रियालाई सघाउन सक्छ । यद्यपि, मेलमिलाप आफैंमा जटिल अवधारणा हो । यसलाई सजिलै परिभाषित गर्न सकिँदैन । यसलाई विविध तरिकाले व्याख्या गरिएको छ, कृतज्ञता र पश्चातापदेखि अपराधी र पीडितबाट क्षमादानसम्म (अभ्चुच र भेजारानो सन् २००२), गैरखतरापूर्ण सहअस्तित्व (टेप्परमेन सन् २००२) । लोकतान्त्रिक निर्णय–निर्माण र पुनर्समायोजन तथा सत्य, क्षमा, शान्ति तथा न्याय नामक चार अवधारणाको रूपमा यसलाई व्याख्या गरिएको हो (ओडेनडाल सन् १९९७) । खासगरी, मेलमिलाप यस्तो प्रक्रिया हो, जसलाई विविध तरिका तथा समयअनुसार सम्पन्न गराउन सकिन्छ ।[४]

---

[४] यो परिच्छेदले राष्ट्रिय तथा व्यक्तिगत मेलमिलापबीच फरक छुट्ट्याउँछ ।

संक्रमणकालीन न्यायका केही प्रमुख तत्त्व भनेका सत्यको खोजी, अभियोजन, क्षतिपूर्ति र मेलमिलाप हुन् (उप्रेती सन् २००७बी) । इन्साइक्लोपिडिया अफ जेनोसाइड एन्ड क्राइम्स अगेन्स्ट ह्युमेनिटी (सन् २००४)का अनुसार संक्रमणकालीन न्यायले लोकतान्त्रिक, न्यायशील वा शान्तिपूर्ण भविष्य निर्माणका क्षेत्रलाई जनाउँछ। त्यस क्षेत्रको जोड विगतमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका विरासत, नरसंहार वा गृहयुद्धसहित आमनृशंसता वा अन्य किसिमका क्रूर सामाजिक घातमा हुन्छ ।[५] त्यसैले संक्रमणकालीन न्यायलाई 'संक्रमणको बेलाको न्याय'को संकुचित अर्थमा बुझिनु हुँदैन ।

संक्रमणकालीन न्यायको विचारधारामा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी सिद्धान्तअनुसार न्यायको अवधारणामात्र समावेश हुँदैन। क्षतिपूर्ति कार्यक्रम, सत्यको खोजीको संयन्त्र, द्वन्द्वबाट शान्ति तथा स्थायित्वको राजनीतिक रूपान्तरण पनि त्यसमा अट्छ । त्यसैले, यो जटिल प्रक्रिया हो, जसका लागि शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेका दलहरूको स्पष्ट प्रतिबद्धता जरुरी हुन्छ ।

संक्रमणकालीन न्याय सशस्त्र द्वन्द्वबाट पार तरेको समाजको आयाम र प्रक्रिया बुझ्ने शक्तिशाली अवधारणा हो । यसलाई नेपालजस्तो द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा अभ्यास गरिँदा कानुनी, राजनीतिक, नैतिक तथा संयन्त्रात्मक द्विविधा र वास्तविक जटिलता देखिन्छ। नेपालमा यो निकै विवादित छ र विरोध खेपेको छ ।

विगतसँग जुध्दा र भविष्यप्रति सुनिश्चित हुँदाको तनाव प्रचलित आयाम हो। 'राजनीतिक सम्झौता र वार्ता'ले संक्रमणकालीन न्यायको क्रियाकलाप निर्धारण गर्छ। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले सत्य तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी २०६४ भदौमा छलफलका लागि ल्याएको अध्यादेश यस्तो जटिलताको उदाहरण हो ।

संक्रमणमा कानुनी शासन महसुस गर्न पनि कानुनको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ। समाज कानुनी प्रविधिको खाकाअनुसार चल्छ । युद्धबाट शान्तितर्फ हिँडेको

---

५ विस्तारका लागि हेर्नुहोस् दि इन्साइक्लोपिडिया अफ जेनोसाइड एन्ड क्राइम्स अगेन्स्ट ह्युमेनिटी (सन् २००४), अंक ३, पृ. १०४५–१०४७ ।

नेपालजस्तो मुलुकमा कानुनको भूमिका अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ तर त्यो आफैंमा कमजोर छ ।

नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको सफलता, यस मुलुकले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनलाई कत्तिको सम्मान गर्छ भन्नेमा भर पर्छ । अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका केही बाध्यताहरू छन्, जस्तैः मानवअधिकार उल्लंघन रोक्ने, विगतका अपराध छानबिन गर्ने, मानवअधिकार उल्लंघनकर्तालाई दण्डित गर्ने, हिंसा मच्चाउनेलाई प्रतिबन्धित गर्ने, पीडितलाई क्षतिपूर्तिका लागि सहज वातावरण बनाउने, मानवअधिकार उल्लंघनका घटना रोक्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीयताका सवाल स्वीकार्ने र मेलमिलाप र पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन गर्ने । त्यसकारण, नेपालको संक्रमणकालीन न्याय अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीयताका व्यवस्थाको सम्मानमा नेपाल सरकारको तत्परतामा भर पर्छ (उप्रेती सन् २००७ बी) ।

मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था (जेनेभाका चारवटा सम्मेलन र अन्य नियमहरू), अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन, राष्ट्रसंघका विभिन्न सम्मेलनहरू (इन्टरनेसनल कन्भेन्सन अन द इलिमिनेसन अफ अल फर्म्स अफ रेसियल डिस्क्रिमिनेसन; कन्भेन्सन अन द राइट्स अफ द चाइल्ड; कन्भेन्सन अन द इलिमिनेसन अफ अल फर्म्स अफ डिस्क्रिमिनेसन अगेन्स्ट वुमन; इन्टरनेस्नल कन्भेन्सन अन इकोनोमिक, सोसियल एन्ड कल्चरल राइट्स आदि), सुरक्षा परिषद्सामु राष्ट्रसंघका महासचिवले पेस गरेको प्रतिवेदन 'द रुल अफ ल एन्ड ट्रान्जिसनल जस्टिस इन कन्फ्लिक्ट एन्ड पोस्ट कन्फ्लिक्ट सोसायटिज'[६] र स्वतन्त्र विशेषज्ञले मानवअधिकारको ६१ औं सत्रमा दण्डहीनता अन्त्य गर्न अद्यावधिक गरिएका सिद्धान्तहरू[७] मेलमिलाप र सामाजिक राजनीतिक पुनर्समायोजन निर्देशन गर्ने महत्त्वपूर्ण व्यवस्था हुन् ।

नेपालका थुप्रै द्वन्द्वप्रभावितले बाध्यकारी विस्थापन, अपहरण, नजरबन्द, हत्या,

---

६ विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्, दि रुल अफ ल एन्ड ट्रान्जिस्नल जस्टिस इन कन्फ्लिक्ट एन्ड पोस्ट कन्फ्लिक्ट सोसाइटिज, एस/२००४/६१६ (२३ अगस्त २००४), नाममा सुरक्षा परिषद्लाई राष्ट्रसंघ महासचिवले पेस गरेको प्रतिवेदन ।

७ अफगानिस्तानमा लिन्डर (सन् २००५) को र युगान्डामा अल्किरा क्रेइमर, पाउल कोलियर, कोलिन स्कट र मार्गरिट आर्नोल्ड (सन् २०००)को अध्ययनले पनि यस्तै परिणाम देखाएका छन् ।

सम्पत्ति लुटपाट, भौतिक आक्रमण र यातना, बलात्कार, यौनिक हिंसा, शरीर छिन्नभिन्न भएको जस्ता समस्या भोगेका छन् । शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व, विश्वास, सहानुभूति र राहत त्यतिबेला मात्र सम्भव हुन्छ, जतिबेला पीडितले न्याय पाउँछन् र विगतका अपराधी दण्डित हुन्छन् । केन्द्रीय र स्थानीय स्तरको सम्पूर्ण प्रयासले पीडितलाई न्याय दिने र मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन गर्ने किसिमको हुनपर्छ । निम्न कार्यहरू समायोजित ढंगमा गरिए न्यायको सुनिश्चिततामा मद्दत पुग्छ :

१. सत्यनिरूपण आयोगको पूर्ण क्रियाशीलता
२. कानुनअनुसार अपराधीलाई दण्ड दिने
३. पीडित समुदायलाई पुनर्स्थापित गर्ने । यो कार्य अपराधी र पीडितबीचको मध्यस्थताबाट सम्भव हुन्छ
४. प्रहरी, सैनिक र युद्धका बेला अपराधी ठहरिएका अधिकारीलाई अनुशासनको कारबाहीको रूपमा दण्डित गर्ने
५. द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई क्षतिपूर्ति दिने ।

यी सबै बुँदा द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई दीर्घकालीन मनोवैज्ञानिक पुनर्स्थापन गराउने उद्देश्यसाथ प्रस्ताव गरिएको हो । द्वन्द्वताका यौनिक हिंसा भोगेका महिलाहरूको अवस्था सुधार्न विशेष सतर्क हुनुपर्छ । तिनलाई विशेष कानुनी सहायता पनि चाहिन्छ । स्थानीय र जिल्ला स्तरमा बार एसोसिएनको विशेष एकाइ वा कानुनी सेवामा कार्यरत गैससमार्फत द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई निःशुल्क कानुनी सेवा प्रदान गरिनुपर्छ ।

३.३.५ संक्रमणकालीन सुरक्षा

संक्रमणका बेला शान्ति–प्रक्रियाको सफलता नागरिक र पूर्वलडाकु पक्षलाई सुरक्षाको सुनिश्चिततामा भर पर्छ । कमजोर सुरक्षा अवस्थामा नाजायज लाभ प्राप्त गर्न खोजेका समूह वा शान्ति, स्थायित्व र प्रगतिशील परिवर्तन नचाहनेको निहित अभिरुचि लुकेको हुन्छ । तिनले असुरक्षा बढाउँछन् । संक्रमणकाललाई

कमजोर बनाएर शान्ति–प्रक्रियालाई थुप्रै चुनौती पनि खडा गरिदिन्छन् । साना हतियार र त्यससँग सम्बन्धित अपराध र हिंसाको व्यापकता नै त्यस्ता नराम्रा उद्देश्यका उदाहरण हुन् (उप्रेती र नेपाली सन् २००६) । त्यसैले शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन अपराधी र हतियार तस्करीको नियन्त्रण अत्यन्तै जरुरी छ । देशमा संक्रमणकालीन सुरक्षा स्थापना गर्न नागरिक र राजनीतिकर्मीहरू आफै नलागे प्रहरी र सशस्त्र प्रहरी बलले मात्र संक्रमणकालीन सुरक्षा प्रदान गर्न सक्दैन ।

ग्रामीण स्तरमा रहेको राजनीतिक शून्यता तत्कालै पूर्ति गर्नुपर्छ । देशभरिका सबै राजनीतिक दलले संयुक्त राजनीतिक क्रियाकलाप सुरु गरी त्यस खालको राजनीतिक शून्यतामा कमी ल्याउनुपर्छ । नागरिकलाई राजनीतिक प्रक्रियामा सामेल गराउनुपर्छ, समायोजित र गैरपरम्परागत सुरक्षा अवधारणा अवलम्बन गर्नुपर्छ (संक्रमणकालीन सुरक्षाका लागि सुरक्षा बललाई मात्र सम्झने कार्यभन्दा माथि गएर), भारतीय सुरक्षा बलसँग मिली सीमा क्षेत्रमा समन्वयात्मक कार्य गर्ने । भारतीय राजनीतिकर्मीसँग प्रशासकीय कार्य र संवाद गर्नु पनि संक्रमणकालीन सुरक्षा सुधार्ने कार्य हुन् । थुप्रै युद्धग्रस्त मुलुकका युद्धदेखि शान्तिसम्मको संक्रमणले देखाएका छन् कि शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन सीमा व्यवस्थापन अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ (बार्न्स सन् २००२, आदित्य र अरू सन् २००६) ।

स्थानीय स्तरको सुरक्षा अवस्था, सरकारप्रति जनताको विश्वास, न्याय र जवाफदेही सुनिश्चितता, आर्थिक अवसर र सामाजिक कल्याण (सोसियल वेल बिइङ)द्वारा द्वन्द्वोत्तर अवस्था निर्धारण हुन्छ ।[८] सफल द्वन्द्व रूपान्तरणका लागि अत्यन्तै जरुरी पक्ष स्थानीय सुरक्षा हो भन्ने अनुसन्धान गरिएका क्षेत्रबाट प्राप्त सूचनाले देखाउँछन् । सामुदायिक सुरक्षा हासिल गर्न प्रहरी, स्थानीय जनता र राजनीतिक दलको एकीकृत कार्य जरुरी हुन्छ ।

---

८ विस्तृत शान्ति–सम्झौताको खण्ड ४.४ ले यसो भनेको छ, "माओवादी सेनाका लडाकुहरूको अनुगमन, समायोजन र पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक व्यवस्था अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले विशेष समिति बनाएपछि गर्ने ।"

३.३.६ निष्पक्ष निर्वाचन

संक्रमणको सफल व्यवस्थापन र शान्ति–प्रक्रियाको आधारभूत तत्त्व निर्वाचन हो। यसले स्थायित्व र प्रजातन्त्रका लागि आधार तयार गर्छ। ताजा चुनावले पूरानो राज्य संरचनाका लागि चाहिने जनादेश, कानुन, संयन्त्र र वैधता प्रदान गर्छ र संक्रमणको बेला प्राप्त उपलब्धि संस्थागत पनि गराउँछ । यद्यपि, योग्य मतदाताको उच्च सहभागितासहित निष्पक्ष र भयरहित निर्वाचनको सुनिश्चितताको पूर्वसर्त हो ।

कुनै पनि हालतमा निर्वाचन गराइछाड्ने प्रक्रिया समुचित समाधान होइन भन्ने सन् २००८ को सुरुमा केन्यामा भएको निर्वाचनले देखाउँछ । निर्वाचनको महत्त्वपूर्ण पक्ष त वैधता र अपनत्व (लेजिटिमेसी एन्ड अनरसिप) हो। त्यसैले जनता सामेल भएको निष्पक्ष र भयरहित निर्वाचन प्रक्रिया निर्वाचनको पूर्वसर्त हुनुपर्छ । निर्वाचित जनप्रतिनिधिद्वारा निर्मित संविधानसभाले हासिल भएका उपलब्धि संस्थागत गर्न ठूलो अवसर प्रदान गरेको छ। साथै, राज्य पुनर्संरचना गर्ने र असफलता र जातीय द्वन्द्वको जोखिम अन्त्यका लागि नयाँ मञ्च पनि प्रदान गरेको छ। त्यसैले राजनीतिक दल र नीति निर्माताहरूले जोखिम न्यूनीकरण गर्न र निर्वाचित व्यक्तिहरूको मञ्चको महत्व बढाउन निश्चित संवैधानिक सिद्धान्त र लोकतान्त्रिक मान्यता स्वीकार्नुपर्छ । तर, विडम्बना, राष्ट्रिय अभिरुचि पूर्ति गर्नुको साटो निहित अभिरुचि पूरा गर्न नेपालको संविधानसभालाई नियोजित ढंगमा प्रयोग गरियो र यसको दुःखद् अवसानसमेत भयो ।

३.३.७ पूर्वलडाकुको निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन

निःशस्त्रीकरण त्यस्तो प्रक्रिया हो, जसमा व्यक्तिले प्रयोग गरेको हतियार वैध अधिकारीलाई सुम्पिइन्छ। ती वैध अधिकारीले त्यस्ता हतियार सुरक्षित राख्ने, पुनर्वितरण गर्ने वा ध्वस्त पार्ने कार्य गर्छन् (ग्लैचमेन र अरू सन् २००४) । सशस्त्र समूह विघटन गर्ने, लडाकुको संख्या न्यूनीकरण गर्ने वा सम्पूर्ण सशस्त्र बललाई पुनर्मिलन गर्नुपूर्वको अन्तरिम अवस्थाले गैरपरिचालनलाई जनाउँछ (ग्लैचमेन र अरू सन् २००४ पृ.१५) । त्यसैगरी पुनर्समायोजन सामाजिक र आर्थिक प्रक्रिया हो, जसमा पूर्वलडाकुले नागरिक दर्जा प्राप्त गर्छन् र

त्यसैअनुसार काम र आर्जनका उपाय थाल्छन् (ग्लैचमेन र अरू सन् २००४ पृ.१५) ।

माओवादी जनमुक्ति सेनाको निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजनबारेको सहमतिको बुँदा ११.१.३ 'शिविरमा माओवादी लडाकुको प्रमाणीकरण'ले यसो भन्छ :

> शिविरमा सही तरिकाले प्रमाणीकरण गरिएका माओवादी लडाकुले स्तरीय मापदण्ड पूरा गरेपछि सुरक्षा फौजमा सम्भावित समायोजनका लागि योग्य हुनेछन् । अयोग्य मानिएका फौज सम्भावित समायोजनका लागि अयोग्य ठहरिनेछन् । शान्ति–सम्झौतामा सहमति भएबमोजिम सुरक्षा फौजमा समायोजन योग्य लडाकुबारेको तथ्य विशेष समितिले निर्धारण गर्नेछ ।[९] समायोजनको यो प्रक्रिया दलहरूसँग आवश्यक छलफलपश्चात् निर्धारण गरिनेछ । माओवादी सैन्य लडाकुको प्रमाणीकरण भइसकेपछि १२ जेठ २०४५ पछि जन्मिएको तथ्य आए उनीहरू स्वतः अयोग्य हुनेछन् ... माओवादी सेनाका लडाकुहरूको अनुगमन, समायोजन र पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक व्यवस्था अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले विशेष समिति बनाएपछि गर्ने ।

सहमतिको यो खण्डले निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजनका लागि महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गरेको छ ।

निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन प्रक्रिया मुलुकमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्ने र समुदायलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने काममा महत्त्वपूर्ण हुनेछ । योग्य जनमुक्ति सेनालाई राष्ट्रिय सुरक्षा बल (प्रहरी र सेना)मा समाहित गर्ने र दुवै पक्षका पूर्वलडाकुलाई समाजमा पुनर्समायोजन गर्ने काम पनि महत्त्वपूर्ण छ । त्यसकारण द्वन्द्व संयन्त्रलाई समुचित निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन प्रक्रियाबिना दीर्घकालीन शान्ति र विकासमा सामेल गराउने एउटै प्रक्रिया छैन । सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना (बल सन् २००२; कुमार र शर्मा सन् २००५; ओईसीडी सन् २००४; स्कनाबेल र इरहार्ट सन् २००५) र सुरक्षा बल तथा जनताबीचको सम्बन्ध उच्चतर बनाउने कार्य सुरक्षा क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण

---

[९] विस्तृत शान्ति–सम्झौताको खण्ड ४.४ ले यसो भनेको छ, "माओवादी सेनाका लडाकुहरूको अनुगमन, समायोजन र पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक व्यवस्था अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले विशेष समिति बनाएपछि गर्ने ।"

हुन्छन् । यी पक्ष कुनै पनि निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन कार्यक्रमका पूर्वाधार हुन् (आदित्य र अरू सन् २००६) ।

३.३.८ सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना

शान्ति-प्रक्रियालाई सफल बनाउने महत्त्वपूर्ण तत्त्व सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना हो । यो प्रहरी, सेना, संसद्, स्थानीय सुरक्षा अंग, गुप्तचर सुरक्षासम्बन्धी अन्य नियोगको म्यान्डेट, संयन्त्र प्रक्रिया पुनर्परिभाषित लोकतान्त्रिक शासनका सिद्धान्तअनुरूप संसदीय अनुगमन समितिलाई बलियो पार्ने र नागरिकको दह्रो नियन्त्रणमार्फत रूपान्तरण गर्ने प्रक्रिया हो । यसबारे आउने परिच्छेदमा अझ विस्तृत व्याख्या गरिएको छ ।

३.३.९ मेलमिलाप, पुनर्समायोजन, पुनर्बास र पुनर्निर्माण

मेलमिलाप र पुनर्समायोजनको प्रमुख आधार विस्तृत शान्ति-सम्झौता हो । यससम्बन्धी थुप्रै दफा छन्, जसमध्ये दफा ५.२.४ मा महत्त्वपूर्ण व्यवस्था गरिएको छ :

> दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वबाट उत्पन्न विषम परिस्थितिलाई सामान्यीकरण गर्दै समाजमा शान्ति कायम गराउन तथा युद्धबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि राहत कार्य र पुनर्स्थापना गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग गठन गर्न र त्यसमार्फत यससम्बन्धी काम अगाडि बढाउन सहमत छन् ।

यसैगरी ५.२.५ ले उल्लेख गर्छ :

> दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्ने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमत छन् ।

दफा ५.२.८ ले भन्छ :

> दुवै पक्षले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विस्थापित व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक पूर्वाग्रहबिना स्वेच्छाले आ-आफ्नो पैतृक वा पूर्वबसोबासको स्थानमा फर्कन दिन, युद्धका कारणले नष्ट भएका पूर्वाधारहरू पुनर्निर्माण गर्न र विस्थापित व्यक्तिहरूलाई स-सम्मान पुनर्स्थापना तथा समाजीकरण गर्न प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछन् ।

शान्ति-सम्झौताको दफा ८ ले विवाद समाधान र कार्यान्वयन संयन्त्रको

व्यवस्था गरेको छ :

१. दुवै पक्ष विगतमा भए गरेका त्रुटिहरूलाई भविष्यमा नदोहोर्‍याउने र क्रमिक रूपमा सच्याउँदै लैजाने गरी वैयक्तिक एवं सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुने सहमति प्रकट गर्दछन् (८.१);

२. राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोगले शान्ति अभियानलाई सफल बनाउन आवश्यकताअनुसार संयन्त्रहरूको निर्माण गर्न सक्नेछ । आयोगको गठन र कार्यविधि अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले तय गरेबमोजिम हुनेछ (८.२);

३. दुवै पक्ष वर्तमान र भविष्यमा हुन सक्ने सबै किसिममा पारस्परिक मतभेद वा समस्यालाई आपसी संवाद, समझदारी, सहमति तथा वार्ताको माध्यमबाट समाधान गर्न प्रतिबद्ध छन् (८.३);

४. यो सम्झौता, अन्तरिम संविधान तथा सात दल एवं नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच भएका सबै निर्णय, सहमति र समझदारीहरू कार्यान्वयन गर्न अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्यको पुनर्संरचनासम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव आयोगलगायत आवश्यकताअनुसारका अन्य संयन्त्रहरूको गठन गर्ने र तिनीहरूको कार्यविधि निर्धारण गर्न सक्ने कुरामा दुवै पक्षले प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दछन् (८.४) ।

मेलमिलाप तथा सामाजिक र राजनीतिक पुनर्समायोजनका लागि शान्ति–सम्झौताको दह्रो बुँदा राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनको व्यवस्था हो । यसैगरी जनताको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र धार्मिक अधिकार रक्षाको व्यवस्था पनि शान्ति–सम्झौताले गरेको अर्को बलियो व्यवस्था हो । यी व्यवस्था इमान्दारीपूर्वक ढंगले कार्यान्वयन गरिए त्यसले मेलमिलाप र पुनर्समायोजनमा ठूलो योगदान दिने थियो ।

शान्ति–सम्झौताको कमजोर पक्षचाहिँ त्यस्ता वाक्यहरू हुन्, जो ती व्यवस्थाको

कार्यान्वियन सन्दर्भमा स्पष्ट छैनन् । कार्यान्वियन संयन्त्र र स्पष्ट समयसीमा तोकिएको भए शान्ति–सम्झौता कार्यान्वियनमा त्यसले ठूलो मद्दत गर्ने थियो ।

कुनै पनि सहमतिको सफलता वा असफलता त्यसमा हस्ताक्षर गर्ने दलहरूको इच्छाशक्ति र जवाफदेहीमा भर पर्छ । शान्ति–सम्झौताको प्रश्नमा, सरकार र नेकपा (माओवादी) दुवै पक्ष आफ्नो वाचा पूरा गर्ने काममा कमजोर देखिए । प्रस्तावनाको एउटा वाक्यले यसो भन्छ :

> लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक–सामाजिक परिवर्तन तथा देशको स्वतन्त्रता अखण्डता, सार्वभौमिकता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै २०६४ जेठ महिनाभित्र स्वतन्त्र र निष्पक्ष रूपले संविधानसभा निर्वाचन सम्पन्न गर्ने प्रतिबद्धतालाई कार्यान्वियन गर्ने दृढता व्यक्त गर्दै...

शान्ति–सम्झौतालाई सफल बनाउने थुप्रै व्यवस्थाहरू (उदाहरण, पूर्वराजा–रानीको सम्पत्ति राष्ट्रियकरण गर्ने (३.३), सामन्ती भूस्वामित्व अन्त्य गर्ने (३.७), भ्रष्टाचार नियन्त्रण (३.११), थुप्रै आयोगहरू गठन गर्ने (८.२ र ८.४), सबै किसिमका सामन्तवाद अन्त्य गर्ने (३.६), चन्दा संकलन नगर्ने (५.२.१), बेपत्ता नागरिकबारे ६० दिनभित्रमा सूचना दिने (५.२.३), कसैको निजी सम्पत्ति अवैध ढंगले कब्जा नगर्ने (७.५.५) आदि) दुवै पक्षको अनिच्छाका कारण कार्यान्वियन भएनन् । एस्पोसिटो र क्रोकर (सन् २००४)को सुडानका लागि द्वन्द्वोत्तर रणनीतिको निष्कर्ष छ, "ऐतिहासिक शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेरमात्र सफल द्वन्द्वोत्तर मेलमिलाप, पुनर्समायोजन र पुनर्निर्माण सुनिश्चित हुँदैन । त्यसैले दीर्घकालीन आर्थिक सहायता र समुचित निर्णयहरू पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।"

दक्षिण अफ्रिकाका प्रमुख पादरी इमिरिटस डेस्मन्ड टुटुले भनेका थिए, "पीडादायी विगत विश्लेषण गर्ने, पहिचान गर्ने, राम्रो बुझाइ बनाउने र अझ त्यस्तो कार्य नदोहोरिने काममा सुनिश्चितता हुनुपर्छ ।" (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३ को भूमिकामा उल्लिखित) । मेलमिलाप र पुनर्समायोजनले तीतो र प्रतिकूल सम्बन्धबाट आपसी सम्मानयुक्त र सहचारी सम्बन्धतर्फ जनतालाई अभिमुखरित गराउँछ । विशेषगरी, मेलमिलापले पीडक र पीडितबीचको राहतको सम्बन्ध विकास गर्छ, जुन दीर्घकालीन शान्ति र लोकतन्त्रका लागि आवश्यक हुन्छन् । द्वन्द्वोत्तर चुनौती सम्बोधनको आधार लोकतान्त्रिक प्रक्रिया र संरचना

स्थापना हो । यद्यपि, लोकतन्त्र एक्लै स्थापित हुन सक्दैन, त्यसलाई स्थानीय स्तरमै निर्माण गरिनुपर्छ । यसैगरी, द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा अन्याय र हिंसाको विरासत कायम हुँदा लोकतन्त्र क्रियाशील हुन्छ। त्यसैले, व्यापक लोकतान्त्रिक प्रक्रियाको विकास गर्ने र त्यसलाई बलियो पार्ने अभिन्न अंग मेलमिलाप हो। द्वन्द्वोत्तर समाज निर्माणको प्रमुख सवाल विगतमा हिंसातर्फ उद्यत मानिसहरूले त्यस्तै काम पुनः सुचारु नगरून् भन्ने नै हो (उप्रेती सन् २००६ए) ।

२०६४ चैत २८ मा संविधानसभाको निर्वाचन भएपछि, नेपालले विस्तृत सामाजिक–आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरण हासिल गर्न संक्रमणको नयाँ धरातल टेकेको थियो । यद्यपि, रूपान्तरण त्यतिबेला सम्भव हुन्छ, जतिबेला यो देशका नागरिकहरू एकजुट भएर सामाजिक सद्भाव, आर्थिक विकास र राजनीतिक स्थायित्व प्राप्तिको एउटै उद्देश्यसाथ काम गर्छन् । संक्रमणकाललाई सफल बनाउने र मुलुकमा दीर्घकालीन शान्ति हासिल गर्ने प्रमुख आधारहरू मेलमिलाप र पुनर्समायोजन हुन् । त्यसैले नेपालको शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन मेलमिलाप र पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन अत्यन्त जरुरी छ ।

मेलमिलापः न्याय, राहत, क्षमाशीलता, सहअस्तित्व र सद्भावको भाव बढाउने, विगतमा शत्रू भएकाको आवश्यकता, डर र आकांक्षा बुझ्ने प्रक्रिया मेलमिलाप हो। यसैगरी पुनर्समायोजन पूर्वलडाकु, आन्तरिक रूपमा विस्थापित र द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई समुदायमा समाहित हुन सहज वातावरण सिर्जना गराउने प्रक्रिया हो ।

विगतका हिंसाको विरासत सम्बोधन गर्ने र भत्किएका सम्बन्धहरू जोड्ने तथा त्यस्ता कार्यको विश्लेषण कार्य मेलमिलाप हो (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३)। महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक, दृष्टिकोणात्मक, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवर्तनपछि विगतसँग जुझ्दै सकारात्मक सम्बन्ध निर्माण गरी अन्तरनिर्भर र स्वच्छ समाजको साझा दृष्टिकोण विकास गर्ने प्रक्रिया मेलमिलाप हो (हेम्बर र केल्ली सन् २००४) ।[१०]

मेलमिलाप र पुनर्समायोजन आन्तरिक रूपमा विस्थापित र दुवै पक्षका

१० विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस् : ए ब्रान्डम हेम्बर एन्ड ग्रेइन्नी केल्ली (२००४) । वर्किङ डेफिनिसन अफ रिकन्सिलिएसन । बेलफास्टः डेमोक्रेटिक डायलग ।

पूर्वलडाकुसँग सहकार्य गर्ने प्रक्रिया हो । युनाइटेड नेसन्स डिक्लेरेसन अफ बेसिक प्रिन्सिपल्स अफ जस्टिस फर भिक्टिम्स अफ क्राइम एन्ड अब्युज अफ पावर, जनरल एसेम्ब्ली रिजोल्युसन ४०/३४, २९–११–१९८५ का अनुसार, ' पीडित त्यस्ता मानिस हुन्, जो व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपमा प्रताडित छन् । भौतिक वा मानसिक आघात र आर्थिक क्षति भोगेका र राष्ट्रिय फौजदारी कानुन उल्लंघन नगरेका तर मानवअधिकार सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले तोकेका आधारभूत अधिकार हनन् भएकाहरू पीडित हुन् ।'

इन्सेकको मानवअधिकार वर्ष पुस्तकले उल्लेख गरेअनुसार सशस्त्र द्वन्द्व सुरु भएपछि हत्या, बेपत्ता, यातना, बलात्कार, जबर्जस्ती चन्दा, आक्रमणको धम्की, पक्राउ र मानवअधिकार उल्लंघनका थुप्रै घटना भए । पीडित, पूर्वलडाकु वा पूर्वसैनिक, बालबालिका, महिला, वृद्धवृद्धा, अपांगलगायत युद्धले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावितहरू सशस्त्र द्वन्द्वबाट विस्थापित भए वा भौतिक तथा मानसिक आक्रमणमा परे ।

द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसका पीडामा निरन्तर मलम लगाउने कार्यमा संलग्न हुने प्रक्रिया मेलमिलाप हो । यो अवस्थामा पीडितको आत्मविश्वास बलियो पारिन्छ, पीडकको उद्देश्य बुझाइन्छ, समुदायलाई नजिक ल्याएर सद्भाव विकास गराइन्छ र न्याय प्राप्तिको बाटो देखाइन्छ । यससँगै आत्मविश्वास निर्माण गराउने, आपसी विश्वास पुनर्स्थापित गर्ने र पूर्वशत्रूको एकअर्काप्रतिको बुझाइ गहिर्‍याउने काम अत्यन्तै ठूलो चुनौती हो । तर, नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गराउने सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष पनि यही हो । मानिसमा विविधताबीच बस्ने, त्यसलाई बुझ्ने र त्यहीँ घुलमिल हुने उद्देश्य हुनुपर्छ । सम्बन्ध बलियो पार्ने कुरा मुख्य विषय हो । समायोजन र सद्भावपूर्ण समुदाय निर्माणका सम्पूर्ण प्रयास राहत र मेलमिलापका लक्ष्यबाट निर्देशित हुनुपर्छ ।

अवधारणात्मक रूपमा मेलमिलापलाई गलत बुझिए वा परिणाम (क्षमा देऊ र नबिर्स)को रूपमा मात्र प्रयोग गरिए, यो प्रक्रिया द्वन्द्वबाट प्रभावितको समस्या छेउ लगाएर अपराधीलाई उम्कन दिने अभ्यासमा सीमित हुन सक्छ । यद्यपि, मेलमिलापको महत्त्वपूर्ण पक्ष नै न्याय, राहत र सत्यलाई सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया हो । यो स्वस्फूर्त भएकोले यसलाई अर्कोमाथि लाद्न सकिँदैन । पीडित आफैंले

विगत स्वीकार्ने, सम्झने र त्यसबाट सिक्ने गर्छन् र सम्बन्ध पुनर्स्थापित गरी आफ्ना उद्देश्य विस्तार गर्छन् र भविष्यका लागि सुअवसर पनि भेट्छन् । त्यसर्थ, यो 'क्षमा देऊ तर नबिर्स' (फर्गिभ बट नट फर्गेट) (टुटु सन् १९९९) धारणासहित व्यक्तिमा आउने गहिरो परिवर्तनको प्रक्रिया हो । सारमा, मेलमिलाप भनेको दण्डहीनता स्थापित गर्ने प्रक्रिया पटक्कै होइन । मेलमिलाप त निरन्तर एवं दीर्घकालीन प्रक्रिया हो र शीघ्रातिशीघ्र (क्विक फिक्स) काम फत्ते गर्ने सोचाइले दीर्घकालीन शान्ति हासिल गराउन सक्दैनन् (टुटु सन् १९९९) । सम्बन्धहरू रूपान्तरण गर्ने स्वस्फूर्त प्रक्रिया भएकाले यसले कर्ता, पीडित र सामुदायिक सदस्यको विश्वास, मानसिकता, आकांक्षा र भावना माग गर्छ, जुन आफैंमा कष्टपूर्ण र पीडादायक छ (गाल्टुङ सन् २०००; ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३) । नकारात्मक भावना र पक्षपात मेट्न व्यक्ति (कुनै समयका शत्रू) तथा समुदायलाई संलग्न गराउनुपर्छ, त्यसैले पनि यो व्यापक र समावेशी प्रक्रिया हो ।

मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजन रणनीतिले घृणा, अविश्वास, अनिश्चय सम्बोधन गरी, सहरी–ग्रामीण र केन्द्र–परिधिबीचको असमानता कम गर्नुपर्छ । शान्ति–प्रक्रियाका अवरोधक (स्पोइलर्ज)हरूबाट यस प्रक्रियालाई जोगाउनुपर्छ, सुरक्षाको वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ, स्रोत दुरुपयोग रोक्नु पनि पर्छ । मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनका कार्य पहिचान गर्दा र प्राथमिकतामा पार्दा द्वन्द्व–दृष्टि (कन्फ्लिक्ट–लेन्स) प्रयोग गर्नुपर्छ । जनतादेखि जनतासम्मको संवाद व्यवस्था प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ र विखण्डनकारी अवधारणा पनि कम गर्नुपर्छ ।

मेलमिलाप र पुनर्समायोजन जटिल र लामो प्रक्रिया हो र यसका लागि सरकार, समाज र स्थानीय समाजको एकीकृत प्रयास जरुरी हुन्छ भन्ने थुप्रै अध्ययनहरू (क्रेइमर र अरू सन् २०००; युनिफेम सन् २००४; हेम्बर र केल्ली सन् २०००; स्पिच्ट र कार्लेइन सन् १९९८; सेन्ट्रो डि इस्टुडियोस् इन्टरनेस्नाल्स सन् १९९५; डिपार्टमेन्ट अफ फरेन अफेयर्स एन्ड इन्टरनेस्नल ट्रेड क्यानडा सन् १९९७; मोकालेबे सन् १९९९; ब्यारन सन् १९९६; हन्वाना सन् २००५; म्याककर्म्याक सन् २००३; पाल्मर सन् २००२; आदित्य र अरू सन् २००६)ले देखाएका छन् ।

त्यसैले यसलाई स्पष्ट रणनीति, उचित संस्थागत व्यवस्थापन र राजनीतिक–सामाजिक प्रतिबद्धता चाहिन्छ (उप्रेती सन् २००६बि, सन् २००७डी) ।

पुनर्समायोजनः पुनर्समायोजन जटिल खाले मनोवैज्ञानिक (जनताले गुजारिरहेका जीवनबाट साधारण अनि नयाँ जीवनमा पुनर्समायोजन गराउने मनोवैज्ञानिक बन्दोबस्तीको प्रक्रिया), सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक प्रक्रिया हो । यो प्रक्रियामा, गैरपरिचालित सैनिक वा पूर्वलडाकु, तिनका परिवार र द्वन्द्वप्रभावितले सक्रिय सदस्यको रूपमा आफ्नै वा नयाँ समुदायमा नागरिक जीवन सुरुआत गर्न थाल्छन् (उप्रेती सन् २००७डी) । यद्यपि, यो खण्डले सामाजिक र राजनीतिक पुनर्समायोजनसँग सरोकार राख्छ । पुनर्समायोजनको पहिलो खुड्किलो मेलमिलाप हो । समुचित मेलमिलापको बाटो नखोली पुनर्समायोजन हासिल गर्न निकै गाह्रो हुन्छ । मेलमिलापको रणनीतिक आधार निर्माण गर्ने प्रयास पनि भएका छन्, जसले पुनर्समायोजन हासिल गर्ने बाटो देखाउँछ ।

पुनर्समायोजनमा सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक तत्त्वहरू हुन्छन् । सामाजिक पुनर्समायोजन त्यस्तो प्रक्रिया हो, जसमा पूर्वलडाकु र तिनमाथि आश्रित, आन्तरिक रूपमा विस्थापितमा परेका र द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई स्थानीय समुदायले स्वीकार्छ । राजनीतिक पुनर्समायोजन यस्तो प्रक्रिया हो, जसमार्फत गैरपरिचालित सैनिक/लडाकु र द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति र समुदाय आ–आफ्ना क्षेत्रका राजनीतिक संगठनको संरचना र प्रक्रियामा सामेल हुन्छन् । यसैगरी आर्थिक समायोजन रोजगारी अवसर र बजार सीपसँग सम्बन्धित छ । यस खण्डमा आर्थिक समायोजनबारे उल्लेख गरिएको छैन किनकि यसलाई छुट्टै छलफल गरिनुपर्छ ।

युद्धरत पक्षसँग कसरी काम गर्ने र तिनलाई समाजको मूलधारमा ल्याएर सबै सरोकारवाला समावेश भएको राष्ट्रिय सेनामा कसरी समावेश गर्ने भन्ने आदि द्वन्द्वोत्तर अवस्थाका प्रमुख विषय हुन् । यसका लागि सुरक्षा व्यवस्थाको रूपान्तरण हुनुपर्छ, जसमा सबै कर्ता, तिनको भूमिका, दायित्व र कार्य समावेश हुन्छ । ती कर्ताले लोकतान्त्रिक मान्यता र सुशासनको समुचित सिद्धान्तअनुसार एकै ठाउँमा बसेर कार्य गर्छन्, जसले सुरक्षा खाका निर्माणमा योगदान पुऱ्याउँछ ।

परम्परागत स्तरमा, पुनर्समायोजन प्रक्रिया निःशस्त्रीकृत[११] तथा गैरपरिचालित[१२] बल र तिनको परिवारलाई सामाजिक–आर्थिक जीवनमा समायोजित गर्ने प्रक्रिया हो । पुनर्समायोजन भन्नाले पूर्वलडाकु र तिनको परिवारलाई स्थापित समुदायले ठाउँ दिने र सहअस्तित्वको भाव विकास गर्ने कुरा हो ।[१३] पूर्वलडाकु र द्वन्द्वप्रभावितले आफ्नो जीवनशैलीलगायत सामुदायिक सम्बन्धलाई पुनर्निर्माण गर्नुपर्छ र नागरिक जीवनमा सक्रियतापूर्वक सहभागी हुनुपर्छ । पुनर्समायोजन प्रक्रिया लामो र जटिल प्रक्रिया हो ।[१४] यसर्थ, यो पूर्वलडाकुको जीवनबाट सामान्य जीवनतर्फको जटिल र लामो आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक संक्रमणकालीन प्रक्रियाका साथै द्वन्द्वबाट प्रभावित द्वन्द्वको घाउबाट सामान्य जीवनतर्फ जाने प्रक्रिया पनि हो (आदित्य र अरू सन् २००६) । यसैले, सफल मेलमिलापमा राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र मनोवैज्ञानिक पुनर्समायोजन हुनैपर्छ (टुटु सन् १९९९; ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३) । द्वन्द्वप्रभावित (आन्तरिक रूपमा विस्थापित, पूर्वलडाकु र अन्य द्वन्द्वप्रभावित)को राजनीतिक सहभागितालाई समाजले सम्पूर्ण सामाजिक र राजनीतिक संरचना र संयन्त्रमा स्वीकार्छ, जसमार्फत प्रभावितले सामान्य जीवनयापन गर्न आफ्नो सम्बन्ध रूपान्तरण गर्न सक्छन् ।

मेलमिलाप र पुनर्समायोजनका लागि साधारण, छोटो वा तयारी उपायहरू उपलब्ध छैनन् । यो स्थानीय परिप्रेक्ष्य, सशस्त्र द्वन्द्वमा सामेल दलहरूको

---

११ द्वन्द्वोत्तर शान्ति–प्रक्रियाको समयमा हतियार संकलन, नियन्त्रण र नष्ट गर्ने प्रक्रिया निःशस्त्रीकरण हो ।

१२ सुरक्षा सेवाबाट बललाई मुक्ति दिने प्रक्रिया र परिणाम दुवै भएकोले गैरपरिचालन प्रक्रिया राजनीतिक हुन्छ । कुनै पनि व्यक्ति सेवाबाट गैरपरिचालित हुने र मुक्ति पाउने दुवै पक्ष राजनीतिक निर्णयमा आधारित हुन्छन् । गैरपरिचालन कार्यक्रममा सैनिकहरूलाई शिविरमा राख्ने, हतियार र उपकरण नष्ट गर्ने, तिनको सैन्य बर्दि परिवर्तन गराउने, प्रमाणीकृत हुने, औषधोपचार गर्ने, राहत दिने, प्रशिक्षणलगायत सहायताका अन्य स्वरूप उपलब्ध गराउने आदि प्रक्रिया समाहित हुन्छन् ।

१३ राजनीतिकर्मी, बौद्धिक वर्ग, अभियानकर्ता र विद्वानमा विद्रोहीका लागि मात्र समायोजन प्रक्रिया हुन्छ भन्ने विचार व्यापक छ । यद्यपि, यो प्रक्रिया हतियार त्यागेर आमजीवनमा जान चाहने राज्यका सुरक्षा फौज र विद्रोही पक्ष दुवैमा लागू हुन्छ ।

१४ हेर्नुहोस् इक्बाल रिजा, राष्ट्रसंघ शान्ति स्थापना मिसनका सहायक महासचिव (एसिस्टेन्ट जेनरल), ले डिमोबिलाइज्ड सोल्जर्स स्पिकः रिइन्टिग्रेसन एन्ड रिकन्सिलेसन इन निकारागुवा, एल साल्भाडोर, मोजाम्बिक, निकारागुवाः सेन्टर डी स्टुडियोस इन्टरनेसियोनाल्स, १९९५ पृ.४ मा राखेको विचार ।

प्रतिबद्धता र शान्ति–प्रक्रियालाई सहयोग गर्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको इच्छामा भर पर्छ । मेलमिलाप र पुनर्समायोजन बाह्य स्तरबाट लादिनु हुँदैन । बरु स्थानीय प्रयासबाट सुरु हुनुपर्छ । पुनर्स्थापना कार्यक्रमको खाकामा दातृ परियोजनाको अल्पकालीन संलग्नताले समस्या अझ बल्झाउँछ । त्यसले दीर्घकालीन पुनर्स्थापना हासिल गर्न पनि दिँदैन ।

समस्या समाधानको उपाय, घरेलु मेलमिलापको कार्यक्रम सुरु गर्नु हो, जुन जनतामा केन्द्रित हुन्छ र जनताकै अधीनमा रहन्छ । प्रत्येक समुदाय र समाजको आ–आफ्नै मेलमिलाप र पुनर्समायोजनको तरिका हुन्छ र त्यसलाई तिनीहरूले आफैं विकास पनि गर्न सक्छन् भन्ने ग्वाटेमाला, दक्षिण अफ्रिकाजस्ता युद्धग्रस्त मुलुकले सिकाएका पाठले बताउँछन् (आदित्य र अरू सन् २००६; हार्वेरी सन् २००४; टुटु सन् १९९९) । त्यसैले मेलमिलाप र पुनर्समायोजन प्रक्रिया परिप्रेक्ष्यअनुसार फरक हुन्छ । विगतको हिंसात्मक विरासतसँग जुझ्न सामूहिक प्रयास विकास गर्ने, वर्तमानका आवश्यकतासँग मिलेर काम गर्ने र आपसी दृष्टि, सामूहिक प्रयास र सुन्दर भविष्यका लागि व्यक्तिगत र सामूहिक प्रतिबद्धता निर्माणमा यसको विशेष जोड हुन्छ ।

विशेषतः द्वन्द्वग्रस्त समाजमा शान्तिपूर्ण सामाजिक व्यवस्था तयार गर्न मेलमिलाप र पुनर्समायोजन अन्योन्याश्रित हुन्छन् । ब्लुमफिल्ड, वार्न्स, हुसे (सन् २००४) जस्ता द्वन्द्व विश्लेषकको तर्क छ कि द्वन्द्वका सवालमा लोकतान्त्रिक मध्यमार्गले समाधान निकाल्छ भने मेलमिलाप र पुनर्समायोजनले मानिसबीचको सम्बन्धलाई सम्बोधन गर्छ । सफल पुनर्समायोजन प्रक्रियाका लागि विगतको हिंसाको विरासत सम्बोधन गर्ने, बिग्रिएका सम्बन्धहरू पुनर्निर्माण गर्ने, विगतका नकारात्मक प्रभावलाई सम्बोधन गर्ने प्रभावकारी संयन्त्र (कानुन, प्रक्रिया, संरचनागत व्यवस्थापन) र भविष्यका लागि साझा दृष्टिकोण विकास गर्ने काम जरुरी हुन्छन् । मेलमिलाप र पुनर्समायोजनले नयाँ द्वन्द्वको स्रोतको रूपमा विगतलाई प्रयोग गर्ने काम बन्द गर्नुपर्छ, हिंसाको चक्र तोड्नुपर्छ, शान्तिलाई बलियो बनाउनुपर्छ र नवस्थापित लोकतान्त्रिक संस्था र राजनीतिक प्रक्रियाहरूलाई बलियो पार्नुपर्छ ।

पुनर्समायोजनका बेला उत्पन्न हुने मतभेदहरू कम गर्न यस्तो मञ्च बनाइनुपर्छ, जहाँ विवादका सम्पूर्ण सवाल सजिलै राख्न सकियोस् । पूर्वलडाकु, सैनिक, आन्तरिक रूपमा विस्थापित र सम्बन्धित समुदायले भोगेका समस्या बाहिर आउनैपर्छ । यसले द्वन्द्व कसरी आइपऱ्यो भन्नेबारे साझा बुझाइ स्थापित गर्न सक्छ । यस्तो प्रक्रियाले समाजमा समावेशिता र सहिष्णुता विकास गर्न पनि मद्दत गर्न सक्छ । यो पक्ष स्वस्थ सामाजिक वातावरणको सूचक पनि हो र यसले गलत बुझाइको अन्त्य गरी मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्न सक्छ ।

पुनर्समायोजन प्रक्रिया द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र पुनर्भरण (सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना, राज्य संगठन निर्माण, कानुनी शासन पुनर्स्थापना, सामाजिक क्षेत्र सुधार, अर्थतन्त्र र वित्तीय संगठनलाई सुदृढ बनाउने र पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण गर्ने[१५])को समग्र प्रक्रियाको अभिन्न अंग हो । यो निरन्तरको जटिल प्रक्रिया हो, जसले न्यायको बाटो देखाउँछ । त्यसका लागि धैर्य, क्षमा र स्रोत आवश्यक हुन्छ ।

विश्वासको पुनर्निर्माणसँगै मेलमिलाप प्रक्रिया सुरु हुन्छ । यो भविष्यका लागि सुरक्षा र आत्मविश्वासको विम्ब पनि हो । विगतको ध्वंश फर्किने सम्भावना अनुभव गरे भने जनताले आफूलाई सुरक्षित महसुस गर्दैनन् र मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रक्रियामाथि विश्वास पनि गर्दैनन् । मानिसहरूलाई एउटै सूत्रमा बाँध्ने निश्चित तत्त्व प्रत्येक समाजमा हुन्छ । सञ्जाल तथा समाजलाई कार्यमूलक बनाउने नीति नियमका विविध संगठनात्मक पक्षहरूलाई सामाजिक पुँजी (सोसियल क्यापिटल) भनिन्छ (पुट्नाम सन् १९९३) । कोलेट्टा र अरू (सन् १९९६) तर्क गर्छन्, "सामाजिक पुँजी नागरिक समाजलाई एकत्रित गर्ने संगठनभन्दा पनि बेग्लै कुरा हो । यसमा संगठन, सञ्जाल र अलिखित मूल्य र मान्यताहरू पनि हुन्छन्" (पृ.७३) । समुदायलाई राम्ररी काम गर्न दिने क्षमता सामाजिक पुँजीले प्रदान गर्छ ।

मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनका लागि स्वस्थ सामाजिक

१५ हेर्नुहोस्ः गेर्ड जुन्ने र विलएम्जिन वर्कोरेनद्वारा सम्पादित 'कन्फ्लिक्ट एन्ड डिभेलपमन्टः मिटिङ न्यु च्यालेन्जेज' । दिल्लीः भिभा बुक्स प्राइभेट लिमिटेड ।

संगठनहरू जरुरी हुन्छन् । औपचारिक र अनौपचारिक संयन्त्रमार्फत जनताले आफैं शासित हुने र आफ्ना स्थानीय स्रोतमाथि शासन गर्ने नियमहरू बनाउँछन् । यसले सहचार्य सुनिश्चित गर्छ । सामाजिक पुँजीले स्थानीय जनताबीच प्रायः समन्यव गराउन मद्दत गर्छ । साथै यसले स्थानीय समूह र बाह्य पक्षबीच पनि सुमधुर सम्बन्ध स्थापित गराउन, मानव क्षमता बढाउन, डाहाको भाव, तनाव र विवाद त्याग्न पनि सहयोग पुर्‍याउँछ । यद्यपि, युद्धग्रस्त समाजमा सामाजिक पुँजीमा गम्भीर क्षति भएको हुन्छ । मेलमिलाप तथा सामाजिक र राजनीतिक पुनर्समायोजनलाई तन्दुरुस्त बनाउन त्यस्ता ध्वंशका अवशेषहरू मेट्नुपर्छ ।

द्वन्द्वप्रभावित र पूर्वलडाकु तथा तिनका परिवारलाई आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक जीवनमा संलग्न गराउने पुनर्समायोजन प्रक्रिया आपसी सम्मानबाहेक क्षतिपूर्ति प्याकेज (रकम वा अन्य सांकेतिक), प्रशिक्षण र आर्थिक उपार्जनका क्रियाकलापमा सामेल गराउने कुरामा भर पर्छ भन्ने पपुवा न्युगिनीमा युनिफेम (सन् २००४)को अध्ययनले देखाउँछ । द्वन्द्वबाट प्रभावितसँगको सहकार्यले सम्मान प्रवर्द्धन गर्नुका साथै सम्बन्धित समुदाय र द्वन्द्वप्रभावितबीच पुनः एकीकरण पनि गराउँछ । सोही अध्ययनले पुरुषको तुलनामा महिला द्वन्द्वप्रभावित मानिसलाई सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक पुनर्समायोजनमा अट्न अप्ठ्यारो हुने पनि देखाएको छ ।

द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको मेलमिलाप र पुनर्समायोजन रणनीतिमा उपयुक्त हुने पाँच वटा अन्तरसम्बन्धित बुँदा सहितका मेलमिलाप र पुनर्समायोजन प्रक्रिया हेम्बर र केल्ली (सन् २००४) ले सुझाएका छन् :

१. अन्तरनिर्भर र स्वच्छ समाजको साझा दृष्टि प्रदान गर्ने
२. विगत स्वीकार्ने तथा त्यससँग जुझ्ने
३. सकारात्मक सम्बन्ध निर्माण गर्ने
४. महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक तथा मनोवृत्ति परिवर्तन गर्ने, र
५. सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवर्तन गराउने ।

माथिका छलफलका आधारमा निम्न अवधारणात्मक आधार तयार पार्न सकिन्छ, जसले ध्वस्त समाजमा मेलमिलाप र सामाजिक राजनीतिक पुनर्समायोजनको

विश्लेषणात्मक खाका प्रदान गर्न सक्छ ।

शान्तिपूर्ण सहअस्तित्वका लागि विश्वासको वातावरण निर्माण गर्ने, सामाजिक तथा राजनीतिक संगठनमा पीडित तथा युद्धबाट बाँचेकाहरूलाई संलग्न गराउने, सत्य उजागर गर्ने, न्याय सुनिश्चित गर्ने, आपसी पहिचान र सम्मान स्थापना गर्ने, क्षतिपूर्ति तथा राहत वितरण गर्ने र समाजमा क्षति भएको सामाजिक पुँजी पुनर्निर्माण गर्ने काम सफल मेलमिलाप तथा सामाजिक राजनीतिक पुनर्समायोजन प्रक्रियाका पूर्वसर्त हुन् भन्ने विश्वभरिको अनुभव र त्यससँग सम्बन्धित अध्ययनले पनि देखाएका छन् ।

पुनर्बासः यो द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई भौतिक तथा मानसिक सहायतामार्फत नयाँ ठाउँमा स्थापित गराउने प्रक्रिया हो । पुनर्भरण त्यस्तो प्रक्रिया हो, जसले द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई सामान्य अवस्थामा ल्याउँछ र यसका लागि सामाजिक, मनावैज्ञानिक र वित्तीय सहायता जरुरी हुन्छ । पुनर्बास र पुनर्भरण (रिह्याबिलिटेसन एन्ड रिकभरी) दीर्घकालीन प्रक्रिया भएकाले यिनलाई विशेष ध्यान दिइनुपर्छ (उप्रेती सन् २००७डी) । पुनर्बासको प्राथमिक स्रोत र अन्तिम लाभग्राही पनि स्थानीय समुदाय नै हो । त्यसैले समुदायसँग सहकार्य गर्नु जरुरी हुन्छ, समुदायका लागि बाहिरबाट कार्यक्रम थोपर्ने होइन । स्वावलम्बी बन्न मानिसलाई मद्दत गरिनुपर्छ । समुदायको ‘वास्तविक आवश्यकता र प्राथमिकता’का कार्यक्रमहरूको विस्तार गरिनुपर्छ । यसका लागि समुदायसँग काम गर्ने शैली र व्यक्तिको मानसिकतामा विशेष परिवर्तन जरुरी छ । समुदायमा अपनत्वको भावना र पुनर्समायोजन परियोजनाप्रति जिम्मेवारी हुनुपर्छ ।

प्रायः सामाजिक पुनर्समायोजनको सफलता समायोजित हुनेको मानसिकता र समायोजित समुदायको अंश हुने लक्षित व्यक्तिको इच्छामा भर पर्छ । अझ, समायोजन गरिने जनताले सशस्त्र द्वन्द्वमा खेलेको ऐतिहासिक भूमिकाले पनि समाजको मेलमिलापको इच्छाको स्तर निर्धारण गर्छ ।

पूर्वलडाकुको विगतको दैनन्दिनी वरियताक्रमिक व्यवस्था, आदेश र नियन्त्रण (कमान्ड र कन्ट्रोल)अनुसार कडा र औपचारिक नियमकानुनबाट निर्देशित भएको हुन्छ । त्यसैले सशस्त्र द्वन्द्वको आघात र तनाव झेलेका यस्ता मानिसलाई मद्दत गर्ने र सल्लाह दिने कार्य पनि पुनर्समायोजनमा जरुरी हुन्छ । मनोवैज्ञानिक

पुनर्समायोजनले पूर्वलडाकु वा सेना, द्वन्द्वप्रभावित तथा सम्बन्धित समुदाय (होस्ट कम्युनिटी)को मानसिकता वा इच्छामा जोड दिन्छ ।

पुनर्निर्माणः यथार्थमा पुनर्निर्माण भन्नाले भौतिक पूर्वाधारको पुनर्स्थापना र पुनर्भरणको प्रक्रिया हो । यद्यपि, व्यापक अर्थमा पुनर्निर्माणमा द्वन्द्वप्रभावितले सामान्य जीवनयापन गर्न तिनले प्राप्त गर्ने सामाजिक, राजनीतिक, आध्यात्मिक, भौतिक र वित्तीय क्षमता पनि सामेल हुन्छ (उप्रेती सन् २००७ डी) । सशस्त्र द्वन्द्वका बेला समुदायबीच गम्भीर फाटो आएको थियो । द्वन्द्व सुरु हुनुअघि सामाजिक चरित्र (साझा पहिचान, सद्भाव, सामाजिक सञ्जाल, अन्तर वैयक्तिक सम्बन्ध, सम्मान, विश्वास आदि)मा व्यापक परिवर्तन आयो । अहिले नेपाली समुदायमा मेलमिलाप, सद्भाव तथा सहचार्यको भावना सुचारु गर्न संघर्ष भइरहेका छन् । त्यसर्थ राष्ट्रिय, स्थानीय सरकारसहित गैसस र राजनीतिक दलको प्राथमिकता सामुदायिक पुनर्निर्माण हुनुपर्छ ।

मेलमिलापको उत्तम उपाय विविध प्रतीक चिह्न, मञ्च तथा संयन्त्र निर्माण हुन सक्छ । त्यसले टुक्रिएका सामुदायिक सदस्यलाई जोड्ने काम गर्छ । राहत प्रवर्द्धन गर्नुका साथै सामूहिक कार्यका लागि मानिसलाई एक बनाउँछ । द्वन्द्वबाट प्रभावितको सम्झनामा शान्ति बाटिका, फूलबारी र सामुदायिक हलको स्थापना, विद्यालय निर्माण, सामुदायिक सेवा केन्द्र स्थापना, मारिएका मानिसको सम्झनामा मूर्ति खडा गर्ने, प्रतिष्ठान, छात्रवृत्ति, पुरस्कार स्थापना गर्ने, निश्चित सडक, सामुदायिक स्थललाई द्वन्द्वप्रभावितको नाम राखिदिने जस्ता कार्यले मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्न सक्छन् । मानिसहरूलाई एक ठाउँ ल्याएर आवधिक क्रियाकलाप आयोजना गर्ने र विच्छेदित समुदायलाई एक बनाउन मद्दत गर्ने कार्यले पनि पूर्वावस्थामा फर्काउन मद्दत गर्नेछ । यद्यपि, यसो गरिँदा सम्भावित विच्छेद र विवाद न्यूनीकरण गर्नेबारे सतर्क पनि हुनुपर्छ । आघात खेपेका मानिसलाई मद्दत गर्न सहजकर्ता तथा द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई प्रशिक्षित गराउन स्रोत बाँडफाँट गरिनुपर्छ ।

यसैगरी, सशस्त्र द्वन्द्वबाट ग्रस्त मानिसहरू दीर्घकालदेखि अस्वस्थ हुन्छन् र तिनलाई औषधोपचार, परामर्श, पुनर्बास र प्रशिक्षण चाहिन्छ । द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई व्यवस्थित पारिनुपर्ने कार्यले पनि गम्भीर महत्त्व राख्छ ।

मेलमिलाप र सामाजिक राजनीतिक पुनर्समायोजनलाई द्वन्द्वोत्तर विकास र राजनीतिक रूपान्तरणको राष्ट्रिय रणनीतिसँग जोड्न पनि जरुरी छ। विगतमा बनाइएका विभिन्न प्रतीकात्मक एकता, जस्तैः बाटाघाटा, सार्वजनिक ठाउँ, सालिक स्थापना, विकलांगको पुनर्बासजस्ता कार्य पनि प्रभावकारी ठहरिएका थिए। विगतको अनुभवबाट मेलमिलाप र पुनर्समायोजन रणनीतिले सिक्नु जरुरी हुन्छ।

सामाजिक-राजनीतिक मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका लक्षित समूह

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको उद्देश्यका लागि द्वन्द्वप्रभावित मानिसलाई निम्न समूहमा विभाजित गर्न सकिन्छः (अ) मारिएका जनताका परिवार, (आ) अपहरित जनता र तिनका परिवार, (इ) आन्तरिक रूपमा विस्थापित जनता र तिनका परिवार, (ई) बेपत्ता जनता र तिनका परिवार (ऊ) घाइते जनता र तिनका परिवार र सामान्य प्रभावित अन्य जनता। यसै गरी विभिन्न उमेर र लिंग समूह, जस्तैः बालबालिका, वृद्धवृद्धा तथा महिलालाई पनि विशेषखाले मेलमिलाप र पुनर्समायोजन जरुरी हुन्छ।

यो प्रक्रियाका प्रमुख कर्ताहरू पीडित, पीडक र द्वन्द्वरत पक्ष हुन्। अन्य प्रमुख कर्ता समुदाय, सरकार, सहायता संगठन (गैसस, न्यायिक, निजी वा सहायता नियोग) हुन्। यो प्रक्रियामा, सशस्त्र द्वन्द्वले केटाकेटी, महिला, वृद्धवृद्धा, विकलांग, विद्यार्थी, आन्तरिक रूपमा विस्थापितलाई कसरी प्रभाव पार्छ त्यो बुझ्नुपर्छ। जस्तैः सशस्त्र द्वन्द्वमा प्रायः महिलाहरूले यौनिक हिंसा खेप्नुपर्छ (आम बलात्कार, बाध्यकारी गर्भाधारण र विवाह, वेश्यावृत्ति वा यौनहिंसा), जसले सामाजिक उपेक्षा बढाउँछ।

यौनहिंसा खेपेका महिलालाई समाजमा समायोजित गराउँदा पीडक पहिचान गरी उसलाई दण्डित गर्नुपर्छ। यद्यपि, प्रायः आफू बलात्कृत भएको तथ्य महिलाहरूले सहजै व्यक्त गर्न सक्दैनन्। कोही महिला अगाडि आएर खुले पनि तिनीहरूमाथि नै सामाजिक कलंक थोपरिन्छ। यस्तो अवस्थामा, प्रशिक्षित महिला अनुसन्धानकर्ता र मनोविज्ञ तथा सामाजिक विश्लेषकसहित यस्तो घटनाको विशेष गोप्य व्यवस्थापन गरिनुपर्छ। समाजमा पुरुष र महिलाबीच विश्वासयोग्य

र सम्मानित सम्बन्ध निर्माण पनि सफल सामाजिक पुनर्समायोजनमा आवश्यक हुन्छ । त्यसैगरी पीडित पहिचान गर्ने र तिनलाई सशक्तीकरण गराउने र पीडक पहिचान गर्ने काम पनि मेलमिलाप र पुनर्समायोजनमा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण, मेलमिलाप र पुनर्समायोजनका लागि मोजाम्बिकलाई प्रायः नमुनाको रूपमा पेस गरिन्छ (डीएफआईडी सन् २००५) । त्यहाँ बहिष्कृत समूहहरूलाई सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक मूलधारमा ल्याएर विखण्डनको भावना पनि न्यूनीकरण गराइयो । त्यसैले मोजाम्बिकको सफलता सरकार, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको सामूहिक कार्यको प्रतिफल थियो ।

३.३.१० जनविश्वास तथा निराशाको व्यवस्थापन

संक्रमणको एउटा प्रमुख विशेषता नै जनताको उच्च आशा हो । त्यही आशा पूरा नहुँदा गहिरो निराशामा परिवर्तन हुन्छ । गृहयुद्ध अन्त्य हुनेबित्तिकै लामो समयदेखि प्रताडित जनताले विगतका सम्पूर्ण समस्याबाट उन्मुक्ति खोज्छन् । तिनले आफ्नो आशा पूरा गरिनुपर्ने ठान्छन्, आफ्ना आवाज सुनिनुपर्ने ठान्छन् र आफ्ना विचारको सम्मान भएको देख्न चाहन्छन् । राजनीतिक नेता र निर्णयकर्ताले त्यसप्रति सम्मान नगरे जनता निराश हुन्छन् र नेतृत्व वा शान्ति–प्रक्रियाविरुद्ध पनि खनिन सक्छन् । राजनीतिक नेतृत्वमाथिको विश्वासमा एकै पटक पहिरो गए नेताहरूलाई संक्रमण व्यवस्थापन गर्न र शान्ति–प्रक्रिया सफल पार्न निकै गाह्रो हुन्छ । त्यसैले, राजनीतिक नेता र निर्णय निर्माताका लागि जनताको आशासँग सहकार्य गर्न र निराशालाई समयमै सम्बोधन गर्न निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

यस्ता आशा सम्बोधन गर्ने एउटा स्थापित मान्यता भनेको तिनै जनतासँग संलग्न हुने, सम्भावना र सीमितताका कुरामा खुला छलफल गर्ने र निर्णय निर्माण प्रक्रियामा तिनलाई सहभागी बनाउने हो । नेपाली राजनीतिकर्मीले यो उपाय कहिल्यै प्रयोग गरेनन् । त्यसैले मधेसी, जनजाति, महिला र अल्पसंख्यक जनताबाट तिनले गम्भीर अप्ठ्यारो भोगिरहेका छन् । प्रत्येक निर्णयहरू निहित राजनीतिक वा व्यक्तिगत स्वार्थ वा दीर्घकालीन अकर्मण्यता (राजदूत,

विश्वविद्यालयका उपकुलपति नियुक्त लामो समयसम्म नगर्ने) अनुसार गरिए त्यसले संक्रमणलाई अप्ठ्यारोमा पार्छ र शान्ति–प्रक्रियामा भाँजो पनि हाल्छ ।

३.३.११ अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग

अन्तर्राष्ट्रिय सहायता वित्तीय स्रोतको रूपमा मात्र नभई नैतिक वा प्रतीकात्मक रूपमा पनि शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन हितकारी ठानिन्छन् । अर्कातिर, अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिको निर्णयमा भर परिरहनु पनि कष्टकर हुन्छ । त्यसैले सहायता र हस्तक्षेपबीच सन्तुलन कायम गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । राजनीतिक संकट, सशस्त्र द्वन्द्व वा गृहयुद्ध भोगेका मुलुकका आन्तरिक सरोकारमा प्रत्यक्ष हस्तक्षेप गर्नु अन्तर्राष्ट्रिय समुदायका लागि नौलो कुरा होइन । उनीहरूसँग राम्रो सम्बन्ध राख्ने र आन्तरिक सरोकारमा हस्तक्षेप गर्नबाट उनीहरूलाई टाढै राख्ने काम राजनीतिक नेतृत्वको हो ।

नेपाली सवालमा राजनीतिक नेताहरू बाह्य राजनीतिक शक्तिमाथि अत्यन्तै विश्वस्त छन् । जब अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिकेन्द्रबाट सानातिना व्यक्तिगत फाइदा (जस्तैः आफ्ना सन्तानलाई छात्रवृत्ति दिलाउन, अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमण गर्न वा उपहार स्वीकार गर्न)मा नेताहरू लालयित हुन्छन्, तब उनीहरूप्रति जनताको विश्वास पूरै गुम्छ ।

३.३.१२ पूर्वमाओवादी लडाकुको व्यवस्थापन

नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच सेना तथा हतियार व्यवस्थापनबारे सहमति र राष्ट्रसंघको स्वीकृतिमा पूर्वलडाकु, बाल सेना र सम्बन्धित अन्य मानिसको पुनर्समायोजनको व्यवस्था उल्लेख छ । सहमतिको दफा १.१ ले स्पष्ट उल्लेख गरेको छ, “१८ वर्षभन्दा कम उमेर भएका बालबालिकालाई दुवै पक्षले सैन्य शक्तिमा प्रयोग नगर्न सहमत छन् । प्रभावित बालबालिकाको तुरुन्तै उद्धार गरी तिनको पुनर्स्थापनाका लागि आवश्यक कदम चालिनेछ ।”

दफा ४.१.३ ‘माओवादी सैन्य लडाकुको शिविरमा प्रमाणीकरण’ले उल्लेख गर्छः

> सबै माओवादी सेना प्रमुख शिविर क्षेत्रमा प्रमाणीकृत हुनेछन्... शिविरमा समुचित तरिकाले प्रमाणीकृत माओवादी सेना सम्भावित समायोजनका लागि योग्य ठहर

> हुनेछन् । सुरक्षा फौजमा समायोजित हुन योग्यहरूबारेको व्यवस्था विस्तृत शान्ति–सम्झौताबमोजिमको विशेष समितिले निर्धारण गर्नेछ । यो समायोजन प्रक्रिया दलहरूबीचको सहमतिअनुसार निर्धारण गरिनेछ । प्रमाणीकृत लडाकुहरू १२ जेठ २०४५ पछि जन्मिएको पाइए उनीहरू स्वतः अयोग्य हुनेछन्... अयोग्य माओवादी लडाकुले सम्पूर्ण हतियार, पोसाक र अन्य खाले सैन्य सामग्री बुझाउनेछन् र दलहरूसँगको छलफलअनुसार राष्ट्रसंघको अनुगमन नहुँदासम्म तिनीहरू शिविरमा फर्कने छैनन् । इच्छाअनुसार मुक्त भएका लडाकुको सहायता प्याकेज दलहरूद्वारा निर्णय गरेअनुसार हुनेछ । माओवादी सेनाका लडाकुहरूको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापना अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले विशेष समिति बनाएर काम गर्नेछ ।

सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचनाका लागि विस्तृत योजना पनि छैनन् । निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन तथा सुरक्षा क्षेत्र सुधारका कार्यक्रमलाई निकै संकुचित तरिकाले व्याख्या गरिएको छ । त्यसैले सहमतिमा हस्ताक्षर गरेरमात्र शान्ति–प्रक्रिया सफल हुँदैन । सम्पूर्ण सम्बन्धित क्षेत्रबाट पूर्ण प्रतिबद्धता हुनु पनि पूर्वसर्त हो, जुन अहिलेको ठूलो लक्ष्य पनि हो । अन्तरिम संविधानको 'प्रस्तावना'ले पनि मेलमिलाप र पुनर्समायोजनका लागि विस्तृत ढाँचा प्रदान गर्छ । यसका केही धाराले भन्छन् :

> ..."प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणालगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै", "नेपाली जनताको आफ्नो लागि आफैं संविधान बनाउन पाउने र भयमुक्त वातावरणमा संविधानसभाको स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने आधारभूत अधिकारको प्रत्याभूति गर्दै", "लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक–सामाजिक परिवर्तन तथा देशको सार्वभौमिकता अखण्डता, स्वतन्त्रता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै..."

यसैगरी संविधानको भाग ४ ले 'राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू'बारे उल्लेख गरेको छ । यसमा भएको व्यवस्था मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका आधार हुन् । अन्य थुप्रै प्रासंगिक धारामध्ये, धारा ३३ (राज्यको दायित्व), ३४ (राज्यको निर्देशक सिद्धान्त) र ३५ (राज्यका नीतिहरू) महत्त्वपूर्ण छन् ।

यद्यपि, केही आधारभूत सवाल सम्बोधनमा अन्तरिम संविधान आफैं तनावको

स्रोत बन्यो । विवादित केही सवालहरू निम्न हुन् : निर्वाचन प्रणाली (प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट पहिलो हुनेले जित्नेको आधारमा उम्मेदवार निर्वाचित हुने र सम्पूर्ण मुलुकलाई एउटै क्षेत्र मानेर समानुपातिक निर्वाचन पद्धति अपनाउने), राज्य संरचनामा जातीय समुदाय तथा लैंगिक समावेशिताको प्रतिनिधित्व, राज्य पुनर्संरचना आदि । यी सवालले तराई–मधेसमा आन्दोलन मच्चाए । जातीय समूह, महिला तथा अल्पसंख्यकबाट यसको कडा विरोध भयो । त्यसैले अन्तरिम संविधान जारी भएपछि संक्रमण अझ जटिल भयो ।

नेपालमा भइरहेको शान्ति–प्रक्रियाबारेको मूल्यांकन गर्दै सन् २००७ जुलाईमा राष्ट्रसंघ महासचिव बान कि मुनले “शान्ति–प्रक्रिया सही बाटोमै भए पनि शान्ति र स्थायित्व प्रदान गर्न राष्ट्रिय राजनीतिक दृश्य अझ जटिल भइरहेको छ । शान्ति–प्रक्रियालाई दीर्घकालीन बनाउन बनाउन नयाँ तथा विस्तारित प्रयास गर्नुपर्नेछ भन्ने धारणा राखे ।”

शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउने राजनीतिक दलका नेताको सुगा रटानको बाबजुद शान्ति–सम्झौतामा सहमति भएका थुप्रै कार्यसूचीहरू (जस्तैः राज्य पुनर्संरचना, जनताको नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अधिकार, आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएकाको सवाल सम्बोधन, सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना) को यथेष्ट सम्बोधन भएको छैन । सुरक्षा अवस्था अझ खराब भइरहेको छ । यस्तो संक्रमणमा विभिन्न सशस्त्र समूहहरूले अझ जटिलता थपिरहेका छन् ।

३.३.१३ राजनीतिक संक्रमणको व्यवस्थापन

चित्र ३.२: संक्रमणको व्यवस्थापनका लागि संरचनागत व्यवस्थापन

चित्र ३.३: संक्रमणको व्यवस्थापनका संरचनागत चुनौती

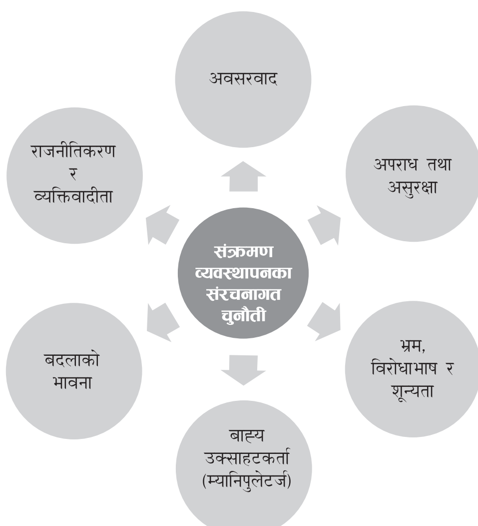

३.४ संक्रमणको व्यवस्थापन र शान्ति–प्रक्रिया सफल बनाउन आवश्यक संरचना

शान्ति तथा स्थायित्व हासिल गर्न समुचित संरचना जरुरी हुन्छ। ५० वटाभन्दा धेरै युद्धग्रस्त मुलुकको अनुभव हेर्दा शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन निम्न संरचना बनाउन जरुरी देखिन्छ :

३.४.१ राष्ट्रिय शान्ति आयोग

शक्तिशाली र स्रोत सम्पन्न तथा संवैधानिक व्यवस्था भएको राष्ट्रिय शान्ति आयोग आवश्यक छ। त्यसको व्यवस्थापन संसदीय समितिद्वारा सुनुवाइ र प्रतिस्पर्धामार्फत दक्ष समूह छनोट गरी गरिनुपर्छ। शान्ति–प्रक्रियाबारे सम्पूर्ण काम गर्ने सर्वोच्च निकाय यही आयोग हुनुपर्छ। शान्ति–प्रक्रियामा विज्ञ ठहर भएकाहरू आयोगमा आबद्ध हुनुपर्छ। आयोगले आवश्यक अनुभव, ज्ञान र स्रोत पनि प्रयोग गर्नुपर्छ। यसले विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा उल्लेख भएका व्यवस्था कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्न शान्ति सम्मेलन वा गोलमेच सम्मेलन वा छलफल आयोजना गर्नुपर्छ।

आयोगले सम्बन्धित जनताका सवाल अभिलेखीकरण गर्नुपर्छ। राष्ट्रियस्तरमा बहस गराउन आवश्यक व्यवस्थापन पनि गर्नुपर्छ। सहमति भएका व्यवस्था कार्यान्वयन गराउन समुचित संरचनाको पनि खोजी गर्नुपर्छ। राष्ट्रिय शान्ति आयोगले सरकारी विभाग, मन्त्रालय, नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग शान्तिका लागि सहकार्य गर्नुपर्छ। शान्ति–प्रक्रियामा देखिन सक्ने समस्या समाधान गर्ने, विवाद र अस्पष्ट सवालको समाधान निकाल्ने र सहमति भएका व्यवस्था तत्कालै कार्यान्वयन गर्ने यसका काम हुन सक्छन्। यसले सरकार, राजनीतिक दल र नागरिक समाजसँग नजिक रहेर काम गर्नुपर्छ।

३.४.२ शान्ति सचिवालय

राष्ट्रिय शान्ति आयोगलाई सहयोग गर्न बलियो शान्ति सचिवालय स्थापना हुनुपर्छ। यसको कार्य शान्ति आयोगलाई सचिवालय सेवा प्रदान गर्ने र शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन विभिन्न समयमा भएका सहमति तथा

सम्झौताका व्यवस्था कार्यान्वियन गराउने हो । शान्ति सचिवालयका प्रमुखले राष्ट्रिय शान्ति आयोगको सदस्य सचिवको रूपमा काम गर्नुपर्छ। राष्ट्रिय शान्ति आयोगमा कार्यरत अधिकारीहरूले सचिवालयमा हासिल गरेका ज्ञान र सीप शान्ति-प्रक्रियामा प्रयोग भएको छ भन्ने सुनिश्चित गराउन कम्तीमा एक वर्ष उनीहरूको सरुवा गरिनु हुँदैन । यसको कार्यकारी जिम्मेवारी हुनुपर्छ । शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले यो कार्यका लागि धेरै मद्दत गर्न सक्छ ।

३.४.३ अनुसन्धान तथा स्रोत केन्द्र

नेपालका लागि सशस्त्र द्वन्द्व र शान्ति-प्रक्रिया नयाँ हो। तर, विश्वमा थुप्रै त्यस्ता मुलुकहरू छन्, जसले दशकौं दशकसम्म सशस्त्र द्वन्द्व झेलिसकेका छन् । द्वन्द्व व्यवस्थापन तथा शान्ति-प्रक्रियामा तिनीहरूसँग महत्त्वपूर्ण र प्रभावकारी सैद्धान्तिक तथा वास्तविक अनुभव, ज्ञान र सीप छ। त्यस्ता अनुभव, ज्ञान र सीपलाई नेपालले सही प्रयोग गर्नुपर्छ। त्यस्तो प्रयोग अनुसन्धान, विश्लेषण र तुलनात्मक अध्ययनमार्फत हासिल गर्न सकिन्छ। नेपालसँग द्वन्द्व रूपान्तरण, शान्ति वार्ता, युद्ध र सुरक्षासम्बन्धी सन्दर्भ सामग्री, अभिलेखमा आधारित स्रोतको अभाव छ । त्यसैले अनुसन्धान तथा स्रोत केन्द्र स्थापना महत्त्वपूर्ण भएको छ । यसले राष्ट्रिय शान्ति आयोग र अन्य कर्ताको विशेष नियोगका रूपमा काम गर्छ ।

३.४.४ विभिन्न प्राविधिक समिति र कार्य टोली

सफल शान्ति-प्रक्रियाका लागि सीप, ज्ञान, सूचना, समुचित प्रक्रिया जरुरी हुन्छ। यी कार्य प्राविधिक विज्ञबाट आउन सक्छन्। त्यसैले शान्ति-प्रक्रियालाई सहयोग गर्न शान्ति आयोगमा 'प्रक्रिया व्यवस्थापन', 'वार्ता', 'मेलमिलाप', ' अनुसन्धान', 'महासंघ निर्माण', 'मनोवैज्ञानिक-सामाजिक परामर्श'जस्ता महत्त्वपूर्ण क्षेत्रमा प्राविधिक विज्ञको बलियो समूह हुनुपर्छ। शान्ति-प्रक्रियालाई सफल बनाउन सवालविशेष कार्य टोली बनाउनु पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ। त्यसले भूमिसुधार, राज्य पुनर्संरचना, क्षतिपूर्ति प्याकेज विकास आदिमा काम गर्न सक्छ। यस्ता संरचना आफैमा अस्थायी हुन्छन् तर युद्धदेखि शान्तिसम्मको संक्रमणमा अत्यावश्यक मानिन्छन् ।

३.४.५ शान्ति–प्रक्रिया अनुगमन समिति

शान्ति–प्रक्रिया भाँडिने प्रमुखमध्येको एउटा कारण स्वायत्त, स्वतन्त्र, दक्ष 'शान्ति–प्रक्रिया अनुगमन समिति'को अभाव हो । शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन सहमतिमा हस्ताक्षर भएरमात्रै हुँदैन, त्यसको गतिलो कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र चाहिन्छ । सो समितिले 'युद्धविराम सहमति', 'युद्धविराम आचारसंहिता'लगायत दुई पक्षबीच भएका सम्पूर्ण सहमतिहरूको अनुगमन गर्नुपर्छ । विस्तृत शान्ति–सम्झौता कार्यान्वयनको अनुगमन गर्न उच्चस्तरीय संयन्त्र जरुरी हुन्छ, जसले शान्ति–सम्झौता कार्यान्वयन गर्दाका जुनसुकै अप्ठ्यारा सम्बोधन गर्न सक्छ । यो संयन्त्र तीन प्रमुख कर्ता (नागरिक समाज, सरकार र राजनीतिक दल)ले प्रतिनिधित्व गरी अनमिन, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, स्थानीय मानवअधिकार तथा नागरिक समाजसँग काम गर्नुपर्छ ।

द्वन्द्वोत्तर स्थायित्व उचित अनुगमन र सहकार्यमा भर पर्छ । त्यसैले सरकारले मानव स्रोतको विकास गरी शान्तिसम्बन्धी क्रियाकलापको अनुगमन गर्न र त्यसमा सहयोग गर्न आवश्यक वित्तीय स्रोतको बाँडफाँट गर्नुपर्छ । द्वन्द्वोत्तर शान्ति लाभांशमा अभिजात वर्गले कब्जा गर्न सक्छन्, त्यसबारे सधैं सचेत हुनुपर्छ । युवा, बालबालिका, यौनिक हिंसा भोगेका महिला तथा द्वन्द्वको कारण घरपरिवार छाड्नुपरेका जस्ता विशेष समूहको समस्या सम्बोधन गर्न द्वन्द्वोत्तर क्रियाकलाप अनुगमनमा विशेष ध्यान पुग्नुपर्छ । क्षतिपूर्ति प्याकेजले अपांग, घाइते र अन्यको विशेष आवश्यकता सम्बोधन गरेको छ/छैन, त्यसबारे पनि अनुगमन हुनुपर्छ ।

३.४.६ राजनीतिक दलबीच 'द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माण एकाइ'

राजनीतिक दलले आफ्नो दलीय संरचनाअन्तर्गत द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माण एकाइ गठन गरी आफ्नो क्षमता निर्माण गर्नुपर्छ । त्यस्ता एकाइले द्वन्द्व अनुगमन गर्ने, राष्ट्रिय शान्ति आयोग, शान्ति सचिवालय, शान्ति–प्रक्रिया अनुगमन समिति, माओवादी, सरकार, सेना, नागरिक समाज, कूटनीतिक आयोग र द्वन्द्व सरोकारका अन्य पक्षसँग छलफल गर्नुपर्छ ।

३.४.७ सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग

एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले लाखौं नेपाली जनतालाई पिरोल्यो । हत्या, जबर्जस्ती, घरनिकाला, अपहरण, यातनाजस्ता क्रियाकलापले उनीहरू प्रताडित भए। थुप्रै मानिस घरवारविहीन भए, आन्तरिक रूपमा विस्थापित भए, बलात्कृत भए र तिनको सम्पत्ति पनि ध्वस्त भयो । पीडित तथा द्वन्द्वबाट बाँचेकाहरू असन्तुष्ट र निराश छन् । आफ्नो अवमूल्यन भएकाले बदलाको भावना साँचिरहेका छन् । केही त सामाजिक अपराध र हिंसामा पनि लागिरहेका छन् । त्यसैले तिनलाई न्याय दिने (व्यक्तिगत रूपमा दण्डित गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय वा आन्तरिक अदालतमार्फत, मिश्रित अदालत (हाइब्रिड कोर्ट)मार्फत, साक्षी संरक्षण (विटनेस प्रोटेक्सन) र परीक्षण निगरानी (ट्रायल मनिटरिङ) आदिमार्फत मनोवैज्ञानिक क्षतिपूर्ति दिने र मेलमिलाप गराउने क्रियाकलाप अत्यन्तै आवश्यक छ । त्यसले तिनमा आशा जगाउँछ, आफ्नो सामान्य जीवनमा फर्कन सिकाएर रचनात्मक हुने बाटो देखाउँछ ।

विशेष विशेषज्ञता भएको छुट्टै संस्था जरुरी हुन्छ । त्यसलाई सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग चाहिन्छ । विशेष सवालमा काम गर्न सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगभित्र विभिन्न समितिहरू हुनुपर्छ । नेपाल सरकारले सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको मस्यौदा प्रस्ताव तयार गरेको थियो । यसका केही व्यवस्थाले सत्य तथा मेलमिलापको सारलाई अवमूल्यन गर्न सक्ने भएकोले त्यसबारे प्रश्न पनि उठे । मानवअधिकारवादी समुदायले उठाएका सवाल सम्बोधन गर्न सरकारले सो प्रस्तावबारे पुनर्विचार गर्नुपर्छ । अनि मात्र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग स्थापना गर्नुपर्छ । सो आयोगको प्रमुख कार्य सत्य उजागर गर्ने, द्वन्द्वप्रभावितलाई मनावैज्ञानिक पुनर्बास गराउने र न्याय तथा मेलमिलाप सुनिश्चित गर्ने हो । सत्य उजागर भइसकेपछि दण्ड या माफी दिने कार्य परिस्थिति र सन्दर्भ हेरिकन गरिन्छ ।

माफी (एम्नेस्टी) पनि राहत प्रक्रियाको खण्ड हो । सशस्त्र द्वन्द्वको भावनात्मक तथा मनोवैज्ञानिक घाउबाट छुट्कारा पाउने प्रक्रिया नै राहत हो । यो हिंसाको तीव्रता, समय र स्तर (हिंसा जति धेरै समय रहन्छ, राहत दिन उति नै गाह्रो हुन्छ), समाजको श्रेणी, स्थायित्व, समुदायको विगतको संस्कृति र संक्रमणकालीन

र नयाँ सरकारको प्रतिबद्धता तथा इच्छामा भर पर्छ । परिवारका सदस्य मारिएकाको पीडा, अपराधको भावना, घृणा कम गर्न, शोषण र यातना दिइएका, बलात्कृत, अपहरित, घरवारविहीन गराइएका, जबर्जस्ती गराइएकालाई राहत प्रदान गर्न समय लाग्छ ।

सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग तथ्य पुष्टि गर्न र सत्य उजागरमा केन्द्रित हुनुपर्छ, अपराधीलाई दण्ड दिन लगाउने र आवश्यक ठाउँमा क्षमा गराउन सहजीकरण गरिदिने कार्य गर्नुपर्छ । द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई न्याय दिन अपराधीलाई सजाय दिने संयन्त्र र राष्ट्रिय अदालत स्थापना गर्न सकिन्छ । न्याय प्रदान गर्न देशभित्रैको अदालतले इच्छा नदेखाए वा नसके मिश्रित पद्धतिको अदालती बन्दोबस्त आवश्यक हुन सक्छ । सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई न्याय दिलाउन दोषीलाई दण्ड दिइँदा उचित अनुसन्धान गरी आन्तरिक रूपमै दण्डित गर्नुपर्छ ।

बेपत्ता छानबिन आयोग

द्वन्द्वको बेला एक हजारभन्दा धेरै व्यक्ति बेपत्ता पारिए । बेपत्ता पारिएका ती व्यक्तिबारे अनुसन्धान भए शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन सकिन्छ । यो शान्ति–प्रक्रियाको सफलताका लागि पूर्वसर्त पनि हो । यसका लागि विशेष ज्ञान, सीप र प्रतिबद्धता चाहिन्छ । एउटा यस्तो संस्था चाहिन्छ, जो अनुसन्धानका लागि पूर्ण जिम्मेवार होस् र सत्य–तथ्य आमजनतामाझ ल्याओस् । यसले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, नागरिक समाज नेतृत्वका मानवअधिकारवादी संगठन, राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार आयुक्तको कार्यालय र राष्ट्रिय शान्ति आयोगसँग सहकार्य गर्नुपर्छ ।

क्षतिपूर्ति समिति

सफल शान्ति–प्रक्रियाको आधारभूत तत्त्व क्षतिपूर्ति हो । यसले अगाडि बढ्न भौतिक र मनोवैज्ञानिक आधार प्रदान गर्छ । क्षतिपूर्ति प्याकेजमा पुनर्बास, क्षतिपूर्ति, फिर्ती, स्मारक वा स्तम्भ निर्माण, गल्ती गरेकालाई सार्वजनिक रूपमा माफी माग्न लगाउने र दण्डित गर्नेजस्ता पक्ष हुनुपर्छ । द्वन्द्वबाट प्रभावितका

लागि क्षतिपूर्ति पारदर्शी र सहज तरिकाअनुसार स्थानीय समावेशी संयन्त्रमार्फत बाँडफाँट हुने कुरा सरकारले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । क्षतिपूर्ति रकममार्फत हुन सक्छ र सांकेतिक प्रवृत्तिको हुन सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीयताका कानुन (जेनेभा सम्मेलन, आईसीसी रोम विधान आदि)ले क्षतिपूर्तिलाई मेलमिलाप र पुनर्समायोजनको एउटा माध्यम मानेको छ ।

स्थानीय स्तरका प्रयासले जनअधिकार पुनर्स्थापना, सशस्त्र द्वन्द्व सुरु भएदेखि कब्जा भएका सम्पत्ति फिर्ता तथा पुनर्स्थापनाका कार्यक्रममा ध्यान दिनुपर्छ । भौतिक र मानसिक स्वास्थ्य पुनर्स्थापना तथा औषधोपचार र मनोवैज्ञानिक हेरविचार अनि कानुनी एवं सामाजिक सेवा पनि स्थानीय स्तरमा दिइने क्षतिपूर्ति प्याकेजका अभिन्न अंग हुनुपर्छ। द्वन्द्वप्रभावितको पूर्ण तथ्यांक उपलब्ध भएपछि मात्र राहत तथा क्षतिपूर्ति प्याकेज प्रभावकारी हुन्छ ।

क्षतिपूर्ति र राहत स्रोत दुरुपयोग वा राजनीतीकरण हुने सम्भावित क्षेत्रमध्येको एक हो किनकि यसमा ठूलो मात्रामा स्रोत रहन्छ । त्यसैले स्पष्ट कानुनी र अनुगमन संयन्त्र आवश्यक हुन्छ, जुन द्वन्द्वबाट प्रभावित, नागरिक समाज, राजनीतिक दल वा सरकारी अधिकारीलाई प्रतिनिधित्व गराई पूरा गरिनुपर्छ । तदर्थ आधारमा नभई सोही संयन्त्रले क्षतिपूर्ति प्याकेजबारे निर्णय गर्नुपर्छ ।

द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई आवश्यक सेवा प्रदान तथा सहयोगमा केन्द्रित हुँदै तिनको सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने, तिनीहरू पहिले बसेको समुदायमा वा घर फिर्न सहयोग गर्ने क्षतिपूर्तिको यो प्याकेजलाई द्रुत गतिमा लैजानुपर्छ। मेलमिलाप तथा सामाजिक पुनर्समायोजनका लागि क्षतिपूर्तिको विशेष प्याकेजमा सहजीकरण गर्न परिवार तथा इष्टमित्रबाट छुट्याइएका बालबालिकालाई एकीकरण गराउने, खाद्य पदार्थ तथा बसोबास, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीको व्यवस्था गर्नेजस्ता कार्य पहिचान गर्नुपर्छ। द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसको वर्गीकरणबमोजिम क्षतिपूर्ति प्याकेज विकास गरिनुपर्छ ।

द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई दिइने क्षतिपूर्ति द्वन्द्वोत्तर सामाजिक विकास र राजनीतिक तथा सामाजिक रूपान्तरणको रणनीति सँगसँगै जाने कुरा सरकारले सुनिश्चित गर्नुपर्छ । विशेषतः पूर्वलडाकुलाई ‘तिनले मच्चाएको हिंसाका लागि

पुरस्कार' दिइएको सोचाइ सम्बन्धित समुदायले लिने र स्थानीय समुदाय क्षतिपूर्ति प्याकेजबाट बहिष्करणमा पर्ने जोखिम हुन्छ। सम्बन्धित समुदायबाट रोष व्यक्त हुन सक्ने पनि उत्तिकै सम्भावना हुन्छ। त्यसैले संवाद र सचेतना कार्यक्रम पहिल्यै गरेर स्थानीयस्तरमा अनुगमन र समन्वय संयन्त्र बनाई रक्षात्मक उपाय लिन जरुरी छ। प्रापक समुदायलाई पुनर्समायोजन प्याकेजको उद्देश्य र प्रक्रिया, सम्भावित असरबारे पहिल्यै जानकारी गराइनैपर्छ। साथै उनीहरूबाट सल्लाह सुझाव पनि लिइनुपर्छ।

समन्वय र अनुगमनका लागि समुचित स्थानीय शान्ति समिति हुन सक्छ। स्थानीय अनुगमन र संयन्त्र समिति पत्रकार, वकिल, नागरिक समाजका नेता र राजनीतिक दलको स्थानीय अंग र सरकारी प्रतिनिधि सामेल भएको हुनुपर्छ, जसले पुनर्समायोजन तथा मेलमिलाप प्रक्रियालाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन सक्छन्।

दण्डहीनता अन्त्य गर्न शिक्षा तथा जनचेतना कार्यक्रम

समाजलाई अगाडि बढाउन गृहस्तरदेखि राष्ट्रिय स्तरसम्मै व्यापक स्तरमा शिक्षा तथा सचेतना कार्यक्रम जरुरी हुन्छ। यसका लागि विशेष सूची, प्रक्रिया र क्रियाकलाप जरुरी हुन्छ, त्यसैले विशेष नियोग पनि जरुरी हुन्छ। समाजलाई राहत दिन र सत्य तथा मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्न यसले सञ्चार माध्यम, शैक्षिक र गैरशैक्षिक क्षेत्र तथा नागरिक समाजसँग समन्वय गर्नुपर्छ।

विस्थापन व्यवस्थापन समिति

सशस्त्र द्वन्द्व र यसको व्यवस्थापनको विश्वव्यापी अनुभवले देखाउँछन् कि आन्तरिक विस्थापन र बाध्यकारी बसाइँसराइ द्वन्द्वसिर्जित एउटा प्रमुख समस्या हो र विस्थापनका सवाल सम्बोधन नगरिकन द्वन्द्वलाई सम्बोधन गर्नु सम्भव पनि छैन। विस्थापनलाई नेपालमा निकै राजनीतीकरण गरिएको छ। शक्ति केन्द्र नजिक भएका, राजनीतिक रूपमा कुनै पार्टी आबद्ध भएका तथा शक्तिशाली राजनीतिज्ञको नजिक भएकाहरूलाई मात्र आर्थिक लाभ वितरण गरिन्छ। पहुँचविहीन विस्थापितले राज्यबाट कुनै फाइदा पाइरहेका छैनन्।

विस्थापनका सवालमा काम गर्ने अहिलेको अवधारणाले समस्याको वास्तविक समाधान दिन सक्दैन। यसले शान्ति–प्रक्रियामा पनि केही पनि योगदान पुऱ्याउन सक्दैन । त्यसैले द्वन्द्व सिर्जित विस्थापन र बाध्यकारी बसाइँसराइका सम्पूर्ण सवालमा काम गर्न विशेष नियोग जरुरी हुन्छ।

३.४.८ दातृनिकाय शान्ति सहायता समूह

विश्वभरिको अनुभवको आधारमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय नै द्वन्द्वग्रस्त मुलुकका प्रमुख बाह्य शक्ति छन्। द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति–प्रक्रियामा उनीहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सामेल हुन्छन्। यद्यपि, निश्चित सवालमा आफ्नै अवधारणा, रणनीतिक स्वार्थ, प्रतिबद्धता वा विशेषताका कारण तिनले समन्वय र प्रतिस्पर्धा दुवै गर्दैनन्। सम्बन्धित मुलुकका लागि यो प्रत्युत्पादक ठहरिन्छ (आदित्य र अरू सन् २००६)।

नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति र क्रियाशील लोकतन्त्र भएको देख्न चाहने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले 'दातृनिकाय शान्ति सहायता समूह' गठन गर्नुपर्छ । यो समूहले द्वन्द्व चर्काइरहेका वा हिंसा मच्चाइरहेका (हतियारमार्फत) समूह र द्वन्द्व–उद्यत पक्षको निगरानी गर्नुपर्छ। संयन्त्रले आफ्ना क्रियाकलापमा समन्वय गर्नुपर्छ, आफ्नो काम अन्य निकायसँग नदोहोरिने गरी विशिष्टता निर्माण गर्नुपर्छ र आफ्नै आचारसंहिता निर्माण गरी त्यसको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । राष्ट्रिय शान्ति आयोगजस्ता शान्ति संरचनासँग सहकार्य गर्ने, द्वन्द्वप्रभावित मानिस, गरिब, उपेक्षित सामाजिक बहिष्करणमा परेका र तल्ला वर्गका जनतालाई मिल्ने शान्तिको लाभांश सुनिश्चित गर्ने कार्यमा सहयोग गर्नुपर्छ । अझ पारदर्शी र जवाफदेही रूपमा उनीहरूले नागरिक समाजसँग सहकार्य गर्नुपर्छ र मानवअधिकार उल्लंघनविरुद्ध उभिनुपर्छ। दातृनिकायको शान्ति सहायता समूहले कोलम्बियामा गरेको काम प्रशंसनीय मानिन्छ।

३.४.९ संवैधानिक अदालत

संविधानसभामार्फत नयाँ संविधान बनाउँदा आउने संवैधानिक तथा कानुनी जटिलताको समाधानका लागि संवैधानिक अदालत जरुरी हुन्छ । यसले

मानवअधिकार, बहुदलीय प्रतिस्पर्धा, आवधिक निर्वाचन आदिजस्ता लोकतान्त्रिक सिद्धान्त, मूल्य र मान्यता रक्षा गर्नुपर्छ। दक्षिण अफ्रिकामा त्यस्तो संवैधानिक अदालतले निकै महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको थियो।

३.४.१० राज्य पुनर्संरचना समिति

नेपालमा संघीय संरचनाका बहस भावना, पक्षपोषण, आत्मकेन्द्रित अभिरुचि (निश्चित समूहको नेता भएर व्यक्तिगत लाभ हासिल गर्ने), संघीयताका वैज्ञानिक तथ्य र सिद्धान्तभन्दा पनि भावनामा उद्वेलित भई काम गर्ने पक्षमा केन्द्रित छ। बहसको यो परम्परामा परिवर्तन गरिएन भने त्यसले सामुदायिक, जातीय, क्षेत्रीय तनावभन्दा कहीँ पनि लैजाँदैन। किनकि, कुनै पनि जातीय समूहका लागि बहुमत छैन। जनसंख्याको विविधता, भाषा, संस्कृति र विशेषताको बेवास्ता गर्दै 'समग्र मधेस एक प्रदेश' खालका जातीय संघीयता अँगाल्दा बेफाइदा हुन सक्छ।

३.५ प्राकृतिक स्रोत र वातावरणमा सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव न्यूनीकरण

ध्यान दिने हो भने संरक्षण र प्राकृतिक स्रोतको क्षेत्रले वातावरणीय शान्ति स्थापना गर्न योगदान दिन सक्छ (बकल्स सन् १९९९; म्याथ्यु र अरू सन् २००१; डब्लूडब्लूएफ सन् २०००)। द्वन्द्वको अत्यधिक प्रभाव रहेको क्षेत्र जैविक विविधता र वन हुन्। यीबाहेक सुशासन, पारदर्शिता, जवाफदेही र स्थायित्वको अभावले संरक्षण र प्राकृतिक स्रोतलाई ध्वस्त बनाएका छन्।

सशस्त्र द्वन्द्वले नकारात्मक असरमात्र गरेन, यसले असमान सामाजिक सम्बन्ध परिवर्तन गर्न सकारात्मक भूमिका निर्वाह पनि गऱ्यो। साथै वातावरणीय सवाल र प्राकृतिक स्रोतको क्षेत्रमा भएका समस्या सम्बोधनको ढोका पनि खोलिदियो। सामुदायिक स्रोत व्यवस्थापन र वातावरणीय व्यवस्थापनमा भएको दूरवस्था नेपालमा सामान्य मानिन्छ।

पूर्वअनुसन्धान तथा तथ्यहरूको आधारमा यो परिच्छेदको निष्कर्ष छ कि तीव्र असुरक्षा, अस्थिरता, कुशासन, सामाजिक–राजनीतिक असमानता र वातावरणीय अन्यायले द्वन्द्वको आगोमा घिउ थपेको हो। प्राकृतिक स्रोतमा

भएको ह्रास र नेपाली जैविक विविधतामा भएको खतराको अवस्था नै सशस्त्र द्वन्द्व, सामाजिक अस्थिरता र कुशासनले जन्माएको अवस्था थियो ।

संरक्षण सचेतना, सञ्चार परिचालन (संरक्षणका वृत्तचित्रलगायतका सामग्री प्रसारणमा सञ्चारमाध्यमसँगको सहकार्य) र स्थानीय स्तरका नीतिहरू उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । नेपालका लागि वरदान मानिएको जैविक विविधता र संरक्षणलाई जोगाउने हो भने जनावरको विनाश रोक्नु अति जरुरी छ ।

मुलुकको संवैधानिक व्यवस्थाले यथेष्ट रूपमा वातावरणका सवाल समावेश गरेको छ भन्ने सुनिश्चित गर्न संरक्षण संस्थाको संलग्नता जरुरी हुन्छ । राष्ट्रिय निकुञ्ज र संरक्षित क्षेत्रमा बस्ने गरेका गरिब जनतासँग थोरै स्रोत छ । सामान्य रूपमा संरक्षण संस्था र व्यापक रूपमा नेपाल सरकारले जीविकाको स्रोत उपलब्ध गराउन नसके ती जनताबाट सहकार्यका लागि साथ प्राप्त गर्न निकै कठिन हुनेछ ।

वातावरणीय सेवा र प्राकृतिक स्रोतको सही व्यवस्थापनलाई दीर्घकालीन बनाउन नयाँ कार्यदिशा, रणनीति, संस्थागत व्यवस्थापन, पद्धतीय खाका जरुरी हुन्छ । दीर्घकालीन शान्ति र सामाजिक सहचार्य प्राप्तिमा वातावरणीय क्षेत्रको भूमिका रणनीति निर्माण तथा कार्यान्वयनमा नीति निर्माता तथा राजनीतिज्ञको इच्छामा भर पर्छ ।

'संरक्षण नीति' निर्माण र सुधारमा राजनीतिक दलसँगको गहिरो सम्बन्ध जरुरी हुन्छ । त्यसले मात्र प्रकृति र जैविक विविधता संरक्षण गर्न सघाउँछ । सम्बन्धित संसदीय समिति र राजनीतिक दलसँग निरन्तर काम गर्न संरक्षण संस्थाले यथेष्ट प्रयास गरेका छैनन् । राजनीतिक दलहरूलाई प्रकृति र संरक्षण क्षेत्रको अल्पज्ञान भएर तिनीहरू उति साह्रो गम्भीर नभएका हुन् ।

संक्रमणका बेला समुदायमा आधारित (अ) जैविक विविधता अनुगमन संयन्त्र, र (आ) सिकारविरुद्धका संगठन (आवश्यक ठाउँमा बफर जोन स्थानीय संयन्त्र, निकुञ्ज प्रशासन र स्थानीय प्रशासनसहित) स्थापना उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।

निकुञ्जमा सैनिकको भूमिका स्पष्ट पारिनुपर्छ । यसबारे गहिरो बहस चलिरहेको छ । त्यसैले राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु आरक्ष विभागले

सेनाका आवश्यकता, सामयिकता र संलग्नताको स्तर निर्धारण गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । वार्डेन (निकुञ्ज अधिकृत) र स्थानीय सैन्य अधिकारीबीच 'एउटा गुफामा दुई वटा सिंह' भएजस्तै द्वन्द्व चलेका थुप्रै उदाहरण छन् ।

पर्यटन, पर्यावरणीय पर्यटन (इको टुरिजम्) र प्राकृतिक संरक्षणबीच सरकारी तथा संरक्षण क्षेत्र र व्यापारिक घरानामार्फतको निजी–सार्वजनिक साझेदारी यथेष्ट नभएको तथ्य छ । धार्मिक संगठनलाई एक बनाउन धर्ममा आधारित संरक्षण र पर्यटन उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ तर यसको महत्त्वबारे विचार भएकै छैन ।

निकुञ्ज हातामा जम्मा हुने सहरी फोहरले संरक्षणलाई पनि नकारात्मक असर पारेको छ । निकुञ्ज क्षेत्रमा उद्योग स्थापना गर्दा वातावरणीय असर मूल्यांकन (इन्भायरोमन्ट इम्प्याक्ट असेसमन्ट/ईआईए)को प्रावधानलाई बेवास्ता गरिएको छ । नदीमा फालिने फोहर नियन्त्रण गर्न 'नदी प्राधिकरण' (रिभर अथरिटी)को तत्काल आवश्यकता छ ।

अवैध सिकार धेरै पैसा कमाउने व्यवसाय बन्दैछ । यसको जरो तिब्बतदेखि भारतसम्म अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै फैलिएको छ । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिकेन्द्रसम्म यसले दह्रो जरा गाडेको छ । अवैध सिकार नियन्त्रण राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग वा अन्य कुनै निकायले मात्र एक्लै गर्न सक्दैन । त्यसका लागि राष्ट्रिय जोड रहनुपर्छ । संसदीय समितिको मद्दत पनि उत्तिकै जरुरी छ ।

सशस्त्र द्वन्द्व र सम्बन्धित घटनाले वातावरणीय क्षति, प्राकृतिक स्रोतमा ध्वंश र वातावरण संरक्षण प्रयासमा नकारात्मक असर पुर्‍यायो । क्षतिबाट पुनर्भरण हासिल गर्न संविधानसभाले बनाउने संविधानमा वातावरण अधिकार सुनिश्चित गर्नु अति जरुरी हुन्छ । ईआईए र द्वन्द्व असर मूल्यांकन (कन्फ्लिक्ट इम्प्याक्ट एसेसमन्टः सीआईए) पनि द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र पुनर्बासका कार्यक्रममा समायोजित गराइनुपर्छ ।

वातावरणीय अनुगमन, ईआईए र सीआईएमा नियमितता ल्याएर, सहभागितात्मक प्रक्रिया प्रवर्द्धन गरी, वातावरणीय कानुन मान्नेलाई आर्थिक फाइदा प्रदान गरी,

वातावरण सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूको इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन गरी, कर्मचारीहरूलाई आधारभूत पूर्वाधार र प्रशिक्षण दिई, अन्तरमन्त्रालय समन्वय कायम गरी, समुदायमा आधारित विकेन्द्रीकृत प्राकृतिक स्रोत तथा वातावरण संरक्षणका प्रयासलाई ढाडस दिई तथा आपतकालीन सहायताको व्यवस्था बनाई उच्चतर वातावरणीय सेवा प्राप्ति तथा प्राकृतिक स्रोतको दीर्घकालीन प्रयोग र व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

निकुञ्ज तथा संरक्षण क्षेत्रवरिपरि बसेका भूमिहीन, उपेक्षित, आदिवासी र पाखा पारिएका जनताको सवाल सम्बोधन महत्त्वपूर्ण छ । महिला, जातीय समुदाय, दलित र गरिबलाई निर्णय तथा फाइदा बाँडफाँट कार्यक्रममा सहभागी गराइनु पनि महत्त्वपूर्ण छ । यसैले गरिबी कम गर्न र द्वन्द्वका संरचनात्मक कारण सम्बोधन गर्न सक्छ ।

संरक्षण संस्थाका पुनर्निर्माण र पुनर्बास सहायताका कार्यक्रमले द्वन्द्वप्रभावित र गरिब तथा उपेक्षितका लागि समानतामा आधारित जीविकाको आधार सुनिश्चत गर्नुपर्छ । आधारभूत पूर्वाधार, सामाजिक पुँजी, सार्वजनिक सेवा र समुदायमा आधारित सेवाको पुनर्स्थापना पनि द्वन्द्वोत्तर कालको प्राथमिकताको सवाल हुनुपर्छ । रोजगारी सिर्जना, सामुदायिक खानेपानी र सरसफाई, समुदाय विकास, संस्थागत क्षमता निर्माण र सामाजिक बहिष्करणमा परेकाको सशक्तीकरणजस्ता पक्ष संरक्षणका उद्देश्यमा समावेश गरिनुपर्ने केही सवाल हुन् ।

द्वन्द्वको जोखिम मूल्यांकन (कन्फ्लिक्ट रिस्क एसेस्मन्टः सीआरए) एउटा अवधारणा, विचार, माध्यम र रणनीति पनि हो । यो एउटा रणनीति हो किनकि यसले द्वन्द्वावस्थाको पूर्ण बुझाइ र सम्बन्धित जोखिमका स्तर प्रदान गर्छ । यो एउटा प्रक्रिया हो किनकि यो एकै समयको घटना होइन, द्वन्द्वका बेला निरन्तर अभ्यास गरिनुपर्छ । द्वन्द्व सधैं गतिशील हुन्छ । यो एउटा माध्यम पनि हो किनकि यसले द्वन्द्वको स्तर, तीव्रता र प्रभाव मापन गर्छ । यस्तो मूल्यांकनले विकासका सम्भावित जोखिम न्यूनीकरण गर्ने र उचित प्रतिक्रिया निर्माणको उद्देश्य राख्छ । त्यसैले संरक्षण संस्थाले पुनर्स्थापनाका आफ्ना कार्यक्रममा यो मूल्यांकनलाई समावेश गर्नु जरुरी छ ।

३.६ द्वन्द्वबाट प्रभावित जनताको लगत

द्वन्द्वबाट प्रभावित जनताबारेका तथ्य शायदै प्राप्य होला। तिनको विस्तृत तथ्य (उमेर, लिंग, आर्थिक स्तर, संख्या आदि), भएको क्षति र ध्वंशको प्रकृति, स्थानीय समुदायमा त्यसको प्रभावको यकिन स्तर पत्ता लगाउनु नै मेलमिलाप र पुनर्समायोजनका पूर्वसर्त हुन् । यथेष्ट जानकारीबिना मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका प्रयास सम्भव छैनन्। पीडितका विस्तृत तथ्यले क्षतिपूर्तिलाई पनि पारदर्शी बनाउँछन् । त्यस्ता तथ्य स्थानीय नागरिक अगुवालाई सामेल गराई हासिल गर्न सकिन्छ। विस्थापितको वर्गीकरणको प्रस्ताव यसरी गरिएको छ :

- अतिप्रभावित व्यक्ति र समुदाय
- प्रभावित व्यक्ति र समुदाय
- कम प्रभावित व्यक्ति र समुदाय।

अतिप्रभावित र प्रभावित वर्गमा विभिन्न व्यक्ति परेका हुन्छन् र उनीहरूलाई मेलमिलापको फरक पद्धति जरुरी हुन्छ । मेलमिलाप व्यवस्थित गर्न निम्न वर्गीकरण प्रस्ताव गरिएका छन् :

- मारिएका जनता र तिनका परिवार
- अपहरित जनता र तिनका परिवार
- बेपत्ता जनता र तिनका परिवार
- घाइते जनता
- आन्तरिक रूपमा विस्थापित जनता
- सम्पत्ति गुमाएका जनता।

विविध उमेर र लैंगिक समूहका व्यक्तिको वर्गीकरण पनि जरुरी हुन्छ :

- बालबालिका (केटा र केटी)
- युवावर्ग (युवा र युवती)
- वृद्धवृद्धा (पुरुष र महिला)

३.७ सामाजिक–आर्थिक क्रियाकलापमा द्वन्द्वबाट प्रभावितको संलग्नता

कार्य क्षेत्र अध्ययनमा देखिएअनुसार एकपटक द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई सामाजिक वा राजनीतिक वृत्तमा संलग्न गराइए उनीहरूले वर्तमान र भविष्यमा मात्र ध्यान दिन्छन्, आफ्नो विगत सम्भँदैनन् । यसको उल्टो मानिसहरूलाई एक्लाइए र भौतिक र मानिसक रूपमा निमुखो बनाइए उनीहरूले आफ्नो खतरनाक विगत सम्भन्छन् । त्यस्तो अवस्थाले अन्ततः बदला वा निराशा निम्त्याउँछ । त्यसैले द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई उनीहरूको क्षमताअनुसार स्थानीय सामाजिक–राजनीतिक क्रियाकलापमा सामेल गराइनुपर्छ। तिनीहरूलाई समुदाय आधारित संगठन, स्थानीय उपभोक्ता समूहको अगुवाइमा त्यस्ता कार्यक्रममा सामेल गराउन सकिन्छ । यस्ता सहभागिताले स्थानीय सामाजिक पुँजीलाई पुनर्ताजिगी गराउन सक्छ, जसले आपसी विश्वास निर्माण गरी नयाँ सामाजिक सम्बन्ध स्थापना गर्न सक्छ ।

समाजमा विभिन्न सामाजिक सञ्जाल, साभा मञ्च, धार्मिक तथा कल्याणकारी संगठनहरू हुन्छन् । मेलमिलाप र पुनर्समायोजनले यस्ता सामाजिक पुँजी प्रयोग गर्नुपर्छ । द्वन्द्वप्रभावित मानिसलाई सामाजिक क्रियाकलापमा सामेल गराउनाले उनीहरूको आत्मविश्वास निर्माण भई उनीहरूलाई राजनीतिक प्रक्रियामा सामेल गराउन मद्दत पुग्छ । सामाजिक सञ्जाल, बैठक तथा भेलाले उनीहरूको आघात तथा तनाव मत्थर पार्न सक्छ । साथै उनीहरूलाई पुनर्भरण तथा मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्न पनि मद्दतकारी ठहरिन्छ । द्वन्द्वप्रभावितको आत्मविश्वास बढाउने, आर्थिक कठिनाइमा मध्यमकालीन राहत पुऱ्याउने र उनीहरूको जीविका सुनिश्चित गराउने खालका प्रशिक्षण कार्यक्रम पनि सञ्चालन गरिनुपर्छ ।

स्थानीय स्तरमा प्राप्य स्रोत (ज्ञान, सीप, माध्यम र उपाय) परिचालन पनि द्वन्द्वोत्तर संक्रमणका लागि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । केही समाजमा विविध परम्परागत संगठनहरू उत्तिकै चर्चित छन् । जस्तैः गुरुङ समुदायमा घाटु प्रभावशाली व्यक्ति मानिन्छन् । धामीभाँक्री, पण्डित, स्थानीय शिक्षक, वृद्धवृद्धा पनि समुदायका सहजकर्ता हुन् । त्यसैले, स्थनीय क्षमताको मूल्यांकन पनि द्वन्द्वबाट प्रभावितको तथ्य संकलन सँगसँगै सुरु गरिनुपर्छ ।

काम गरिनुपर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण क्षेत्र द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई स्थानीय स्तरमा मनावैज्ञानिक परामर्श दिनु हो । तिनीहरू मानसिक आघात, तनाव, डर र निराशाबाट ग्रसित हुन्छन् । भविष्यप्रतिको आशा जगाउन पनि उनीहरूलाई त्यस्तो परामर्श जरुरी हुन्छ । १० वर्ष लामो द्वन्द्वमा हराएको मनोवैज्ञानिक स्वास्थ्य र व्यक्तिको सामाजिक स्तरमा सुधार ल्याउन धेरै समय जरुरी हुन्छ । अपनत्वको भावना जगाउन र दैनन्दिनीमा फर्काउन सुरक्षाको भावना र दीर्घकालसम्मको नियमित प्रयास चाहिन्छ । आवश्यक त्यस्ता सवालमा काम गर्ने एउटा उपाय सामुदायिक मध्यस्थता पनि हुन सक्ने प्रमाणित भएको छ ।

राष्ट्रको एकमात्र उद्देश्य द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण हो । बाटोघाटो, विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, सार्वजनिक भवन, खानेपानी र सिँचाइको व्यवस्था, सामुदायिक स्तरमा विद्युत् प्लान्ट निर्माणजस्ता भौतिक पूर्वाधार निर्माण शान्ति लाभांश र स्थानीय रोजगारीका स्रोत हुन् । त्यसैले द्वन्द्वबाट बाँचेकालाई उपलब्धिमूलक कार्यमा लगाउँदा तिनको विगतप्रतिको सम्झना मोडिएर अन्तै पुग्छ । रोजगारी दिइए डर लाग्दो विगत सम्झने कामबाट तिनले मुक्ति पाउन सक्छन् । आफ्ना समुदायको पुनर्निर्माणमा संलग्न हुन चाहनेलाई प्राथमिकता दिइनुपर्छ । द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई उपलब्धिमूलक कार्य (रोजगारीको)मा लगाउँदा त्यसले मेलमिलाप र पुनर्समायोजनलाई स्थायी बनाउँछ ।

द्वन्द्वोत्तर क्रियाकलाप राष्ट्रको प्राथमिकता हो । यसले स्थानीय स्तरका धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक रूपमा चलिआएका संगठनको सम्वर्द्धनमा ध्यान दिनुपर्छ । विद्यालय, गाविस, राजनीतिक दलका स्थानीय अंग, नागरिक समाज तथा कल्याणकारी संगठन पनि मेलमिलाप र पुनर्समायोजनमा लाग्नुपर्छ । राजनीतिक प्रक्रियामा द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई सामेल गराएर तिनको राजनीतिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । राजनीतिक पुनर्समायोजनलाई सहज बनाउन दलका स्थानीय संयन्त्रले प्रमुख भूमिका खेल्न सक्छन् ।

समुदायमा विशेष रूपमा विकास गरिएका अभ्यासमार्फत द्वन्द्वबाट प्रभावितले तनावबाट मुक्ति पाउन सक्छन् । परम्परागत संगठन तथा घाटु, धामी–झाँक्री, पण्डित, शिक्षक वा बुज्रुकहरू सामुदायिक मेलमिलापका सहजकर्ता हुन् । सामाजिक सञ्जाल निर्माणमा उनीहरूले द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई सहयोग

गर्न सक्छन्, जसले सशक्तीकरण र सुरक्षाको भावना जागृत गराएर निराशा र असुरक्षा निर्मूल गराउन सक्छ ।

३.८ दलका नेताका व्यवहारमा परिवर्तन

सामन्ती, केन्द्रीकृत, एकात्मक, राजतन्त्रात्मक र बहिष्करणकारी राज्यलाई आधुनिक, सम्पन्न संघीय नेपालमा रूपान्तरण गर्न सम्पूर्ण नेपालीको सोचाइ तथा कार्यमा पनि रूपान्तरण हुनैपर्छ । निम्न कुरामा रूपान्तरण जरुरी छ :

१. राजनीतिक नेतृत्व, कर्मचारी, न्यायिक संयन्त्र, सुरक्षाफौज, सामाजिक वर्गजस्ता प्रमुख कर्ताको मानसिकता, व्यवहार, विचार, सोचाइ र कार्य र तिनको संगठनात्मक संरचना, प्रक्रिया र प्रतिनिधित्वको प्रक्रिया)

२. शासकीय व्यवस्था (विद्यमान कानुन, नियम र व्यवस्था नै नियन्त्रणकारी र बहिष्करणकारी छन्)

३. सवाल (नेपाली समाज गृहयुद्धबाट दीर्घकालीन शान्ति प्राप्तिमा रूपान्तरित भइरहेको छ । युद्धका बेलाका सवाल परिवर्तन हुनुपर्छ । साथै सरकारको भूमिका नियन्त्रण गर्ने नभएर सहजकर्ताको हुनुपर्छ)

४. संरचना (विद्यमान संरचना र शक्ति सम्बन्ध)

५. परिप्रेक्ष्य (बहिष्करणकारी र नियन्त्रणकारी शासन अभ्यास)

६. मूल्य–मान्यता (हिंसाबाट सामाजिक परिवर्तन हुन सक्छ भन्ने भनाइ शान्तिपूर्ण कार्य, अहिंसा र सहकार्यबाट सामाजिक परिवर्तन हुन सक्छ भन्नेमा)

चित्र .३.४: द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा अँगाल्नुपर्ने व्यावहारिक कदमहरू

३.९ द्वन्द्वोत्तर संक्रमण व्यवस्थापनका चुनौती

१. संघीय संरचनामा सहमति

२. संक्रमणमा आउने चुनौतीसँगको जुझाइ

३. शान्ति–सम्झौताअनुसारका संरचना निर्माणमा सहमति

४. विगत र संक्रमणकालीन न्यायसँगको जुझाइ

५. आर्थिक वृद्धि र स्थायित्व

६. समाजका गरिब र उपेक्षितलाई शान्तिको लाभांश प्रदान

७. संक्रमणकालीन न्याय र कानुनी शासनको सुनिश्चितता

८. संक्रमणकालीन सुरक्षाको सुनिश्चितता[१६]

९. निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन प्रक्रियामा सहजीकरण

१०. निष्पक्ष निर्वाचन

११. शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन मेलमिलाप, पुनर्बास र पुनर्निर्माणका कार्यक्रम कार्यान्वयन

१२. विगतमा भएका सहमति कार्यान्वयन

१३. बाह्य हस्तक्षेप नियन्त्रण वा न्यूनतम अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्रयोग

१४. निष्पक्षताअनुसार सुरक्षा, कर्मचारीतन्त्र तथा न्यायिक संयन्त्रलाई राजनीतिभन्दा बाहिर राख्ने

---

[१६] कुनै पनि द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा शान्ति सहमतिमा हस्ताक्षर भइसकेपछिको प्रमुख चुनौती सुरक्षा अवस्था व्यवस्थापन हो। नेपालमा द्वन्द्वोत्तर भन्ने शब्दावली विवादको घेरामा भए पनि, विभिन्न सशस्त्र समूहको उदय र हिंसामा तिनको संलग्नतापछिको परिभाषा यस्तो छ, "नेकपा (माओवादी) र नेपाल सरकारबीच २०६३ मंसिर ५ मा शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर भइसकेपछिको अवस्था, जसले पहिले द्वन्द्वरत पक्षबीचको सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्दै सहमतिअनुसारका व्यवस्था कार्यान्वयनमा सक्रियता ल्याउँछ।" नेपालको संक्रमणकालीन सुरक्षा, (विशेषगरी तराई क्षेत्रको) लाई जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वाला सिंह), जनतान्त्रिक मधेस मुक्ति मोर्चा (गोइत), जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (विस्फोट सिंह), मधेस मुक्ति टाइगर, तराई कोब्रा, पाइथन, तराई बग्गी, तराई आर्मी, मधेसी भाइरस किलर्स पार्टी, रोयल डिफेन्स आर्मी, गोर्खा लाइन मुक्ति मोर्चा, लिबरेसन टाइगर्स अफ तराई इलम, किरात वर्कर्स पार्टी (विशेषगरी उदयपुर र खोटाङका) जस्ता समूहले चुनौती दिइरहेका छन्। यी समूहबाहेक तराईमा असुरक्षा मच्चाउने अन्य समूह पनि छन् (छोटेलाल सहनी, सञ्जु बाबा, राजुसिंह राठौर, मुन्ना सिंहको समूह हुन्, जो प्रमुखतः भारतीय भूमिबाट सञ्चालित छन्)। उनीहरूले ग्रामीण र सहरी भेगमा असुरक्षा र हिंसा मच्चाएका छन्। राज्यले सम्बोधन गर्नुपर्ने गम्भीर सुरक्षा सवाल हुन् यी (उप्रेती सन् २००८ इ), असुरक्षा र हिंसाबाट नेपाली जनताहरू प्रताडित छन्। अपराधको शृंखलाले असुरक्षा मच्चाएर बालबालिका अपहरण, हत्या, लुटपाट, हतियार र विस्फोटक पदार्थको अवैध बेचबिखन, मानव बेचबिखन, लागूपदार्थ बेचबिखन, विस्थापन आदि समस्या सिर्जेका छन् (उप्रेती र नेपाली सन् २००६)। विशेषगरी शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर भइसकेपछि यस्ता शृंखला चल्न थालेका हुन्। योङ कम्युनिस्ट लिग, युथ फोर्स, मधेस रक्षा बाहिनीजस्ता संगठन निर्माण भएपछि अवस्था झनै जटिल भएको छ। त्यस्ता संगठन निर्माण गर्नुको उद्देश्यसँग राजनीतिक दलको व्यवहार मेल खाँदैन। प्रहरी, सेना र सरकारद्वारा स्वीकृत निजी सुरक्षा बल जस्ता वैधानिक संगठनसँग मात्र विशेष अधिकार हुन्छ। यद्यपि, त्यस्ता संगठनहरू कुनै कानुनी म्यान्डेटबिना सञ्चालित छन्, जसले राज्य संयन्त्रलाई दिनहुँ कमजोर बनाएको छ। राज्य झनै असुरक्षित बन्न पुगेको छ। दलद्वारा निर्मित त्यस्ता संगठनले तिनै दलको निहित अभिरुचि पूरा गर्ने कुरा सबैले बुझेका छन्। शक्तिशाली दलद्वारा निर्मित त्यस्ता संगठनले प्रहरीलाई गम्भीर रूपमा कमजोर बनाएको छ (राजनीतिक संरक्षण वा राजनीतीकरणको माध्यम अपनाएर)। त्यसैले नेपालको सुरक्षा अवस्था गम्भीर र द्विविधामा छ।

१५. नागरिक अपेक्षाको सम्बोधन
१६. शान्ति–प्रक्रिया र सहमतिको अनुगमन
१७. द्वन्द्वबाट प्रभावित मानिसलाई शान्तिको लाभांश तथा क्षतिपूर्ति प्याकेज वितरण
१८. राजनीतिक दल निर्माणको महत्त्व बुझ्ने[१७]
१९. समुचित पुनर्निर्माण र विकासको सुरुआत[१८]
२०. सुरक्षा व्यवस्था पुनर्संरचना ।

३.१० निष्कर्ष

नेपालको अहिलेको संक्रमण व्यवस्थापनमा यो पुस्तकमा छलफल गरिएका शान्ति–प्रक्रियाका केही आधारभूत अवधारणाको अवमूल्यन गरियो वा सुरुबाटै यसलाई अपनाइएन । प्रमुख नेताका थुप्रै राजनीतिक अभिरुचि, अपारदर्शी सम्झौता तथा शक्ति–केन्द्रीकरणले समग्र शान्ति–प्रक्रियामा प्रभाव परेको छ । दलका नेताले गरेका लिखित वा अलिखित सहमतिको इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन नै एउटा प्रमुख कमजोरी रह्यो ।

सम्पूर्ण शान्ति–प्रक्रिया नै अपारदर्शी, अभिजातवर्गमा केन्द्रित र बहिष्करणकारी छ । सरकार र राजनीतिक दल दुवैले माथि छलफल गरिए बमोजिमका कुनै पनि कार्य गम्भीरतापूर्वक गरेनन् । सहमति भएका व्यवस्थाको पनि अक्षरशः कार्यान्वयन गरिएन । वैशाख आन्दोलनको मर्मलाई पूर्ण रूपमै बिर्सियो । कुनै

[१७] राष्ट्र निर्माणका नेतृत्वदायी शक्ति राजनीति दल नै हुन् । तिनको शासन शैलीले देशको भविष्य पनि निर्धारण गर्छ । संक्रमणलाई सफल बनाउन राजनीतिक दलको लोकतान्त्रीकरण, आन्तरिक लोकतन्त्र तथा युवा नेतृत्वलाई प्रवर्द्धन गर्ने कुरा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । बहिष्करणको अभ्यास सामन्ती मानसिकताको उपज हो । त्यस्तो मानसिकता परिवर्तन गर्न मिहिन संलग्नता तथा संवादको अभ्यास जरुरी हुन्छ ।

[१८] शान्ति तथा स्थायित्व हासिल गर्ने उत्तम उपाय पुनर्निर्माण र विकास हो । विकासलाई उत्तरदायी बनाउन र त्यसले शान्ति–प्रक्रियालाई योगदान दिन सक्ने बनाउन नयाँ दृष्टि, योजना, रणनीति, संस्थागत व्यवस्थापन, पद्धतीय खाका र नवीन अवधारणा चाहिन्छ । द्वन्द्व–संवेदनशील अवधारणा अपनाउनु नै योजना निर्माताका लागि समुचित उपाय हुन सक्छ । यसले दीर्घकालीन शान्ति र सामाजिक सहचार्य स्थापित गर्न तथा नेपाली जनताको जीवनस्तर उकास्न सक्छ । पुनर्निर्माण र विकास प्रवर्द्धन गराउन द्वन्द्व–संवेदनशील विकास योजना निर्माणमा केही समयअगाडि मात्र स्थापना भएको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको भूमिका उच्च हुन्छ ।

समूहले बन्द, हड्ताल, प्रदर्शन गरेमात्र सहमति गरियो तर त्यसको पनि सही कार्यान्वयन भने गरिएन ।

निर्णय निर्माणको प्रक्रियामा राजनीतिक दलले सेनाको पुनर्संरचना गर्न चासो देखाएनन् । मानवअधिकार उल्लंघनकर्तालाई कारबाही गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने रुचि देखाएनन् । साथै संक्रमण व्यवस्थापन र शान्ति–प्रक्रियाका विविध तत्त्वको समुचित व्यवस्थापन र इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन पनि गरेनन् । प्रमुख दलका नेताहरूलाई संकुचित अभिरुचि तथा दलगत स्वार्थले निर्देशन गऱ्यो, व्यापक राष्ट्रिय अभिरुचिमा तिनले ध्यान दिएनन् । पटक–पटक सारिएको संविधानसभा निर्वाचन पनि दलका नेताको त्यस्तो चरित्रको ज्वलन्त उदाहरण हो ।

प्रमुख राजनीतिक दलको मानसिकताकै कारण समावेशी राज्य निर्माण हुन नसकेको हो । सोही कारणले संक्रमण व्यवस्थापन हुन सकेन र एकीकृत अधोगामी (टप–डाउन) बहिष्करणकारी राज्यलाई समावेशी र लोकतान्त्रिक राष्ट्रमा रूपान्तरण गर्न पनि कठिन भयो । समाजका सम्पूर्ण खण्डलाई बरोबर अधिकार दिएर सामन्ती व्यवस्थाको आधारभूत रूपान्तरणको आवश्यकता पनि ती नेताले अहिलेसम्म बुझेका छैनन् । उनीहरूले राष्ट्रप्रति आफ्नो मात्रै दायित्व भएको सोचे र अरूलाई समस्यामात्र ठाने ।

शान्ति–प्रक्रियालाई सघाउन अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति केन्द्रहरूलाई निम्त्याउने कार्य तथा जनअपेक्षा सम्बोधन पनि नेपालको संक्रमण सफलतापूर्ण व्यवस्थापन गर्ने प्रमुख चुनौती हो । राजनीतिज्ञले आफ्ना संकुचित अभिरुचिलाई छेउ लगाएर सामूहिक रूपमा व्यापक राष्ट्रिय अभिरुचिअनुसार कामै गरेनन् । विविध जातीय समूहको उचित माग सम्बोधन गरी राष्ट्रिय एकता र अखण्डता बिगार्ने मागविरुद्ध नेताहरू उभिएनन् । विगतका उपलब्धि तथा असफलताको समीक्षा गर्ने बेला आएको छ । साथै विभिन्न सहमतिका मर्ममा केन्द्रित भई युद्धबाट शान्तिसम्मको संक्रमण रूपान्तरण सुनिश्चित गरी नेपाली जनताका पिरमर्का सम्बोधन गर्न नयाँ प्रतिबद्धता, संस्थागत व्यवस्थापन र समुचित प्रक्रियाअनुसार काम गर्नुपर्ने समय पनि यही हो ।

सशस्त्र द्वन्द्वको बेला प्रतिकूल अवस्थासँग जुभ्ने विभिन्न रणनीति स्थानीय जनताले निर्माण गरेका थिए। धेरै प्रयोग भएको रणनीति, अर्को पक्षको अस्तित्वको निष्क्रिय स्वीकृति हो । सम्भावित मुठभेड वा तनाव निम्त्याउने तत्त्वलाई मतलब नगरेको कुरा थुप्रै उत्तरदाताले बताएका थिए। त्यस्ता कार्य गर्नुको साटो तिनीहरू सहचार्य ल्याउने वा एकअर्कालाई मद्दत पुग्ने कार्यमा संलग्न भएका थिए। स्थानीय सहचार्य तथा क्षमा प्रवर्द्धन गर्ने किसिमका सामाजिक कार्यमा केही ठाउँमा जनता संलग्न रहेको पाइयो। अवस्थाको नियमित अनुगमन गरी त्यसैअनुसार प्रतिक्रिया दिने (जस्तैः गाउँको अवस्था तनावपूर्ण रहेको देखिए मानिसहरू स्वस्फूर्त रूपमा गाउँ छाडेर केही दिन अन्तै जाने गरेका) गरेको पनि पाइयो। नजिकका सँग आफ्ना अनुभव आदानप्रदान गर्ने र सूचना हासिल गर्न सञ्जाल परिचालन गर्नेजस्ता कार्य जोखिम मूल्यांकनमा प्रयोग पनि भए। आफ्नो असन्तुष्टिपूर्ण अवस्थाका बाबजुद स्थानीय जनताले अझै पनि केही परिवर्तन हुने आशा गरिरहेका छन्। नागरिक समाज तथा राजनीतिक दलको नेतृत्व युवाले गर्नुपर्ने सोच पनि तिनै जनताको छ। विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा भएका सहमति कार्यान्वयनको माग ती जनताले राखेका थिए।

युद्ध किन भयो ? किन तिनै जनताको गाउँमा युद्ध मच्चियो ? त्यसको असर न्यूनीकरण गर्न के गर्न सकिन्छ ? आदि प्रश्नको उत्तर दिन युद्धबाट जोगिन र सोही युद्ध रूपान्तरण गरी आर्थिक पुनर्भरणको अवस्थामा लैजान विवेकीकरणको प्रक्रियाले समुदायलाई मद्दत गर्छ। द्वन्द्वले सामुदायिक प्रक्रिया तथा अभ्यासलाई पुनर्मूल्यांकन गर्ने सुअवसर प्रदान गर्छ। यो सुन्दर भविष्यको आशा पनि हो। द्वन्द्वले आफ्नो क्षमतामा सशक्तीकरण ल्याएको यसै अनुसन्धानको क्रममा थुप्रै उत्तरदाताले बताएका थिए । १० वर्षे युद्धले मानवअधिकार उल्लंघन गरेको तथा सामाजिक आर्थिक वैभवजस्ता सबै कुरा ध्वस्तमात्र नबनाएको राय ती जनताको थियो । साटोमा युद्धले सामन्ती, स्तरीकृत, केन्द्रीकृत र बहिष्करणकारी राज्यलाई आधुनिक, समावेशी, संघीय लोकतान्त्रिक मुलुक पनि बनाएको धारणा तिनै मानिसहरूको थियो। जनमुक्ति सेनामा महिला सहभागिता, दलित, आदिवासी तथा उपेक्षित समुदायमा भएको सशक्तीकरणको उदाहरण यस लेखकले भेटेका उत्तरदाताले दिएका थिए।

दाङ जिल्लाको लक्ष्मीपुर गाविस वडा नम्बर ५ पालुथानकी सुश्री दिलसरा नेपालीसँगको भन्छीन् :[१९]

> हामी नेपालीले १० वर्षसम्म उपलब्धिविहीन युद्ध लड्यौं । हजारौं निर्दोष नागरिकले जीवन गुमाए, थुप्रै घाइते भए । हाम्रो गाउँमा पनि डर, असुरक्षा र आतंकले चरम सीमा नाघेको थियो । आफन्तकहाँ हामी जान सक्दैनथ्यौं । शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि हाम्रो गाउँमा शान्ति छाएको छ । कुनै असुरक्षा र तनावको अवस्था पनि देखिएको छैन । हाम्रै बारीमा हामीले गरी खान चाहन्छौं, हाम्रा बालबच्चालाई सुरक्षित रूपमा विद्यालय पठाउन चाहन्छौं । हामीलाई सधैंको शान्ति चाहिएको छ ।

मुलुकका थुप्रै भौगोलिक क्षेत्र र समुदायमा यस्ता आदिवासी संस्था, मञ्च तथा सञ्जाल छन् । समुदाय स्तरमा विवाद समाधान र एकआपसका हितका लागि यस्ता संयन्त्र प्रयोग हुँदै आएका छन् । तर, एक दशक लामो द्वन्द्वले हजारौंलाई पीडित बनायो । त्यस्ता पीडा मेट्न स्थानीयस्तरमा विशेष प्रयास र केन्द्रीय स्तरबाट क्षतिपूर्तिको विशेष प्रयास हुनुपर्छ ।[२०]

द्वन्द्वोत्तर संक्रमणमा सम्बोधन हुनुपर्ने केही सवाल निम्न छन् :

१. स्रोत र शक्तिमा पहुँच
२. पहिचान निर्माण र स्थापना
३. निश्चित विचार तथा वैचारिक विभिन्नताको प्रवर्द्धन
४. कुशासन वा शासन अभ्यास असफलता (पारदर्शिता, जवाफदेही, कानुनी शासन, जनसहभागिता)का संरचनागत कारण ।

द्वन्द्वका सवालको समयमै सम्बोधन नगरिए अहिंसात्मक द्वन्द्व हिंसात्मक वा सशस्त्र युद्धमा रूपान्तरण हुन्छ । त्यसैले युद्धदेखि शान्तिसम्मको द्वन्द्वोत्तर संक्रमणको रणनीतिले द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधनमा जोड दिनुपर्छ ।

द्वन्द्वोत्तर संक्रमणलाई सफल बनाउन चाहिने संयन्त्रहरू निम्न हुन् :

- भूमिसुधार आयोग

---

१९ १५ असार २०६४ मा दाङ जिल्लाको पालुथान सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहको मिटिङ हलमा लिइएको अन्तर्वार्ता ।

२० विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस् भट्टचन, वाई.के. (सन् २००७) । डेमोक्रेसिज् इन इन्डिजिनियस ।

- सुरक्षा समिति वा राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्
- सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना वा सम्बन्धित अन्य समिति
- बेपत्ता छानबिन आयोग
- स्थानीय शान्ति समिति
- प्रशासन पुनर्संरचना आयोग
- विषयगत समिति
- राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग
- राज्य पुनर्संरचना सुझावको उच्चस्तरीय संयन्त्र
- राजनीतिक दलीय संयन्त्र
- शान्ति सचिवालय (शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय)सहितको राष्ट्रिय शान्ति आयोग
- अनुसन्धान तथा स्रोत केन्द्र
- प्राविधिक समिति र विशेष कार्य टोली (विषयगत सवालका लागि)

यसैगरी द्वन्द्वोत्तर संक्रमणले निम्न कुरा सम्बोधन गर्नुपर्छ :

१. द्वन्द्व तथा संरचनागत असमानताका मूल कारण

२. समुदायमा विश्वास तथा सहचार्य स्थापना

३. द्वन्द्वका प्रतिकूल असरसँग जुझ्न सामुदायिक उपायको विकास

४. शान्ति स्थापनाका उपाय निर्माण

५. सामाजिक बहिष्करणमा परेका तथा उपेक्षित समुदायलाई स्पष्ट देखिने फाइदा बाँडफाँट गर्ने र निर्णय प्रक्रियामा तिनीहरू पनि समावेश छन् भन्ने सुनिश्चितता

६. गरिब तथा धनीबीचको खाडल भरसक पुर्ने प्रयास गर्ने र विभेद न्यूनीकरण

७. विकासका कार्यक्रमले नयाँ तनाव तथा द्वन्द्व सिर्जेका छैनन् भन्ने पक्ष सुनिश्चितता,

८. अभिजात वर्ग र युद्धरत पक्षले स्रोत कब्जा गरेका छैनन् भन्ने सुनिश्चिता । विकास परियोजना र कार्यक्रममा शान्ति तथा द्वन्द्वको प्रभाव मूल्यांकनलाई समावेश गरी यो काम गर्न सकिन्छ ।

बक्स ३.२ मेलमिलापका लागि आवश्यक परम्परागत संस्था तथा त्यसमा हुने अभ्यास

समुदायमा मेलमिलापका परम्परागत संयन्त्र भेटिन्छन् । केही सामान्य संयन्त्रहरू चाडपर्व, विवाहोत्सव तथा अन्य पर्व हुन् । त्यसमा मानिसहरू भेला भएर छलफल गर्छन् र समस्या समाधान पनि गर्छन् । स्थानीय मेलमिलापमा संलग्न हुने प्रमुख व्यक्ति धामी–झाँक्री, पण्डित तथा पुरोहित, स्थानीय शिक्षक तथा बुज्रुक हुन् । निश्चित जातीय समूहको आफ्नै रैथाने व्यवस्था छ, जसले समुदायका समस्या समाधान गर्न सक्छन् ।

परम्परागत आधारका मेलमिलाप अभ्यास आफ्नै किसिमका रीतिथिति र मान्यतामा आधारित हुन्छन् । सगुन गर्ने एउटा त्यस्तै उदाहरण हो, जुन गुरुङ, मगर, तामाङ, जिरेल, सुरेल समुदायमा पुस्तौंदेखि चलिआएको छ । यो अभ्यासमा, गाउँलेहरूको उपस्थितिमा मानिसबीच सगुन (रक्सी, अन्डा, मासु आदि) साटासाट हुन्छ । सो सगुन द्वन्द्वरत पक्षबीच साटासाट हुन्छ । सबैमाझ समस्याबारे छलफल भइसकेपछि एकअर्कालाई सगुन प्रदान गरिन्छ । एउटा सहमतिमा पुगेपछि उनीहरूले सगुन ग्रहण गर्छन् (एकअर्काका भेटी स्वीकारेर) र स्थानीय मदिरापान गरी एकअर्काबीच मेलमिलापको सम्बन्ध स्थापित गर्छन् । दसैं (एक अर्काको घरमा गएर टीका थापेर सम्बन्ध सुधार गर्ने एउटा माध्यम), तिहार (दिदी/भाइबीचको सम्बन्ध प्रगाढ बनाउने एउटा माध्यम), इद (सम्पूर्ण मुसलमान समुदाय जुटेर एकअर्काको भलाइको प्रार्थना गरी मेलमिलाप स्थापित गर्ने एउटा माध्यम), घेवा (तामाङ जातिमा हुने मृत्यु संस्कार)जस्ता संस्कारहरू मेलमिलाप स्थापित गर्न उत्तम मानिन्छन् (उप्रेती सन् २००२ ए, २००८ ए) । थकालीमा हुने ढिकुरी, मगर समुदायमा हुने भेजा, गुरुङ समुदायमा हुने रोधी र गोला, नेवारी समुदायमा हुने गुठी, लिम्बू जातिमा हुने पर्म, थारू जातिमा हुने ख्यालजस्ता संस्थाहरू स्थानीय स्तरका कल्याणकारी संगठन हुन् (भट्टचन सन् २००७) । यस्ता संस्थामार्फत स्थानीय स्तरमा लोकतन्त्र अभ्यासमात्र नभएर सहचार्य, मेलमिलाप र सामूहिक परिचय पनि हुन्छ ।

****

परिच्छेद ४ | शान्ति-प्रक्रियामा महिला

४.१ परिप्रेक्ष्य

कुनै पनि द्वन्द्वरत देशमा द्वन्द्वलाई दीर्घकालीन शान्ति तथा लोकतन्त्रमा रूपान्तरण गर्न महिलाहरूको योगदान पहिचान गरी शान्ति-प्रक्रियामा तिनलाई सहभागी बनाउन पनि आवश्यक हुन्छ। सामान्य अर्थमा, शान्ति भन्ने शब्दले व्यक्तिको सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, भौतिक र आध्यात्मिक भलाइको अवस्थालाई संकेत गर्छ। यद्यपि, नेपाली परिप्रेक्ष्यमा यसले द्वन्द्वका कारण सिर्जित व्यक्ति-व्यक्ति तथा संस्था-संस्थाबीचको खलबलिएको सम्बन्ध सामान्य बनाउने अवस्थालाई जनाउँछ। त्यस्ता सम्बन्धलाई १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको थियो। नेपालको सन्दर्भमा शान्ति प्राप्त गर्न महिला सहभागिताका साथै विगतसँग सम्बन्धित भई आशा र उत्साह जगाउँदै सुन्दर भविष्यको रेखाचित्र कोर्ने प्रक्रिया जरुरी हुन्छ। सही प्रक्रियाको प्रयोग, अनुगमन संयन्त्रमा लैंगिक समानता, समझदारी तथा सहमतिको इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन, विगतका तिक्ततासँग जुझ्न आपसी समझदारी, संक्रमणकालीन न्याय र कानुनी शासनको सुनिश्चिततामार्फत् शान्ति स्थापना गर्नु छ। साथै, सो अवस्था प्राप्त गर्न संक्रमणकालीन सुरक्षाको ग्यारेन्टी, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचन प्रक्रिया, निःशस्त्रीकरण, सुरक्षा क्षेत्रको पुनर्संरचनाजस्ता कार्य पनि जरुरी हुन्छ।

नेपाल अहिले शान्तितर्फको गम्भीर मोडमा आइपुगेको छ। यो मुलुकले एक दशकसम्म गम्भीर सशस्त्र द्वन्द्व भोग्यो। द्वन्द्वका प्रमुख कारण संरचनात्मक असमानता, बहिष्करण र विभेद (जातपात, वर्ग, लिंग, भूगोलका आधारमा), शक्ति केन्द्रीकरण, गरिबी, बेरोजगारी, राज्य शासन पद्धति तथा विचारधाराको असफलता थिए भने, भारतीय र अन्य विदेशी शक्तिको भूमिका प्रमुख

थिए । नेपाली शान्ति–प्रक्रिया विविध कारणले प्रशंसाको विषय बनेको भए पनि असफलताका लागि पनि यो प्रक्रिया उत्तिकै आलोचित छ । गरिएका वाचा पूरा नगरेकाले र बहिष्करणयुक्त अभ्यास (प्रक्रियामा महिला, दलित, जनजाति र अन्यलाई समावेश नहुनु) गरेकाले पनि यसले आलोचना खेपेको छ (उप्रेती र घिमिरे सन् २००८) ।

शान्तिको सफलता सही प्रक्रिया छनोटका साथै सम्बन्धित सरोकारवालाको उचित प्रतिनिधित्व र गरिएका वाचाहरू कार्यान्वयन तथा बाह्य सहकार्यमा भर पर्छ (उप्रेती र कर्ण सन् २००७) नेपालको शान्ति–प्रक्रियाको सन्दर्भमा । नेताहरूले शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन इच्छा त देखाएका थिए तर प्रक्रियात्मक तत्त्वको महत्व बुझ्दै सबै नेपालीलाई शान्तिको लाभांश प्रदान गरी महिलासहित अन्य सरोकारवालालाई त्यसमा समावेश गर्न असफल भए (उप्रेती सन् २००८ए; सन् २००८बी; र सन् २००८सी) । उनीहरू दत्तचित्त भएर शान्ति स्थापनामा प्रतिबद्ध देखिए पनि मूलतः शक्ति संघर्ष तथा निहित राजनीतिक स्वार्थमा लागिरहेका छन् । यो परिच्छेदमा शान्ति–प्रक्रियामा महिला सहभागिताका विविध सवालमात्र समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.२ शान्ति–प्रक्रियामा महिला सहभागिता : अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास तथा सफलताका कथा

शान्ति–प्रक्रियाका महत्त्वपूर्ण सवालमा महिलाले सफलतम् भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने कुरा विश्वव्यापी अनुभवले देखाएका छन् । शान्ति स्थापनमा महिलाको योगदानको संक्षेपीकरण गर्नुपर्दा निम्न क्षेत्रमा अति महत्वपूर्ण भूमिका देखिएको छ :

(अ) यूएनएचसीआर १३२५ कार्यान्वयन, (आ) संकट व्यवस्थापन, (इ) वार्ता तथा द्वन्द्व व्यवस्थापन, (ई) शान्ति वार्ता तथा सहमति, (उ) द्वन्द्वोत्तर संक्रमणकाल व्यवस्थापन (संक्रमणकाल सुरक्षा तथा न्याय) र (ऊ) द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण तथा पुनर्बास आदि ।

शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन महिलाको स्तरीय संलग्नता अति आवश्यक हुन्छ भन्ने थुप्रै युद्धग्रस्त मुलुकका अनुभवले पुष्टि गरिसकेका छन् । द्वन्द्वोत्तर

पुनर्निर्माण र शान्ति स्थापनामा महिलाका सफलताका तथ्यहरू[1] विश्वका थुप्रै भूभागमा छन् (उप्रेती सन् २००६ ए; रेन र सर्लिफ सन् २००२; बैचलर र अरू सन् २००८; आईसीजी सन् २००६, ब्लुमफिल्ड सन् २००३; अगस्टिआना र पाक्पाहान सन् २००४ र एन्डर्सन सन् १९९९) ।

शान्तिलाई प्रोत्साहन गर्ने महिला संस्थाहरूको इतिहास हेर्दा महिलाले उत्कृष्ट उदाहरण पेस गरेको देखिन्छ । एउटा उदाहरण इन्टरनेसनल कंग्रेस अफ वुमन (आईसीडब्लू) हो । सन् १९१५ अप्रिलमा हजारभन्दा बढी महिला युरोपका विभिन्न मुलुकबाट दि हेगमा जम्मा भएर पहिलो विश्वयुद्ध अन्त्य गर्ने उद्देश्य राखेका थिए । युद्ध अन्त्य तथा विश्वव्यापी निःशस्त्रीकरणका लागि उनीहरूले जोडदार माग गरेका थिए । अझ उनीहरूले अन्तरराज्य द्वन्द्व मध्यस्थताका लागि निष्पक्ष अन्तर्राष्ट्रिय नियोग गठनको माग पनि गरेका थिए (रेन र सर्लिफ सन् २००२) । यसर्थ राष्ट्रसंघजस्तै निकायबारे ती महिलाले सन् १९१५ मै कल्पना गरिसकेका थिए ।

इन्टरनेसनल क्राइसिस ग्रुप (आईसीजे)ले सुडान, कंगो गणतन्त्र र युगान्डामा गरेको तुलनात्मक अध्ययनले यस्तो देखाउँछ :

> थुप्रै क्रियाकलापमा संलग्नता जनाएर महिलाले शान्ति, सहमति र द्वन्द्वोत्तर प्रयासलाई अझ सुगठित, प्रभावकारी र व्यावहारिक बनाउन सक्छन् । शान्ति वार्तामा सहभागिता जनाएर, सशस्त्र समूहमा आबद्ध बालबालिकालाई पुनर्बास गराएर, सफा पिउने पानी र सैनिक खर्चभन्दा सामाजिक विकासमा जोड दिने बजेट निर्माणजस्ता साझा सवालमा द्वन्द्वग्रस्त मानिससँग छलफल संयोजन गराउन उनीहरूले जोड दिन्छन् (आईसीजे सन् २००६ पृ.१) ।

यो हरफले शान्ति स्थापनामा महिलाको क्षमताबारे स्पष्ट चित्रण गर्छ । तर दुर्भाग्य, यो प्रक्रियामा नेपालमा महिला समावेशीकरणको तथ्यलाई एकदमै उपेक्षा गरिएको छ ।

यसैगरी शान्ति निर्माणमा महिलाको भूमिकाबारे ‘महिलामाथि सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव तथा शान्ति–प्रक्रियामा महिलाको भूमिकासम्बन्धी स्वतन्त्र विज्ञहरूको

---

[1] विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस् http://www.afrikaworld.net/afrel.chinwenwoye.htm (२ अगस्त २००८ मा अद्यावधिक गरिएको) ।

मूल्यांकन' शीर्षकमा युनिफेमले विस्तृत अध्ययन गरेको थियो (रेन र सर्लिफ सन् २००२) । यो अध्ययन प्रतिवेदन शान्ति निर्माणमा महिलाले निर्वाह गरेको भूमिका र युद्धबाट उनीहरूले भोगेको कष्टबारे विस्तृत व्याख्या गरेको छ । यसमा समेटिएका थुप्रै उदाहरण र व्यक्तिगत तथ्यले शान्ति पुनर्स्थापना गराउन महिलाको भूमिकाको बृहत्तर दृष्टिकोण दिन्छन् ।

यसैगरी राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्ले ३१ डिसेम्बर २००० मा निर्विरोध पास गरेको संकल्प प्रस्ताव १३२५ ले पनि महिला, शान्ति र सुरक्षासँग जुध्न गतिलो रूपरेखा प्रदान गरेको छ । शान्ति–प्रक्रियामा लैंगिक अवधारणा समेट्न यसले स्पष्ट दृष्टिकोण दिएको छ । सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नम्बर १३२५ कार्यान्वयनमा सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गरेको छ । सन् २००२ मा 'वुमन, वार एन्ड पिसः इन्डिपेन्डेन्ट एक्सपर्टस् असेसमन्ट अन दि इम्प्याक्ट अफ आर्म्ड कन्फ्लिक्ट अन वुमन एन्ड वुमन्ज रोल अन पिस बिल्डिङ' शीर्षकमा यसले गहकिलो प्रतिवेदन प्रकाशित गरेको थियो । यो अध्ययनले महिला तथा बालबालिकामा सशस्त्र द्वन्द्व तथा हिंसाले गरेको विषम असर विश्लेषणका साथै शान्ति–प्रक्रियामा महिला सहभागिताका उपायको खोजी पनि गर्छ । साथै, यसले बलात्कारलाई युद्धको हतियारका रूपमा प्रयोग गर्दा महिलाको सम्मानमा कसरी असर गर्छ भन्नेबारे राम्रो जानकारी दिन्छ । शान्ति–प्रक्रियामा महिला सहभागिता भए शान्ति–सम्झौताले राम्ररी काम गर्न सक्ने सन्देश पनि यो प्रतिवेदनले दिन्छ । गहिरो समीक्षा तथा तथ्यांकका आधारमा यो प्रतिवेदनले महिलाको ठूलो संख्याले (प्रतिनिधित्वका लागि मात्र होइन) सहमतिको स्तरमात्र बढाउँदैन, शान्ति–सम्झौता कार्यान्वयन पनि उत्तिकै तेजिलो बनाउँछ भन्ने पक्षमा जोड दिन्छ ।

सन् १९९० को मध्यमा रुवान्डाले भयंकर नरसंहार भोग्यो । मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन हुनुका साथै मानवीय सहायताको संकट सिर्जना गरायो । सो नरसंहारले मुलुकको जनसांख्यिक अवस्था नै परिवर्तन (७४ प्रतिशत महिला र २६ प्रतिशत पुरुष) गरिदियो, जुन अहिलेसम्म पनि पूर्ण सामान्य अवस्थामा आइसकेको छैन । यस्तो अप्ठ्यारो परिस्थिति सामना गर्न महिला नै अग्रसर थिए । यसले नयाँ कानुनी अवस्था विकास गरी कानुन मन्त्रालयअन्तर्गत

'जेन्डर डेस्क' स्थापना गऱ्यो । यो संयन्त्रले युद्धले महिलाहरूलाई पारेको प्रभावसँग जुध्ने काम गऱ्यो । यही डेस्कको अथक प्रयाससँगै रुवान्डा सरकारले महिलामैत्री कानुन निर्माण गऱ्यो । यसैगरी महिलाको प्रयासले न्यायिक तथा मेलमिलाप समितिमा जस्टिस एन्ड रिकन्सिलिएसन कमिटी (जेआरसी)ले महिला सदस्य थप गरेको छ । महिलाका मुद्दा हेर्ने महिला न्यायाधीशमात्र भएको र तिनको साक्षीहरूको अपमान भएको भनी जेआरसीबारे गम्भीर आलोचना भएको थियो । अहिले रुवान्डामा संसद् तथा राज्यको अन्य संरचनामा महिला उपस्थितिको प्रतिशत उच्च छ । नरसंहारपछि सम्पन्न चुनावले ४८ प्रतिशतभन्दा बढी महिलालाई संसद्मा चुन्न सफल भएको थियो । महिलाका साना–ठूला थुप्रै प्रयासले तिनैलाई संसद्मा ल्याउन सघाएको थियो । तीमध्येको एक एभीईजीए (रुवान्डा नरसंहारको एकल महिला संघ) हो । द्वन्द्वप्रभावितलाई मद्दत गर्नमात्र यो सक्रिय नभएर महिला संरक्षण तथा राजनीतिक सहभागिताका लागि पनि क्रियाशील थियो ।

दि मानो रिभर युनियन्स नेटवर्क फर पिस पनि गिनिया, लाइबेरिया, सिएरा लिओनका महिलाहरूले सुरु गरेका अर्को प्रयास थियो । यसले तीन मुलुकको राजनीतिमा प्रभाव पार्न सकेको थियो । यो संस्थाले स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरमा काम गरिरहेको थियो । सिएरा लिओनको द्वन्द्व अन्त्य गर्ने यो प्रभावकारी संस्था थियो । आफ्नो बलका कारण दि मानो रिभर युनियन्स नेटवर्क फर पिस संस्था फेडेरेसन अफ अफ्रिकन वुमन्ज पिस नेटवर्क (एफईआरएफएपी)को एक अंश भएको थियो । अफ्रिकामा शान्ति स्थापनामा गर्न एफईआरएफएपीले युनिफेम (हाल यूएन ओमन) तथा अन्य संस्थासँग सहकार्य गरिरहेको छ ।

सोमालियामा राजनीतिक संरचनामा सामेल हुन महिलाहरू निरन्तर लागिरहेका छन् । ट्रान्जिसनल नेसनल एसेम्ब्लीका २४५ सिटमध्ये २५ सिट त उनीहरूले पाइसकेका छन् । पूर्वीटिमोरको नयाँ संसद्मा ३० प्रतिशत कोटा महिलाका लागि सुरक्षित छ । अफगानिस्तान र अमेरिकी सरकारले पनि शान्ति–प्रक्रियामा महिला सहभागितामा जोड दिइरहेका छन् र एजेन्डाको उच्च प्राथमिकतामा महिलाका सवाल परेका छन् । अफगानिस्तानमा महिलाको भूमिकामाथि प्रकाश पार्न सञ्चारमाध्यम पनि परिचालन गरिएको थियो । परिणामतः थुप्रै मन्त्रालय,

परियोजनाहरूमा लैंगिकताको सवाल समावेश गर्न र तत्कालीन अवस्थामा बन्ने भनिएको नयाँ संविधानमा महिलाका लागि समान हकको व्यवस्था सुनिश्चित गर्न अथक प्रयास भएको थियो। अफगानी महिलाको आर्थिक र भौतिक सुरक्षा र आर्थिक उन्नति, शान्ति र सुरक्षासँग स्पष्ट गाँसिएको छ।

महिलाकै ठूलो मेहनतले द्वन्द्वरत विभिन्न मुलुकमा शान्ति स्थापना प्रयास भएको छ। वुमन इन ब्ल्याक (सर्बिया शान्ति समूहका महिला)को कामबाट पनि धेरै सिक्न सकिन्छ। शान्तिकामी महिलाहरूलाई एकजुट बनाएर उनीहरू शान्तिपूर्ण प्रदर्शनमा उत्रिएका थिए। उनीहरूले हिंसा अन्त्य गरी शान्ति स्थापना गर्ने माग राख्दै प्लेकार्डसहित सरकारी अफिसअगाडि शान्तिपूर्ण रूपमा धर्ना दिए। सरकारको प्रतिरोधका बाबजुद उनीहरूले आफ्नो कार्य गरिरहे र आफ्ना आवाज सुनाउन पनि सफल भए। ती महिलाले आफ्नो देशमा शान्ति स्थापना गर्ने कठिन प्रयास गरेकाले अन्य अन्तर्राष्ट्रिय संगठनसँग सहकार्य गरी युनिफेमले मिलेनियम पिस अवार्डले उनीहरूलाई सम्मानित गऱ्यो। एभीईजीए (रुवान्डाका एकल महिला संघ)ले द्वन्द्वप्रभावितलाई मनोवैज्ञानिक मद्दतमात्र नदिई नरसंहारले समाजमा पारेको प्रभाव सम्बोधन गर्न आवाज पनि उठायो।

यसैगरी उत्तरी नामिबियाका महिलाहरू शान्तिका प्रमुख कर्ता थिए (बेकर सन् २००३)। तान्जानियाको मोरोगोरो क्षेत्रमा द्वन्द्व समाधान गरी शान्ति निर्माण गर्नमा पनि महिला नै अग्रसर थिए (लिहाम्बा सन् २००३), द्वन्द्व रोकी शान्तिलाई प्रोत्साहित गर्न सेन्ट्रल अफ्रिकन रिपब्लिकमा (माथे र अरू सन् २००३), सोमालियामा (मोहम्मद सन् २००३) र बुरुन्डीमा (नताहोबारी र नदायिजिगा सन् २००३) पनि महिलाहरू नै सक्रिय थिए। द्वन्द्व समाधान गर्न परम्परागत मध्यस्थताको अभ्यासका लागि अफ्रिकामा हुने महिला सहभागिता चर्चित छ। क्यामरुनको द्वन्द्व परम्परागत तवरले मध्यस्थता गर्न महिलाहरू सक्रिय भएर लागेका थिए (नगोङ्गो–मबेब सन् २००३)। यसैगरी जिम्बाबेमा पनि द्वन्द्वका बेला सद्भाव कायम राख्न र त्यसको घाउ निको पार्न महिलाले रचनात्मक भूमिका निर्वाह गरेका थिए (रेन्जर सन् १९९२)। जिम्बाबेका जनताले खेपेको युद्धको घाउमा मलम लगाउन महिलाले निर्वाह गरेको भूमिकाबारे स्किम्ट (सन् १९९७) पनि स्मरणीय छ। अफ्रिकामा शान्ति निर्माणमा महिलाको भूमिका

(विशेषतः परम्परागत द्वन्द्व समाधान अभ्यास)बारे युनेस्को (सन् २००३)ले राखेको विस्तृत तथ्यले पनि शान्ति स्थापनामा महिलाको महत्वपूर्ण भूमिका भएको पुष्टि गरेको छ।

केन्यास्थित नैरोबीको केन्याट्टा विश्वविद्यालयको धार्मिक र दर्शन अध्ययन विभागले मिरियाम अगाथा चिन्वे न्वोयेबारे विस्तृत तथ्य राखेको छ महिलाको जन्मसिद्ध गुण तथा समाजमा रहने तिनको स्तरअनुसार शान्ति संयोजक र प्रतिनिधिका रूपमा शान्ति–प्रक्रियामा लाग्न सक्छन् भन्ने सो तथ्यले देखाउँछ।

४.३ शान्ति–सम्झौता कार्यान्वयन

नेपालको शान्ति–सम्झौता इमानदारीपूर्वक कार्यान्वयन हुने हो भने यसले नेपाली महिलाको अवस्था सुधारी उनीहरूलाई राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक मूलप्रवाहमा ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। तर, यस्तो महत्वपूर्ण सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन भने आंशिक, कमजोर र खण्डित रूपमा मात्र भएको छ।

नेपालको विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक विभेदजस्ता समस्या समाधान गरी प्रगतिशील सुधार गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ। साथै, नागरिक स्वतन्त्रता तथा मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा, सन् १९४८ र अन्य खाले अन्तर्राष्ट्रिय सहायताका कानुन र मान्यता, सिद्धान्त, अधिकार, प्रेस स्वतन्त्रता, कानुनी शासनको सम्मान पनि गर्ने प्रतिबद्धता छ। यी प्रतिबद्धता कार्यान्वयनको अवस्था पनि आंशिकमात्र छ। शान्ति–सम्झौताको धारा १.३ मा उल्लेख भएअनुसार 'दुवै पक्षले आ–आफ्ना मातहतका सबै निकायलाई यो सम्झौता तत्काल कार्यान्वयन तथा पालना गर्न आवश्यक निर्देशन जारी गर्नेछन् र कार्यान्वयन गर्ने/गराउनेछन्।' तथापि ती संस्थाअन्तर्गतका नियोगहरूले विस्तृत शान्ति–सम्झौता थोरैमात्र कार्यान्वयन गरेका छन्।

शान्ति–सम्झौताको दफा ३.७ ले भूमिसुधारको व्यवस्थाबारे उल्लेख गरेको छ, "सामन्ती भू–स्वामित्वको व्यवस्था अन्त्य गरी वैज्ञानिक भूमिसुधार नीति अवलम्बन गर्ने।" यसैगरी दफा ३.१० भन्छ, "सुकुम्बासी, कमैया, हलिया,

हरूवा–चरूवालगायतका आर्थिक–सामाजिक रूपले पछाडि परेका वर्गलाई जग्गालगायत आर्थिक–सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति लिने ।" नेपाली समाजमा असमान शक्ति–सम्बन्धको प्रमुख स्रोत नै भूमि हो र भूमिमा आधारित शक्ति संरचनाको सिकार महिलाहरू भएका छन् । तर विस्तृत शान्ति–सम्झौताको धारा ३.७ कार्यान्वियनमा कुनै पनि चासो देखाइएको छैन ।

सुरक्षा संरचनामा माओवादी लडाकुको व्यवस्थापन तथा समायोजन र नेपाली सेनाको लोकतन्त्रीकरण प्रक्रिया पनि शान्ति–सम्झौताको हल्का रूपमा मात्र लिए प्रमुख अंग हो । यस्तो गम्भीर तर महत्वपूर्ण सवाललाई राजनीतिज्ञहरूले । विस्तृत शान्ति–सम्झौताको दफा ४.४ मा उल्लेख छ, "माओवादी सेनाका लडाकाको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापना निम्ति अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले विशेष कमिटी बनाएर काम गर्ने ।" दफा ४.७ ले भन्छ, "नेपाली सेनाको नियन्त्रण, परिचालन र व्यवस्थापन नयाँ सैनिक ऐनबमोजिम मन्त्रिपरिषद्ले गर्ने । अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले राजनीतिक सहमति र अन्तरिम व्यवस्थापिकाको सम्बन्धित समिति समेतको सुझाव लिएर नेपाली सेनाको लोकतान्त्रीकरणको विस्तृत कार्ययोजना तर्जुमा र कार्यान्वियन गर्ने । यसअन्तर्गत नेपाली सेनाको उपयुक्त संख्या, लोकतान्त्रिक संरचना, राष्ट्रिय र समावेशी चरित्र निर्माण गर्दै लोकतन्त्र र मानवअधिकारको मूल्यद्वारा सेनालाई प्रशिक्षित गर्नेलगायतका काम गर्ने ।" यद्यपि, शान्ति–प्रक्रियाको यस्तो महत्त्वपूर्ण प्रावधानको कार्यान्वियन कमजोर रह्यो । विस्तृत शान्ति–सम्झौताको मानवअधिकार खण्ड (दफा ७.१.३)ले भन्छ, "दुवै पक्ष सम्झौता पत्रमा उल्लेख भएका अधिकारको उपभोगमा बाधा पुऱ्याउने जिम्मेवार व्यक्तिहरूमाथि कानुनअनुसार निष्पक्ष छानबिन तथा कारबाही हुनेछ भनी प्रतिबद्धता जाहेर गर्दछन् र दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने सुनिश्चित गर्दछन् । यसका साथै द्वन्द्व र यातनापीडित तथा बेपत्ता पारिएकाका परिवारको राहत प्राप्त गर्ने अधिकारलाई समेत सुनिश्चित गर्दछन् ।" यो व्यवस्था पनि पूर्ण कार्यान्वियन गर्नुपर्नेमा बढी विवादित बनाइएको छ र यसले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा अन्यायमा परेका महिला, बालबालिकालगायत द्वन्द्वपीडितले न्याय पाउन सकेका छैनन् । शान्ति–सम्झौतामा उल्लिखित व्यवस्था कार्यान्वियनबारे माथि गरिएको छोटो छलफलले स्पष्ट पार्छ, नेपाली शान्ति–प्रक्रियालाई सफल

बनाउन अझै धेरै खुड्किला चढ्न बाँकी नै छ। यो प्रक्रिया कमजोर हुनुको एउटा कारण निर्णय तथा कार्यान्वयन प्रक्रियामा महिला सहभागिताको अभाव भएर पनि हुन सक्छ।

४.३.१ अन्तरवस्तु

शान्ति वार्ता तथा सहमति र समझदारीमा समेटिएका अन्तरवस्तुले महिला, बालबालिका, वृद्धवृद्धा र द्वन्द्वको सिकार भएकाका सवाललाई सम्बोधन गर्नैपर्छ। साथै शान्ति–प्रक्रिया सफल बनाउन महिलाविरुद्ध हुने युद्ध अपराधलाई पारदर्शी बनाइनुपर्छ। समाजमा शान्ति कायम गर्न न्यायको सुनिश्चितता र कानुनी शासनको पुनर्स्थापना आवश्यक छ।

महिला सहभागिताले कुनै पनि शान्ति–प्रक्रियालाई दीर्घकालीन बनाउँछ। साथै सम्पूर्ण प्रक्रिया असफल हुने सम्भावना पनि कम गर्छ। कुनै पनि शान्ति–प्रक्रियाले द्वन्द्वप्रभावित विभिन्न समूहका समस्या सम्बोधन गर्न सक्ने हुनुपर्छ। ती समूहलाई यसरी वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

१. मृतकका परिवार
२. अपहरित र तिनका परिवार
३. आन्तरिक रूपमा विस्थापित र तिनका परिवार
४. बेपत्ता पारिएका र तिनका परिवार
५. घाइते पारिएका र सामान्य असर परेका अन्य मानिसहरू।

यसैगरी द्वन्द्वप्रभावितका विभिन्न उमेर समूह, बालबच्चा, वयस्क, वृद्धवृद्धा र महिलालाई पनि विशेष ध्यान दिइनु आवश्यक छ। यी द्वन्द्वप्रभावितका समस्या पहिचान र सम्वोधन गर्न उनीहरूको संलग्नतासहितको विशेष प्रयास आवश्यक हुन्छ। त्यसैले शान्ति स्थापनाका सबै क्रियाकलाप र निर्णय प्रक्रियामा महिलाको प्रतिनिधित्व हुनु अति जरुरी छ।

मेलमिलापमा महिलाको भूमिका अति महत्त्वपूर्ण हुन्छ। न्यायको खोजी, क्षमाशीलता, सहचर्या र सहअस्तित्वको प्रक्रिया नै मेलमिलाप हुनाले यस्ता सवालमा महिलाले द्वन्द्वप्रभावितका समस्या पहिचान गरी सम्बोधन गर्न र

बिग्रेको सम्बन्ध पुनर्स्थापित गर्न भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । द्वन्द्वप्रभावितलाई पुनर्समायोजन गराउने काम सहज बनाउन पनि महिलाहरू उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । पुनर्समायोजन प्रक्रिया द्वन्द्वप्रभावितलाई मनोवैज्ञानिक, सामाजिक, राजनीतिक तरिकाले मूलधारमा ल्याई नयाँ वा तिनको आफ्नै समुदायको सक्रिय सदस्य बनाउने जटिल काम हो, जहाँ महिलाले पनि आधारभूत भूमिका निर्वाह गर्न सकून् । त्यसैगरी फिर्ती–पुनर्बास–पुनर्स्थापनाका प्याकेजमा महिला संलग्न हुनुपर्छ ।

४.३.२ संरचना

विश्वका विभिन्न द्वन्द्वरत क्षेत्रमा भएका वार्तामा देखिएअनुरूप, पूर्ण म्यान्डेटयुक्त, शक्तिशाली, प्रतिबद्ध, लैंगिक समानतायुक्त टोली नै वार्ता सफल पार्ने महत्त्वपूर्ण संरचनात्मक यन्त्र हो । यसैगरी प्रमुख सरोकारवाला (नागरिक समाज, राजनीतिक दल, महिला कार्यकर्ता, दलित, व्यवसायी, विशेषज्ञ समूह आदि)को पूर्ण सहयोग पनि प्रभावशाली हुन्छ । शान्ति–प्रक्रियामा स्थानीय आवाजलाई समेट्ने प्रभावकारी संयन्त्र नहुँदासम्म अभिजातवर्ग–केन्द्रित र लैंगिक रूपमा अन्धो वा विभेदयुक्त सम्मिश्रण भएको वार्ता वा शान्ति–प्रक्रिया टोलीले दीर्घकालीन शान्ति–प्रक्रिया सुनिश्चित गर्न सक्दैन । द्वन्द्वरत देशमा दिगो शान्ति स्थापना गर्नका लागि समाजको आधा जनसंख्या महिलाको हुने हुँदा शान्ति–प्रक्रियाका कुनै पनि संरचनामा महिलाको प्रतिनिधित्व अपरिहार्य हुन्छ ।

शान्ति–सम्झौताको धारा ८.४ मा सो प्रक्रियालाई सफल बनाउने महत्त्वपूर्ण संरचनाबारे उल्लेख छ । तीमध्ये केही यसप्रकार छन् : राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्य पुनर्संरचनासम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव आयोगलगायत यस सहमति कार्यान्वयनमा आवश्यक पर्ने अन्तरिम संविधान र सात दलीय गठबन्धन, नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच भएका सबै सहमति/समझदारीहरू । यी संरचना निर्माण गर्दा महिलाको समानुपातिक प्रतिनिधित्वले शान्ति–प्रक्रियालाई अझ सफल बनाउन सक्छ । दलित, मधेसी, जनजाति र द्वन्द्वप्रभावित जस्ताको समावेशीकरणले शान्ति–प्रक्रियालाई अझ सफल बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका

निर्वाह गर्छ । तर दुर्भाग्य, यस्ता संरचनाहरूमा सम्बन्धित सरोकारवालाको प्रतिनिधित्व राजनीतिक निर्णयकर्ताको प्राथमिकतामा कहिल्यै परेन र महिलाको समेत उचित प्रतिनिधित्व हुन सकेन । यद्यपि, नेपाली महिलाले यस्ता संरचनामा संलग्न नरहेरै पनि महत्वपूर्ण भूमिकाचाहिँ खेलिरहेका छन् ।

चित्र ४.१: सम्भावित शान्ति संरचनामा महिला सहभागिता

विगतमा शान्ति वार्ता टोली र सहजकर्ताको मनोनयनमा महिलाको भौतिक समावेशिता निराशाजनक थियो । त्यतिबेला एकजना महिलालाई पनि सहजकर्ताको रूपमा स्वीकारिएको थिएन । शान्ति वार्ताका विभिन्न चरणमा दुई छानिएका सहजकर्ता टोलीमा एकैजना महिला पनि समावेश भएनन् । शान्ति वार्ताको दोस्रो चरणमा पनि सहजकर्ता थपिएका थिए तर महिला परेनन् । त्यसपछि तेस्रो चरणको वार्तामा सहजकर्ता संख्या सरकारले पाँच सदस्यीय वार्ता टोली गऱ्यो । यसमा पनि महिला पनि समावेश गरिएनन् ।

२०६० सालमा भएको शान्ति वार्तामा बाहेक अन्य शान्ति वार्तामा दुवै पक्षमा महिला सहभागिता थिएन । यो वार्तामा सहभागिता भए पनि सीमित भूमिका प्रदान गरिएको थियो ।

तालिका ४.१ नेपाली शान्ति–प्रक्रियाको वार्ता टोली तथा सहजकर्तामा महिला संलग्नता

शान्ति वार्ता टोली वि.सं. २०५८	**शान्ति वार्ता टोली वि.सं. २०६०**
१) अ. सरकारी पक्ष चिरञ्जीवी वाग्ले : संयोजक महेश आचार्य : सदस्य चक्रप्रसाद बास्तोला : सदस्य विजयकुमार गच्छदार : सदस्य नरहरि आचार्य : सदस्य	२) अ. सरकारी पक्ष बद्रीप्रसाद मण्डल : संयोजक रमेशनाथ पाण्डे : सदस्य कमलप्रसाद चौलागाईं : सदस्य नारायणसिंह पुन : सदस्य उपेन्द्र देवकोटा : सदस्य अनुराधा कोइराला : सदस्य
१) आ. नेकपा (माओवादी) पक्ष कृष्णबहादुर महरा : संयोजक टोपबहादुर रायमाझी : सदस्य अग्निप्रसाद सापकोटा : सदस्य	(२०६० साल जेठ २१ मा सरकार परिवर्तन भएपछि नयाँ प्र.म. सूर्यबहादुर थापाले नयाँ वार्ता टोली मनोनयन गरे) डा. प्रकाशचन्द्र लोहनी : संयोजक कमल थापा : सदस्य २) आ. नेकपा (माओवादी) पक्ष डा. बाबुराम भट्टराई : संयोजक रामबहादुर थापा (बादल) : सदस्य कृष्णबहादुर महरा : सदस्य देव गुरुङ : सदस्य मातृका यादव : सदस्य .... २०६० जेठ २१ मा नयाँ सरकार गठन भएपछि नयाँ प्र.म.ले वार्ताकार परिवर्तन गरेपछि माओवादीले पनि समायोजन गर्‍यो– डा. बाबुराम भट्टराई : सदस्य कृष्णबहादुर महरा : सदस्य

सहजकर्ता वि.सं. २०५८ पद्मरत्न तुलाधर दमननाथ ढुंगाना	सहजकर्ता वि.सं. २०६० दमननाथ ढुंगाना पद्मरत्न तुलाधर शैलेन्द्रकुमार उपाध्याय कर्णध्वज अधिकारी
३. वि.सं. २०६३ का वार्ताकारहरू	
३) अ. माओवादी पक्ष (२०६३ साल बैशाख २७): कृष्णबहादुर महरा : संयोजक दिनानाथ शर्मा : सदस्य देव गुरुङ : सदस्य	सरकार पक्ष (२०६३ साल जेठ ५) कृष्णप्रसाद सिटौला : संयोजक प्रदीप ज्ञवाली : सदस्य रमेश लेखक : सदस्य
	सहजकर्ताः पद्मरत्न तुलाधर दमननाथ ढुंगाना लक्ष्मणप्रसाद अर्याल देवेन्द्रराज पाण्डे मथुराप्रसाद श्रेष्ठ

स्रोत : लेखकद्वारा विभिन्न स्रोतबाट संकलित

४.३.३ समस्या, चुनौती र आगामी बाटो

सामान्य अर्थमा नेपाली शान्ति–प्रक्रिया र विशेष अर्थमा त्यसमा महिलाहरूको भूमिकाले थुप्रै समस्या र चुनौती सामना गरेको छ। शान्ति–प्रक्रियाको बाटोमा अर्थपूर्ण महिला सहभागिताका लागि पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र शक्ति सम्बन्ध तगारो बनिरहेको छ। खासमा, प्रमुख राजनीतिक निर्णयकर्ताले शान्ति–प्रक्रियाको निर्णय संरचनामा महिला सहभागिताको महत्त्वबारे कहिल्यै विचार गरेनन्। जबसम्म राजनीतिक निर्णयकर्ता र नीति निर्माणमा रहेकाहरूले महिलाको गुणात्मक र मात्रात्मक सहभागिताको सुनिश्चितता गर्दैनन्, त्यतिबेलासम्म समाजमा दिगो र लोकतान्त्रिक शान्ति स्थापना हुन कठिन छ।

महिला आफैंमा पनि अर्को समस्या छ। नेपालमा सम्भ्रान्त वर्गीय महिला राजनीतिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक रूपमा विभाजित छन्। तीमध्ये थुप्रै साझा अभिरुचिभन्दा या त दलको राजनीतिक एजेन्डाबाट निर्देशित छन्। यो

अवस्थाले वार–पार पाउन साझा स्वार्थका लागि उनीहरू एक हुनुपर्छ । जस्तैः पहिले संविधानसभामा उपराष्ट्रपति पदका लागि दुई जना महिला प्रस्तुत गरिएका थिए । तर, ती दुवै महिलालाई राजनीतिक मोलतोल (पोलिटिकल बार्गेनिङ)का लागि मात्र प्रयोग गरिएको थियो । तिनको पक्षमा न त संविधानसभाका महिला सदस्य उभिए, न त नागरिक समाजका नेता नै । महिला उम्मेदवारको पक्षमा महिलाले नै भोट हालेनन् । महिलालाई गर्ने व्यवहारको राजनीतिको यो एउटा उदाहरण हो ।

यो सन्दर्भमा कसैले सो अवस्था विशेषखाले थियो वा गरिएका प्रयास सफल नभएका हुन् भनी तर्क पनि गर्ला । तर, त्यस्ता तर्कमा लेखकको सहमति छैन । मुलुकको आधा जनसंख्या महिलाको भएकाले यो राष्ट्रका सबै महिला महिलाकै पक्षमा उभिनुपर्छ । राष्ट्रको उच्च ओहोदामा पुग्न महिलासँग अधिकार पनि सुरक्षित छ । राष्ट्रपतिको निर्वाचनका बेला निर्णयकर्ता पुरुषको महिलाप्रतिको मानसिकता छर्लंग भएको थियो । महिलालाई राष्ट्रपतिको रूपमा स्वीकार्न ती पुरुषहरू तयार थिएनन् । दुई दलले उभ्याएका उपराष्ट्रपति पदका महिला प्रत्यासीलाई पनि शक्ति संघर्षको सिकार बनाइयो ।

४.३.४ संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षाको प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० तथा नेपालमा यसको कार्यान्वयन

निम्नलिखित कारणले गर्दा नेपालमा प्रस्ताव नं. १३२५ को कार्यान्वयन प्रभावकारी छैन :

- राजनीतिक तथा निर्णय प्रक्रियाको स्तरमा राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १३२५ बारे सचेतता पर्याप्त छैन
- शान्ति–प्रक्रियाबारे गहिरो अनुभूति र महिला सहभागिताको अपरिहार्यताबारे नेताहरूले बोध गरेका छैनन्
- पितृसत्तात्मक तथा सामन्ती सोच र बहिष्करणयुक्त सामाजिक–सांस्कृतिक मान्यताले पनि राजनीतिक अभिजात वर्गलाई महिलाको क्षमता बोध गर्न दिएको छैन
- प्रतिस्पर्धा, असहयोग र अभिजात वर्गीय महिलाबीच दलको नजिक भई फाइदा लिने महत्त्वाकांक्षाले समस्या खडा गरेको छ ।

४.४ नेपालमा दिगो सुशासनमा महिलाको भावी भूमिका

शान्ति–सम्झौता र राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० लाई रणनीतिक कार्यशैली र संरचनागत निर्देशिकाको रूपमा स्वीकार गरिनुपर्छ ताकि शान्ति–प्रक्रिया सफल बनाउन महिलाको भूमिकालाई उत्साहित पार्न सकियोस् । भविष्यमा, महिला शान्ति–प्रक्रियाको विषय, प्रक्रिया र संरचनामा सामेल हुनुपर्छ ।

४.४.१ शान्ति–प्रक्रियाको अन्तरवस्तुमा महिला

सामान्यतया हत्या, बेपत्ता, यातना, चन्दा, आक्रमणको धम्की, पक्राउ, मानवअधिकार उल्लंघनजस्ता घटना र विशेष गरी लैंगिकतामा आधारित घटना (बलात्कार, यौनशोषण, अनिच्छित गर्भ, यौनिक हिंसा आदि) द्वन्द्वकालका मुख्य घटना हुन् । विस्थापित, पूर्वलडाकु वा प्रहरी सेना, भौतिक वा मानसिक रूपमा आघात पारिएका बालबच्चा, महिला, वृद्धवृद्धा र अशक्तका साथै सशस्त्र द्वन्द्वले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रभाव पारेकाहरू समाजमा छन् ।

सद्भाव तथा पुनर्समायोजनको प्रक्रिया स्थापना गर्न महिलाले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । उनीहरूले द्वन्द्वप्रभावितको घाउमा मलम लगाउन तथा उनीहरूका समस्या सम्बोधन गराउन, आत्मविश्वासको भाव जागृत गराउन र समुदायबीच सेतु बन्न योगदान दिन सक्छन् । द्वन्द्वप्रभावितबीच राम्रो समझदारी विकास गराई उनीहरूलाई न्याय दिलाउन तथा एकअर्काबीच सहचार्य विकास गराउन अति नै जरुरी छ । उनीहरूमा आत्मविश्वासको भावना जागृत गराउने, आपसी विश्वास कायम गराउने र एकापसको शत्रुता अन्त्य गर्नु पनि अति महत्त्वपूर्ण छ । महिलामा हुने मातृत्व नामको जन्मसिद्ध भावनाले सहचार्य र पुनर्समायोजन स्थापना गरी नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गर्न अति महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ ।

द्वन्द्वप्रभावितलाई चाहिने ठूलो सहयोग स्थानीय स्तरमा मनोवैज्ञानिक परामर्श हो । उनीहरू आघात, तनाव, डर र निराशाबाट ग्रसित छन् । भविष्यप्रति आशा जागृत गराउन मनोवैज्ञानिक परामर्श चाहिन्छ । १० वर्षे द्वन्द्वमा देखिएको मनोवैज्ञानिक स्वास्थ्य र व्यक्तिको सामाजिक कल्याणमा मनोवैज्ञानिक परामर्श

दिन यथेष्ट समय तथा लगाव चाहिन्छ। आत्मीयताको भावना विकास गराउन र दैनिक जीवन सामान्य गराउन लामो समयसम्म सुरक्षाको भाव विकास गराइनुपर्छ। यसर्थ स्रोत परिचालन तथा समुदायलाई सामान्य बनाउने प्रक्रिया सहज गराउन महिला दृढता अति जरुरी छ।

नेपालमा दिगो शान्ति र लोकतन्त्रका लागि निम्न क्षेत्रमा महिलाले योगदान दिन सक्छन् :

१. शक्ति-साझेदारी व्यवस्थामा उचित बाँडफाँट
२. शान्ति-प्रक्रियाको नियमित मूल्यांकन
३. विगतका सहमति तथा समझदारीको इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन
४. संक्रमणकालीन न्याय तथा कानुनी शासनको सुनिश्चितता
५. संक्रमणकालीन सुरक्षाको ग्यारेन्टी
६. निःशस्त्रीकरण, समायोजन तथा पुनर्समायोजन प्रक्रियालाई सहज गराउने
७. सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचनालाई प्रवर्द्धन गर्ने
८. सहचार्य, पुनर्बास, निवृत्ति र पुनर्निर्माण कार्यान्वयन गराउने
९. जनसाधारणको आशा तथा निराशालाई सम्बोधन गर्ने
१०. अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन प्राप्त गर्ने।

४.४.२ शान्ति-प्रक्रियालाई सहज बनाउने काममा महिला

नेपालको शान्ति-प्रक्रिया अझै कमजोर छ। समग्रमा यो 'प्रक्रियाविहीन' छ। 'सही प्रक्रिया' उपयोग भएको खण्डमा नेपालको शान्ति दिगो र लोकतान्त्रिक हुन सक्छ। प्रक्रिया सही गराउनु भनेको शान्ति स्थापनाका गतिविधि निर्णय लिँदा प्रमुख सरोकारवालाहरू (महिला, दलित, जनजाति, द्वन्द्वप्रभावित, विस्थापित)लाई समावेश गराउनु हो। यसो गर्दा गोपनीयता र पारदर्शिता कायम गर्ने, दीर्घकालीन असर गर्ने निर्णयमा स्वीकृति लिने, निर्णय कार्यान्वयन गर्न पारदर्शी हुने जस्ता कार्य गरिनुपर्छ। महिला निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुँदा निर्णय स्तरीय र त्यसको कार्यान्वयन पनि श्रेष्ठतर हुन्छ भन्ने द्वन्द्वग्रस्त अन्य मुलुकका अनुभवले देखाउँछन् (आईसीजे सन् २००६)।

शान्ति–सम्झौताका प्रावधानमध्ये छानिएका मात्र वा आंशिक कार्यान्वयनका कारण महिला, वृद्धवृद्धा तथा बालबालिकासम्बन्धी प्रावधान ओझेलमा परेका छन् । प्रक्रियालाई सम्मान नगरेर वा अनुचित प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा अप्ठ्यारो अवस्था सिर्जना हुन्छ । द्वन्द्वप्रभावित महिला र बालबालिका अझै पनि द्वन्द्वसम्बन्धी जोखिममा छन् । अझ दण्डहीनता, मावनअधिकार उल्लंघनजस्ता शान्तिका गम्भीर एजेन्डामा काम गरिरहेका महिला व्यक्तिगत रूपमा पनि जोखिममा छन् ।

४.४.३ नेपाली शान्ति–प्रक्रियाको संरचनामा महिला

२०६२/६३ सालको राजनीतिक परिवर्तन र सैद्धान्तिक तथा कार्यगत रूपमा हासिल भएका प्रगतिले लैंगिकतामा आधारित शक्ति सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण परिवर्तन गरिदियो । अन्तरिम संविधानले पनि राज्य संरचनामा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिता हुनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरे । यो प्रावधान महिला सहभागिताको दृष्टिकोणबाट अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भएर पनि स्वीकार्न निर्णय प्रक्रियाको स्तरमा कठिनाई देखियो किनकि उनीहरूमा अझै पनि प्रतिरोध हावी छ । यो प्रतिरोधका बाबजुद पनि पहिले संविधानसभाको निर्वाचनमा आशातीत प्रगति हासिल भएको थियो (हेर्नुहोस् तालिका ४.२) ।

तालिका ४.२ २०६४ संविधानसभा सदस्यको पार्टीगत लैंगिक संरचना

		उम्मेदवार		कुल	निर्वाचित		
क्र.सं.	दलको नाम	महिला	पुरुष		महिला	पुरुष	कुल
१	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)	४३	१९७	२४०	२४	९६	१२०
२	नेपाली कांग्रेस	२६	२१४	२४०	२	३५	३७
३	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले)	२७	२१२	२३९	१	३२	३३
४	मधेसी जनअधिकार फोरम, नेपाल	३	१००	१०३	२	२७	२९
५	तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टी	४	९०	९४	१	८	९
६	सद्भावना पार्टी	४	८३	८७	०	४	४
७	जनमोर्चा नेपाल	२८	१७५	२०३	०	२	२

८	नेपाल मजदुर किसान पार्टी	२७	७१	९८	०	२	२
९	स्वतन्त्र	४२	७७४	८१६	०	२	२
१०	राष्ट्रिय जनमोर्चा	१५	१०७	१२२	०	१	१
११	राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी	१४	१८४	१९८	०	०	०
१२	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी	२२	२१०	२३२	०	०	०
१३	समाजवादी प्रजातान्त्रिक जनता पार्टी, नेपाल	७	४३	५०	०	०	०
१४	नेपाल राष्ट्रिय विकास पार्टी	०	१३	१३	०	०	०
१५	नेपाल समाजवादी पार्टी	०	५	५	०	०	०
१६	राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी	८	७६	८४	०	०	०
१७	राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी, नेपाल	८	१९६	२०४	०	०	०
१८	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत)	१०	१२६	१३६	०	०	०
१९	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माले)	११	१०५	११६	०	०	०
२०	राष्ट्रिय जनता दल	०	८	८	०	०	०
२१	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत)	६	४९	५५	०	०	०
२२	नेपाल समता पार्टी	२	१२	१४	०	०	०
२३	दलित जनजाति पार्टी	१	४९	५०	०	०	०
२४	नेपाल सद्भावना पार्टी (आन्नदीदेवी)	१३	९१	१०४	०	०	०
२५	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी)	५	४३	४८	०	०	०
२६	नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (मार्क्सवादी)	१	७	८	०	०	०
२७	हिन्दू प्रजातान्त्रिक पार्टी	०	४	४	०	०	०
२८	नवजनवादी मोर्चा	१	१४	१५	०	०	०
२९	नेपाल राष्ट्रिय जनकल्याण पार्टी	०	३	३	०	०	०
३०	राष्ट्रिय विकास पार्टी	०	२१	२१	०	०	०
३१	मुस्कान सेना नेपाल पार्टी	२	३२	३४	०	०	०
३२	लिग नेपाल शान्ति एकता पार्टी	०	१०	१०	०	०	०
३३	नेपाल जनभावना पार्टी	०	२	२	०	०	०
३४	नेपाल शान्ति क्षेत्र परिषद्	१	२	३	०	०	०
३५	राष्ट्रवादी युवा मोर्चा	१	४	५	०	०	०

३६	उदार समाजवादी पार्टी	०	३	३	०	०	०
३७	नेपाली जनता दल	१०	३०	४०	०	०	०
३८	नेपाल राष्ट्रिय लोकतान्त्रिक दल	१	१	२	०	०	०
३९	राष्ट्रवादी एकता पार्टी	२	०	२	०	०	०
४०	जनमुक्ति पार्टी, नेपाल	०	३	३	०	०	०
४१	सशक्ति पार्टी, नेपाल	६	०	६	०	०	०
४२	राष्ट्रिय जनता दल, नेपाल	०	१७	१७	०	०	०
४३	शान्ति पार्टी, नेपाल	४	८	१२	०	०	०
४४	नेपाल जनता पार्टी	२	२३	२५	०	०	०
४५	लोक कल्याणकारी जनता पार्टी, नेपाल	२	३२	३४	०	०	०
४६	मंगोल राष्ट्रिय संगठन	०	१७	१७	०	०	०
४७	नेपाल साम्यवादी दल	०	१	१	०	०	०
४८	संघीय प्रजातान्त्रिक राष्ट्रिय फोरम	२	४३	४५	०	०	०
४९	नेपाः राष्ट्रिय पार्टी	१	५	६	०	०	०
५०	नेपाल लोकतान्त्रिक समाजवादी दल	०	११	११	०	०	०
५१	नेपाल सुकुम्बासी पार्टी (लोकतान्त्रिक)	३	८	११	०	०	०
५२	नेपाल दलित श्रमिक मोर्चा	०	१	१	०	०	०
५३	चुरे भावर राष्ट्रिय एकता पार्टी	१	२१	२२	०	०	०
५४	तामाङसालिङ नेपाल राष्ट्रिय दल	३	१९	२२	०	०	०
५५	नवनेपाल प्रजातान्त्रिक दल	०	२	२	०	०	०
	कुल	३६९	३५७७	३९४६	३०	२०९	२३९

स्रोत : निर्वाचन आयोग (सन् २००८); घले (सन् २००८ तालिका ७.४)

तालिका ४.२ ले देखाएअनुसार कुल ३,५७७ मध्ये ३६९ जना महिला उम्मेदवार थिए। कुल उम्मेदवारीमा महिलाको प्रतिशत (१०.३२) कम थियो। यद्यपि, पुरुष प्रतिस्पर्धीको तुलना (५.३ प्रतिशत)मा जित्ने महिलाको प्रतिशत (१८.३०) धेरै थियो । यसले जनाउँछ, महिलाहरू सक्षम छन् र अवसर दिएको खण्डमा तिनले जित्न सक्छन्। तर, उनीहरूले यथेष्ट अवसर पाएका छैनन्।

तालिका ४.३ पहिलो संविधानसभामा पार्टीगत आधारमा उम्मेदवार

क्र. सं	दल	कुल उम्मेदवार	महिला संख्या	प्रतिशत	जनजाति संख्या	प्रतिशत	मधेसी संख्या	प्रतिशत	दलित संख्या	प्रतिशत
१	नेकपा (एमाले)	२४०	२६	१०.८	६५	२७.१	६५	२७.०८	२	०.८
२	नेपाली कांग्रेस	२४०	२५	१०.४	६२	२५.८	५१	२१.२	१	०.४
३	नेकपा (माओवादी)	२४०	४२	१७.५	८५	३५.४	६८	२८.३	१६	३.३
४	रा.प्र.पा	२३७	२५	१०.५	७७	३२.५	६७	२८.२	३	१.२
५	जनमोर्चा नेपाल	२१४	२९	१३५	४७	२१.९	५४	२५.२	२६	१२.१
६	राष्ट्रिय जनमोर्चा	१२५	१४	११.२	३२	२५.६	१६	१२.८	१२	९.६
७	नेकपा (संयुक्त)	१४२	१०	७.०४	६८	५७.८	१४	९.८	४	२.८
८	मधेसी जनाधिकार फोरम	१०५	३	२.८	२०	१९	९६	९१.४	०	०
९	तमलोपा									
१०	सद्भावना पार्टी	९३	५	५.३	२०	२१.५	८७	९३.५	०	०
११	राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी	२०१	१४	६.९	५९	२९.३	४८	२३.८	६	२.९
१२	रा.प्र.पा. (नेपाल)	२०७	९	४.३	५५	२६.५	५०	२४.१५	२	०.९६
१३	नेपाल सद्भावना पार्टी (आ)	१०५	१२	११.४	१७	१६.१	८८	८३.८	१०	९.५
१४	नेकपा (माले)	१२०	१२	१०	१५	१२.५	२८	२३.३	१०	८.३
१५	नेपाल मजदुर किसान पार्टी	९८	२७	२७.५	३३	३३.६	३४	३४.६	६	६.१
१६	राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी	८४	८	९.५	७१	८४.५	१०	११.९	६	७.१

स्रोत : दाहाल र काफ्ले (सन् २००८); घले (सन् २००८, तालिका ७.५)

तालिका ४.३ मा देखाइएअनुसार राजनीतिक दलहरू अझै पनि महिलालाई राजनीतिमा अवसर दिनेबारे लचिला छैनन् । महिलालाई ३३ प्रतिशत हक दिने संवैधानिक व्यवस्था पूरा गर्न प्रमुख दलहरू नै इच्छुक देखीदैनन् । तीन ठूला दलमध्ये नेकपा (माओवादी)को २४० मध्ये ४२ उम्मेदवारीमात्र (१७.५ प्रतिशत), नेकपा (एमाले)को २६ जना (१०.८ प्रतिशत) र नेपाली कांग्रेसको केवल २५ जना उम्मेदवार (१०.४ प्रतिशत) थिए । तुलनात्मक रूपमा नेपाल मजदुर किसान पार्टीले महिलालाई राम्रो अवसर दिएको थियो (९८ मध्ये २७ सिट, २७.५ प्रतिशत) ।

तर, पहिलो संविधानसभा नयाँ संविधान दिन नसकी समाप्त भएपछि राजनीतिक दलहरू असफल भई प्रधानन्यायाधीशको नेतृत्वको कर्मचारीको सरकारले सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेको दोस्रो संविधानसभामा त महिला सहभागिता अझ कमजोर देखियो । तलको तालिकाले दोस्रो संविधानसभामा महिला सहभागिताको कमजोर अवस्था देखाउँछ ।

तालिका ४.४ दोस्रो संविधानसभा सदस्य (महिला)हरूको सूचि

राजनीतिक दल	**प्रत्यक्षतर्फ (२४०)**	**समानुपातिक तर्फ (३३५)**	**मनोनीत (२६)**	**अहिलेसम्मका कुल सदस्यहरू (५७५)**
नेपाली कांग्रेस	६	४५		
नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी एमाले	३	४२		
नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी माओवादी	१	२७		
राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी नेपाल		११		
राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी		५		
मधेशी जनअधिकार फोरम लोकतान्त्रिक		५		
मधेसी जनअधिकार फोरम नेपाल		४		
तराई मधेस लोकतान्त्रिक पार्टी		३		
नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (मार्क्सवादी लेनिनवादी)		२		
सदभावना पार्टी		२		

संघीय समाजवादी पार्टी नेपाल		२		
राष्ट्रिय जनमोर्चा पार्टी		२		
नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी संयुक्त		२		
नेपाल मजदुर किसान पार्टी		१		
राष्ट्रिय मधेस समाजवादी पार्टी		१		
नेपाल परिवार दल		१		
राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी		१		
दलित जनजाति पार्टी		१		
तराई मधेस सद्भावना पार्टी		१		
थरुहट तराई पार्टी नेपाल		१		
संघीय लोकतान्त्रिक राष्ट्रिय मञ्च (थरुहट)		१		
मधेसी जनअधिकार फोरम (गणतान्त्रिक)		१		
संघीय सद्भावना पार्टी		१		
कूल	१० महिला (४.१६ %)	१६२ (४८.३५ %)		१७२ (२९.९१ %)

अहिलेको समानुपातिक ढंगमा समावेश गर्न सम्भव नभए कम्तीमा पनि अन्तरिम संविधानमा भएको व्यवस्थाअनुसार राज्य संरचना वा शान्ति–प्रक्रियाका निम्न स्थानमा महिलालाई समावेश गराइनुपर्छ :

- मन्त्रिपरिषद्
- भूमिसुधार आयोग
- सुरक्षा समिति र राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्
- सुरक्षा क्षेत्र सुधारसँग सम्बन्धित समितिहरू
- बेपत्ता आयोग
- विशेष समितिहरू
- स्थानीय शान्ति समिति
- प्रशासन पुनर्संरचना आयोग

- विषयगत समिति
- राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग
- राष्ट्रिय योजना आयोग
- राज्य पुनर्संरचनासम्बन्धी आयोग
- निजामती प्रशासन, र न्यायिक संरचना
- राजनीतिक दलीय संरचना

देशमा दिगो शान्ति र लैंगिक समानताका लागि राजनीतिक निर्णयकर्ता र नीति–निर्माताले माथि उल्लिखित राज्य संरचनामा महिलालाई समावेश गर्नु अत्यावश्यक छ । तर, यस्ता संरचनामा महिलालाई समावेश गराउनमा सहज भने छैन र गहिरो प्रतिबद्धताबाट मात्र सम्भव छ ।

औपचारिक दायित्व दिइए महिलाले गतिलो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् भन्ने द्वन्द्वग्रस्त अफ्रिकी मुलुकमा भएको एक तुलनात्मक अध्ययन (आईसीजी सन् २००६)ले पनि देखाएको छ । चार दशकभन्दा बढी समयदेखि युद्ध मच्चिइरहेको सुडानमा राष्ट्रिय सहमतिको सरकारी राज्यमन्त्री अन्ने इत्तो र लैंगिकता, समाजकल्याण र धार्मिक मामिला मन्त्री म्यारी किडेनले शान्ति–प्रक्रियामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए । नेपालमा पनि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय महिलाले सम्हालेको खण्डमा केही सकारात्मक परिणाम आउन सक्छ ।

४.५ निष्कर्ष

शान्ति–प्रक्रियामा महिलाले निर्वाह गर्न सक्ने भूमिकालाई राज्यले पूर्ण आत्मसात गर्न नसकेका कारण उसले महिलालाई महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी पनि दिएको छैन । यसको प्रमुख कारण, पितृसत्तात्मक सोच हो, जुन सामन्ती र पितृसत्तात्मक समाजको वास्तविक प्रतिविम्ब पनि हो । यस्तो सोचाइ विकास गर्न महिला पनि प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोगी बनिरहेका छन् । जबसम्म महिला सहभागिताका सवालमा सबै पार्टीका महिलाहरू एक हुँदैनन्, तबसम्म समावेशी राज्य निर्माण सहज देखिँदैन ।

राष्ट्रको आधा जनसंख्या महिलाको छ । त्यसैले देशका समस्या समाधानको आधा पाटो तिनै महिला हुन् । महिला एक्लैको सामर्थ्यले नेपालमा शान्ति र स्थायित्व ल्याउँछ भन्ने तर्क पनि उचित छैन । यद्यपि, शान्ति–प्रक्रियामा महिलाको सार्थक सहभागिताले लक्ष्य हासिल गर्न अवश्य योगदान दिन सक्ने कुरा भने सत्य हो ।

अन्य मुलुकको अनुभवबाट नेपालले सिकेर आत्मसात गर्नुपर्छ, जहाँ शान्ति स्थापना, पुनर्निर्माण, पुनर्बास, पुनर्स्थापना, मिलाप, पुनर्समायोजन, प्रत्यावासजस्ता कार्यमा महिलाले ठूलो भूमिका निर्वाह गरेका थिए ।

नेपाली शान्ति–प्रक्रिया सफल बनाउन शान्ति–प्रक्रियाको अन्तरवस्तु, संरचना र प्रक्रियामा महिलाको संलग्नता जरुरी छ । राजनीतिक प्रक्रियाको एउटा पाटो शान्ति–प्रक्रिया भएकाले बृहत् राजनीतिक प्रक्रियामा महिलाको संलग्नताले मात्रै महिला प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न सक्छ । यसर्थ, यी दुवै पक्ष सँगसँगै जानुपर्छ ।

शान्ति–प्रक्रियालाई लैंगिक संवेदनशील, समावेशी र उत्पादनशील बनाउन शान्ति–सम्झौता र राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को संकल्प प्रस्ताव १३२५ र १८२० लाई निर्देशात्मक मानी स्वीकार्नु जरुरी हुन्छ । साथै, निम्न कुरामा ध्यान पनि पुऱ्याउनु पर्ने हुन्छ :

१. महिला विशेषज्ञताको निश्चित क्षेत्रको विस्तृत अभिलेखसहित शान्ति–प्रक्रियामा महिला संलग्नताको विस्तृत नक्सांकन गर्ने । यसले निश्चित संरचनामा महिलाको उपलब्धताको आधार तयार गर्छ ।

२. शान्तिका क्षेत्रमा युवा महिला विशेषज्ञहरूलाई प्रवर्द्धन गर्ने (अहिले भने शान्तिसम्बन्धी संरचनामा सहभागी हुन थोरैमात्र महिला नेतृत्व भेटिन्छन्) ।

३. शान्ति–प्रक्रियामा सरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय लगानीको लैंगिक विश्लेषणमा जोड दिने, जसले महिला र केटाकेटीसामु आवश्यक स्रोत पुगेको सुनिश्चित गर्छ ।

४. लैंगिक सूचकसहितका सूचना संकलन तथा विश्लेषणजस्ता तथ्यमार्फत अवस्थाको मूल्यांकन गर्ने । मूल्यांकन गर्नुपर्ने अवस्था यस्ता छन् : सशस्त्र द्वन्द्वको सिकार भएका महिलासामु नेपाल सरकारको नीति, कार्यक्रम तथा सेवा कति र कस्तो स्तरमा निर्देशित छ र यस्तो सेवा प्रदान गर्न कति महिला सम्बद्ध छन्, त्यसको खोजी गर्नु । यसमार्फत, द्वन्द्वप्रभावितहरूसम्म पुग्ने सेवा पुनः निर्देशित गराउन सकिन्छ ।

५. राज्य पुनर्संरचना तथा राज्य संरचनामा महिला सहभागितामा हुन नदिने कानुनी व्यवस्थामा महिलाले गरेको अनुगमनको अवस्था नक्सांकन गर्ने । राजनीतिक दल तथा अर्धसरकारी नियोगहरूमा पनि यस्तै अनुगमन अनिवार्य गराउने ।

६. शान्ति संरचनामा महिलालाई समावेश गराउन राज्य संरचनामा ३३ प्रतिशत महिला समावेशिताको संवैधानिक व्यवस्थाले दह्रो आधार दिएको छ । केही चर्चित महिला अनुहारमात्र जतासुकै छाउनुको साटो महिलाको विषयगत वैशिष्ट्यता (थिम्याटिक स्पेसिफिसिटी) विकास गरिनुपर्छ र विषय विज्ञलाई अघि सारिनुपर्छ । निश्चित समयका लागि केही संरचनामा महिलाको पक्षमा सकारात्मक विभेद आवश्यक हुन्छ किनकि नेपाली शान्ति–प्रक्रियालाई सफल पार्न ती कुरा महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।

७. महिलाले संरचनामा सहभागी हुनमात्र जोड नदिएर शान्ति–प्रक्रियाका विषयमा ध्यान दिनुपर्छ । त्यस्ता विषय भनेका महिला शिक्षामा अझ स्रोत परिचालन गर्न सरकारलाई दबाब दिने, स्वास्थ्य तथा शिक्षामा महिलाको पहुँच, महिलाको नाममा भूमि स्रोत तथा द्वन्द्वोत्तर समयमा लैंगिकतालाई मूलधारमा ल्याउने कार्य हुन् ।

८. राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव १३२५ र १८२० अझै पनि धेरैको जानकारी बाहिर छ । ठूला राजनीतिज्ञ, निजामती कर्मचारी र विशेषज्ञ महिलाहरूलाई पनि यसमा भएको प्रावधानहरूबारे । राम्रो जानकारी नहुन सक्छ । यसर्थ तत्सम्बन्धी व्यापक सचेतना कार्यक्रम अति आवश्यक छ ।

९. शान्ति–प्रक्रियामा महिलाको प्रयासको असर व्यापक बनाउन पुरुषहरूसँग (कम्तीमा लैंगिकता संवेदनशील पुरुषबाट सुरुआत गरी) सहकार्य गर्नु पनि अति आवश्यक छ ।

****

परिच्छेद ५ | शान्ति–प्रक्रियामा नागरिक समाज, राजनीतिक दल र सञ्चारमाध्यम

५.१ परिचय

यो परिच्छेदमा द्वन्द्व रूपान्तरण तथा शान्ति स्थापनामा नागरिक समाज, राजनीतिक दल र सञ्चारमाध्यमको भूमिकाबारे छलफल गरिएको छ । नेपालका लागि द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति स्थापनाका क्षेत्र सापेक्षिक रूपमा नयाँ हुन् । त्यसैले नागरिक समाज, राजनीतिक दल र सञ्चारमाध्यम पनि यसबारे अनुभवी छैनन् तर बिस्तारै सिक्दै छन् । यद्यपि, अनुभव तथा ज्ञान हासिल गर्ने गति भने सुस्त, खण्डित र पक्षपाती बन्दै गएको छ । यो मामिलामा विशेषगरी राजनीतिक दल निकै सुस्त छन् र सिकाइ तथा आफ्ना धारणा परिवर्तन गर्ने काममा पनि सकारात्मक छैनन् ।

यो परिच्छेदको पहिलो खण्ड द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति स्थापनामा नागरिक समाज र उसले गरेको प्रयासमा केन्द्रित छ । सशस्त्र द्वन्द्व समाधान गर्न राजनीतिक दलको प्रयास दोस्रो खण्डमा चर्चा गरिएको छ । यसैगरी तेस्रो खण्डमा चाहिँ द्वन्द्व रूपान्तरणमा सञ्चारमाध्यमको भूमिकाबारे चर्चा गरिएको छ ।

५.२ शान्ति–प्रक्रियामा नागरिक समाज

नागरिक समाज अस्पष्ट शब्दावली हो । नागरिक समाजलाई परिभाषित गर्न पनि कठिन छ । यस परिच्छेदमा नागरिक समाज भन्नाले राजनीतिक दलहरू, सैन्य तथा सुरक्षा बल, सरकारी कर्मचारी र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाहेकका व्यावसायिक संगठन, व्यापारिक समुदाय, सञ्चारमाध्यम, मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता, विद्वान तथा अनुसन्धाता, शिक्षक, लेखक, वकिल, इन्जिनियर, चिकित्सक, व्यावसायिक विशेषज्ञ, गैरसरकारी संगठनका कार्यकर्ता धार्मिक समूह आदिलाई बुझाउनेछ ।

द्वन्द्वरत देशमा शान्ति पुनर्स्थापना गर्न नागरिक समाजको भूमिका ठूलो भएको कुरा युद्ध र शान्तिको पछिल्ला दशकको इतिहासले देखाइसकेको छ । शान्ति स्थापना गर्न सामान्य नागरिक, सुरक्षा कर्मचारी र राजनीतिज्ञ र नागरिक समाज लगायत समाजका सबै तह र तप्का सक्रिय भएर लाग्नुपर्छ । हाम्रो देशमा शान्ति–प्रक्रियामा नागरिक सहभागितालाई राज्यका तर्फबाट प्रवर्द्धन गर्दा नेताको वरिपरि घुम्ने वा पार्टी कार्यकर्ताहरूकै बोलवाला देखिन्छ । शान्ति निर्माण र स्थायित्व भन्नु सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्नुभन्दा फरक कुरा हो । यसले द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्दै सामाजिक रूपान्तरणलाई प्रवर्द्धन गर्छ । तसर्थ शासन पद्धति, सुरक्षा र विकास, मानवअधिकार योजना र अभ्यास र गुमेको विश्वास पुनः प्राप्त गर्ने जस्ता संरचनागत परिवर्तनमा केन्द्रित रहने हुनाले शान्ति स्थापना राजनीतिक र सामाजिक प्रक्रिया हो (क्रोकर र अरू सन् १९९४) । यसर्थ, शान्ति–प्रक्रिया लोकतान्त्रिक प्रक्रिया पनि हो तर राजनीतिक निर्णयकर्ताहरूले शान्तिलाई यसरी बृहत्तर रूपमा आत्मसात गर्न चाहेको देखिँदैन यही कुराको नेपालमा अभाव छ ।

शान्ति–प्रक्रियामा सार्वजनिक संलग्नतालाई ख्याल नगरिँदा सफलता हात पार्न मुस्किल पर्छ । कुनै संयोगले सफलता हासिल भए पनि त्यो अस्थायी हुन्छ (बार्न्स सन् २००२) । सरोकारवालाहरू मानिस सक्रिय सहभागी नभए शान्ति–प्रक्रिया सम्भ्रान्त निर्देशित हुन सक्छ । शान्ति–प्रक्रिया सार्वजनिक वृत्तमा ल्याइए त्यसले पारदर्शिता र निष्पक्षता प्रवर्द्धन गर्नुका साथै रचनात्मक संवाद सुचारु गराई सार्वजनिक समर्थन प्राप्त । वास्तविक रूपमा नागरिक संलग्नता नभए युद्धग्रस्त समाजमा शान्ति स्थापनाको कुरा बिरलै स्थायी हुन सक्छ भन्ने युद्ध र शान्तिबारे अफ्रिकी अनुभवले देखाउँछ (अर्मोन्ड र अरू सन् १९९८; अर्मोन्ड र कार्ल सन् १९९६; बार्न्स सन् २००२) । व्यावहारिक तथा दीर्घकालीन शान्ति त्यतिबेला सम्भव हुन्छ, जतिबेला स्थानीय जनताको क्षमता प्रयोग गरी सरकार, मानवअधिकारवादी संगठन, सञ्चारमाध्यम तथा अन्य शान्तिकामी जनताको सहकार्यले मूर्तरूप लिन्छ ।

दक्षिण अफ्रिकामा द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणको सफलता धार्मिक समुदाय (चर्च), उद्यमी, राजनीतिज्ञ र नागरिक समाजका सदस्यबीचको आपसी

सहकार्यको परिणाम थियो (बार्न्स सन् २००२) । ग्वाटेमालामा द्वन्द्व समाधानमा पनि 'नागरिक सभा' (सिटिजन एसेम्ब्ली)को भूमिका थियो, जसमा नागरिक संगठन, चर्च, आदिवासी युनियन, महिला समूह र उद्यमीहरू समावेश थिए । द्वन्द्वरत पक्षबीच वार्ताको एजेन्डा प्रस्ताव गर्न सो सभाले सफलता हासिल गरेको थियो ।

उत्तरी आयरल्यान्डका महिलाले बलियो प्रकृतिको 'नर्दन आयरल्यान्ड वुमन्ज कोएलिसन' गठन गरे, जसले सन् १९९८ को गुड फ्राइडे अग्रिमन्टको नामले पनि चिनिने बेलफास्ट अग्रिमन्टमा ठूलो योगदान दिएका थिए (म्याककार्टने सन् १९९९) । विश्वको एक शक्तिकेन्द्र बेलायत पनि स्थानीय जनतालाई संलग्न नगराई उत्तरी आयरल्यान्डको द्वन्द्व समाधान गर्न सक्षम भएको थिएन । 'जोन मेजर्स ट्रिपल लक' कार्यक्रमको एउटा अंश जनमत संग्रहमार्फत सहमति गर्ने जनताको स्वीकृति थियो (ब्लुमफिल्ड सन् १९९७) । नर्दन आएरल्यान्डको शान्ति–प्रक्रियाले के देखाएको छ भने 'पश्चिमेली' 'लोकतान्त्रिक' सरकारले पनि नागरिक संलग्नता अवहेलना गर्दा द्वन्द्व समाधान गरी शान्ति स्थापना गर्न नसक्ने र जनसहभागीताले शान्ति–प्रक्रिया सुनिश्चित गर्ने पुष्टि गरेको थियो ।

शान्ति निर्माण गर्न फिलिपिन्सका आदिवासी जनता, चर्च र स्थानीय समुदायले पनि सराहनीय प्रयास गरेका थिए (अर्मोन र फिलिप्सन सन् १९९८) । तिनले केही द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रलाई शान्तिक्षेत्र घोषणा गरेका थिए । कोलम्बियाका स्थानीय समुदायले पनि त्यस्तै प्रयास गरेका थिए (गार्सिया–दुरन सन् २००४) । यस्तै अनुभव मध्यपूर्वमा, क्रोएसियामा र अफगानिस्तानमा (मिश्र सन् २००२) पनि देखियो ।

शान्तिका सामाजिक पूर्वाधार नबनाई, शान्ति–प्रक्रियामा जनताको मनमा अपनत्वको भावना विकास नगराई र व्यवधानहरू निष्क्रिय नगरी शान्ति निर्माण गर्न र यसलाई सुव्यवस्थित पार्न कठिन हुन्छ । नेपालमा शान्ति–सम्झौता हस्ताक्षर भएपछि शान्ति प्राप्त भयो भन्ने चिन्ता हाबी छ । सहमति भयो र त्यसको कार्यान्वयन भएन भने दिगो शान्ति प्राप्त हुँदैन । राजनीतिक सहिष्णुता र सहअस्तित्वको स्वीकरोक्ति पुनर्स्थापना (बार्न्स सन् २००२; लुसियाना सन्

२००२) नै शान्तिका लागि अति आवश्यक तत्त्व हो। तर, नेपाली राजनीतिमा यही कुराले उपयुक्त स्थान पाएको छैन। जनताले शान्ति–प्रक्रियालाई आफ्नै ठानेर सहिष्णुता र सहअस्तित्वको भावना विकास गर्ने वातावरण तयार नभएसम्म दीर्घकालीन शान्ति स्थापना आशामात्रै हुनेछ।

५.२.१ शान्ति स्थापनामा नागरिक समाजको सहभागिता

जनसहभागिताले शान्ति प्रक्रियालाई दिगो समाधानतर्फ लैजान्छ। सैद्धान्तिक तहमा शान्ति वार्तामा नागरिक संलग्नता वा जनसहभागिताका तीन अवधारणा हुन्छन् (बार्न्स सन् २००२)। ती यसप्रकार छन् :

- शान्ति–प्रक्रियामा जनताको प्रतिनिधिमूलक सहभागिता
- शान्ति–प्रक्रियामा जनताको परामर्शात्मक सहभागिता र,
- शान्ति–प्रक्रियामा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता।

प्रतिनिधिमूलक सहभागिता (रेप्रेजेन्टेटिभ पार्टिसिपेसन)

प्रतिनिधिमूलक सहभागितामा शान्ति–प्रक्रिया तथा वार्ताका लागि निश्चित वर्ग/समुदायको राजनीतिक दलले आफ्नो प्रतिनिधित्व हुन्छन्। यसमा अभिजात वर्गको प्रभुत्व रहने जोखिम रहन्छ तर पनि यस्तो सहभागिता उपयोगी पनि देखिएको छ। ग्वाटेमाला र फिलिपिन्सको नेसनल युनिफिकेसन कमिसन र सिभिल सोसाइटी एसेम्ब्ली पनि प्रतिनिधिमूलक सहभागिताका अंश थिए।

परामर्शात्मक सहभागिता (कन्सलटेटिभ पार्टिसिपेसन)

परामर्शात्मक सहभागितामा नागरिक समाजले विचार संकलन गरी वार्ताको टेबलमा पुऱ्याउँछ। मालीमा सामुदायिक परामर्शको प्रक्रियाले शान्ति निर्माणमा योगदान पुऱ्याएको छ। नागरिक सहभागितामा चर्च, धार्मिक नेता, व्यावसायिक समुदाय, सञ्चारमाध्यमलगायत स्थानीय नेताहरूको समूहले युद्धग्रस्त मुलुकमा शान्ति स्थापना गर्न ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको देखिएको छ।

प्रत्यक्ष सहभागिता (डिरेक्ट पार्टिसिपेसन)

प्रत्यक्ष सहभागितामा सबै सरोकारवाला शान्ति निर्माणमा जुटेका हुन्छन्। तिनीहरू वार्ता प्रक्रिया विकास गर्न र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न सहभागी

हुन्छन् । शान्ति–प्रक्रियामा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिताको उदाहरण दक्षिण अफ्रिका र उत्तरी आयरल्यान्ड हो (बार्न्स सन् २००२; म्याककार्टनी सन् १९९९) । सहभागिताको अर्को प्रत्यक्ष उपाय जनमत संग्रह हुन सक्छ, जहाँ निर्णय प्रक्रियामा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता रहन्छ । कोलम्बियामा स्थानीय प्रयासको शान्ति निर्माणमा क्षेत्रीय शान्ति समिति प्रत्यक्ष सहभागी हुन्थ्यो (गार्सिया–डुरन सन् २००४) । दक्षिण अफ्रिकामा पनि यस्तै भएको थियो । शान्ति–प्रक्रियामा सहभागी हुन इच्छुक समुदायका सबै सदस्यलाई यी मुलुकका स्थानीय नेताले वातावरण सहज पारिदिएका थिए ।

नेपाली शान्ति–प्रक्रियामा माथि उल्लिखित सहभागिताका कुनै पनि उपाय अवलम्बन गरिएको पाइँदैन । २०५८ सालको असफल वार्तामा निर्वाचित प्रतिनिधिहरू छानिएको घटना अपवादको थियो (उप्रेती र ढुंगाना सन् २००४) । यद्यपि, आफ्नो निहित स्वार्थका कारण तिनले वार्ता टेबलमा जनताको शान्तिप्रतिको आकांक्षाको सही प्रतिनिधित्व गर्न सकेका थिएनन् । त्यसपछिका सबै सरकारले शान्ति–प्रक्रियामा बहुरेखीय अवधारणा (मल्टी ट्र्याक अप्रोच) र नागरिकले पुऱ्याउन सक्ने योगदानको कदर गर्न सकेनन् ।

नेपाली शान्ति स्थापना र लोकतन्त्रका सुदृढीकरणमा जनसहभागितालाई कसरी प्रवर्द्धन गर्ने भन्ने नै प्रमुख प्रश्न हो । शान्तिसम्बन्धी पैरवीलाई प्रवर्द्धन गर्ने र स्थानीयस्तरमा निष्पक्ष शान्ति अभियान चलाउनु आवश्यक हुन्छ । व्यापक स्तरमा नागरिकलाई शान्ति स्थापनाका गतिविधीमा कसरी सम्बद्ध गराउने भन्ने हालको प्रमुख सरोकार हो ।

विगतमा शान्ति स्थापनामा नेपालको नागरिक सहभागिताको अवलोकन गर्दा जनस्तरबाट राम्रो कामको सुरुआत भएको देखिन्छ । २०६० जेठ १८ र भदौ १२ गते, साथै राष्ट्रसंघको शान्ति दिवस २१ सेप्टेम्बरमा ५० हजारभन्दा धेरै नागकिले (विशेषगरी महिला र केटाकेटी सम्मिलित) बृहत् शान्ति ऱ्याली निकालेका थिए । यसैगरी चितवन, पोखरा, विराटनगर र मुलुकका अन्य भूभागमा बृहत् शान्ति ऱ्यालीका शृंखला नै चलाइएको थियो । यसले शान्ति स्थापनाका लागि द्वन्द्वरत पक्षमाथी दबाबमात्र सिर्जना गरेन, नागरिकमा आशा पनि जगायो । नेपालको शान्ति प्रयासमा विज्ञहरूको प्यानल बनाउन र शान्ति–प्रक्रियामा जनतालाई

आबद्ध गराउने औपचारिक संयन्त्र निर्माण गर्ने प्रयास पनि सरकारी स्तरबाट भएका थिएनन् । शान्ति–प्रक्रियाका काम कारबाहीबारे जनताको राय संकलन गर्न सम्पर्क केन्द्र पनि स्थापना भएका थिएनन् । नागरिक समाज र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट आएको व्यापक दबाबपछि सरकारले शान्ति सचिवालय त स्थापना गरेको थियो तर सुरक्षा बलको कडा घेरा सिंहदरबारभित्र रहेको सो कार्यालयले जनताको पहुँचभन्दा बाहिर थियो । सरकारको औपचारिक निम्तो पाएकाहरू मात्र त्यहाँ जान पाउँथे त्यो पनि झन्झटिलो सुरक्षा जाँच पार गर्दै । प्रत्यक्ष शासनको सुरुवातपछि विद्रोहीसँग वार्ता गर्ने सरकारी प्राथमिकता नहुनाले माघ १९ पछि यो सचिवालय लगभग निष्क्रिय थियो ।

सञ्चारमाध्यममा अंकुश लगाइएकाले २०६१ माघ १९ पछिको अवस्थामा नागरिकका व्यक्तिगत तथा सामूहिक विषय सञ्चारमाध्यममार्फत अभिव्यक्त हुने अवस्थामा पनि बुजो लागेको थियो । सरकार र विद्रोहीबीच राजनीतिक संवादमार्फत व्यवस्थित समाधान गराउने विचार राख्ने, समाधानको पक्षमा बोल्ने र सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गराउने वातावरण तुहाउने किसिमका सरकारका गलत काममाथि टिप्पणी गर्ने विज्ञ, नागरिक अगुवा आदिलाई शत्रूझैं व्यवहार गर्ने र दमन गर्ने संस्कृति सरकारले अपनाएको थियो ।

५.२.२ शान्ति–प्रक्रियामा नागरिक समाज आबद्ध रहेका क्षेत्र

नागरिक क्षेत्रका संगठन, व्यावसायिक विज्ञ, विचार विज्ञ, अभ्यासकर्ता, व्यावसायिक समुदाय, लेखक, वकिललगायत थुप्रै मानिसहरू द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणको काममा सक्रिय थिए । तलको खण्डमा त्यसबारे छोटो व्याख्या गरिएको छ ।

साना हतियार तथा शान्ति सम्बन्धमा सचेतना अभियान

साना तथा हलुका हतियार प्रसार तथा दुरुपयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको आगोमा घिउ थप्नुको साथै नेपाली शान्ति–प्रक्रियालाई अप्ठ्यारो पारेको थियो। त्यस्ता हतियारको हानिकारक असरबारेको सचेतना जगाउनु पनि नेपाली शान्ति–प्रक्रियामा एउटा चुनौती नै थियो किनकि त्यो बिल्कुल नयाँ क्षेत्र थियो । यस बहसमा नागरिक समाजको सानो अंशमात्र सहभागी थियो । सुरुका वर्षमा सशस्त्र द्वन्द्व नयाँ

भएकाले यसविरुद्धको सचेतना पनि नेपाली नागरिक समाजका लागि नयाँ क्षेत्र नै थियो, अझ साना हतियारसम्बन्धी विषय त प्राविधिक पनि थियो । त्यसैले साना तथा हलुका हतियार सम्बोधनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था, राष्ट्रिय सुरक्षाको विषयमा सुरक्षा तथा योजना कार्यान्वयन, स्वतन्त्र पहरेदार संगठनहरू (साना तथा हलुका हतियार नियन्त्रणसम्बन्धी आयोग, आइडेन्टिफिकेसन अफ फोकल पोइन्ट आदि)का बारेमा समेत जानकारी राख्नुपर्ने हुन्थ्यो । त्यससँगै यो सवालका विभिन्न पक्षजस्तै साना हतियारको उत्पादन, वितरण, नियन्त्रण, अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधान र नेपालको प्रतिबद्धता कानुनी व्यवस्था, निर्देशिका तथा मापदण्ड विकास, असर मूल्यांकन (अनुसन्धान तथा विश्लेषण), पैरवी र आयात नियन्त्रणजस्ता पक्षमा पनि राम्रो जानकारी नभई साना हतियारसम्बन्धी पैरवी प्रभावकारी हुन सक्दैनथ्यो र यस्तो विषयको जानकारी राख्ने मानिस अत्यन्त कममात्र थिए, त्यतिबेला लेखकसमेत संलग्न साउथ एसियन नेटवर्क अन स्मल आर्म्स नेपालले यी क्षेत्रमा केही काम थालेको थियो । यस्ता काम निश्चित विषयमाथि अध्ययन, पैरवी तथा सूचना आदानप्रदानसम्बन्धी केन्द्रित थिए तर यो सवालमा राज्य सकारात्मक थिएन ।

साना तथा हलुका हतियारको अवैध व्यापार बढिरहेको विश्वव्यापी अनुभवले देखाउँछ (इयासा सन् २००३) । साना हतियारका साथै नेपालको हिंसात्मक द्वन्द्वमा बारुदी सुरुङ गम्भीर समस्या बनिरहेको थियो । संसारभर देखिएको तीतो सत्य के हो भने साना तथा हलुका हतियार प्रसारले द्वन्द्वलाई सधैं बढावा दिन्छ, जसले शान्तिपूर्ण समाधानमा अवरोध सिर्जना गर्नेमात्र नभई द्वन्द्वलाई जटिल बनाइदिन्छ । सशस्त्र विद्रोहको सुरुवातसँगै नेपालमा साना तथा हलुका हतियार व्यापार तथा त्यसको प्रसार निकै बढिरहेको थियो ।[१] त्यसैले नेपालको नागरिक समाजले साना तथा हलुका हतियारविरुद्ध तथा बारुदी सुरुङ हटाउनेबारे सचेतना अभियान गर्नु जरुरी छ ।

१ विस्तृत जानकारीका लागि साना तथा हलुका हतियारबारे फ्रेन्ड्स फर पिस, काठमाडौंले गरेको अध्ययन प्रतिवेदन हेर्नुहोस् ।

मानवअधिकारको रक्षा

नेपालको मानवअधिकारको सवालमा नागरिक समाजले विवादित र राजनीतिक उद्देश्यबाट प्रेरित भन्ने आक्षेप लाग्दा पनि उनीहरूको प्रयास सापेक्षिक रूपमा सराहनीय छ । मानवअधिकारका क्षेत्रमा थुप्रै व्यावसायिक संगठन विकास भएका छन् । नेपाली मानवअधिकारवादीले राज्य र विद्रोही पक्षले मानवअधिकार उल्लंघन गरेको समयमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए । यद्यपि, तिनको कार्य रक्षात्मकभन्दा निवारणकारी उपायमा बढी केन्द्रित थियो । राज्यले सधैंभरी आफ्नो अभिरुचिका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई प्रयोग गर्ने प्रयास गरे पनि त्यो आन्तरिक द्वन्द्वको झमेलामा परिरह्यो । लामो समयसम्म आयुक्तहरूबीच द्वन्द्व र भ्रष्टचारको आरोप प्रत्यारोप, सरकारको असहयोग (उदाहरणका लागि आयोगमा लामो समय प्रमुख आयुक्त र आयुक्तहरूको पद खाली हुँदा पनि सरकारले पदपूर्ति नगर्नु) जस्ता कारणले पनि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले प्रभावकारी भूमिका खेल्न सकेन भने गैरसरकारी क्षेत्र बढी प्रचारमुखी, दाताकेन्द्रित, राजनीतिक शक्तिकेन्द्रित भन्ने आरोप लागेकाले पनि मानवअधिकार अनुगमन प्रभावकारी हुन सकेन र विवादित बनिरह्यो ।

द्वन्द्वको समयमा एमनेस्टी इन्टरनेसनल, ह्युमन राइट्स वाच, ओएचसीएचआर, इन्टरन्यासनल कमिसन अफ जुरिस्टजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संगठन नेपालको मानवअधिकार उल्लंघनका सवालमा सक्रिय रहे पनि विवादित भने भई नै रहे । उनीहरूले जेनेभा सम्मेलनलगायत राष्ट्रसंघका प्रोटोकलमा उल्लिखित मानवअधिकारको आधारभूत सिद्धान्तको रक्षा गर्न चासो दिइरहे ।

द्वन्द्वकालमा इन्सेक, सिविन, वुमन रिह्याबिलिटेसन सेन्टर (डब्लूओआरईसी), सेन्टर फर भिक्टिम्स अफ टर्चर (सीभीआईसीटी), एड्भोकेसी फोरम, बियोन्ड बेइजिङ कमिटी (बीबीसी), लिगल एड एन्ड कन्सल्ट्यान्सी सेन्टर (एलएसीसी), हिमालयन ह्युमन राइट्स मोनिटर्स (हिमराइट्स), माइती नेपाल, जागरण नेपाल, नेपाल तामाङ महिला संगठन, महिला कल्याणकारी समाज, महिला सचेतना केन्द्र, सेन्टर फर ह्युमन राइट्स एन्ड डेमोक्रेटिक स्टडिज्, ह्युमन राइट्स एन्ड पिपुल सर्भिस सेन्टर, एलियन्स फर ह्युमन राइट्स एन्ड सोसियल जस्टिसेज, प्रिजनर्स एसिस्टेन्स मिसन, कन्सिटिच्युस्नल लएर्स फोरम,

लुमन्ती, कलेक्टिभ क्याम्पेन फर पिस, पब्लिक हेल्थ कन्सर्न ट्रस्ट, फिजिसियन फर सोसल रेस्पन्सिबिलिटिज् नेपाल, कन्सर्न फर चिल्ड्रेन एन्ड इन्भायरमन्ट नेपाल, चिल्ड्रेन वुमन इन सोसियल सर्भिस ह्युमन राइट्स, चिल्ड्रेन एट रिस्क नेटवर्क ग्रुप, चिल्ड्रेन वेलफेयर सोसाइटी नेपाल, तामाङ घेदुङ, दलित महिला संगठन, जागरण मिडिया सेन्टर, महिलावादी दलित संगठन, जनउत्थान प्रतिष्ठानले मानवअधिकार सन्धि अनुगमन संयोजन समिति (ह्युमन राइट्स ट्रिटी मोनिटरिङ कोअर्डिनेसन कमिटी) गठन गरेका थिए। द्वन्द्वकालमा शान्ति समाज, मानवअधिकार संगठन आदि र मानवअधिकारवादी कार्यकर्ताहरू[२] पनि देशभित्र र बाहिर मानवअधिकार उल्लंघन रोक्न र मानवअधिकारबारे सचेतना अभियान चलाउन सक्रियतापूर्वक लागिरहेका थिए। नेपाल पत्रकार महासंघ, नेपाल दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोगलगायत अन्य थुप्रैले पनि मानवअधिकारका सवालमा सक्रिय थिए र हाल पनि माथि उल्लेखितमध्ये धेरै संस्था यो काममा संलग्न देखिन्छन् भने केहीले त प्रभावकारी रूपमा काम पनि गरिरहेका छन्।

द्वन्द्वकालमा नेपालमा भइरहेको मानवअधिकार उल्लंघनका तीव्र घटनामा दृष्टिगोचर गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार उच्च आयुक्तको कार्यालय (ओएचसीआर)ले अप्रिल २००५ मा नेपालमा आफ्नो कार्यालय नै स्थापना गर्‍यो। त्यसपछि सो कार्यालयले युद्धरत पक्षले गर्ने मानवअधिकार उल्लंघनका घटना अनुगमन गरिरहेको थियो। शान्ति–सम्झौता भएको ६ वर्षपछि मात्र यो कार्यालय बन्द भएको थियो।

द्वन्द्वावस्थामा मानवअधिकारमार्फत मानव सुरक्षाको मजबुती निकै चुनौतीपूर्ण छ। हिंसाले निम्त्याएको परिणाम र चुनौतीले सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था अझ जटिल बनाउँछ। द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणको सफलता युद्धको समयमा हुने मानवअधिकारको रक्षामा भर पर्छ। यसकारण द्वन्द्व रूपान्तरण तथा शान्ति निर्माणको मानवअधिकारवादी अवधारणा अझ महत्त्वपूर्ण हुँदै गइरहेको छ

२ मानवअधिकारको रक्षा गर्ने काममा पद्मरत्न तुलाधर, दमननाथ ढुंगाना, सुशील प्याकुर्‍याल, कपिल श्रेष्ठ, सुबोध प्याकुर्‍याल, सुदीप पाठक, कृष्ण पहाडी, मल्ल के सुन्दर, मथुरा श्रेष्ठ, गौरी प्रधान, चरण प्रसाईं, होमनाथ दाहाल, मणिन्द्र शर्मालगायत थुप्रै व्यक्तिहरू लागेका छन्।

(गाल्टुङ सन् २००४बी) । यसै आधारमा राष्ट्रसंघ भन्छ, "अन्तिममा द्वन्द्व रोक्ने उत्तम उपाय मानवअधिकारको सम्मान गर्ने कार्यनीति नै हो ।"

गुमेको विश्वास पुनर्निर्माण

द्वन्द्वको समयमा विश्वासको वातावरण निर्माण पनि एउटा महत्त्वपूर्ण क्षेत्र हो, जहाँ नागरिक समाज सक्रिय नै देखिन्थ्यो । त्यसका लागि उसले युद्धरत पक्षसँग सम्पर्क राख्ने, बहस तथा छलफलका लागि मञ्च निर्माण गर्ने र युद्धरत पक्षबीच सेतु बन्ने काम गरेको थियो । माओवादीनजिक रहेको ट्रेड युनियन र उद्यमीबीच सन् २००४ को अन्त्यतिर वार्ता गराउन नागरिक समाजले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको थियो । त्यतिबेला ट्रेड युनियनले लामो औद्योगिक हड्ताल गरेको थियो । माओवादीनजिकको विद्यार्थी संगठनले बन्द गराएका निजी आवासीय विद्यालय खोल्न आवासीय विद्यालय र सो संगठनबीच वार्ता गराउन पनि उसैको योगदान थियो ।[३] यस्ता तथ्य विश्वास निर्माणका केही उदाहरण हुन् ।

द्वन्द्व रूपान्तरण तथा शान्ति निर्माणमा विश्वासको भूमिका निकै प्रभावकारी हुन्छ । द्वन्द्व रूपान्तरणमा जनताको मन जित्नु अति महत्वपूर्ण हुन्छ । यो काममा महिलाको भूमिका ठूलो हुन्छ । जस्तैः श्रीलंकाको आमा समूह (मदर्स क्लब)ले द्वन्द्वप्रभावितसँग बैठक गरी व्यापक मेलमिलापको प्रयास सुरु गरेको थियो । उत्तर आएरल्यान्ड र अफ्रिकी देशहरूमा पनि महिलाहरूको भूमिका पनि निकै महत्वपूर्ण थियो ।

द्वन्द्व रूपान्तरणमा जनसम्बन्ध महत्त्वपूर्ण हुन्छ । जनताको संलग्नता भए पनि महिलालाई समावेश नगरी शान्ति निर्माण गर्न असम्भव जत्तिकै हुन्छ । तसर्थ, नागरिक समाज, राजनीतिक शक्ति, सरकार र सञ्चारमाध्यमबीच विश्वासको वातावरण पैदा गर्न महिला सेतु बन्न सक्छन् । स्थानीय सम्मानित व्यक्तिहरू तटस्थ व्यक्तित्व बनेका समाजमा तिनले विश्वास निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् ।

---

[३] पद्मरत्न तुलाधर, मल्ल के सुन्दर, सुदीप पाठकजस्ता केही नेताहरू ट्रेड युनियन र उद्योगी तथा विद्यार्थी संगठन र आवासीय विद्यालयबीच वार्ता गराउन सहयोग गर्नेहरू थिए ।

निःशस्त्रीकरण तथा गैरपरिचालन, पुनर्निर्माण, पुनर्बास, पुनर्समायोजन र मेलमिलाप

द्वन्द्व रूपान्तरणमा हुने अति अप्ठ्यारा कार्य भनेका गैरपरिचालन, पुनर्निर्माण, पुनर्बास, पुनर्समायोजन र मेलमिलापजस्ता द्वन्द्वोत्तर क्रियाकलाप हुन् । पूर्वविद्रोहीलाई गरिने निःशस्त्रीकरण र सैन्य विघटन तथा तिनको व्यवस्थापन (तिनको केही अंश राष्ट्रिय सुरक्षा बलमा समावेश गर्ने वा अन्य कार्यमा लगाउने किसिमका दीर्घकालीन र अस्थायी कार्य) अत्यन्तै जटिल हुन्छ । यदि त्यसलाई राम्ररी समाधान नगरिए केही विद्रोहीले फेरि हिंसा मच्चाउनेछन् । यस्तै किसिमको समस्या ग्वाटेमाला र अंगोलाको अनुभव द्वन्द्वरत द्वन्द्वोत्तर देशहरूका लागि उपयोगी छन् ।

सरकार, माओवादी र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग मिलेर नागरिक समाजले विद्रोहीहरूको निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन, तथा बिग्रे–भत्केका पूर्वाधारको पुनर्निर्माणमा सहयोग पुर्‍याउनुपर्थ्यो । सहमति भएअनुसार द्वन्द्वप्रभावित, विस्थापित तथा समुदायका नयाँ क्षेत्रमा पूर्वाधार स्थापित गर्न सघाउनुपर्थ्यो । यी क्षेत्रमा सचेतना कार्यक्रम यथेष्ट मात्रामा भएको थिएन । नागरिक समाजको व्यापक प्रयास जरुरी थियो तर शान्ति–सम्झौतापछि पनि यो प्रक्रिया सही तरिकाले अगाडि बढाइएन । सरकार, दातृनिकाय, गैरसरकारी संस्था र नागरिक समाजले आ–आफ्नो स्वार्थअनुकूलमात्र प्रयोग गरे । उपलब्ध स्रोतहरू सदुपयोग हुन सकेनन् र यो पूर्ण प्रक्रिया नै अविश्वासिलो र अधुरो रह्यो । नागरिक समाजले सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित दुई वा दुईभन्दा बढी पक्षबीच सम्बन्ध सुधारका लागि गर्ने क्रियाकलाप नै मेलमिलाप हो । नेपालको जस्तो लम्बिएको द्वन्द्वमा अविश्वास अवश्यम्भावी हुन्छ । अविश्वासले वार्ता गर्न बस्ने द्वन्द्वरत पक्षको क्षमतामाथि कुठाराघात गरिरहेको छ । विश्वासको वातावरण सिर्जना गर्ने उपाय सुरु गर्न अत्यन्तै जरुरी हुन्छ । आपसी असमझदारी सच्याउन, डर तथा अविश्वास कम गर्न र द्वन्द्वरत पक्षबीच सञ्चार सुचारु गर्न नागरिक समाजले बेमेल भएका पक्षबीच गएर काम गरी विश्वासको वातावरण बनाउछँन् र यो सवालमा नेपालका केही नागरिक अगुवाहरूको भूमिका प्रशंसनीय देखिन्थ्यो । पद्मरत्न तुलाधारको योगदानलाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ, जसले द्वन्द्वकालमा दुई पक्षबीच रही महत्वपूर्ण काम गरेका थिए ।

श्रीलंका, उत्तरी आयरल्यान्डजस्ता राष्ट्रमा सामुदायिक मेलमिलापको माध्यमबाट मेलमिलाप गराउन महिलाहरू सफल भएका थिए । लडाकुसँग व्यवहार गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुरा तिनलाई आफ्नो कसुर कबुल गराउने, क्षतिपूर्ति दिलाउने, क्षमाशील हुन भन्ने, आधिकारिक रूपमा माफी दिने आदि हुन्, जहाँ एकापसमा मेलमिलाप गराउन महिलाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस्तै प्रयास नेपालमा पनि हुनुपर्छ, जुन प्रभावकारी रूपमा हुन सकेको छैन ।

शान्तिको सुदृढीकरण

शान्तिको सुदृढीकरणका लागि शान्ति शिक्षा तथा सचेतना महत्त्वपूर्ण पाइला हुन्छ । नेपालमा स्थानीय जनतालाई सशक्त नबनाई दीर्घकालीन शान्ति प्राप्त गर्न कठिन थियो । यसैले कमजोर समूहलाई सशक्त बनाई तिनको शक्ति अझ मजबुत बनाउने काममा नागरिक समाजको भूमिका रहन्छ । यस्ता पैरवीमार्फत ती जनता शान्तिको पैरवी गर्न सक्षम हुन्थे र द्वन्द्व समाधानका उपाय पत्ता लगाउन बलियो सहभागिता जनाउन सक्थे ।

द्वन्द्वका बेला स्थानीय स्तरमा सशक्तीकरण गराउन अभिरुचिमा आधारित संगठनहरू (दलित, महिला, जातीय अल्पसंख्यक आदि) लागेका थिए। शान्तिको सशक्तीकरण प्रक्रियामा भूमिका निर्वाह गर्ने अर्का कर्ता भनेका गैरसरकारी संस्थाहरू हुन् । शान्ति तथा सशस्त्र द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधानको महत्त्व बुझ्न युद्धरत पक्ष पनि सशक्त हुन आवश्यक थियो । राज्य सुधार तथा सामाजिक रूपान्तरणको प्रक्रियामा शान्ति कति आवश्यक हुन सक्छ भन्ने बुझ्न दलहरू अति कमजोर ठहरिएका थिए । शान्तिबिना समृद्धि, विकास र लोकतन्त्रको सुदृढीकरण सम्भव नभएको यथार्थ महसुस गर्न राजनीतिक पार्टीलाई झन्डै पाँच वर्ष लाग्यो । (सशश्त्र द्वन्द्व सन् १९९६ मा थालिए पनि पहिलो वार्ता सन् २००१ मा मात्र सुरु भयो)

शान्ति क्षेत्र स्थापना

द्वन्द्व रूपान्तरणको प्रक्रियामा नागरिक समाजले गर्नुपर्ने अर्को काम भनेको शान्ति क्षेत्र स्थापना थियो । यी भनेका त्यस्ता प्रस्तावित भौगोलिक क्षेत्र थिए, जहाँ युद्धका लागि युद्धरत पक्षहरूलाई हिंसा गर्न अपिल गरिएको हुन्थ्यो । शान्ति क्षेत्र

निर्माण गर्न युद्धरत पक्षलाई नागरिक समाजका नेताले आह्वान गरेका थिए, जहाँ शान्ति वार्ता गर्न तथा शान्तिसम्बन्धी अन्य क्रियाकलापहरू गर्न सकिन्थ्यो। जस्तैः राष्ट्रसंघले जेरुसेलमका सबै जनताको हितका लागि त्यहाँ शान्ति क्षेत्र स्थापना गरेको थियो । नेपालमा शान्तिमुखी कार्यकर्ता, मानवअधिकार तथा बालअधिकार संगठनहरू, शिक्षक, निजी विद्यालय संगठनले 'विद्यालयलाई शान्ति क्षेत्र घोषणा गर्नुपर्ने' माग गरिरहेका थिए।

शान्तिका लागि गठबन्धनको रूपमा काम गर्ने

नागरिक समाज संगठनले शान्तिका लागि गठबन्धन निर्माण गर्ने कार्य गर्नुपर्थ्यो । २०० भन्दा बढी राष्ट्रिय स्तरका संगठनहरूको गठबन्धनको उदाहरण 'शान्तिका लागि नागरिक ऐक्यबद्धता' थियो। यसैगरी व्यावसायिक संस्थाहरूको महासंघ (पापड) शान्तिका लागि सामूहिक अभियान, शान्ति मालिका, राष्ट्रिय विकास सञ्जाल, हिमालयन मानवअधिकार अनुगमन, सामाजिक न्याय तथा मानवअधिकारका लागि राष्ट्रिय गठबन्धन नेपालजस्ता संगठनहरू नेपालमा शान्ति स्थापना गराउन काम गरिरहेका गठबन्धनका उदाहरण थिए । यस्तै सञ्जाल जिल्लास्तरमा पनि निर्माण गरिएको थियो । यद्यपि, युद्धरत पक्षलाई वार्ताको टेबलमा ल्याउन तिनका प्रयास प्रशंसनीय थिए। नेपाली शान्ति कार्यकर्ताहरूले माओवादी र सरकारलाई दबाब दिन यो गठबन्धन अत्यन्त उपयोगी वन्यो।

मानवीय सहायतामा संलग्नता

द्वन्द्वकालमा शान्ति निर्माणका लागि मानवअधिकार तथा जन–सशक्तीकरणमा संलग्न हुनुबाहेक केही नागरिक समाजका संगठन मानवीय सहायताका कार्यमा पनि लागेका थिए । ती कार्य भनेका द्वन्द्वबाट प्रभावितलाई सहयोग गर्ने, मनोवैज्ञानिक तथा मानसिक आघातको उपचार, द्वन्द्वप्रभावितका सन्तानलाई शिक्षा दिने, आयमुखी क्रियाकलापमा द्वन्द्वप्रभावितलाई लगाउने, मेलमिलाप, पुनर्बास, द्वन्द्वप्रभावित विद्यालयलाई भौतिक सहयोग गर्ने आदि हुन्।

नेपालमा यी सवाललाई राज्य, नागरिक समाजको समग्र तप्का तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले उति गम्भीरतापूर्वक नलिए पनि यो शान्ति निर्माण तथा द्वन्द्व

रूपान्तरणको आधारभूत पाटो थियो। किनकि यसले द्वन्द्वप्रभावितलाई मानवीय सहायता प्रदान गर्नुका साथै जनतालाई शान्ति निर्माण कार्यमा सहभागी गराउन मद्दत गर्छ। आन्तरिक रूपमा विस्थापितलाई व्यवस्थापन तथा पुनर्बास गराउने कार्य पनि द्वन्द्वको प्रमुख चुनौती बनिरहेको थियो।

संवादका लागि नागरिक कूटनीति

नागरिक कूटनीति पनि नेपालमा नयाँ विषय थियो। सरकारीस्तरको परम्परागत कूटनीतिक पद्धतिका बाबजुद नेपाली जनता (बौद्धिक वर्ग, नागरिक समाजका नेता, व्यावसायी आदि) नागरिक कूटनीतिमा बिस्तारै सम्बद्ध हुँदै थिए। सशस्त्र विद्रोह समाधानको उपायबारे उनीहरूले छलफल सुरु गरेका थिए। तिनीहरूले समूहबीच अन्तरवैयक्तिक समझदारी तथा आत्मविश्वास विकास गर्नेतर्फ ध्यान केन्द्रित गरेका थिए। शान्तिका लागि नागरिक ऐक्यबद्धताले नागरिक कूटनीतिअन्तर्गत काम गरिरहेको थियो। नागरिक समाजले पनि व्यवस्थित समाधानका थुप्रै उपाय बताउनुका साथै नागरिक शान्ति आयोगजस्ता नौला अवधारणा सुरु गर्न सुझाएको थियो (उप्रेती सन् २००३बी)।

नागरिक समाज, द्वन्द्व व्यवस्थापन विशेषज्ञ र शान्ति कार्यकर्ताले नेपालमा शान्ति निर्माणका लागि थुप्रै मार्गचित्र औंल्याएका थिए। यी कर्ताले राष्ट्रिय स्तरमा संवाद सुरु गर्न सहजकर्ताको रूपमा योगदान पुऱ्याएका थिए। आफ्ना प्रतिद्वन्द्वीसँग दलहरू सामेल भई गरिने गहिरो र अर्थपूर्ण छलफलको प्रक्रिया नै संवाद हो। युद्धरत पक्षका अभिरुचि तथा सही बुझाइ विकास गराउन र नकारात्मक अवधारणा, मूल्य–मान्यता मेटेर साझा सहमतिमा ल्याउन यस्तो प्रक्रिया चलाइन्छ। यथेष्ट नभए पनि शान्ति–प्रक्रियामा नागरिक समाजको योगदान सकारात्मक थियो।

सञ्चार अनुगमन

नेपालजस्तो युद्धग्रस्त मुलकुमा सञ्चारमाध्यमले द्वन्द्वका धेरैजसो घटनालाई सनसनीका समाचार बनाउँछन् र द्वन्द्वलाई अझ उत्तेजित बनाउने समाचारयोग्य घटनाक्रम मात्र समेट्छन् (उप्रेती सन् २००४ए)। यसैगरी कहिलेकाहीँ केही

कर्ताका अभिरुचिमा आधारित महत्त्वपूर्ण सूचनालाई कम आँकेर प्रवाह गर्छन् । शान्तिको पैरवी गर्न त्यस्ता सूचना जनताका लागि अति महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । नागरिक समाजले सञ्चारमाध्यम र तिनले प्रवाह गर्ने सूचना लगातार अनुगमन गर्नुपर्छ ताकि त्यस्ता सूचना शान्ति–प्रक्रिया बिगार्न वा हिंसा बढाउन सहयोगी नबनून् । समाजका केही संगठनले मिडियाको पहरेदारको रूपमा समाचार तथा प्रसारण हुने रिपोर्ट अनुगमन गर्ने र द्वन्द्व लम्ब्याउन र खुम्च्याउन तिनले दिने योगदानको अनुगमन गर्ने काम थालेका थिए । यद्यपि, केही ठूला संगठन वा भनौं गैरसरकारी संस्था अन्य विविध कार्यमा लागेका हुनाले त्यसमा व्यावसायिक विकास भएको थिएन । एकातिर द्वन्द्वकालमा र शान्ति–सम्झौतापछि पनि सञ्चार जगत् द्वन्द्व संवेदनशील बन्न सकेको थिएन भने अर्कातिर्फ सञ्चार अनुगमन पनि सुदृढ थिएन । परिणामतः नागरिक समाजले यो क्षेत्रमा उति ठूलो योगदान दिन सकेन ।

तथ्यको खोजी तथा निगरानी

विशेषज्ञ टोलीको रूपमा तथ्यको खोजीको काममा नागरिक समाजका नेता संयुक्त रूपमा लागेका थिए । तथ्यको खोजीको संयुक्त प्रयासले मानवअधिकार उल्लंघनजस्ता वास्तविक असहमति समाधान गर्न सरकार र माओवादी पक्षलाई मद्दत गर्छ । यसैगरी समाजका नेता (विशेषतः मानवअधिकार कार्यकर्ता) पनि तथ्य खोजीमा संलग्न थिए । सिंहावलोकनबाट, नागरिक समाजबाट खोजिने तथ्य विवादित भने हुँदैनन् । यसमा एउटा पक्ष खोजिएका तथ्यको पक्षमा वकालत गर्न लाग्छ भने अर्को पक्ष प्रस्तुत भएको तथ्यमा विश्वास गर्ने वा नगर्ने भन्नेमा लाग्छ । यी भनेका अविश्वासका कारण सिर्जित द्वन्द्व रूपान्तरणका जटिल पाटा हुन्, जसमा तटस्थ नागरिक समाजले अभूतपूर्व योगदान दिन्छन् तर नेपालको सन्दर्भमा भने नागरिक समाजको तटस्थाको सवाल भने सधैं विवादित रह्यो ।

माओवादी र सरकारबीच आक्रामक भिडन्त हुँदा नागरिक समाजले पर्यवेक्षकको काम गरेको थियो । यस्तो अवस्थामा सरकार र माओवादी दुवैले एकअर्कालाई क्षति पुऱ्याउन वा आतंकित पार्न खोजिरहेका थिए । समुदाय र पीडित जनतामा

परेको प्रभाव साम्य पार्न नागरिक समाजले पर्यवेक्षण गर्ने तथा तथ्य राख्ने काम गरेको थियो । समाजका नेताको पर्यवेक्षकको भूमिका दुवै पक्षको आक्रामक व्यवहार र मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाबारे तथ्य पेस गर्नु हो ।

दोरम्बा काण्ड, बाटो बनाउने काममा सेनामाथि माओवादीले पिलीमा गरेको आक्रमणजस्ता घटना छानबिनमा सामाजिक अगुवाहरू लागेका थिए । युद्धरत पक्षले गरेको मानवअधिकार हनन्का कार्य छानबिन गर्न विशेषतः मानवअधिकार संगठनहरू लागेका थिए ।

५.३ नागरिक समाज र २०६२ माघ १९ पछिको राजनीतिक परिवर्तन

२०६२ को माघ १९ को शाही कदमको समर्थन गर्नेहरू र विरोध गर्ने नागरिक समाजका मूलधारका नेता, मानवअधिकारवादी, शान्ति कार्यकर्ताबीच तीतो सम्बन्ध थियो । नागरिक समाजका क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्न माघ १९ पछिको सरकारको व्यवहारले समाजलाई झन् उराल्यो र नागरिक समाज र दरबारबीचको सम्बन्ध अरु तिक्त बन्यो ।

सरकारले आफूलाई समर्थन गर्नेलाई हातमा लिएर समानान्तर नागरिक समाज गठन गर्ने प्रयास गर्‍यो, तिनलाई र्‍याली, आम बैठक गर्न अनुमति पनि दियो । आमजनताका लागि त्यस्तो कार्यमा रोक लगाइएको थियो किनभने त्योबेलामा संकटकाल जारी थियो । नागरिक अधिकार, शान्ति तथा लोकतन्त्रका लागि काम गर्ने नागरिक समाजका संगठन र आफूलाई समर्थन नगर्नेका क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्न सरकारले समाजकल्याण परिषद्सँग मिलेर आचारसंहिता विकास गर्न थाल्यो । यस्तो कार्यले सरकार र मूलधारका नागरिक समाजबीच सम्बन्ध चिस्याउने काममात्र गरेन, अन्तर्राष्ट्रिय चासो पनि पैदा गराउन थाल्यो । नागरिक समाजकै दायित्वमा पर्ने आचारसंहिता निर्माणको काम सरकारले गरेपछि राष्ट्रसंघ महासचिव र अन्य राष्ट्रका नेताहरूले गम्भीर चासो व्यक्त गरेका थिए । शाही कदमको विरोधमा, शान्ति र लोकतन्त्रको पक्षमा नेपालको नागरिक समाजले अत्यन्त प्रशंसनीय र साहसिक योगदान गरेको थियो । सबै क्षेत्र र पेसाका व्यक्तिहरूले तत्कालीन राजाको शासनविरुद्ध एकजुट भई देशमा लोकतन्त्र र शान्ति स्थापनामा योगदान पुर्‍याए । जनआन्दोलन

सफल बनाउन, आत्मग्लानीले जर्जर भएका राजनीतिक पार्टीको आत्मविस्वास बढाउन संसारको समर्थन जुटाउन अत्यन्त महत्वपूर्ण योगदान दियो ।

५.४ राजनीतिक दलको प्रयास

नागरिक समाजभन्दा राजनीतिक दल भिन्दै भए पनि शान्ति पुनर्स्थापनामा तिनको प्रयास यही खण्डमा छलफल गरिएको छ । पहिले–पहिले राजनीतिक दलले सशस्त्र द्वन्द्वको जटिलता बुझ्न सकेका थिएनन्, त्यसैले यसलाई गम्भीरतापूर्वक पनि लिएनन् । पछिको अवस्था आफ्नो पकडभन्दा बाहिर गएपछि त्यसबारे बल्ल विचार गरी समाधानको उपाय खोज्न थाले । यसरी विभिन्न राजनीतिक दलले सशस्त्र द्वन्द्व समाधान गर्ने आ–आफ्नै एजेन्डा निर्माण गरे । तीमध्ये विकल्पहरू प्रकाशित गर्न नेकपा (एमाले) अरुभन्दा अलि बढी लागिपरेको थियो । राजनीतिक दलका प्रयासहरू निम्न छन् :

५.४.१ नेकपा (एमाले)को प्रयास

विभिन्न राजनीतिक दलले गरेको काम विचार गर्दा चलिरहेको सशस्त्र द्वन्द्वका सवाल र त्यसलाई समाधान गर्ने अवधारणा निर्माणको तथ्य खोज्ने काममा नेकपा (एमाले) अलि बढी सक्रिय भएको लेखकको अनुभव छ । उसले माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वलाई हेर्ने र त्यसलाई समाधान गर्ने उपाय सुझाउन दुई वटा समिति नै गठन गरेको थियो । सीपी मैनाली (सन् १९९७ मा)ले एउटा टोली र झलनाथ खनाल (सन् २००२ मा)ले अर्को टोलीको नेतृत्व गरेका थिए ।

प्रगतिशील निकासका लागि राष्ट्रिय सहमतिको प्रस्ताव

नेकपा (एमाले)ले 'प्रगतिशील निकासका लागि राष्ट्रिय सहमतिको प्रस्ताव' निर्माण गरेको थियो । यसलाई २०६० वैशाख ८ देखि १४ सम्म चलेको पार्टी केन्द्रीय समितिको बैठकले पारित गरेको थियो । सो प्रस्तावबारे यहाँ छलफल गरिएको छ ।

> मुलुकमा देखिएका राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक समस्याको प्रगतिशील सुधार र परिवर्तनका लागि हाम्रो पार्टी नेकपा (एमाले)ले यो प्रस्ताव पेस गरेको हो । राष्ट्रिय सहमतिका लागि संसद्मा हामीले लगातार आवाज उठाइरह्यौं । संविधान जारी

हुने बेला हामीले जारी गरेको २७ बुँदे सहमति प्रस्ताव मुलुकलाई प्रगतिपथमा लैजाने उद्देश्यको थियो । यथास्थितिमा राष्ट्रको समस्या समाधान नहुने छाँट देखेर संविधानमा प्रगतिशील सुधारका लागि यो प्रस्ताव पेस गरेका थियौं ।

जारी सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्न नेकपा (एमाले)ले निम्न प्रस्ताव पेस गरेको थियो :

१. २०४६ सालको राजनीतिक उपलब्धिबाट अन्य सफलता हासिल गर्न बितेका दिनका अनुभव मूल्यांकन गर्ने, जनअधिकार बढाउने, गल्तीहरू नदोहोर्‍याउने, प्रजातन्त्रको रक्षा गर्ने तथा यसलाई बलियो पारिनुपर्छ ।

२. २०४६ सालको जनआन्दोलनले दिलाएको सफलता जनतासम्म विस्तारित गरिनुपर्छ, जनताको शक्ति अझ बलियो हुनुपर्छ, जनताको सर्वोच्चतालाई अझ बलियो बनाएर जनताको सार्वभौमसत्ता स्पष्ट पारिनुपर्छ । त्यसलाई सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक क्षेत्रसम्म विस्तार गरिनुपर्छ, जसले प्रजातन्त्रले जनतालाई फाइदा पुर्‍याउने कुरा सुनिश्चित गर्छ । त्यसैअनुरूप राजनीति, समाज, अर्थतन्त्र र संस्कृतिमा रूपान्तरण ल्याउनुपर्छ ।

३. औपचारिक तथा प्रक्रियागत कुरामा सीमित नबनाई वास्तविक र सहभागितामूलक तथ्यमा प्रजातन्त्रलाई रूपान्तरण गर्नुपर्छ । राज्य र समाजलाई पूर्ण प्रजातान्त्रिक बनाएर, उत्तरदायी तथा पारदर्शी योजनासाथ सुशासन स्थापित गर्नुपर्छ ।

४. हत्या, हिंसा र अराजकताको पराकाष्टा अन्त्य गरी सरकार र माओवादीबीच भइरहेको संवाद सफल तथा परिणामोन्मुख बनाइनुपर्छ ।

नेकपा (एमाले)द्वारा प्रस्तावित एजेन्डा सामान्यस्तरको थियो । यी सबै सफलता हासिल गर्न उसले निम्न बुँदा पनि पेस गरेको थियो :

१. जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता र राज्यसत्ताको अधिकार स्पष्ट, प्रभावकारी र सुगठित पारिनुपर्छ । राष्ट्रिय महत्त्वका सवालमा जनमत संग्रहको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

२. राष्ट्रियतावाद र देशभक्तिवादका लागि राष्ट्रगानबारे निर्णय गरिनुपर्छ ।

३. राजतन्त्रलाई पारदर्शी र प्रजातन्त्रिक बनाइनुपर्छ ।

४. जननिर्वाचित सरकारको मातहतमा सेनालाई राखिनुपर्छ । ऊ देश र जनताप्रति बफादार रहनेछ । राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त गराई यसलाई अझ व्यावसायिक बनाइनुपर्छ ।

५. अहिलेका कमीकमजोरी सच्याई प्रभावकारी निर्वाचन पद्धति सुरु गरिनुपर्छ ।

६. जातीय समूह, दलित, महिला र पहिचान गरिएका अन्यलाई सामेल गराउन राष्ट्रिय सभाको पुनर्संरचना गरिनुपर्छ ।

७. राज्यलाई धर्मनिरपेक्ष घोषणा गरिनुपर्छ । यसो गर्दा राष्ट्रिय विशेषता, मौलिक संस्कृति, सभ्यता, राष्ट्रिय परिचय, राम्रा परम्परा संरक्षित गरिनुपर्छ । धर्म, भाषा र संस्कृतिमा निहित विभेदहरू निर्मूल गरिनुपर्छ ।

८. नेकपा (माओवादी)सँगको द्वन्द्व समाधान गरी राष्ट्रिय सहमतिसहित प्रगतिशील सुधारका कार्यक्रममा आधारित दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गरिनुपर्छ ।

९. स्थानीय संयन्त्रको प्रशासकीय संगठन पुनर्संरचना गरी विकेन्द्रीकरणसहित स्वायत्तताको अधिकार दिइनुपर्छ । यसो गर्दा जातीय–भाषिक विशेषता र विविधतालाई ख्याल गरिनुपर्छ । स्रोत र अधिकार दिई तिनलाई स्थानीय सरकारी अंगको रूपमा विकास गरिनुपर्छ । स्थानीय संयन्त्रमा पनि प्रगतिशील रूपमा महिला सहभागिता बढाई महिला प्रतिनिधित्व ३३ प्रतिशत पुऱ्याइनुपर्छ ।

१०. सामाजिक सांस्कृतिक र भौगोलिक यथार्थ प्रतिविम्बित हुने गरी अहिलेको राजनीतिक र प्रशासनिक संरचना पुनः व्यवस्थित बनाइनुपर्छ ।

११. ३३ प्रतिशत महिला सहभागिताको प्रगतिशील लक्ष्यसहित महिला उम्मेदवारीको व्यवस्था प्रत्येक राजनीतिक दललाई गर्न लगाइनुपर्छ ।

१२. महिलालाई पनि सम्पत्तिको समान अधिकार दिलाउने । महिलाविरुद्धका सबै विभेद अन्त्य गरी घरेलु हिंसा तथा मानव बेचबिखन गर्नेलाई कडा सजायको व्यवस्था गरिनुपर्छ ।

१३. छुवाछुतलाई अक्षम्य र घृणित अपराध मानिनुपर्छ। यस्ता अपराधसँग कसैको संलग्नता देखिए राजनीतिक, प्रशासनिक तथा प्रतिनिधित्व स्तरका पदबाट हटाइनुपर्छ।

१४. सबै राष्ट्रियताका भाषा, धर्म र संस्कृति विकासका लागि विशेष नीति गठन गरिनुपर्छ। त्यस्ता नीति सबै मानिसलाई कुनै विभेदबिनाका अवसर प्रदान गर्न अवलम्बन गरिनुपर्छ।

१५. तराईका मानिसलाई गरिने विभेद अन्त्य हुनुपर्छ। तराई क्षेत्रको द्रुततर विकासका लागि पूर्व–पश्चिम रेलमार्ग र सुरुङ मार्ग निर्माणका लागि उच्च प्राथमिकता दिइनुपर्छ।

१६. समानुपातिक विकासको अवधारणाअनुसार दुर्गम क्षेत्र विकासका लागि विशेष कार्यक्रम तय गरिनुपर्छ।

१७. गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताको पहिचान गरिनुपर्छ। तिनलाई सशक्त बनाउन योजनासहितका कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनुपर्छ।

१८. बेरोजगारी समस्या समाधान गर्न विशेष कार्यक्रम बनाई त्यसको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। विदेशी मुलुकमा नेपालीले गर्ने रोजगारी व्यवस्थित पारिनुपर्छ।

१९. पछि परेका वर्ग, समुदाय र क्षेत्रको पहिचान गरी तिनको विकासका लागि विशेष कार्यक्रम तर्जुमा गरिनुपर्छ।

२०. दलित, पाखा पारिएका, अनाथ, अशक्त तथा जातीय रूपमा निमुखाको शिक्षा, सीप तथा रोजगारीका लागि विशेष कार्यक्रम तय गरिनुपर्छ।

२१. स्वच्छ तथा प्रभावकारी प्रशासकीय संयन्त्र विकास गरिनुपर्छ। राजनीतिक हस्तक्षेपबाट टाढा राखी निजामती प्रशासनलाई प्रजातान्त्रिक बनाइनुपर्छ।

२२. सजिलो र पहुँचयोग्य न्यायको व्यवस्था गरिनुपर्छ। द्वन्द्व समाधानका लागि वैकल्पिक संयन्त्रको पनि विकास गरिनुपर्छ।

२३. विशेषगरी, तराईमा हुने गरेको नागरिकता समस्याको समाधान राष्ट्रिय सहमतिको मापदण्ड आधार वर्ष (थ्रेसहोल्ड इयर)को निर्णयअनुसार गरिनुपर्छ।

२४. सबै किसिमका सामन्ती शोषणको अन्त्य हुनुपर्छ । क्रान्तिकारी भूमिसुधारको कार्यक्रम लागू गरी भूमिहीन, कमैया, सुकुम्बासीलाई भूमि वितरण गरिनुपर्छ। कृषि विकासमा उच्च प्राथमकितासाथ अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन विकास नीति तथा कार्यक्रम अवलम्बन गरिनुपर्छ ।

२५. भ्रष्टाचारको प्रभावकारी नियन्त्रण गरिनुपर्छ। कुनै पनि भ्रष्टाचारीलाई सुरक्षा दिइनु हुँदैन। भ्रष्टाचारविरुद्धको संवैधानिक र कानुनी संयन्त्रलाई सक्रिय र बलियो बनाइनुपर्छ।

२६. राजनीतिक दलका क्रियाकलाप र तिनको वित्तीय पक्ष पारदर्शी बनाइनुपर्छ ।

२७. अहिलेको दण्डहीनताको अवस्था समाप्त पारिनुपर्छ र कानुनी शासनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्छ ।

२८. स्पष्ट खाकासहित औद्योगीकरणको कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनुपर्छ। राष्ट्रहितको पक्षमा विदेशी लगानी भित्र्याउनुपर्छ। मुलुकको परिस्थितिअनुसार आर्थिक नीति अवलम्बन गरिनुपर्छ । निजी तथा सहकारी क्षेत्रलाई विशेष जोड दिइनुपर्छ।

२९. मुलुकको आर्थिक विकासका लागि प्राथमिताका विषय तोकिनुपर्छ । कृषि, जलविद्युत् र मानव स्रोतजस्ता भौतिक पूर्वाधारको विकासका लागि त्यसैअनुसार प्राथमिकता दिइनुपर्छ । सरकारको सामान्य खर्च नियन्त्रण गरी विकास खर्च बढाइनुपर्छ।

३०. पाखा पारिएका, तिरस्कृत र निमुखा जनताका लागि विशेष सुरक्षा योजना कार्यान्वयन गरिनुपर्छ।

३१. व्यावसायिक, प्राविधिक र अनौपचारिक शिक्षामा विशेष जोड दिइनुपर्छ। सामान्य जनताको पहुँचमा लगी शिक्षालाई राष्ट्रिय अभिरुचि र आवश्यकताको विषय बनाइनुपर्छ । निरक्षरता समाप्त पार्न विशेष राष्ट्रिय अभियान सुरु गरिनुपर्छ।

३२. आमजनताको स्वास्थ्य सुविधामा पहुँच गराइनुपर्छ । यसै उद्देश्यका लागि सामुदायिक स्वास्थ्यको योजना लागू गरिनुपर्छ ।

३३. हत्या, हिंसा र अराजकता बढ्दा र द्वन्द्वताका भत्काइएका पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण र विस्थापित भएकाको पुनर्स्थापनाका लागि विशेष कार्यक्रम ल्याइनुपर्छ ।

३४. राष्ट्रिय अभिरुचि पनि पूरा गर्ने पञ्चशील र गुट–निरपेक्षताको आधारमा विदेश नीति लिइनुपर्छ ।

३५. भारतसँग सन् १९५० र अन्य समयमा भएका सबै असमान सन्धि–सम्झौताको पुनः समीक्षा, संशोधन अथवा खारेजी गरिनुपर्छ । आपसी अभिरुचि तथा समानताका आधारमा नयाँ सन्धि–सम्झौताहरू तय गरिनुपर्छ ।

नेकपा (एमाले)को यो राम्रो प्रयास थियो । यद्यपि, यसलाई कार्यान्वयन गर्न सबै दलको सहमति जरुरी थियो । जारी द्वन्द्व समाधान गर्ने यो निकै संकुचित अवधारणा पनि थियो किनकि यो एउटामात्र राजनीतिक दलको एजेन्डा थियो । यसमा राष्ट्रिय सहमति थिएन । प्रत्यक्ष चुनिएका प्रतिनिधिमार्फत संविधान बनाउने मूल विषयलाई यसले सम्बोधन पनि गर्थेन । त्यसैले खासगरी यो सम्झौताकारी अभिलेख थियो ।

राष्ट्रिय समस्या समाधानको प्रस्ताव

माथिकै कार्यक्रममा आधारित रही नेकपा (एमाले)ले अर्को प्रस्ताव पेस गर्‍यो । 'राष्ट्रिय समस्या समाधानको प्रस्ताव' नाम दिइएको सो प्रस्ताव सशस्त्र द्वन्द्व समाधान गर्ने उद्देश्यसहित २०६० पुस २६ गते ल्याइएको थियो । एमालेको नौबुँदे रोडम्यापको रूपमा त्यो चर्चित थियो । ती बुँदा यसप्रकार छन् :

१. अहिलेको मनोनीत सरकार भंग गरिनुपर्छ । त्यसपछि विघटित संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने सबै दलको सहमति र सिफारिसमा प्रधानमन्त्री चुनेर सर्वदलीय सरकार गठन गरिनुपर्छ । यसपछि प्रतिनिधिसभा व्यवस्थित पार्ने काममा अग्रसर हुनुपर्छ ।

२. सरकार र माओवादी दुवैले युद्धविराम घोषणा गरी वार्ताको वातावरण बनाउनुपर्छ। दुवै पक्षले आचारसंहिता र मानव अधिकारका सम्झौताहरूको सम्मानका साथै युद्धविरामको आचारसंहिता कार्यान्वयनमा पूर्ण प्रतिबद्धता जनाउनुपर्छ ।

३. मुलुकको अहिलेको अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन सर्वदलीय सरकारमा सामेल सबै दलले अग्रगमनको प्याकेज विकास गर्नुपर्छ। सो प्याकेजको आधारमा सर्वदलीय सरकारले माओवादीसँग वार्ता गर्नुपर्छ ।

४. अग्रगमनका साझा कार्यक्रमले दलित, महिला, जातीय समूह तथा तराई भेगमा पाखा पारिएका जनताका सवाल सम्बोधन गर्नुपर्छ । बेरोजगार तथा गरिबीको रेखामुनि भएकाको समस्या समाधान गरिनुपर्छ । यसले राष्ट्रिय स्वाधीनता, जनताका लागि लोकतन्त्र, विकेन्द्रीकरण, सुशासन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, दण्डहीनताको अन्त्यसहित राज्य तथा समाजको विस्तृत लोकतान्त्रीकरणका सिद्धान्तका आधार तयार पार्नुपर्छ ।

५. माओवादीसँग सम्झौता भएपछि सर्वदलीय सरकारले गोलमेच सम्मेलन गर्नुपर्छ । विघटित प्रतिनिधिसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दल, नेकपा (माओवादी) र राजनीतिक दलसँगको सहमतिको आधारमा बोलाइएका अन्यले सो गोलमेच सम्मेलनमा भाग लिनुपर्नेछ। सम्मेलनले अग्रगमनका नीति तथा विधिहरू तय गर्नुपर्नेछ। यो राष्ट्रिय सहमतिको आधार हुनुपर्नेछ ।

६. गोलमेच सम्मेलनमा सहमति भएका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न संविधानमा हुने सवालबारे सहमति हुनुपर्छ । सहमतिको प्रारूप नयाँ संविधान बनाउने वा यथावत् संविधानमा संशोधन गर्ने भन्ने हुनेछ । सहमति जेसुकै भए पनि, प्रतिनिधिसभामा ताजा जनादेश प्राप्त गर्न निर्वाचन गराई सो प्रक्रिया अघि बढ्नेछ । सभाको निर्वाचन सम्पन्न गर्ने सहमतिअनुसारै माओवादीलगायत सम्बद्ध अन्य पार्टीसहितको अन्तरिम सरकार गठन गरिनुपर्छ ।

७. प्रतिनिधिसभाको चुनावको नियमन गर्न राष्ट्रसंघलाई डाक्नुपर्छ । कुनै डर त्रासबिना जनताले निर्वाचनमा भाग लिने गरी निष्पक्ष निर्वाचन

सुनिश्चित गर्न यो प्रक्रिया अपनाइनुपर्छ। राष्ट्रसंघको स्थापित सिद्धान्त, मूल्य र मान्यताका आधारमा निर्वाचन सुरक्षा प्रणाली अपनाइनेछ।

८. गोलमेच सम्मेलनमा भएका सहमतिअनुसार निर्वाचित प्रतिनिधिहरूले संविधान संशोधन गर्ने वा नयाँको खाका कोर्नेछन्। नयाँ संविधानको मस्यौदा बनाउनुपर्ने भए प्रक्रिया सहज बनाउन अहिलेको संविधान संशोधन गरिनुपर्छ। त्यसैअनुसार नयाँ संविधानको मस्यौदा बनाउन एउटा संवैधानिक समिति बनाउनुपर्छ। सोही समितिले प्रतिनिधिसभासामु निश्चित समयमा संविधानको मस्यौदा पेस गर्नुपर्नेछ। सो मस्यौदा संसद्का दुईतिहाइ सदस्यको बहुमतले स्वीकृत गर्नुपर्छ। यो संविधान जारी भएपछि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ भंग गरिनुपर्छ।

९. नयाँ संविधानअनुसार गठित सरकारले माओवादी लडाकाका सवाल सम्बोधन गर्नुपर्छ। त्यसैगरी सरकारले विस्थापितका लागि पुनर्बास र भत्काइएका संरचनाको पुनर्निर्माण संरचना गर्नुपर्छ।

नेकपा एमालेका प्रयास यथेष्ट नभए पनि समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यलक्षित थिए। सो प्रस्तावलाई कसरी कार्यान्वियन गर्ने भन्ने एउटा प्रश्नचाहिँ हावी थियो। गराइ र भनाइबीच भिन्नता रहेको दल भनेर नेकपा (एमाले) त्यतिबेला पनि सबैसामु चिनिएको थियो। उसलाई सत्तालिप्साको आरोप पनि थियो। सो पार्टीका महासचिवले माओवादी नेतासँग वार्ताको प्रयास (सिलगढी, लखनउ र दिल्लीमा) पनि थालेका थिए। परिणाम जेसुकै भए पनि माओवादीलाई वार्तामा सरिक गराउने उच्च प्रशंसात्मक काम थियो त्यो।

५.४.२ नेपाली कांग्रेस

प्रजातान्त्रिक काल (२०४७ देखि २०५९ सालसम्म)को ७५ प्रतिशत समय नेपाली कांग्रेसको शासनमा अधीन थियो। पूर्वप्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको संयोजकत्वमा कांग्रेसले कृष्णप्रसाद भट्टराई सरकारको उच्चस्तरीय समितिलाई सशस्त्र विद्रोहको कारण अध्ययन गर्न खटाएको थियो। खटिएको समितिले आफ्नो सरकारलाई युद्धविराम गरी शान्ति वार्ता सुरु गर्न सुझाएको पनि थियो। पछि कांग्रेसका केन्द्रीय सदस्य नरहरि आचार्यले राज्य पुनर्संरचनाको खाका

सहितको प्रस्ताव गरे । तर, उनको दलले त्यसलाई स्वीकारेन । व्यक्तिगतस्तरमा नरहरि आचार्यका कार्य[४], कांग्रेसका थुप्रै नेताले प्रस्ताव गरेका अवधारणा, रोडम्याप र केन्द्रीय समितिका नियमित बैठकमा माओवादीबारे गरिएका छलफलबाहेक कुनै पनि औपचारिक अभिलेख छैन । अनुसन्धानका क्रममा नेपाली द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति-प्रक्रियाबारे कांग्रेसका औपचारिक अभिलेख प्राप्त गर्न लेखकले उसका वरिष्ठ नेतासामु थुप्रैपटक अनुरोध गर्दा पनि केही नभेटेकाले यहाँ त्यसबारे विश्लेषण गर्न सकिएन ।

५.४.३ राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी

२०४६ सालको चर्चित जनआन्दोलनले पाखा लगाएको निर्दलीय राजनीतिक व्यवस्थाका सबै नेता मिली राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी[५] गठन गरेका थिए । त्यसैले तिनको दर्शन, सिद्धान्त र रणनीतिमा पञ्चायतको विरासत (लिगेसी) सवार थियो । माओवादी विद्रोह र त्यसको समाधानबारे पार्टीस्तरमा केन्द्रीय समिति बैठक तथा छलफल भएको सञ्चारमाध्यममा सुनिन्थो । तर, त्यसबारे सार्वजनिकस्तरमा कुनै कागजात फेला परेन । सूर्यबहादुर थापानेतृत्वको सरकारले हापुरेमा भएको शान्ति वार्ताका बेला माओवादीसामु गरिएको राज्य पुनर्संरचनाको प्रस्ताव पेस गरेको थियो, जसले पहिलोपटक सरकारी अवधारणा लिखित रूपमा ल्याएको थियो । चरम शक्तिसंघर्षका कारण यो पार्टी फुटेर सूर्यबहादुर थापाको नेतृत्वमा राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी गठन भयो । राप्रपा र राजाजस्ता पूर्वपञ्चहरूको पार्टीको शान्ति-प्रक्रियामा भूमिका सहयोगीमात्र थियो किनकि यो मूलप्रवाहमा थिएन । कांग्रेस-एमालेको शक्तिसंघर्षको परिणामस्वरूप

---

४ आचार्यले राज्य पुनर्संरचना, राजा, नेपाली कांग्रेस र समावेशितासम्बन्धी चार पुस्तक लेखेका छन् । विगत तीन कार्यकाल लगातार पार्टी सभापति भइरहेका गिरिजाप्रसाद कोइरालासँग पार्टी महाधिवेशनमा प्रतिस्पर्धा गर्दा कांग्रेसका मतदातालाई रिझाउन उनले विशेषतः ती पुस्तक लेखेका हुन् । निर्वाचनमा आफू हारे पनि उनको विचार महाधिवेशनले स्वीकारेको थियो ।

५ २०६१ फागुनमा औपचारिक रूपमै राप्रपा टुक्रिए पनि त्यसका बहुसंख्यक समर्थकले नेता सूर्यबहादुर थापालाई पछ्याउँथे । थापाले राष्ट्रिय जनशक्ति पार्टी (राजपा)को नाममा विभिन्न सदस्यलाई पुनर्स्थापित गराएका थिए । यी दुवै दलका मान्यता, क्रियाकलाप र सिद्धान्त एउटै थिए किनकि राजपाका सबै सदस्य राप्रपाका पनि सदस्य थिए । त्यसैले यी दुई दलबीच निश्चित फरक भेट्न निकै कठिन छ । त्यसैले छुट्टाछुट्टै विश्लेषण गरिएको छैन ।

पटक–पटक सत्ताको नेतृत्व गर्ने अवसर पाए पनि यो पार्टी आफैंमा निर्णायक थिएन तर पनि यसका वार्ताकारहरू भने निकै तयारीका साथ शान्ति वार्तामा गएको देखियो ।

५.४.४ संयुक्त जनमोर्चा

अवधारणात्मक बुझाइ र राजनीतिक स्तरमा यो दल निकै स्पष्ट थियो । अन्य सबै राजनीतिक दल आफ्ना राजनीतिक क्रियाकलापमा निष्क्रिय रहँदा माओवादी अत्याचारविरुद्ध यो दलले मुलुकभर अभियान चलाएको थियो । माओवादी द्वन्द्व समाधानको अवधारणा पनि यसले प्रस्ताव गरेको थियो । माओवादी नेतासँग लामो समयसम्म एउटै विचारबाट होला, यो दलको संविधानसभासहितका धेरै एजेन्डा माओवादीसँग मेल खान्थे । यो दलको स्वच्छ छवि र स्पष्टता उसलाई शक्ति र सत्ताको प्राप्त नभएका कारण आएको हुन सक्छ । नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य र शान्ति स्थापनामा यो दलको भूमिका उपयोगी थियो ।

५.४.५ नेपाली कांग्रेस (प्रजातान्त्रिक)

नेपाली कांग्रेसबाट अलग्गिएको यो दल तीन वर्षको इतिहास बोकेको नयाँ दल थियो । शान्ति निर्माण र द्वन्द्व रूपान्तरणमा यो दलको भूमिका सहयोगी देखिएको थिएन । शेरबहादुर देउवा आफू सत्तामा हुँदा आफैंले पहिले नेतृत्व लिएको आयोगले गरेको सिफारिस कार्यान्वयन नगरेकाले पनि नागरिकहरू देउवाप्रति आशावादी थिएनन् । संकटकाल लाद्ने, आतंककारी तथा विध्वंशात्मक क्रियाकलाप नियन्त्रण ऐन लागू गर्ने, माओवादीलाई आतंककारी घोषणा गरी तिनको टाउकाको मोल तोक्ने, आन्तरिक द्वन्द्वमा सेना परिचालन गरी सैन्य आकार र बजेट वृद्धि गर्ने, हतियार प्रसार बढाउनेजस्ता कार्यहरू उनैको शासनमा भएकाले पनि यो पार्टीको शान्तिप्रतिको प्रतिबद्धतामा जनता सशंकित भएको हुन सक्थ्यो । प्रतिगामी शक्ति र दरबारलाई खुसी बनाउने स्वार्थले उनले यी कार्य गरेका थिए । शान्ति निर्माणमा यो दलले गरेको एकमात्र कार्य शान्ति सचिवालयको स्थापना थियो । तर, यसमा उनको दललाई मात्र जस दिनु अन्याय हुन्छ किनकि चार दलको गठबन्धन सरकारको संयुक्त प्रयासबाट शान्ति सचिवालय स्थापना भएको थियो ।

संसद् भंग गर्ने, स्थानीय निर्वाचित प्रतिनिधिको समय बढाउने, असोज १८ र माघ १९ का घटना घटाउने आधार तयार पार्नेजस्ता प्रतिगामी क्रियाकलाप गराउनेमा यो दललाई अपजस जान्छ । सशस्त्र द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधान गराउन यो दलका केही नेता संकल्पित देखिए पनि समग्र पार्टीमा प्रभाव राख्न उनीहरू सक्षम थिएनन् । पछि आएर यो दल आफ्नो संस्थापन दल नेपाली कांग्रेससँग एकीकृत भयो ।

५.४.६ नेपाल सद्भावना पार्टी

नेपालको तराई भेगमा केन्द्रित नेपाल सद्भावना पार्टी क्षेत्रीय दल हो । क्षेत्रीयताकेन्द्रित राजनीतिक पाटोमा ऊसँग थुप्रै विवादास्पद र द्विअर्थी सवाल छन् । यद्यपि, यो दल सुरुबाटै द्वन्द्व समाधानको एउटा कुरामा स्पष्ट थियो, संविधानसभा निर्वाचन । द्वन्द्वको आयाम परिवर्तन गर्न यसको उति साह्रो प्रभाव नरहे पनि माओवादी समस्या कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्नेमा यो दल बहसमा उत्रेको देखिन्थ्यो । राजावादीको प्रभुत्वमा रहेको यो दलभित्रको एउटा खण्डले सद्भावना पार्टी फुटायो ।

५.४.७ नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माले)

यो दल नेकपा (एमाले)बाट छुट्टिएको थियो । नेपाली राजनीतिमा यसको प्रभाव खासै थिएन । चलिरहेको द्वन्द्व कसरी समाधान गर्ने भन्नेबारे यो दल पनि तुलानात्मक रूपमा स्पष्ट थियो । द्वन्द्व समाधान गर्न उसले राज्य पुनर्संरचना, राष्ट्रिय सहमति, अन्तरिम सरकार र संविधानसभाको चुनावजस्ता थुप्रै विचार र अभिलेख निकालेको थियो, जुन माओवादीको प्रस्तावसँग थुप्रै आधारमा मेल खान्थ्यो । तर, राजनीतिक प्रभाव नहुनाले यस्ता अवधारणा तथा रोडम्याप प्रभावकारी भएनन् ।

५.४.८ अन्य दलको प्रयास

अन्य साना दलबाट पनि समस्या समाधानका लागि प्रयास भएका थिए । तर, उनीहरूको आकार र प्रभावका कारण उठाइएका मुद्दा राष्ट्रिय बहसको विषय

हुन पाएका थिएनन् । नेपाल मजदुर किसान पार्टी, नेपाल समता पार्टीजस्ता केही दल थोरै मात्रामा भए पनि द्वन्द्व समाधानका लागि आवाज उठाइरहेका थिए ।

५.४.९ पाँच दलीय गठबन्धनका एजेन्डा

तत्कालीन राजाले २०५९ असोज १८ को शाही कदममार्फत कार्यकारी शक्ति आफ्नो हातमा लिएपछि पाँच संसदीय दल (नेकपा एमाले, नेपाली कांग्रेस, राष्ट्रिय जनमोर्चा, नेपाल मजदुर किसान पार्टी र नेपाल सद्भावना पार्टी) त्यसविरुद्ध विरोध गर्न सडकमा ओर्लिए । विरोधको समयमा उनीहरू मुलुकको समस्या समाधान गर्ने १८ बुँदे एजेन्डासहित आए, जसलाई 'अग्रगमनका लागि सुधार योजना' नाम दिइएको थियो । विघटित प्रतिनिधिसभाको विशेष बैठकले ती १८ बुँदा पास गरेको थियो । दलहरूका अनुसार ती बुँदाको कार्यान्वयनबाट मात्र मुलुकको गतिरोध अन्त्य हुन सक्थ्यो ।तर राजाले मनोनयन गरेको देउवा सरकारमा एमाले गएपछि भने यो गठबन्धन कमजोर भएको थियो ।

राजनीतिक निकासका लागि पाँच दलीय गठबन्धनका १८ बुँदे एजेन्डा

१. जनताको सार्वभौमसत्ता र कार्यकारी अधिकार स्पष्ट र प्रभावकारी पारिनुपर्छ । संवैधानिक तथा राजनीतिक सवालसहितका राष्ट्रिय महत्त्वका विषयबारे निर्णय गर्न जनमत संग्रहको व्यवस्था संविधानमा गरिनुपर्छ ।

२. राजालाई संविधानको दायरामा ल्याई राजतन्त्रलाई पारदर्शी बनाइनुपर्छ ।

   २.१ आफ्नो चाहनाअनुसार कानुन बनाउन पाउने राजाको अधिकार अन्त्य गरिनुपर्छ ।

   २.२ राजदरबारका सबै प्रशासकीय तथा व्यवस्थापकीय कार्य राजदरबार मन्त्रालयको अधीनमा ल्याइनुपर्छ ।

   २.३ कुनै पनि सवालमा राजाले आफ्नो विवेक प्रयोग गर्न पाउने संवैधानिक अधिकार कटौती गरिनुपर्छ ।

   २.४ राजाले नियमित रूपमा आफ्नो सम्पत्ति सार्वजनिक गर्ने एउटा संयन्त्र बनाइनुपर्छ ।

२.५ राजा, रानी र युवराजलाई मात्र राजकीय उपाधि दिइनुपर्छ। वरियताक्रममा प्रधानमन्त्रीलाई चौथो स्थानमा राखिनुपर्छ।

२.६ शाही समितिको व्यवस्था खारेज गरिनुपर्छ।

३. शाही नेपाली सेनालाई राष्ट्रिय दर्ज्यानी दिइनुपर्छ र प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यताको आधारमा परिचालित गरिनुपर्छ। साथै तिनलाई देश र जनताप्रति उत्तरदायी पनि बनाइनुपर्छ। जननिर्वाचित संसद्को अधीनमा सेनालाई राख्ने व्यवस्था सुरु गरिनुपर्छ।

४. व्यक्तिगत राष्ट्रगान खारेज गरी राष्ट्रियता, गरिमायुक्त गान राखिनुपर्छ, जसले राष्ट्रिय एकता र देशभक्तिको भावना उजागर गर्न सकोस्।

५. जनताको सार्वभौमसत्ता पूर्ण रूपेण स्थापना गर्न संसद् बलियो हुनुपर्छ। प्रधानमन्त्रीले घोषणा गरेको निर्वाचन तोकिएकै मितिमा हुन नसके पनि संसद्को पुनर्स्थापना र यसको क्रमिकताको व्यवस्था गरिनुपर्छ। स्वच्छ र निष्पक्ष ढंगमा निर्वाचन गराई संसद्मा महिला, दलित र पाखा पारिएका अन्यलाई सामेल गराउने प्रभावकारी व्यवस्था सुरु गरिनुपर्छ। राजनीतिक दलहरूलाई सांगठनिक रूपमा व्यवस्थित र आर्थिक रूपमा पारदर्शी बनाइनुपर्छ। संवैधानिक नियुक्तिका लागि संसदीय सुनावाइको सुरुआत गरिनुपर्छ।

६. सहमतिको आधारमा माओवादी समस्या राजनीतिक रूपमा समाधान गर्न र सफलतम् संवादमार्फत दीर्घकालीन शान्ति स्थापनाका लागि अग्रगमनका एजेन्डा निर्माण गरिनुपर्छ।

७. द्वन्द्वप्रभावितका परिवारलाई सरकारका तर्फबाट राहत र पुनर्बासका कार्यक्रमसहित क्षतिपूर्ति दिइनुपर्छ।

८. राष्ट्रसंघको बडापत्र, असंलग्नताको योजना र देश र जनताको अभिरुचिअनुसार वैदेशिक सम्बन्ध स्थापित गरिनुपर्छ।

९. केन्द्रीकरणको समस्या सुल्झाउन आवश्यकताअनुसार शासन पद्धतिमा सुधार ल्याउनुपर्छ। स्थानीय शासन अंगलाई स्रोत र शक्तिले पूर्ण बनाउने संवैधानिक व्यवस्था गरिनुपर्छ।

१०. नागरिकताको समस्यामा मुलुक फसेको छ । विशेषगरी तराई भेगका थुप्रै जनता नागरिकताविहीन छन् । यो समस्या आधार वर्ष (थ्रेसहोल्ड इयर)को आधारअनुसार संवैधानिक तथा अन्य प्रक्रियामार्फत राष्ट्रिय सहमतिअनुसार हल गरिनुपर्छ ।

११. महिलाविरुद्धका सबैखाले आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र कानुनसम्बन्धी विभेदहरू निर्मूल गरिनुपर्छ। महिलाका लागि समान हक स्थापना गर्न विशेष कानुन तथा योजनाहरू तय गरिनुपर्छ। संसद्सहित स्थानीय संयन्त्रमा महिला सहभागिता बढाएर ३३ प्रतिशत पुऱ्याउनुपर्छ।

१२. कुनै पनि धर्मलाई राज्यले विशेष ध्यान दिनु हुँदैन । धर्म, भाषा र संस्कृतिमा रहेको विभेदकारी अभ्यास अन्त्य हुनुपर्छ। सबै किसिमका जात, जाति, धर्म, भाषा र संस्कृति संरक्षण गर्न विशेष योजना निर्माण गरिनुपर्छ। विशेष कानुन, कार्यक्रम तथा आर्थिक नीतिमार्फत उपेक्षित र शोषितहरूको सामाजिक र सांस्कृतिक स्तर उकास्नुपर्छ । र, तिनलाई पनि समान पहुँच दिलाउनुपर्छ । यसका लागि, समाजमा सबैभन्दा उपेक्षित खण्डले विशेष व्यवहार पाउनुपर्छ ।

१३. दलित तथा उपेक्षित समुदायको स्तरोन्नति गर्न विशेष व्यवस्थाको सूत्रपात हुनुपर्छ । छुवाछुत अभ्यासलाई अपराधको दर्जा दिइनुपर्छ । त्यस्तो अपराध गर्नेलाई दण्डित गर्न विशेष कानुन ल्याइनुपर्छ ।

१४. जातपात, समुदाय, भूगोल, भाषा, संस्कृति र धर्ममा आधारित विभेदका सबै स्वरूपको अन्त्य गरिनुपर्छ ।

१५. कर्णालीसहितका सुदूर भेगमा विकास कार्यक्रम तीव्र बनाउन विशेष नीति तथा कार्यक्रम तय गरिनुपर्छ ।

१६. गरिबीको रेखामुनि रहेका जनताको स्तरोन्नति गर्न विशेष कार्यक्रम चालू गरिनुपर्छ। बेरोजगारी र भूमिहीनका समस्या अन्त्य गर्न पनि ठोस कदम चालिनुपर्छ । यसैगरी कमैया, औद्योगिक श्रमिक तथा आर्थिक रूपमा मारमा परेका अन्यको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अवस्था उकास्न पनि विशेष कार्यक्रम तय गरिनुपर्छ ।

१७. प्रशासकीय व्यवस्थालाई चुस्त, पारदर्शी र जवाफदेही बनाइनुपर्छ । सुशासन सुनिश्चित गर्न प्रशासनलाई राजनीतिक प्रभाव र हस्तक्षेपबाट टाढै राखी प्रजातान्त्रिक तथा व्यावसायिक बनाइनुपर्छ ।

१८. भ्रष्टाचारको प्रभावकारी नियन्त्रण हुनुपर्छ । यसबाट कसैलाई उन्मुक्ति दिइनु हुँदैन । भ्रष्टाचार नियन्त्रण ऐन तथा संयन्त्रलाई अझ प्रभावकारी र सक्रिय बनाउनुपर्छ ।

राजाले आफूहरूसँग सत्ता साझेदारी गर्लान् कि भन्ने अपेक्षाअनुसार यी एजेन्डा तयार गरिएका थिए । यद्यपि, यिनले समस्याको चुरोलाई सम्बोधन गर्न सक्ने थिएनन् । जस्तैः एजेन्डाको नवौं बुँदाले तत्कालीन संविधानको आधारमा शासन पद्धतिमा सुधार ल्याउनुपर्ने कुरालाई जोड दिएको थियो, जुन राज्य पुनर्संरचना गर्न सक्षम हुँदैनथ्यो । त्यस्तै राजाको कार्यशैली व्यवस्थित गर्ने तहसम्म मात्र यो एजेन्डा सीमित थिएन ।

५.४.१० राजनीतिक दल र माघ १९ पछिका सरकारबीचको सम्बन्ध

राजनीतिक दलका उच्च नेतालाई पक्रने, तिनको अस्तित्वको गम्भीर अवमूल्यन गर्ने र मुलुकको संकट निम्त्याउने कारकको रूपमा तिनैलाई दोष लगाउनेजस्ता कामले माघ १९ पछिका सरकार र राजनीतिक दलबीच तिक्तता बढ्यो । दलका कार्यकर्ता तथा जिल्लास्तरका नेता पनि थुनिए । उनीहरूका पार्टी कार्यालयमाथि सुरक्षा फौजको निगरानी रह्यो । उनीहरूका क्रियाकलाप नियन्त्रण गर्न थुप्रै अध्यादेश जारी गरिए । निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था समर्थन गर्न कट्टरपन्थी खेमा र गैरराजनीतिक इतिहास बोकेका मानिसहरू क्षेत्रीय र अञ्चल प्रशासक छानिए । तिनै प्रशासकले राजनीतिक दलको क्रियाकलापमाथि अंकुश लगाउँथे । भ्रष्टाचार नियन्त्रण शाही आयोग गठन गरी दलका नेतामाथि निशाना लगाइयो, शेरबहादुर देउवा र प्रकाशमान सिंहजस्ता उच्च नेताहरू जेलमा पठाइए ।

अन्ततोगत्वा राजा र माओवादीबीच सेतु बनेका राजनीतिक दलहरू एकाएक राजाविरुद्ध जाइलाग्न थाले । तीमध्ये केहीले गणतान्त्रिक राजनीतिक व्यवस्थामा जाने निर्णय पनि गरे । यसप्रकार दल र राजाबीचको सम्बन्ध फेरि बन्न नसक्ने गरी बिग्रियो । पहिले एक–अर्काको खेदो खन्ने सात दल माघ १९ को कदमपछि

आपसमा मिले । शाही कदमले च्यूत पारेको प्रजातान्त्रिक व्यवस्था पुनर्स्थापित गर्न ती दलले साझा एजेन्डा निर्माण गरे । विघटित प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापना गर्ने उनीहरूको एजेन्डा थियो ।

५.५. सशस्त्र द्वन्द्व राजनीतिक संकट र सञ्चारमाध्यम

सञ्चारमाध्यम भन्नाले पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, वर्ल्डवाइड वेब, स्थानीयस्तरमा निर्मित सिनेमा, संगीत र चल दृश्य (भिडियो)लाई जनाउँछ ।[६] कुनै पनि राष्ट्रका लागि सञ्चार भन्ने कुरा मष्तिष्क नै हो, जहाँ ज्ञान र सूचना निर्माण र प्रसारित हुन्छन् । राष्ट्र र जनताको हितमा त्यसको प्रयोग गरिन्छ । यसर्थ, स्वतन्त्र सञ्चार नै प्रजातन्त्र र कानुनी शासनको द्योतक हो । सूचनाको हक द्रुत गतिमा विश्वव्यापी मानवअधिकारको सवाल बनिरहेको छ, जहाँ सूचना प्रसारण गर्ने प्रमुख भूमिका सञ्चारमाध्यमले नै निर्वाह गरिरहेका छन् । कुनै पनि उत्तरदायी राष्ट्रको कार्यको आधार स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमले निर्माण गर्छन् ।

२०५२ फागुनमा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व विद्रोह सुरु भएपछि नेपाली सञ्चारले अभूतपूर्व अनुभव, कठिन चुनौती र अप्ठ्यारो अवस्था भोग्यो । सञ्चारक्षेत्रले पनि द्वन्द्वको आयामलाई व्यापक प्रभाव पाऱ्यो । सुरुबाटै माओवादीले आफ्नो पक्षमा सञ्चारमाध्यमलाई प्रयोग गरे । यद्यपि, सुरुका पाँच वर्षमा (वि.सं.२०५२–२०५७) राज्यका सञ्चारमाध्यमको रणनीति र नेपाली सञ्चारमाध्यम ग्रामीण क्षेत्रमा माओवादीले सुरु गरेको गतिविधि त्यति गहिराइमा पुगी द्वन्द्व समाधानमा योगदान पुऱ्याउने खालको थिएन । माओवादीले हिंसा र प्रतिशोधको गतिविधि व्यापक बनायो भने राज्यले पनि कठोर रणनीति लिँदै गयो । यसपछि भने सञ्चारमाध्यमले आफ्नो ध्यानाकृष्ट गरेर सशस्त्र द्वन्द्वमा हुने युद्ध, हत्या, पाशविकता, आतंकजस्ता नकारात्मक गतिविधि बढी नै प्रसारित गरे ।

संकटकालीन अवस्था (२०५८ मंसिर)अघि द्वन्द्वका बेला सञ्चारमाध्यमले आफ्नो सामाजिक उत्तरदायित्व बुझी सोहीअनुरूप गर्ने भन्दा पनि प्रत्यक्ष वा

---

६ सञ्चारभित्र सूचना आदानप्रदानको परम्परागत पद्धति पनि अटाउँछ, जस्तैः कथावाचक, नाचकर्ता, सडक मनोरञ्जनकर्ता, संगीतज्ञ, कवि सूचना आदानप्रदान गर्नेहरू हुन्, जो नेपाली परिप्रेक्ष्यमा सूचनादाताका महत्त्वपूर्ण अंश हुन् ।

अप्रत्यक्ष रूपमा त्यसलाई बढाउने काम गऱ्यो । संकटकालीन अवस्थापछि बल्ल सञ्चारक्षेत्र द्वन्द्वप्रति अझ गम्भीर भयो, द्वन्द्व बढाउने कि शान्तिका लागि काम गर्ने भन्ने सवालमा । २०६० साउनमा भएको दोस्रो युद्धविरामपछि सञ्चारमाध्यम अझ गम्भीर बन्यो। थुप्रै पत्रकारलाई यातना दिइयो। कतिपयलाई मारियो पनि । राज्य र माओवादी दुवै पक्षद्वारा सताइए । २०६१ वैशाखसम्ममा शान्तिलाई बढावा दिने काममा सञ्चारमाध्यमको भूमिका बढ्यो । सशस्त्र द्वन्द्वको सुरुआतपछि थुप्रै पत्रकार मारिए, सयौं पक्राउ परे, यातना दिइए, सताइए र धम्क्याइए । यसबाहेक, राजाले २०६१ माघ १९ मा सत्ता आफ्नो हातमा लिएपछि त राज्यका तर्फबाट पनि सञ्चारक्षेत्रले निकै अप्ठ्यारो संकट भोग्यो र त्यसविरुद्ध आफूलाई खरो उतारी राजाको शासनविरुद्ध जनमत निर्माण गर्ने अग्रणी भूमिका खेल्यो ।

माओवादी द्वन्द्व, संसदीय दलको असफलता र आफ्नै नेतृत्वमा मुलुकमा शासन गर्ने राजाको अवास्तविक लक्ष्यले नै नेपालमा राजनीतिक संकट सिर्जना गरेको थियो । यसैले द्वन्द्वको आयाम निकै चाँडै परिवर्तित भयो । राजनीतिक दलबीचको अत्यधिक शक्ति संघर्षले प्रतिनिधिसभा विघटन गराएको थियो । संसद् रिक्तताको मौका छोपेर राजाले जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई २०५९ असोज १८ मा अपदस्त गरी मनोनीत सरकारमार्फत देशमा शासन चलाउन सुरु गरे। राजनीतिक परिवर्तनभित्र राजाद्वारा कार्यकारी अधिकार ग्रहण, बहुदलीय सरकारच्यूत, राजनीतिक दलका नेता, नागरिक समाज, पत्रकार, मानवअधिकारवादी कार्यकर्ता पक्राउ, सञ्चारमा सेन्सरसिप र संकटकालीन अवस्थाको घोषणा (म्याद सकिनुभन्दा दुई दिनअघि, २०६२ वैशाख १७ मा म्याद थप गरिएको) र नागरिक अधिकार हनन्जस्ता कुरा पर्छन्। शाही शासनको १० महिनापछि पनि राजनीतिक अवस्था झन् नराम्रो हुँदै थियो ।

राजाको सत्तारोहणविरुद्ध अमेरिका, बेलायत र भारतले दिईआएको सैन्य सहायता बन्द गरे, केही दातृनिकायले दिईआएको विकास सहायता पनि बन्द गरे (जस्तैः डेनमार्कले नार्मस्याप परियोजना बन्द गऱ्यो, स्विट्जरल्यान्डले शिक्षा र रोजगारसम्बन्धी परियोजना बन्द गऱ्यो, नर्वेले पनि मेलम्ची खानेपानी परियोजनाबाट हात झिक्यो) । यसैगरी स्विट्जरल्यान्ड, युरोपेली युनियन,

डेनमार्कजस्ता थुप्रै दातृनिकायले नेपाललाई दिईआएको सहयोगको आकार पनि खुम्च्याए। अन्यले 'पर्ख र हेर'को नीति लिए। यसप्रकार नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सहायता नराम्ररी गुमायो।

जनताप्रति उत्तरदायी निर्वाचित सरकारको अभावमा भएको गहिरो राजनीतिक रिक्तता राजाका मनोनीतहरूले पूर्ति गर्न खोजे। तिनको ध्येय दलीय राजनीतिलाई कमजोर वनाउने र राजालाई सन्तुष्ट पार्नु मात्र थियो। संसद्वादी राजनीतिक दलसँग बाभ्ने खालको अवधारणा राजाको थियो। त्यसैले, माघ १९ को सत्तारोहणले सम्पूर्ण राजनीति नराम्ररी खलबल्याइदियो, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध ध्वस्त पाऱ्यो र नेपालको कलिलो प्रजातन्त्रको घाँटी निमोठ्यो। परिणामतः राजतन्त्र अन्त्यको आधार राजा आफैंले तयार गरे र त्यहीकारण राजतन्त्रको अवसान भयो।

शान्ति पुनर्स्थापना गर्ने अवसर राजाले गुमाए। सत्तारोहण गर्दा शान्ति पुनर्स्थापना नै ठूलो एजेन्डा भएको घोषणा गरिएको थियो। शाही शासनपछि पनि युद्धविराम, शान्ति वार्ता र सशस्त्र द्वन्द्वको व्यवस्थित समाधान भएको भए नेपाली जनताले राजालाई निकै प्रशंसा गर्ने थिए किनकि जनताको एकमात्र चाहना शान्ति थियो।[७]

शाही शासनपछि सञ्चारमाध्यमले थुप्रै समस्या भोगे। राजनीतिक संकट र सशस्त्र द्वन्द्व हुँदा मानवअधिकार हनन् रोक्न र द्वन्द्व समाधान गर्न स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमको भूमिका महत्त्वपूर्ण थियो। द्वन्द्वताका नेपाली सञ्चारमाध्यमका केही कमजोरी भए पनि समाज रूपान्तरणमा यसले प्रशस्त योगदान दिएको थियो। सरकारमा तुषको मानसिकता नभएको भए, स्वतन्त्र सञ्चारसँग ऊ किन डराउनुपर्थ्यो र ?

युद्धरत पक्षले गर्ने मानवअधिकारका घटना उठान गर्न बितेका दिनमा

---

७ संसद्वादी दललाई बाहिरै राखेर राजा र माओवादीबीच कुनै सम्झौता भएको भए पनि त्यो दीर्घकालीन हुँदैनथ्यो। त्यसैले यो कार्य उचित हुँदैनथ्यो। यद्यपि, तत्कालीन अवस्थामा संसद्वादी दललाई बाहिरै राखी राजा र माओवादीबीच शान्ति वार्ता भई शान्ति पुनर्स्थापना भए पनि आमजनताले त्यस मामिलामा मतलब नराख्न सक्छन् किनकि जनताको अन्तिम चाहना नै शान्ति हो।

सञ्चारमाध्यमले निकै ठूलो भूमिका निर्वाह गरेको थियो। उल्लंघनका त्यस्ता घटनाबारे अन्तर्राष्ट्रिय चासो पैदा गर्न पनि सफल थियो । उच्च खालको व्यक्तिगत सुरक्षा जोखिम मोलेरै भए पनि उच्च द्वन्द्वग्रस्त क्षेत्रबाट संवाददाताले राम्रो काम गरेका थिए।

द्वन्द्व बढाउने र शान्ति प्रवर्द्धन गर्ने दुवै काम सञ्चारमाध्यमले गर्न सक्छ भन्ने विश्वभरि भएका सशस्त्र द्वन्द्वको इतिहास (अब्दुल्लाइभ र बार्न्स सन् २००१; अर्मोन र कार्ल सन् १९९६; अर्मोन र फिलिप्सन सन् १९९८; अर्मोन र अरू सन् १९९८; बार्न्स सन् २००२; कार्ल, ए. र गारासु सन् २००२; ग्रासिया–दुरन सन् २००४; हेन्ड्रिक्सन सन् १९९८; लुसिमा सन् २००२; म्याककार्टनी सन् १९९९; पुत्नाम सन् १९९३; मिश्र सन् २००२; र उप्रेती सन् २००४ए) ले पनि प्रमाणित गरिसकेका छन् ।

द्वन्द्व रिपोर्टिङको स्तर, गुण र मात्राले द्वन्द्वको आयाममा ठूलै प्रभाव राख्छ । द्वन्द्वावस्थामा राज्यले अक्सर आफ्नो पक्षमा सञ्चारमाध्यमलाई प्रयोग गर्न खोज्छ। दुस्मनको मनोबल गिराउन वा तिनलाई क्षति पुऱ्याउन त्यसो गरिन्छ। द्वन्द्व रिपोर्टिङमा हुने एउटा प्रमुख समस्या यो थियो। वास्तविक तथ्य अनुसन्धान गरी सत्य पत्ता लगाउन र कसैको निहित स्वार्थ पूरा गर्नबाट बची निष्पक्ष भूमिका खेल्नु निकै कठिन थियो। द्वन्द्वका बेला यथार्थ कुरो प्रकाशमा ल्याउनु जोखिम हुन्छ। विशेषगरी युद्धरत पक्षले गरेको दुर्व्यवहारका क्रियाकलाप उद्घाटित गर्दा जोखिम मोल्नुपर्ने अवस्था आउँछ। त्यसकारण थुप्रै संवाददाता र पत्रकारहरू मारिए। आफूले गरेको अपराध बाहिर आउने डरले युद्धरत पक्षहरू आफ्नो दुस्मनसँग भन्दा त्यस्ता पत्रकारसँग बढी डराउँछन्। आफूले कुनै कसुर नगरी जेनेभा सन्धिको सम्मान गरेको भए उनीहरू पत्रकारसँग डराउनुपर्दैनथ्यो। निम्न अवस्था पूरा गरेमात्र सञ्चार र पत्रकारिताले राम्रो गर्न सक्छन् :

(क) हस्तक्षेप र पूर्वाग्रहबाट मुक्ति

द्वन्द्वावस्थामा सञ्चारमाध्यम सफल हुन सक्ने एउटा अवस्था भन्नु द्वन्द्वरत पक्षद्वारा पत्रकार (सम्पादक, निर्माता, संवाददाता आदि)माथि हस्तक्षेप नहुनु हो। तर, पनि द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा पत्रकारहरू सधैं धम्क्याइन्छन् र तिनलाई आफ्नो

अपराध अनुसन्धान गर्नबाट रोक लगाइन्छ अंगोला, मोजाम्बिक, ग्वाटेमाला र चेच्न्यामा पनि नेपालको जस्तै अवस्था देखिएको थियो ।

सत्यतथ्य पत्ता लगाउन युद्धरत पक्षले पत्रकारलाई सहयोग गर्दैनन् । द्वन्द्वरत समयभर प्रत्येक दिनजसो दैनिक पत्रपत्रिकाले माओवादी र सुरक्षा फौजबाट ग्रामीण भेगमा काम गर्ने पत्रकारमाथि धम्की आएको खबर प्रकाशित गरे । युनिटा (अंगोलाको पूर्ण स्वतन्त्रताका लागि राष्ट्रिय युनियन)ले हतियार आपूर्ति गर्दा पत्रकारहरूले गम्भीर जोखिम मोलेर रिपोर्टिङ गरेका थिए । सन् १९७६ मा जाम्बिया हुँदै द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा उनीहरू गइरहँदा युनिटाले हवाइमार्गबाट लैजान खोजेको हतियार जाम्बियाले लैजान दिएन । यसैगरी नाइजेरियाको द्वन्द्वग्रस्त इलाकामा लैजाँदै गरिएका हतियारबारे पत्रकारबाट थाहा पाएर बेनिनले कब्जा गरिदियो ।

नेपालको संविधान २०४७ ले स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमको व्यवस्था गरेको थियो । संवैधानिक व्यवस्था लागू गर्नु राज्यको दायित्व पनि हो । यद्यपि, उक्त संवैधानिक व्यवस्थालाई बेवास्ता गरी राजाको नेतृत्वको सरकारले सञ्चारमाध्यमलाई नराम्ररी नियन्त्रण गर्न खोज्यो । सञ्चारमाध्यम नियन्त्रण गर्न खोज्ने अध्यादेश नै त्यसको ज्वलन्त उदाहरण हो ।

प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा संञ्चारमाध्यमको भूमिका कति महत्त्वपूर्ण हुन्छ भन्ने सवालमा तान्जानियाका न्यायाधीश जेम्स एल म्वालुसान्याले भनेका छन् :

> प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा सरकारी क्रियाकलाप मिहिन ढंगले जाँचिने विषय हुनुपर्छ । विधानसभा वा न्यायपालिकाका अधिकारीले मात्र नभएर सार्वजनिक विचार र स्वतन्त्र सञ्चारले पनि त्यसलाई जाँच्नुपर्छ । सञ्चारमाध्यमका प्रमुख भूमिका भनेका सरकारका गल्ती कमजोरी देखाउने, जनतालाई शिक्षित बनाउने, शान्तिका कार्यलाई चर्चित बनाउने र संवाद पनि प्रवर्द्धन गर्ने हुन् ।[८]

आफूलाई प्रजातान्त्रिक भएको दाबी गर्ने जुनसुकै सरकार सञ्चारमाध्यमसँग डराउनु पर्दैन । गैरहस्तक्षेपकारी नीति अवलम्बन गरी पक्षपाती नभइकन उसले सञ्चार प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ ।

---

८ हेर्नुस् अफ्रिकन कन्फ्लिक्ट एन्ड दि मिडिया (पार्ट वान बाई अबिओदन ओनाडाइप र डेभिड लर्ड) ।

(ख) द्वन्द्वको अवस्थामा पत्रकारको क्षमता निर्माण

सक्षम, प्रतिस्पर्धी र ज्ञानवान् पत्रकारले मात्र सत्यको अनुसन्धान गर्न सक्छन् । सशस्त्र द्वन्द्वका बेला गरिने काम सामान्य अवस्थाको तुलनामा बढी जोखिमयुक्त हुन्छ, सूचनाको स्रोत भेट्न र त्यसको पुष्टि गर्न, आत्मविश्वास र पारदर्शिता कायम राख्न निकै कठिन हुन्छ । सीएनएनकी वरिष्ठ युद्ध पत्रकार क्रिस्टिना एम्फोरका अनुसार द्वन्द्वका समाचार रिपोर्टिङ गर्दा डर र असुरक्षा जहिलेसुकै जीवनका अंग हुन्छन् । द्वन्द्वका सवाल, विषयवस्तु र छलफल फरक हुन्छन् ।

यसकारण, यी सवालमा पत्रकार र संवाददातालाई उचित प्रशिक्षण दिइनुपर्छ । पत्रकारहरू पनि मानिस नै हुन्, त्यसैले उनीहरूसँग पनि भावना, डर र चिन्ता हुन्छ । सधैंभरि द्वन्द्वग्रस्त भेगमा बसेर समाचार प्रेषण गर्दा ती समाचार यस्ता मनोवैज्ञानिक भावले प्रभावित हुन सक्छन् । उचित प्रशिक्षण सुरक्षा सामग्री र क्षमता निर्माणले द्वन्द्व पत्रकारिताको स्तर, गुणवत्ता र संख्यामा सुधार ल्याउँछ ।

गलत रिपोर्टिङले सशस्त्र द्वन्द्व झन् बढाउँछ । रुवान्डामा यस्तै अवस्था देखिएको थियो । प्रशिक्षणले ज्ञान, संकल्प र प्राविधिक तथा संस्थागत सीप विकास गर्छ, जसले द्वन्द्व अवस्थाको समाचार सम्प्रेषण र विश्लेषणमा पनि सुधार ल्याउँछ । स्थानीय र राष्ट्रिय स्तरका पत्रकारका लागि शान्ति, मेलमिलाप र पुनर्बासका प्रशिक्षणले यस्ता सवालमा राष्ट्रिय अभियान चलाउन सहज तुल्याउनुका साथै नीति निर्माता र अभ्यासकर्तालाई प्रभाव पनि पार्छ ।

इन्स्टिच्युट अफ वार एन्ड पिस, सर्च फर कमन ग्राउन्ड र अफ्रिकन सेन्टर फर द कन्सट्रक्टिभ रिजोल्युसन अफ डिस्प्युट्स् (एकोर्ड) जस्ता संस्थाले द्वन्द्वावस्थामा समाचार सम्प्रेषण गर्न सञ्चारमाध्यमको क्षमता विकास गर्न मद्दत गर्थे । यस्तै द्वन्द्वावस्थामा काम गरिरहेका पत्रकारलाई सहयोग गर्ने संगठन पनि थिए, जस्तैः रिपोर्टर्स सान्स फन्टियर्स, दि कमिटी टु प्रोटेक्ट जर्नलिस्ट, एम्नेस्टी इन्टरनेसनल, ह्युमन राइट्स वाच आदि, जसले पत्रकारहरूको सुरक्षा र क्षमता विकासमा केही भूमिका खेलेका छन् ।

ग्रामीण भेगका सञ्चारमाध्यमले द्वन्द्वका सवाल प्रसारण गर्न स्रोतको नराम्रो अभाव भोगेका हुन्छन् । त्यस्ता ठाउँका संवाददातालाई चाहिने सामान,

जस्तैः टेप रेकर्ड, क्यामरा, वर्ड प्रोसेसिङ र ग्राफिक डिजाइनमा आवश्यक हुने वस्तुको अभाव हुन्छ । ती वस्तुको उपलब्धताले समाचारको स्तरीयता, संख्या र सामयिकता पनि बढाउँछन् । यसकारण, ग्रामीण भेगमा काम गर्ने पत्रकारको क्षमता विकासका लागि यी कुरा आवश्यकताका क्षेत्र हुन् ।

(ग) द्वन्द्व रिपोर्टिङका नैतिकता

विश्वभरिका द्वन्द्वका इतिहासले देखाएका छन्– द्वन्द्वका बेला वास्तविक समाचार, विचार, विश्लेषण पाउन निकै गाह्रो हुन्छ; तिनै तथ्यले द्वन्द्वको अवस्था बुझ्न र त्यसको आयाममा प्रभाव पार्न सर्वसाधारणलाई निकै मद्दत गर्छ ।

सञ्चारमाध्यमले जनता तथा प्रमुख खेलाडीको विचार र अवधारणालाई व्यापक प्रभाव पार्छ । यस्तो अवस्थामा पत्रकारको नैतिकताले वास्तविकता, तटस्थता, आत्मविश्वास, पारदर्शिता, समाचारको स्रोत र द्वन्द्वको प्रकृति (बढावा वा समाधान)मा प्रभाव पार्छ ।

रुवान्डा, बुरुन्डी, लाइबेरिया, सोमालिया, सुडान, सिएरा लियोन र कंगोजस्ता अफ्रिकी द्वन्द्वको अवस्था हेर्दा के देखिन्छ भने स्वार्थी समूहले आफ्ना वरिपरिका सूचनालाई तोडमरोड गरेका हुन्छन् । यसर्थ, यस्तो अवस्थामा निष्पक्ष र पुष्टि भएका समाचार ल्याउनु निकै चुनौतीपूर्ण हुन्छ । नैतिकता भएका पत्रकारले मात्र तोडमरोड नगरिएका समाचार ल्याउन सक्षम हुन्छन् ।

अफ्रिकी मुलुकको द्वन्द्वग्रस्त भेगमा 'खाममा भेटी दिने प्रचलन' व्याप्त छ, जसअन्तर्गत थुप्रै पत्रकार घूसखोर बन्ने वा कालोधन्दा वा मोलतोलजस्ता अवैध अभ्यासमा लाग्छन् । कालोधन्दा, चरित्र हत्या, सानातिना राजनीति, फाइदा हेर्ने, विज्ञका विचार तोडमरोड गर्ने, गोप्यता भंग गर्नेजस्ता समस्या द्वन्द्वग्रस्त मुलुकका पत्रकारमा देखिने सामान्य विशेषता हुन् । यस्ता कुराबाट नेपाल पनि अछुतो छैन । विश्वसनीयता स्थापित गर्न नेपाली सञ्चारक्षेत्रले भोगेका प्रमुख चुनौती यिनै हुन् ।

(घ) विश्वसनीयता तथा तटस्थता

नागरिक स्वतन्त्रता रक्षा गर्न सञ्चारमाध्यमले विश्वसनीयता तथा तटस्थता अवलम्बन गर्नुपर्छ । सञ्चारमाध्यमले गर्ने रिपोर्टिङले कुनै एउटा दललाई फाइदा पुग्न सक्छ भने अर्कोलाई बेफाइदा । यसबाट प्रभावित पक्षलाई हुने घाटाले सम्भावित मुकाबिला हुन सक्ने खतरा उत्पन्न हुन्छ । कहिलेकाहीँ पत्रकारहरूले निश्चित समूहसँग मिलेर काम गर्न सक्छन्, जसले शंकास्पद अवस्था पैदा गर्छ। व्यावसायिक एकता, सामाजिक विश्वसनीयता र निष्पक्षता नै नेपाली सञ्चारका प्रमुख चुनौती हुन् ।

५.६ सञ्चारमाध्यमका दायित्व

आमजनताको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता हनन् हुँदा र दमनकारी शासन हुँदा र द्वन्द्वावस्थामा सञ्चारमाध्यमको भूमिका ठूलो रहने गर्छ । लाइबेरिया, सिएरा लिओन, केन्या नाइजेरियामा हिंसा तथा मानवअधिकार हनन्, यातनाविरुद्ध लबिङ गर्न सञ्चारमाध्यमले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए। मध्यस्थतामा पनि यसले ठूलो प्रभाव पारेको थियो । अफ्रिकी मुलुकका सञ्चारमाध्यमबाट नेपाली सञ्चारमाध्यमले धेरै कुरा सिक्न पनि सक्छन् ।

सन् १९७० देखि १९७२ सम्मको सुडान द्वन्द्वमा सञ्चारमाध्यमले वर्ल्ड काउन्सिल अफ चर्चेज र अल अफ्रिकन काउन्सिल अफ चर्चेजसँग मिलेर तथ्य खोजबिनको काम गरेको थियो । द्वन्द्वका प्रमुख कर्ता पहिचान भएपछि सुडान सरकार र साउदर्न सुडानिज लिबरेसन मुभमन्टले वार्ता सुरु गर्ने अवस्था भेटे । पछि, सन् १९९१ मा केन्याको नेसनल काउन्सिल अफ चर्चेजले पनि सुडानमा वार्ता गराउने वातावरण बनायो ।

यसैगरी लाइबेरियामा शान्ति निर्माणमा नागरिक सहभागितामा सञ्चारमाध्यमले योगदान पुऱ्याएको थियो । यो लिबरेसन काउन्सिल अफ चर्चेज र नेसनल मुस्लिम काउन्सिल अफ लाइबेरियाको सहकार्यमा इन्टर–फेथ मेडिएसन कमिटीले नेतृत्व गरेको थियो । शान्ति पुनर्स्थापना गर्न र हिंसा निरुत्साहित पार्न धार्मिक संगठनसँग मिलेर सञ्चारमाध्यमले कसरी काम गर्न सक्छ, त्यो कुरा नेपालका लागि ठूलो पाठ हुन्छ ।

मूलभूत रूपमा द्वन्द्व समाधान भन्नु मानसिकता, व्यवहार, सोचाइ र द्वन्द्वरत पक्षका नेताको व्यवहारमा परिवर्तन आउनु हो । युद्धरत पक्षको मानसिकता र व्यवहार परिवर्तन गर्न सञ्चारमाध्यमले ठूलो योगदान दिन्छ । नयाँ ज्ञान तथा सूचना दिई द्वन्द्व परिप्रेक्ष्यलाई पुनः आकार दिएर तथा प्रभावकारी सञ्चारको प्रबन्धसाथ समस्या समाधानको प्रक्रियालाई सहज बनाउन निम्न काम ती सञ्चारमाध्यमले गर्न सक्छन् ।

(क) सत्य उजागर गरी समाजलाई सूचित गराउने काम

पत्रकार, संवाददाता र सञ्चारमा काम गर्ने व्यक्तिहरू नै युद्धसम्बन्धी सूचनाका पहिला स्रोत हुन् भन्ने द्वन्द्वग्रस्त विभिन्न मुलुकले देखाएका छन् । सामान्यतया अन्य मानिसको पहुँच नभएको मानिने द्वन्द्वावस्थाका सूचनाहरू पत्रकारले नै दिन्छन् । तिनले द्वन्द्वको विश्लेषण गर्छन् र यसलाई समाधान गर्न विचार आदानप्रदान तथा विकल्प प्रस्तुत गर्ने माध्यम पनि दिन्छन् । द्वन्द्वावस्थाबारे संवाददाता र पत्रकारले आमजनतालाई जानकारी दिइरहन्छन्, युद्धरत पक्ष र तिनका नेताको व्यवहार विश्लेषण गरी जनतालाई सूचित गर्छन् ।

पत्रकारहरूले द्वन्द्व समाधानको प्रक्रियालाई पनि महत्त्वपूर्ण प्रभाव पार्न सक्छन् भन्ने थुप्रै द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा देखिसकिएको छ । यथार्थ रिपोर्टिङ गर्नु बाहेक शान्ति–प्रक्रियामा पत्रकारले पनि सक्रिय भूमिका निभाएको अन्य मुलुकमा पनि देखिएको छ । तिनले द्वन्द्वरत पक्षको विचार तथा विकल्पहरू राख्ने मञ्च प्रदान गरे । जस्तैः *समय साप्ताहिक, नेपाल साप्ताहिक, हिमाल पाक्षिक, कान्तिपुर दैनिक, काठमान्डू पोस्ट दैनिक, मूल्यांकन मासिक*जस्ता पत्रपत्रिका र अन्य दैनिक तथा साप्ताहिक पत्रपत्रिका, इन्टरनेट र बीबीसी नेपाली सेवाजस्ता सञ्चारमाध्यमबाट मानिसले माओवादी नेता बाबुराम भट्टराई र अन्य केही माओवादीनजिकका स्रोतवाट माओवादीको धारणा थाहा पाउँथे । अन्यथा माओवादीबारेका यथार्थपरक विचार र अवधारणा आममानिसले थाहा पाउन सक्ने सम्भावना रहँदैनथ्यो ।

कहिलेकाहीं पत्रकारले दुई पक्षलाई छलफलमा ल्याउन सफल हुन्थे । जस्तैः सिएरा लिओनको बोमा अवस्थित स्थानीय रेडियो स्टेसनले द्वन्द्व रिपोर्टिङमात्र नगरेर युद्धरत पक्षबीचका सोचाइ परिवर्तन गराउने उद्देश्यसाथ आफूलाई सुनिने क्षेत्रवरिपरि छलफलका लागि मञ्च प्रदान गरेको थियो (बुस्बाई सन् १९९६) ।[९] अर्कातर्फ, सञ्चारमाध्यमले द्वन्द्वका परिघटनालाई नाटकीकरण गर्छन्, सनसनीपूर्ण समाचार वा उत्तेजक वक्तव्य प्रसारण गर्छन् । नकारात्मक आयामको रिपोर्टिङ त सञ्चारमाध्यममा रोजिएको रणनीति नै हो, नेपाली सञ्चारमाध्यममा स्थानीयस्तरमा भएका शान्ति स्थापनाका प्रयास, समुदायको आवाज, साधारण जनताको धारणा आदि प्रसारणले प्रयास प्राथमिकता पाउँदैनन् । तिनले महत्त्वपूर्ण परिघटनाको उपेक्षा गर्छन् । स्थानीय संगठनले हिंसात्मक द्वन्द्व कसरी रोक्छ भन्ने विश्लेषण कम गरिने गरेको पाईन्छ ।[१०] तर, सुसूचित र प्रशिक्षित सञ्चारकर्मीले वास्तविक तथ्य भेट्न र वार्ताकार तथा योजनाकारका विश्लेषण ल्याउन धेरै काम गर्न सक्छन् । आममानिसलाई द्वन्द्व बुझाउन र तिनैका धारणामार्फत द्वन्द्वको समाधानमा मिडियाले प्रभाव पार्न सक्छन् ।

नेपाली सञ्चारमाध्यममा द्वन्द्वका समयमा द्वन्द्व सम्वन्धि विविध आयामको विश्लेषणको अभाव थियो । ती आयाम भनेका द्वन्द्वमा शक्ति सम्बन्ध, विद्रोहको समाजशास्त्रीय व्याख्या, आन्तरिक राजनीति, विद्रोहको वित्तीय तथा सैन्य आयाम, हतियार व्यापार र त्यससम्बन्धी समिति, सत्य तथा मेलमिलाप, निःशस्त्रीकरण र गैरपरिचालन, आन्तरिक रूपमा विस्थापित मानिसका वास्तविक समस्या, युद्ध अपराधसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था आदि हुन् ।

विज्ञ, स्वतन्त्र विश्लेषक तथा समीक्षकका सल्लाह लिएर यस्ता सवालमा केन्द्रित भई सञ्चारमाध्यमले व्यापक सहमति विकास गर्न सक्छन् तर नेपालमा भने वास्तविकता अलि भिन्न देखिन्छ । यहाँ जसको पत्रकार वा सम्पादकसँग

९ सञ्चारमाध्यमको भूमिकाबारे विस्तारमा हेर्नुहोस् अन्ने बसबाई सन् १९९६ 'रिपोर्ट अन इलेक्सन कभरेज वर्कसप' माइमिओ फर कन्सिलिएसन रिसोर्सेज् एन्ड द सिएरा लिओन एसोसिएसन अफ जर्नलिस्ट सन् १९९६ ।

१० विस्तृत अध्ययनका लागि 'जर्नलिजम एन्ड कन्फ्लिक्ट रिजोल्युसन' मिडिया डिभेलपमन्ट ४/१९९६ ।

विशेष सम्बन्ध छ, उसैलाई विज्ञको रूपमा प्रचार गरी स्थापित गर्ने प्रचलन छ । विज्ञ हुनका लागि त्यही विषयमा उच्चशिक्षा हासिल, गहन अध्ययन, अनुसन्धान र लामो समयसम्म सोही क्षेत्रमा कार्यरत हुनु पूर्वसर्त हुन् । तर, नेपालमा मिडिया राजनीतिक पार्टीले विशेषज्ञ बनाउने प्रचलन छ ।

(ख) मानवअधिकारको रक्षा

सशस्त्र द्वन्द्वको तत्कालीन असर मानवअधिकार उल्लंघनका नै हो। उल्लंघनकर्ताले आफ्ना अपराध लुकाउने हुँदा त्यस्ता उल्लंघनका घटनाको अनुगमन नियमित नियमन जरुरी थियो । स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमले मात्र त्यस्तो अवस्थाको अनुगमन गरी सर्वसाधारणलाई जानकारी दिन सक्छ । मानवअधिकारवादी समुदाय र सञ्चारमाध्यमको सहकार्य आमजनताका मानवअधिकारको रक्षा गर्न प्रभावकारी हुन सक्छ भन्ने उच्च द्वन्द्वग्रस्त मुलुकका अनुभवले देखाउँछन् । पत्रकार र मानवअधिकारवादी कार्यकर्तालाई दक्ष बनाउने एउटा उपाय पत्रकार प्रशिक्षण कार्यक्रम हो, जसले मानवअधिकार रक्षाका सवाल स्थापित गराउन सक्छ ।

(ग) द्वन्द्व न्यूनीकरणमा योगदान

द्वन्द्व साम्य बनाई समाधानमा जान र शान्ति स्थापना गर्न सञ्चारमाध्यम र पत्रकारले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । पत्रकारहरूले चाहेको खण्डमा उनीहरू सशस्त्र द्वन्द्वका सन्दर्भमा प्रयोगसिद्ध र विश्लेषणात्मक काम गर्न सक्छन् । द्वन्द्वबाट प्रभावित समुदायको अवस्था बुझ्ने, मानवीय सहायता प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूले द्वन्द्व समाधानका परम्परागत तथा अन्तर्राष्ट्रिय, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक पद्धति बुझ्न सक्छन् । द्वन्द्व समाधान गर्न युद्धरत पक्षलाई सकारात्मक दबाब दिने कार्य पनि उनीहरूले दिन सक्ने अर्को ठूलो योगदान हो ।

साना तथा हलुका हतियारको अवैध व्यापार र विस्तारमा नियमित निगरानी राख्ने, बारुदी सुरुङको प्रभावबारे सचेतना, केही क्षेत्रलाई ‘सैनिक निषेधित

क्षेत्र' वा 'शान्ति क्षेत्र' बनाउन पैरवी गर्ने, युद्धरत पक्षको निहित अभिरुचि उद्घाटित गर्नेजस्ता कुरा पत्रकारले गर्नुपर्ने पक्ष हुन्, जसले द्वन्द्व साम्य पार्न मद्दत पुऱ्याउँछ ।

सारांशमा, शान्ति निर्माण र सशस्त्र द्वन्द्व समाधानमा सञ्चारमाध्यमले दिन सक्ने सम्भावित योगदान निम्न छन्, यद्यपि, यिनै सबथोक भने होइनन् :

- शान्तिसम्बन्धी सञ्जाल तथा त्यस्ता गठबन्धनलाई सहयोग पुऱ्याउने
- विकल्प तथा रोडम्याप खोज्ने
- साना तथा हलुका हतियार र बारुदी सुरुङका प्रभावबारे सचेतना जागृत गर्ने
- विश्वास निर्माण, नागरिक कूटनीति र संवाद सहजीकरण गराउने
- मेलमिलाप तथा सहिष्णुता निर्माणमा सहयोग गर्ने
- निःशस्त्रीकरण तथा गैरपरिचालन, पुनर्निर्माण, पुनर्बास, पुनर्समायोजन र मेलमिलापमा योगदान दिने
- हिंसा अन्त्य गर्ने संयन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्ने
- द्वन्द्वबाट प्रभावित समाजमा शान्ति संवेदनशील सचेतना कार्यक्रम चलाउने
- मानवीय सहायताका कार्यमा सहयोग गर्ने
- तथ्यको अन्वेषण र सिंहावलोकन ।
- सही विशेषज्ञ छनोट गरी उनिहरूका ज्ञान र सीपको प्रयोग गराउन सघाउने ।

५.७ निष्कर्ष

नेपालको शान्ति निर्माण र द्वन्द्व रूपान्तरणमा शान्तिसम्बन्धी सबै कर्ताले केही न केही योगदान पुऱ्याएका छन् । यद्यपि, तिनको प्रयासले मात्र द्वन्द्वको समाधान र शान्ति स्थापनाको उद्देश्य हासिल हुन सक्दैन किनकि यसको प्रमुख पात्र भनेका राजनीतिक शक्तिहरू र द्वन्द्वरत पक्ष नै हुन् ।

सञ्चारमाध्यम, नागरिक समाज र धार्मिक समूहसँग मानवअधिकार रक्षा, द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणका लागि प्रचुर बल हुन्छ भन्ने विश्वभरका युद्धको इतिहासले देखाएको छ) । गम्भीर सशस्त्र द्वन्द्वका बेला मानवअधिकार रक्षाका लागि निष्पक्ष सञ्चारमाध्यम, सुदृढ संवाददाता समूह र बलियो नागरिक समर्थन चाहिन्छ । तर, पनि नेपालमा द्वन्द्व समाधान गरी शान्ति पुनर्स्थापना गर्न यी क्षेत्रको भूमिका अपेक्षाकृत चाहिँ देखिएको छैन ।

****

परिच्छेद ६ | सशस्त्र द्वन्द्वमा तेस्रो पक्षीय मध्यस्थता

६.१ परिचय

सशस्त्र द्वन्द्वताका नेपालले अभूतपूर्व संकट भोग्यो । द्वन्द्वको राजनीतिक समाधान गरी लोकतन्त्रलाई बलियो पार्न लागिपरेका प्रमुख संवैधानिक शक्ति, राजा र राजनीतिक दलबीचको तनाव चरम चुलीमा पुग्यो । परिणामतः राजाले लोकतान्त्रिक सिद्धान्तलाई कुल्चिएर संवैधानिक व्यवस्थाको अपव्याख्या गर्दै सैन्यशक्ति आफ्नो हातमा लिए । त्यसपछि राष्ट्र विभाजित भयो । कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक प्रक्रिया व्यवस्थित पार्ने सैद्धान्तिक रूपमा उच्च मानिएको लोकतान्त्रिक व्यवस्था धराशायी भयो । साथै संविधानले व्यवस्था गरेका लोकतान्त्रिक संस्थाहरू पक्षघातले थलिए । देशमा अध्यादेशमार्फत शासन चलाइयो ।

आपसी सम्मान, सहअस्तित्व र सहिष्णुता नष्ट भए । स्वतन्त्र सञ्चारमाध्यमको भूमिका, वाक्स्वतन्त्रता र शान्तिपूर्ण सशश्त्र द्वन्द्वकै कारण आन्दोलन गर्न पाउने गरी २०४६ सालको संविधानमा व्यवस्था भएको आधारभूत अधिकारमाथि पनि कैंची लाग्यो । द्वन्द्व बढाउने आरोप–प्रत्यारोप गर्ने, अर्को पक्षलाई धम्क्याउने, शक्ति र स्रोतको गलत प्रयोग गर्ने र आत्मरक्षाका अनैतिक कदमहरू बढे । निर्दलीय राजनीतिक संस्कार र सिद्धान्तबाट निर्देशित फरक अवधारणा, विचार, शासन पद्धति र राजनीतिक लक्ष्यसाथ माघ १९ पछिको राजाको तानशाही शक्तिले लोकतान्त्रिक शक्तिलाई छेउ लगाई नयाँ कार्य पद्धति स्थापित गऱ्यो । परिणामतः देशको शक्तिसम्बन्ध बदलियो र सशस्त्र द्वन्द्वमा लडिरहेका राजनीतिक शक्तिहरू नजिक भई राजाको तानाशाहीविरुद्ध लड्न पुगे ।

लोकतान्त्रिक नेतृत्वको असफलता र माघ १९ पछिको दरबारिया शासकहरूको 'शान्ति' र 'लोकतन्त्र'प्रतिको पूरै गलत बुझाइका कारण देशको शक्तिसम्बन्ध

बदलियो र देशमा संकट चुलियो । दरबारिया शक्तिमा देशमाथि एकल शासन गर्ने दुराशयमात्रै थियो । माघ १९ को राजनीतिक परिवर्तनलाई समर्थन गर्ने नयाँ दरबारिया शक्तिले शान्तिभन्दा लोकतन्त्र फरक भएको मान्यो । त्यसले संकटकाल लगाएर, सैन्य मुठभेड चर्काएर, राजनीतिक दलका नेता पक्रेर र तिनलाई नजरबन्दमा राखेर तथा सञ्चारमाध्यमलाई नियन्त्रण गरेर शान्ति पुनर्स्थापना गर्न चाह्यो । दरबारिया शक्तिको सोचाइमा शान्तिपछि बल्ल लोकतन्त्र आउँछ भन्ने थियो । यसको उल्टो, लोकतान्त्रिक शक्तिको सोचाइमा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको अभिन्न अंग लोकतन्त्र र शान्ति हुन्, एउटाबिना अर्को हासिल गर्नै सकिँदैन भन्ने थियो । यो शक्तिले सञ्चारमाध्यमको महत्व तथा वाक्स्वतन्त्रता र शान्तिपूर्ण आन्दोलन गर्न पाउने अधिकारको भूमिका बुझेको थियो । सशस्त्र विद्रोहलाई माओवादीसँगको वार्तालाई शाही सरकारले सार्वजनिक रूपमै तिरस्कार गऱ्यो । उल्टो उसले हतियार बुझाएर माफी माग्न माओवादीलाई चेतावनी दियो ।

२०४७ मा नेपालमा स्थापित लोकतन्त्रले राम्रो गर्न सक्छ भनी बहुदल वादी शक्तिहरूले देखाउन सकेनन् । यद्यपि, लोकतन्त्रले नेपाली जनतालाई राजनीतिक अधिकार, स्वतन्त्रता र खुला समाजको अन्तरनिर्भरता देखाउने अवसरचाहिँ जुटाइदिएको थियो । जनता लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको विस्तारित विश्वसँग गाँसिएका थिए । वास्तवमा लोकतन्त्र आफैंलाई सुधार्ने शासन पद्धति हो । नराम्रो गर्नेहरूलाई आवाधिक रूपमा हुने चुनावले दण्ड दिन्छ । सबै कुकृत्यका कारण लोकतन्त्र नै हो भन्ने राजावादी र यथास्थितिवादीहरूले 'प्रजातन्त्रको विकल्प प्रजातन्त्र नै हो' भन्ने दर्शन आत्मसात गर्न सकेनन् । यही विचार आत्मसात गरी त्यसलाई कार्यान्वयन गरेको भए आधा संकट त्यसै समाधान हुने ठान्ने यथास्थितिवादीहरूले माघ १९ पछिको राजाको प्रत्यक्ष नेतृत्वको सरकारले माओवादीसँगका सबै वार्ता पूर्ण रूपमै अस्वीकार गऱ्यो । यो परिच्छेदले नेपालको माओवादी द्वन्द्वमा तेस्रो पक्षीय संलग्नताका सम्भावना र समस्या पनि केलाएको छ । वास्तविकतालाई नकारेर समस्या समाधान हुँदैन, विद्रोहीले हतियार बुझाएर आत्मसमर्पण गर्नुपर्ने दरबारियाहरूको भनाइ द्वन्द्व समाधान ढिलो गराउने रणनीति नै थियो ।

६.२ तत्कालीन चार दलीय गठबन्धनका शान्ति प्रयास : अस्पष्टता तथा विरोधाभाष

२०६० भदौ १० मा युद्धविराम भंग भएपछि तत्कालीन सरकार र विद्रोही दुवैले सैनिकीकरण तीव्र बनाए । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको तीव्र आलोचनाका बाबजुद दुवै पक्षले हिंसात्मक कारबाही बढाए । संकट सम्हाल्न नसकेपछि सत्तासीन दल नेपाली कांग्रेसभित्र गम्भीर मतभेद भएर सरकारमात्र ढलेन, पार्टी नै विभाजित भयो । त्यसपछि शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री चुनिएर गठबन्धन सरकार निर्माण गरे । यो सरकार चार प्रमुख दलको आडमा बनेको थियो, जसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन पनि प्राप्त थियो । सरकारले शान्ति वार्ताका केही प्रयास पनि गर्‍यो । उसले शान्ति सचिवालयका साथै उच्चस्तरीय शान्ति समिति पनि बनायो तर त्यसले पनि खासै परिणाम ल्याउन सकेन ।

शान्ति–प्रक्रिया र वार्ता कसरी अगाडि बढाउने भन्नेमा सुरुबाटै सरकार स्पष्ट थिएन । गठबन्धनमा सरिक दलले पनि शान्ति वार्ता कसरी सुरु गर्ने भन्नेमा सार्वजनिक रूपमै तीव्र मतभिन्नता जाहेर गरेका थिए । युद्धविराम घोषणा गर्न सहयात्री दलको विरोधाभाषपूर्ण विचार (जस्तैः एमालेले युद्धविराम गर्न जोड दिएको थियो भने बाँकी दलले त्यसो गर्न नहुने विचार राखेका थिए) पनि यसको एउटा उदाहरण हो । शान्ति स्थापना गर्न गठबन्धन सरकारहरूले प्राथमिकतामा पारेका एजेन्डा फरक–फरक थिए । उनीहरूले त्यस्ता फरक–फरक धारणा सार्वजनिक रूपमै राखेका थिए ।

अर्थ मन्त्रालय सम्हालेको एउटा उत्तरदायी दल एमाले आफैंले गरेको सार्वजनिक प्रतिबद्धताविरुद्ध सरकारले आफ्नो वार्षिक बजेटमा सुरक्षा खर्च बढाइदियो । नागरिक समाज, मानवअधिकारवादी संगठन, राजनीतिक दलको तीव्र आलोचना हुँदाहुँदै गठबन्धन सरकारले आतंककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि नियन्त्रण तथा सजाय अध्यादेश जारी गर्‍यो । तीन माओवादी नेताविरुद्ध इन्टरपोलमार्फत 'रेडकर्नर नोटिस' पनि जारी गर्‍यो ।

युद्धविराम गर्नुपर्ने एमालेको आग्रह मान्न पनि सरकार तयार थिएन । सशस्त्र द्वन्द्वसँग जुध्न आवश्यक पर्ने सैन्य सामग्रीका लागि सरकारले तीव्र रूपमा कूटनीतिक प्रयास जारी राखेको थियो । यस्ता सबै कार्यले अविश्वास बढाउनुका साथै शान्ति वार्ताको वातावरण पनि कमजोर बनाउँदै लगेको थियो । एकातिर सरकार र गठबन्धन सदस्यले शान्ति वार्ताको सुगारटाइ गरिरहेका थिए भने अर्को पक्षमा तिनको व्यवहार र कार्य (जस्तैः आतंककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि नियन्त्रण तथा सजाय अध्यादेश र युद्धविराम नगर्ने मानसिकता)ले शान्ति वार्ताको सम्भावना झनै धराशायी बनाउँदै थियो ।

शान्ति समितिका सदस्य (सरकारमा रहेका गठबन्धन दलका प्रतिनिधि)लाई मन्त्रीस्तरीय सुविधा दिने सरकारी निर्णयले सञ्चारमाध्यम, नागरिक समाज र आमजनताबाट गम्भीर आलोचना खेप्यो । शान्ति समिति गठन गर्ने उद्देश्य दलका कार्यकर्तालाई जागिर दिनु थियो भन्ने विचार व्याप्त भयो । बरु यसले माओवादीका सम्भावित वार्ताकारविरुद्धको 'रेडकर्नर ट्याग' हटाउने र वार्ताको वातावरण तयार गर्न युद्धविराम गर्ने कुरा अस्वीकार गरेको थियो ।

संकट निवारण गर्न गम्भीर गृहकार्य गर्नुको साटो राज्य कोषबाट 'सहायता' (दसैं बोनस)को रूपमा दलका कार्यकर्तालाई पैसा बाँड्नै सरकार व्यस्त थियो । परिणामतः प्रधानमन्त्री राहत कोषबाट राजनीतिक दलका कार्यकर्तालाई 'सहायता'को रूपमा बाँडेको पैसाबारे दसैंको अन्तिमतिर सर्वोच्च अदालतले सरकारसँग स्पष्टीकरण मागेको थियो ।[१] यसप्रकार शान्ति वार्ता तथा द्वन्द्व समाधान गर्ने कामप्रति देउवा नेतृत्वको सरकार पूर्ण असमञ्जस तथा विरोधाभाषको स्थितिमा थियो ।

सैन्य बलमा सरकारको जोड र वार्ताप्रति बितेका सरकारका कमजोर क्षमता र अधिकारका कारण माओवादीले तिनलाई विश्वास गरेन । त्यसैले उनीहरू सिधै राजा वा उनका वास्तविक प्रतिनिधिसँग कुरा गर्न चाहेको धारणा व्यक्त गरे । माओवादीले शान्ति वार्ता अस्वीकार नगरेको भए पनि हत्या, हिंसा, सार्वजनिक सम्पत्ति नष्ट पार्ने काम जारी राखेको थियो । भारतको र माओवादीप्रतिको

---

१ दि काठमान्डु पोस्ट, ३ नोभेम्बर २००४

कडा रवैया[२], नागरिक समाज, राजनीतिक दल, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र अझ, माओवादीको आफ्नै पार्टीभित्रको सांगठनिक र व्यवस्थापकीय जटिलता (वार्तामा जाने कि नजाने भन्ने कुरामा माओवादी नेताबीचको तीव्र मतभेद, ठूलो सैन्य संयन्त्र चलाउन आवश्यक परेको यथेष्ट स्रोत–साधनमा कमी, भारतमा लुक्न भएको अप्ठ्यारो) त्यतिबेला हावी थियो ।

माघ १९ अघि संवैधानिक शक्तिबीच भएको शक्ति संघर्ष र तत्कालीन संकट सम्बोधन गर्ने अनिच्छा वा अप्ठ्यारा नै मनोनीत सरकारका कठिनाइ थिए । यो अवस्था अझ गम्भीर हुँदै थियो । सरकारका क्रिया र प्रतिक्रिया हेर्दा संवैधानिक शक्तिको तत्कालीन जोड–घटाउले संकट समाधान गर्न सक्ला भन्ने विश्वास गर्न निकै कठिन थियो । तिनले आफैंलाई भने सधैं संवैधानिक शक्ति नै भनी दाबी गरिरहेका थिए । यद्यपि, माघ १९ पछि यो अवस्थामा नाटकीय परिवर्तन आयो र राजा एक्लिँदै गए र माओवादी र राजनीतिक दलहरू नजिकिन थाले ।

६.३ संवाद नै सहमतिको आधार

लोकतन्त्रमा विश्वास राख्ने हो भने द्वन्द्वसँग डराउनु पर्दैन किनकि द्वन्द्वलाई पनि लोकतान्त्रिक रूपमै सम्बोधन गर्न सकिन्छ । लोकतान्त्रिक समाजमा सामाजिक परिवर्तनको आधार नै द्वन्द्व हो भनी विख्यात द्वन्द्वविज्ञ फ्रेङ्कलिन डयुक्स तर्क गर्छन् । राजनीतिक दलबीचको द्वन्द्वलाई अवसरको रूपमा लिइए दलको संरचना र नेतृत्व विकास गर्न, व्यापक राजनीतिक सुधार गर्न, नयाँ र न्यायशील सम्बन्ध स्थापना गर्ने स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्न, बहुदलीय लोकतन्त्रलाई सक्षम बनाई विद्रोह समाधान गर्न सकिन्थ्यो ।

पुत्नाम (सन् १९९३)ले संवाद र रचनात्मक संलग्नताको महत्त्व र लोकतन्त्रलाई प्रभावकारी बनाउन सम्बद्ध सरोकारवालाको सहभागितामा जोड दिन्छन् ।

२ भारतीय गुप्तचर, सुरक्षा विज्ञ र उच्च प्रहरी अधिकृतलाई सम्बोधन गर्दै भारतीय प्रधानमन्त्रीले २०६१ कात्तिक २० मा नयाँ दिल्लीमा भनेका थिए, “दक्षिणपन्थी अतिवादको सामना गर्नु कानुन तथा सुव्यवस्थाको सवालमात्रै होइन, हिंसा नियन्त्रण पनि प्रमुख सवाल हुनुपर्छ । नेपालको माओवादी प्रमुख शक्ति भयो र उसले सीमापारिका दक्षिणपन्थी अतिवादीसँग साँठगाँठ गर्न खोजिरहेको छ ।” (दि काठमान्डु पोस्ट ६ नोभेम्बर २००४) ।

नेपालको भर्खरै प्राप्त लोकतन्त्रलाई सबल बनाउने हो भने सबै राजनीतिक शक्तिबीच रचनात्मक संवाद सुरु गरिनुपर्छ ।

विश्वको आधुनिक इतिहासमा राज्यलाई आधुनिक, लोकतान्त्रिक र समावेशी राष्ट्रमा रूपान्तरण गर्न विविध विकल्पहरू प्रयोग गरिएका छन् । केही विकल्पहरू बलमा आधारित छन्, जस्तैः बलप्रयोग, हिंसात्मक कार्य, युद्ध वा बाह्य हस्तक्षेप । संवाद र व्यवस्थित समाधान भने शान्तिपूर्ण खालका छन् । सहमतीय व्यवस्थापनमा पुग्ने उचित उपाय संवाद नै हो । देशका राजनीतिक कर्ताले तिनकै शब्दमा सामान्य प्रक्रियामा रक्तपात अन्त्य गर्न चाहेका हुन् भने त्यसको विकल्प संवादमार्फत हुने सहमतीय समाधान नै हो ।

रचनात्मक द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि बर्गोफ अनुसन्धान केन्द्र पनि कमजोर राष्ट्रका द्वन्द्व रूपान्तरण गर्ने उपाय संवाद नै भएको मान्छ । त्यसैले सहमतीय समाधानमा पुग्ने एउटै उपाय संवाद हो भन्ने द्वन्द्वरत पक्षले बुझ्नु आवश्यक छ । नियमित सञ्चार, व्यक्तिगत सम्पर्क, रचनात्मक विमर्शमार्फत संवादले आपसी सहमति निम्त्याउँछ । यसले विद्यमान मतभेद तथा गुनासोमाथि विजय प्राप्त गर्छ र साझा आधार खोज्न मद्दत गर्छ ।

संवाद प्रक्रिया निम्न चरणबाट पार हुन्छ :

१. सम्पर्क तथा प्रत्यक्ष (फेस टु फेस) वार्तालाप
२. एकअर्काको महत्त्व अनुभूति गर्ने स्वीकार्ने
३. आपसी समझदारी
४. समस्याको विश्लेषण
५. विकल्पको खोजी
६. एकापसलाई फाइदा हुने विकल्पमा सामूहिक काम
७. वार्तापूर्वका तथ्य
८. सहमतीय समाधान

द्वन्द्व गम्भीर भएको अवस्थामा यो प्रक्रियामा तेस्रो पक्षीय सहायता (अन्तर्राष्ट्रिय वा आन्तरिक) आवश्यक हुन्छ । यसर्थ आपसी समस्या समाधान गर्ने

उपाय संवाद नै हो । द्वन्द्वका थुप्रै अवस्थामा शान्ति र्‍याली, आमपरिचालन, गैरबाध्यकारी कूटनीति, कार्यमूलक अनुसन्धान, गोप्य बैठक र भ्रमणजस्ता राजनीतिक प्रक्रियासँग संवाद संयोजित गरिन्छ (उप्रेती सन् २००४बी) ।

द्वन्द्वको एउटा राजनीतिक सिद्धान्तले राज्य भन्नु असिमित अधिकारसहितका जनताको समूह हो र आफ्नै अभिरुचि प्राप्त गर्न तिनीहरू समान संरचनासहित अगाडि बढ्छन् भन्छ । यसर्थ, आफ्नै अधिकार प्रतिरक्षा गर्न तथा अभिरुचि प्राप्त गर्न शक्तिलाई वैध तुल्याउन खोज्दा द्वन्द्वावस्था उत्पन्न हुन्छ । शक्तिलाई वैध तुल्याउँदा द्वन्द्वरत पक्ष रणनीतिक र संरचनात्मक तोडमरोडमा लाग्छन् । आपसी सहमतिको अपव्याख्या गर्छन् । आफ्नो शक्ति तथा अरूको कमजोरीको अतिशयोक्तिपूर्ण बयान गर्छन् । वा, अर्कोलाई ध्वस्त पार्न आरोप लगाउने र आक्रमण गर्ने पनि गर्छन् । यस्तो अवस्था नेपालमा स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

संवादले वार्तामा संलग्न नेता वा अन्यको मनोभाव परिवर्तन गर्छ, व्यवहारको नयाँ र रचनात्मक शैली बनाउँछ, सकारात्मक सोच विकास गरी क्षमता निर्माण गर्छ । अवधारणा, पद्धति, प्रस्ताव, अभ्यासका उपाय र स्रोतका सवालमा विविधता ल्याउँछ । यसैगरी विचार पुष्टि गर्ने अवसर, सीमितता, बाध्यता, डरभाव पुष्टि गर्ने उपाय सरल र संयमित तरिकाले सुझाउँछ ।

दक्षिण अफ्रिकी वार्ता प्रक्रियामा एफडब्लूडी क्लार्कले जेलमा भएका नेल्सन मन्डेलासँग वार्ता गर्ने अथक प्रयास गरेका थिए । मन्डेलासँग उनले धेरै पटक भेटे । वार्ता प्रक्रिया सहज बनाउन अफ्रिकी न्यासनल कांग्रेसका नेताले राखेको प्रस्ताव पनि उनले पूरा गरे । सहमतीय समाधानमा पुग्ने राष्ट्रपति डी क्लार्कको यस्तो सकारात्मक प्रयास र नेल्सन मन्डेलाको दह्रो संकल्पले लोकतान्त्रिक र समृद्ध दक्षिण अफ्रिका निर्माण गर्‍यो । यसरी दक्षिण अफ्रिकी द्वन्द्व समाधानको प्रस्थानबिन्दु वार्ता नै थियो ।

द्वन्द्वका मूल कर्ताहरूले वास्तविक शान्ति प्राप्त गर्ने एउटै उपाय वार्ता नै हो । यद्यपि, संवाद एउटा क्रमबद्ध सिकाइको प्रक्रिया पनि हो । यसका लागि सहअस्तित्व स्वीकार्न र विविधताको सम्मान गर्न द्वन्द्वरत पक्षलाई पूर्ण प्रतिबद्धता र नैतिक जिम्मेवारी आवश्यक हुन्छ । अर्को पक्षको अस्तित्व नकारे रचनात्मक

संवाद थालनी हुनै सक्दैन । संवाद प्रयासका सीमितता पनि हुन्छन् : एउटा पक्षले अर्कोलाई बल प्रयोग र हिंसामार्फत नकार्न चाह्यो भने यस प्रक्रियाले काम गर्दैन ।

द्वन्द्व रूपान्तरणको नागरिक र सैन्य सम्बन्धमा पनि युगान्डाको अनुभवले वार्ता अवधारणाको सफल प्रयोग देखाउँछ । सेना (युगान्डा पिपुल्स डिफेन्स फोर्स) र नागरिक समाजबीच सहअस्तित्व विकास गर्न सन् २००२ मा समावेशी वार्ता प्रक्रिया सुरु भएको थियो । यो प्रक्रियाले नागरिकहरूबाट स्याबासी पायो र सैनिकहरू पनि समाजको एक अंग भएको तथ्य स्थापित गर्‍यो । परिणातः कम्पालामा नागरिक–सैन्य सम्बन्ध कार्यालय (सिभिल मिलिटरी रिलेसन्स अफिस) स्थापना गर्न उनीहरू सहमत भए । युगान्डाको सहअस्तित्व केन्द्रले यसमा ऊर्जाशील भूमिका निर्वाह गरेको थियो ।[३]

अर्गनाइजेसन अफ दि अमेरिकन स्टेट (ओएएस)ले पनि द्वन्द्व रूपान्तरण हासिल गर्न वार्ता प्रक्रियाको सफल प्रयोग, कार्यान्वयन र विस्तार गर्नुका साथै संवादमार्फत शान्ति पुनर्स्थापना गर्न बलियो खाले सरकार–नागरिक समाज गठबन्धन बनाएको थियो ।[४] वार्तामार्फत सहमति निर्माणमा ल्याटिन अमेरिकी अनुभव र शान्ति स्थापना र द्वन्द्व समाधानमा ओएएसको अनुभव (पेरु, निकारागुवा र क्यारेबियन)ले पनि संवादले गर्न सक्ने काम बलाआधारित शैली (कोएर्सिभ अप्रोच)ले गर्न नसक्ने पुष्टि गर्छ । यूएनडीपी ल्याटिन अमेरिकी विभागको राजनीतिक संवाद कार्यक्रमले पनि शान्ति स्थापना र द्वन्द्व निवारणलाई सहजीकरण गरेको थियो । निकारागुवामा सन् १९९० देखि २००३ सम्म गरिएको शान्ति निर्माण प्रयास पनि यस्तै अर्को उदाहरण हो ।

आत्मविश्वास निर्माण गर्न तथा द्वन्द्व व्यवस्थापन र रूपान्तरण गरी नेपालको जस्तो राष्ट्रिय राजनीतिक संकट सम्बोधन गर्न संवाद नै उत्तम लोकतान्त्रिक सिद्धान्त भएको तथ्य थुप्रै सिद्धान्त र उदाहरणले देखाउँछन् । लोकतान्त्रिक

---

३ विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस्ः डायलग रिपोर्ट अफ दि सेन्टर फर कन्फ्लिक्ट रिजोल्युसन एन्ड दि कोएक्जिस्टेन्स इनिसियटिभ, अक्टुबर सन् २००४ ।

४ विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस्, स्पेसल प्रग्याम फर दि प्रमोसन अफ डायलग एन्ड कन्फ्लिक्ट रिजोल्युसन रिपोर्ट, सन् २००४ ।

अभ्यास बलियो बनाउन र कुनै पनि राष्ट्रले भोगेका सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समस्या हल गर्न सबै समूह र सरोकारवाला समेटिने ठोस समावेशी प्रक्रिया जरुरी हुने कुरा इतिहासले पुष्टि गरिसकेको छ । द्वन्द्व र संकट व्यवस्थापन गर्न सकारात्मक सोच, विश्वासको वातावरण र सहमति निर्माण जरुरी हुन्छ। यसका लागि संवादले सबै थोक दिलाउँछ।

६.४ तेस्रो पक्षीय मध्यस्थकर्ताको रूपमा नेपाल : ऐतिहासिक अवधारणा

ब्रिटिस–भारत र चीन तथा चीन र रसियाबीचको द्वन्द्व समाधानमा नेपालले मध्यस्थकर्ताको ऐतिहासिक भूमिका निर्वाह गरेको तथ्य छ।[५] नेपाल सरकारका स्थायी प्रतिनिधि (त्यतिबेला सामान्यतया वकिलको रूपमा चिनिएका र अहिले राजदूतबराबरको हैसियत राख्ने) जितबहादुर केसीले सन् १९१२–१४ मा चीन र तिब्बतबीचको द्वन्द्वमा मध्यस्थकर्ताको महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए। चीन र ब्रिटिस–भारतबीच गम्भीर द्वन्द्व थियो। उनीहरू आफैंले त्यसलाई समाधान गर्न सकेका थिएनन्। त्यसकारण केसीले मध्यस्थकर्ताको रूपमा काम गरी तिब्बतबाट चिनियाँ सेना फिर्ता गराई भारतमा रहेका दलाई लामालाई पुनर्स्थापित गराउन सकेका थिए । यसैगरी उनी ब्रिटिस–भारत र रसियाबीच पनि मध्यस्थकर्ता भएका थिए। बाटाघाटा र पूर्वाधार बनाउन रुसीहरू भारतीय सीमानजिकैको चीनमा आएपछि ब्रिटिस–भारतले गम्भीर आपत्ति प्रकट गऱ्यो । त्यसबाट गम्भीर द्वन्द्व पनि जन्मियो । केसीले यी दुई शक्तिबीच मध्यस्थकर्ता भई काम गरेपछि रुसीहरू फिर्ता गएका थिए । भारतका लागि ब्रिटेनका तत्कालीन प्रतिनिधिले पनि केसीको त्यस्तो क्षमताको उच्च प्रशंसा गरेका थिए।

६.५ नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा तेस्रो पक्षीय मध्यस्थता

तेस्रो पक्षीय मध्यस्थताबारे एउटा स्पष्ट प्रश्न छ– बाह्य विकल्पमा जानुअघि के नेपालले सबै आन्तरिक प्रयास गरिसकेको थियो ? आन्तरिक रूपमा सहमतिमा पुग्न राजनीतिक शक्ति सधैं असफल भएका हुनाले द्वन्द्व समाधान गर्न नेपाललाई बाह्य सहयोग आवश्यक परेका तर्कहरू पाइन्छन् ।

[५] इतिहासविद् प्रेमरमण उप्रेतीसँग २०६१ वैशाख २९ मा गरिएको अन्तर्वार्ता।

नेपालमा अर्थपूर्ण वार्ताका लागि माओवादीले बाह्य सहजकर्ता खोजिरहेको युद्धरत पक्षका दस्तावेज तथा विचार विश्लेषणबाट थाहा पाइन्थ्यो। उसले वार्तामा तटस्थ अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिको संलग्नता चाहेको भन्ने राष्ट्रसंघको संलग्नताबारे माओवादीको तत्कालीन रटानबाटै पनि थाहा पाइन्छ। तर पनि एउटा पक्षचाहिँ केमा विश्वास गर्थे भने वार्तामा राष्ट्रसंघको संलग्नता गराउन खोजेर तिनले अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान प्राप्त गर्नमात्र खोजेका थिए। यसमा सत्यता त थियो नै तर समस्या समाधानमा राष्ट्रसंघको संलग्नताले तिनले अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान पाए पनि कुनै क्षति हुँदैन थियो किनकि उनीहरू मूलप्रवाहमा आइसकेका हुन सक्थे। प्रमुख कुरा समस्या समाधानको हो, माओवादीको पहिचानको होइन। यसबाहेक, माओवादीले अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान पाएपछि अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था मान्न र सशस्त्र द्वन्द्वलाई राजनीतिक रूपमा समाधान गर्न तिनीहरू बाध्य हुने पनि थिए। नेपालको सरकार र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसामु त तिनले शान्ति वार्ताको दोस्रो चरणमै पहिचान पाइसकेका थिए।

सहमतीय व्यवस्थापनको कर्ता को हुन सक्ला भन्ने प्रश्न यहाँ महत्त्वपूर्ण हुन्छ। राज्यले चाहेको खण्डमा भारत, चीन, स्क्यान्डिनेभियन मुलुक, स्विट्जरल्यान्ड, राष्ट्रसंघ, युरोपेली युनियन, आईसीआरसी, सेन्टर फर ह्युमेनिटेरियन डायलग, कार्टर सेन्टर, क्राइसिस म्यानेजमेन्ट इन्स्टिच्युट अफ फिनल्यान्डजस्ता संस्था सम्भावित सहजकर्ताका रूपमा उपलब्ध हुन चाहेको देखिन्थ्यो। यद्यपि, केही प्रश्नहरू त्यतिबेला सशक्त रूपमा उठेका थिए तिनीहरूमध्ये के युद्धरत पक्षले तेस्रो पक्षीय कर्तालाई स्वीकार्न सहमत छन् त ? यसका मोडालिटी र स्तर के–के हुन् ? यसमा एकभन्दा बढी संयुक्त संलग्नताको सम्भाव्यता छ कि छैन (भारत र राष्ट्रसंघ, राष्ट्रसंघ र युरोपेली युनियन वा युरोपेली युनियन र भारत वा यस्तै केही) ? कर्ता हुने भारत र चीनको संयुक्त प्रयासको सम्भावना हुन्छ कि हुँदैन ? द्वन्द्व समाधानमा राष्ट्रसंघसँग मिलेर काम गर्न भारत इच्छुक छ कि छैन ? तेस्रो पक्षीय वार्ताबारे छलफल हुँदा यी प्रश्न शशक्त रूपमा उपस्थित थिए। तर, पछि राजनीतिक पार्टीहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघ ल्याएरै छाडे।

नेपाललाई राम्रै उद्देश्यसाथ थुप्रै द्विपक्षीय राष्ट्र, अन्तरसरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय नियोग तथा संस्थाहरूले सहयोग गरेका थिए। उनीहरू संकटका बेला नेपाललाई मद्दत गर्न चाहन्थे। संयुक्त राष्ट्रसंघको नेपाल विकास मञ्चको बैठक (सन्

२००४ मे ५–६)मा पनि नेपालबारे उनीहरूको स्पष्ट चासो देखिएको थियो । यो बैठकले शान्ति पुनर्स्थापना र लोकतान्त्रिक रूपमा निर्वाचित सरकार गठन गर्नेबारे जोड दिएको थियो । यसै परिप्रेक्ष्यमा विश्व ब्यांक दक्षिण एसियाली क्षेत्रका उपाध्यक्ष प्रफुल पटेलले भनेका थिए, "गरिबी न्यूनीकरण रणनीति योजनालाई सहयोग गर्न हामी प्रतिबद्ध छौं तर नेपालमा शान्ति–प्रक्रिया र लोकतान्त्रिक पद्धति स्थापित भएको भए यो मुलुकले अझ सहयोग पाउने थियो ।"[६] यो अवस्थामा माघ १९ पछि त झनै विकराल स्थिति देखापऱ्यो ।

द्वन्द्वको प्रकार हेरिकन आन्तरिक द्वन्द्व सुल्झाउने बाह्य उपायमध्ये तीन अन्तर्राष्ट्रिय तरिका थिए । पहिलो नरम उपाय– सहयोग चाहिएको राष्ट्रका युद्धरत पक्षसँग बाह्य कर्ताको राजनीतिक तथा कूटनीतिक संलग्नता । दोस्रो उपाय– अन्तर्राष्ट्रिय अदालत तथा त्यससम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको उपयोग, जुन सामान्यतया आन्तरिक द्वन्द्वमा मानिँदैन । तेस्रो र अलि कडा खालको उपाय– राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्को स्वीकृतिमा हुने सैन्य शक्तिद्वारा गरिने हस्तक्षेप वा शक्तिशाली राष्ट्रको जबर्जस्तीपूर्ण हस्तक्षेप (उप्रेती सन् २००५बी) । तर, नेपाली परिप्रेक्ष्यमा बाह्य मध्यस्थताको बहस पहिलो अवधारणामा आधारित थियो । बाह्य वा आन्तरिक जस्तोसुकै मध्यस्थता भए पनि युद्धरत पक्षले आफ्ना रणनीति फेर्न खोजेका बेला मध्यस्थता प्रभावकारी नै हुन्छ । निम्न अवस्थामा तिनले मध्यस्थता चाहन्छन् :

- एकापसलाई ठेस पुग्ने गरी गतिरोधमा पुग्ने अवस्था । जित्न नसकिने अवस्था वा भिडन्त सम्भव नभएको दुवै पक्षले अनुभव गर्दा । अर्को शब्दमा रणनीतिक गत्यावरोध (स्ट्राटेजिक स्टेलमेट) भएको खण्डमा ।
- एकापसलाई असह्य हुने भयावह अवस्था निरन्तर हुने महसुस भएको खण्डमा (जार्टमेन र टुभल सन् १९९६) ।
- अत्यधिक बाह्य दबाब र भौतिक दरार उत्पन्न हुन सक्ने जोखिम आएको खण्डमा ।

बाह्य मध्यस्थताको अनुभव नेपालसँग छ । हाम्रा आन्तरिक द्वन्द्वमा भारत पटक–पटक मध्यस्थकर्ता बनेको छ (जस्तैः २००७ को दिल्ली सम्झौता,

---

[६] दि काठमान्डु पोस्ट, शुक्रबार ७ मे २००४ ।

केआई सिंहको विद्रोहमा भारतीय सेनाको हस्तक्षेप आदि) । उसले कोसी, गण्डक र महाकाली सन्धिको जलस्रोत द्वन्द्वका साथै माथिल्लो कर्णालीमा पनि सम्झौता गरेको छ ।

६.६ माओवादीले तेस्रो पक्षीय मध्यस्थता किन चाहेको थियो ?

माओवादीले बारम्बार भन्थ्यो[७] कि राष्ट्रसंघको तटस्थ मध्यस्थता नै उसको चाहना हो । माओवादीले बाह्य मध्यस्थकर्ता चाहनुमा थुप्रै कारण हुन सक्छन् :

१. सरकार र नेपाली सेनाप्रति तिनको अविश्वास, पाँच किलोमिटरमा सेना सीमित हुनुपर्ने सरकार वार्ता टोलीको सहमतिको विवाद र दोरम्बा हत्याकाण्डपछि नेपाली सेनाप्रति उसको शंका र वैध तथा तटस्थ अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिबाट सुनिश्चितताको चाहना सायद उसमा थियो ।

२. माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताले वैधता र पहिचान पनि दिन्थ्यो । राष्ट्रसंघको संलग्नता खोजेको अर्को कारण यो पनि हुन सक्थ्यो । 'पुरानो सत्ताविरुद्ध नयाँ सत्ता'को माओवादी प्रस्तावलाई वैध बनाउने तर्कअनुसार केही नेपाली विद्वानले राष्ट्रसंघको राजनीतिक मध्यस्थताको विरोध गरेका थिए ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र आम जनतमाझ आफू वार्ताप्रति बफादार रहेको देखाउन पनि हुन सक्थ्यो ।

४. माओवादीले देशमा शासन चलाउन उद्देश्यले भविष्यमा हुने राजनीतिक तथा कूटनीतिक कार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध स्थापित गर्न र वित्तीय सहयोग प्राप्त गर्न पनि आफूलाई प्रस्ट्याउन चाहेको हुन सक्थ्यो । २०५९ सालको शान्ति वार्ता टोलीको संयोजन गरेका बेला डा. बाबुराम

---

[७] २०६१ वैशाख २४ मा माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले जारी गरेको प्रेस वक्तव्यले राष्ट्रसंघको मध्यस्थतामा राजा, सम्पूर्ण राजनीतिक शक्ति, माओवादी र नागरिक समाजका सदस्यबीच संयुक्त वार्ता प्रस्ताव गरेको छ । प्रेस वक्तव्यले पाँच संसद्वादी दल, सबै राजनीतिक शक्ति र नागरिक समाजलाई त्यस्तो संवादका लागि पहल गर्न आग्रह गरेको छ (नेपाल समाचारपत्र, ४ जेठ २०६१) । यद्यपि, राजनीतिक परिप्रेक्ष्य परिवर्तित भयो र संसद्वादी दल र राजाबीचको मुठभेडबाट माओवादीले सबैभन्दा बढी फाइदा लिन सक्यो । त्यसपछि माओवादीको रणनीति परिवर्तन भयो, उसले दरबारलाई एक्ल्याउन चाह्यो । यसर्थ राजासँग लड्न आफूसँग संवाद र सहकार्य गर्न राजनीतिक दललाई उसले बारम्बार आग्रह गर्थ्यो ।

> भट्टराईले थुप्रै कूटनीतिज्ञलाई भेटेका थिए ।[८] यसले पनि माओवादीले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग सम्बन्ध गाँस्न चाहेको संकेत गर्थ्यो ।

माओवादीले अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र राष्ट्रसंघसँग सम्बन्ध गाँस्न चाहेको बक्स ६.१ ले देखाउँछ । २०६० भदौमा युद्धविराम भंग गर्नेबित्तिकै कोफी अन्नानलाई पत्र लेख्दै पुष्पकमल दाहालले 'जनयुद्ध' को बचाउ गरेका थिए । उनले प्रगतिशील लोकतान्त्रिक शक्ति सामन्ती राजतन्त्रसँग जुधिरहेको तर्क गरेका थिए । उनले संवाद र शान्तिपूर्ण माध्यमबाट उचित समयमा राजनीतिक सहमति प्राप्त गर्ने प्रतिबद्धता दोहोर्‍याएका थिए । समय कहिले आउँछ, त्यो भने बताएका थिएनन् । नेपालमा सम्भावित विदेशीलगायत अन्य सैनिक हस्तक्षेप रोक्न र नेपाली जनतालाई नै आफ्नो भविष्य कोर्न दिन राष्ट्रसंघ र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई आग्रह पनि गरेका थिए । त्यसपछि नेकपा (माओवादी)ले थुप्रै प्रेस वक्तव्य जारी गर्‍यो । उसका नेताहरूले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई अन्तर्वार्ता दिँदै तेस्रो पक्षीय सहजकर्ता जरुरी रहेको उल्लेख गरे । समुचित राजनीतिक संवादमा पुग्न मद्दत गर्न समुदायसामु आग्रह पनि गरे । यद्यपि, सरकारले भने वार्ता प्रक्रियामा तेस्रो पक्षीय संलग्नतामा लामो समयसम्म अस्वीकार गरेको थियो ।

बक्स ६.१ राष्ट्रसंघका महासचिव कोफी अन्नानलाई माओवादीको पत्र

२०६० भदौ १५
महामहिम कोफी अन्नान
महासचिव,
संयुक्त राष्ट्रसंघ

महामहिम,

हाम्रो पार्टीले नेतृत्व गरेको क्रान्तिकारी लोकतान्त्रिक शक्ति र पुरानो राजतन्त्रबीचको शान्ति वार्ता भंग भएको कुराप्रति तपाईंले अगस्ट इन्टरनेसनल बडी, संयुक्त राष्ट्रसंघमार्फत व्यक्त गर्नुभएको चासोलाई हामीले उच्च प्रशंसा गरेका छौं । भविष्यमा हुने संवाद तथा शान्तिपूर्ण माध्यममार्फत सबै समस्या समाधान गर्ने तपाईंको आग्रहलाई हामीले ठूलो जिम्मेवारीपूर्वक लिएका छौं ।

---

८ अमेरिकी दूतावासले आफ्नो राजदूत र डा. भट्टराईबीच हुने भनिएको बैठकलाई स्वीकारेन । यो अवस्थाले माओवादी र अमेरिकाबीचको तनाव बढाउन झन् सहयोग पुर्‍याएको हुन सक्थ्यो ।

समग्र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई विदितै छ कि दाइमारा 'राजा' ज्ञानेन्द्रले नेपाली जनताका सबै किसिमका लोकतान्त्रिक र नागरिक अधिकार खोसे । असोज १८ यता संसदीय संस्थालाई कमजोर पार्दै शाही नेपाली सेनामाथिको आफ्नो परम्परागत प्रभाव प्रयोग गरी सैन्य अधिनायकवाद लादे । अन्य संसदीय र गैरसंसदीय लोकतान्त्रिक शक्तिसँग मिलेर यस अधिनायकवादविरुद्ध हाम्रो दलले मुलुकभरि दह्रो विद्रोहको नेतृत्व गरिरहेको छ । यस्तो अधिनायकवादी राजतन्त्र जनताबाट पूर्ण एक्लिएर अहिले केही विदेशी शक्तिले सहयोग गरेको उसको क्रूर सैन्य शक्तिको सहयोगमा मात्र बाँचिरहेको छ ।

यद्यपि, दुई सशस्त्र शक्तिबीचको सामरिक समानताको अवस्था र मुलुकको गम्भीर भौगोलिक–सामरिक अवस्थितिलाई विचार गरी हाम्रो दलले २०५९ माघ १५ मा युद्धविराम घोषणा गरी समस्याको अग्रगमनकारी समाधान खोज्ने उद्देश्यसाथ राजतन्त्रसँग वार्ता प्रक्रियामा प्रवेश गरेको थियो । २०६० वैशाख १४ को पहिलो चरणको वार्तामा हामीले तीन बुँदे सहमतीय सूत्र प्रस्तुत गऱ्यौं । ती सूत्र भनेका गोलमेच सम्मेलन, अन्तरिम सरकार र संविधानसभाको निर्वाचन थिए, जसले राजतन्त्र र लोकतन्त्रबीच ५० वर्षदेखि चलिआएको विवाद शान्तिपूर्ण ढंगले सुल्झाउने उद्देश्य राखेको थियो । तर, लामो आनाकानीपछि राजतन्त्रले सो प्रस्ताव अस्वीकार गरी शान्ति वार्ताको तेस्रो चरणताका (साउन ३२–भदौ २) प्रतिगमनकारी राजनीतिक एजेन्डा प्रस्ताव गऱ्यो, जसले घृणित राजतन्त्र र शाही नेपाली सेनाको अधिनायकवाद कायम राख्ने उद्देश्य राख्थ्यो । सो शासनले प्रस्तुत गरेको कथित 'अवधारणापत्र'ले गैरलोकतान्त्रिक तथा प्रतिक्रियावादी सार देखायो, जसले निरंकुशतावादी राजतन्त्रलाई कायम राख्थ्यो । त्यसलाई संसदीय राजनीतिक दलले अवस्थामा सामान्य सुधारको माग राख्दै तत्कालै अस्वीकार गरेका थिए ।

राजतन्त्रको यस्तो स्तर र उसको प्रमुख सहयोगी, शाही नेपाली सेनाले निर्वाचित संविधानसभाको माध्यमबाट हुने अग्रगमनकारी राजनीतिक समाधानमा आवश्यक हुने शान्ति वार्ताको ढोका जानीजानी बन्द गरी दियो । यो गत साउनमा औपचारिक रूपमा भंग भयो ।

यसबाहेक हाम्रो दल र जनमुक्ति सेनाले युद्धविराम अवधिलाई नियाल्दा शाही नेपाली सेनाले यसको उल्लंघन गर्दै दर्जनौंको हत्या गऱ्यो । शान्ति वार्ताको तेस्रो चरणताका साउन ३२ मा पूर्वीनेपालको रामेछापको दोरम्बामा १९ जना निःशस्त्र कार्यकर्ता र आमजनताको नृशंस हत्या गऱ्यो । प्रगतिशील राजनीतिक निकासको माध्यम नकारी गैरलोकतान्त्रिक तथा सैनिकीकरणको प्रवृत्ति बढाउन र शान्ति वार्तालाई जानीजानी भड्खालोमा पार्न क्रान्तिकारी लोकतान्त्रिक शक्तिविरुद्ध राजतन्त्रले गोएबल पद्धतिमा दुष्प्रचार अभियान चलाउन थालेको छ । यस्ता सबै कार्य एकपछि अर्को गरी छताछुल्ल पारिनुपर्छ ।

अहिले नेपालमा चलिरहेको सामन्ती राजतन्त्र र प्रगतिशील लोकतान्त्रिक शक्तिबीचको जीवन–मरणको संघर्षलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले प्रशंसा गर्ने हामीले ठानेका छौं । यो परिप्रेक्ष्यमा हामीले आफ्नो प्रतिबद्धतामा फेरि जोड दिन चाहन्छौं, उचित समयमा हुने संवाद तथा शान्तिपूर्ण माध्यमबाट हामीले अग्रगामी राजनीतिक समाधान चाहेका छौं । तर, आफ्ना वास्तविक लोकतान्त्रिक अधिकारका लागि संघर्षरत जनताविरुद्ध राजतन्त्रले गर्ने सशस्त्र कारबाहीविरुद्ध गरिने प्रतिकारलाई कर्तव्य ठान्छौं । विशेषगरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई र खासमा राष्ट्रसंघप्रति हाम्रो अनुरोध छ– नेपालमा हुने गरेका सबै किसिममा विदेशी सशस्त्र हस्तक्षेप उहाँहरूको बलमा रहेअनुसार रोकी नेपाली जनता आफैंलाई उनको भविष्य कोर्न दिइयोस् ।

आपसी रूपमा सौहार्दपूर्ण तथा फाइदाकारी हुने सम्बन्धको अपेक्षा गर्दै,

(प्रचण्ड)

अध्यक्ष

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)

स्रोत : cpnm.org/documents/english/information_bulletin-4.htm

६.७ लामो समयसम्म तेस्रो पक्षीय मध्यस्थताका लागि सरकार किन अनिच्छुक थियो त ?

नेपालको अद्वितीय भौगोलिक–राजनीतिक अवस्थितिले अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थकर्ता भित्र्याउँदा निकै जटिलताहरू ल्याउने सम्भावना पनि थियो । सरकारलगायत शासनरत राजनीतिक दलका कार्य तथा व्यवहारमा भारतीय अभिरुचिको प्रभाव प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा देखिन्छ । तर, त्यसका केही अपवाद पनि थिए, जस्तैः

१. सन् १९८९ को व्यापार तथा पारवहन सम्झौता, र
२. सन् १९५० को त्रिपक्षीय सम्झौतासम्बन्धी मनमोहन अधिकारीको नेतृत्वमा बनेको सरकारको पालामा नेकपा (एमाले)को कडा अडान ।

सबैले स्वीकारे पनि नस्वीकारे पनि– प्रधानमन्त्री, मन्त्री र अन्य शक्तिशाली पदमा अनि सरकार परिवर्तनमा भारतीय प्रभाव बढ्दो थियो । राष्ट्रसंघ वा अन्य तटस्थ तेस्रो पक्षलाई मध्यस्थताका लागि प्रयोग गर्नेबारे नेपाल सरकारको आनाकानी र अस्वीकार तत्कालीन परराष्ट्रमन्त्री भेषबहादुर थापाले व्यक्त

गरेका थिए । सार्वजनिक रूपमै उनले ठूला शक्तिशाली मुलुकलाई ध्यानमा नराखी आफूहरू राष्ट्रसंघ वा अन्य तेस्रो पक्षीय मध्यस्थतामा जान नसक्ने उल्लेख गरेका थिए ।

नेपालमा भइरहेका सशस्त्र द्वन्द्वमा तेस्रो पक्ष संलग्न भएको भारतले देख्न चाहँदैनथ्यो । बरु भारत आफूलाई क्षेत्रीय शक्ति मान्दै दक्षिण एसियाका सबै सवाल आफैंले सुल्झाउन चाहेको थियो । आफ्नै राज्यका थुप्रै भूभागमा माओवादी विद्रोहको बढ्दो विस्तार पनि उसका लागि टाउकोदुखाइको विषय थियो । नेपाली माओवादीको सफलताबाट भारतीय माओवादी उत्साहित हुन सक्थे । केही विश्लेषकका अनुसार भारतले आफूसँग सधैं भर पर्ने 'कमजोर नेपाल' चाहन्छ, ताकि उसले नियन्त्रण गर्न सकोस् र नेपालको जलस्रोतमा मोलतोल पनि गर्न सकोस् ।

सशस्त्र द्वन्द्वको बहसमा तुलनात्मक रूपमा चीन कम सक्रिय थियो । यद्यपि, सशस्त्र द्वन्द्व नेपालको आन्तरिक समस्या भएकाले नेपाल आफैंले सुल्झाउन सक्ने विचार चीनले बारम्बार राख्ने गर्थ्यो । यसले पनि अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध स्वीकार्नेबारे चीनको अनिच्छा देखाउँथ्यो । नेपाली राजनीतिमा भारतीय र चिनियाँ स्वार्थका निहित कारणहरू पनि थिए । तिब्बती सवालबारे चीनले निकै चासो राख्थ्यो र तिब्बती स्वतन्त्रताबारे यहाँ कुनै पनि बहस र छलफल नहोस् भन्ने चाहन्थ्यो । यसकारण नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वको अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थताबारे चिनियाँ विश्लेषण तिब्बती सवालमा केन्द्रित थियो ।

नेपाली द्वन्द्वको अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थताबारे चीनको अर्को पक्ष उसको सुरक्षासँग केन्द्रित थियो । विशेषतः द्विपक्षीय वा बहुपक्षीय सुरक्षा बल शान्ति स्थापना मिसनसहित असफल राष्ट्रलाई मद्दत गर्न आउने अवस्थामा चीन निकै सतर्क देखिन्थ्यो । ती राष्ट्रको आन्तरिक नीति बाह्य शक्तिले आफ्नै अभिरुचिअन्तर्गत निर्माण गर्छन् भन्ने असफल भनिएका राष्ट्रका प्रमाणले देखाउँछन् । चीनले अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नतालाई समर्थन नगर्नुको अर्को सम्भावित कारण यो पनि हुन सक्थ्यो । थप कारण, चीनले काठमाडौंमा स्थायी र शक्तिशाली शासक चाहन्थ्यो । तसर्थ अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थकर्तालाई संलग्न गराएर उसले राजाको

स्थान कमजोर तुल्याउन चाहन्नथ्यो (मध्यस्थता प्रक्रियामा राजाले अन्य थुप्रै शक्ति र अवस्थासँग सहमति गर्नुपर्ने पनि हुन सक्थ्यो) ।[९]

युद्ध लम्ब्याएर व्यावसायिक फाइदा हासिल गर्न साना तथा हलुका हतियारको व्यापारमा सधैंजसो अदृश्य शक्ति सामेल हुन्थे । युद्ध लम्ब्याउन सरकार वा निर्णयकर्तालाई प्रभाव पारेर हतियार व्यापारीबाट कमिसन लिनु तिनको रणनीति थियो । यस्ता अदृश्य तर प्रभावशाली शक्तिले सरकारका प्रमुख कर्ताबीच बलियो प्रभाव राखेको मानिन्थ्यो । अनुभवी विशेषज्ञ र स्वतन्त्र मध्यस्थकर्ताहरू वार्ता प्रक्रियामा संलग्न भए त्यस्ता शक्तिको अभिरुचिलाई त्यसले प्रभाव पार्थ्यो । त्यसैले सरकारी कर्ताले तेस्रो पक्षीय मध्यस्थता अस्वीकार गर्थे ।

६.८ नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वमा तेस्रो पक्षीय मध्यस्थताका सम्भावना र सीमितता

नेपालको द्वन्द्वमा थुप्रै बाह्य कर्ताहरूले सहयोग गर्न चाहेका थिए । युद्धरत पक्ष (माओवादी र सरकार)ले चाहेको खण्डमा द्विपक्षीय, गैरसरकारी र अन्तरसरकारी संस्थाहरू नेपाललाई सहायता गर्न अग्रसर थिए । वार्ता सहज बनाउन वार्ताका ६ चरणमा सक्रियतापूर्वक लागेका सहजकर्ता पद्‍मरत्न तुलाधरले भनेअनुसार थुप्रै मुलुक र संगठनका प्रतिनिधिले उनलाई भेटेर दुवै पक्षले चाहेको खण्डमा आफूहरू सहयोग गर्न तयार रहेको बताउने गर्थे । मध्यस्थता प्रक्रियामा संलग्न हुन चाहेका सम्भावित केही तेस्रो पक्ष कर्ताहरू यसप्रकार छन् :

६.८.१ द्विपक्षीय मध्यस्थकर्ता

चाहिएको खण्डमा नर्वे, फिनल्यान्ड र स्विट्जरल्यान्डले नेपाललाई मद्दत गर्न रुचि राखेका थिए । बितेका दिनका उनीहरूका प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष अभिव्यक्तिबाट यस्तो बुझिएको थियो । साथै पहिले पनि तिनैले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिसकेका थिए । उनीहरूसँग अनुभव र सम्भावना पनि

[९] वार्ता प्रक्रियामा अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थकर्ता संलग्न भएको भए उनीहरूले सामान्यतया अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता, अभ्यास र मापदण्ड मान्थे । परिणामतः राजाको शक्तिलाई अनुकूल नहुने केही अवस्था सरकारले स्वीकार्नुपर्ने हुन सक्थ्यो ।

थियो किनकि उनीहरूले तुलनात्मक रूपमा आफ्नो तटस्थता पनि कायम राखेका थिए । दुवै पक्षबाट हुने उनीहरूको स्वीकृति सैद्धान्तिक रूपमा पनि उच्च हुनुपर्थ्यो । नेपाल सरकार र विद्रोहीले आग्रह गरेको खण्डमा अस्ट्रिया र डेनमार्क पनि अर्को सम्भावना हुन सक्थे । ती राष्ट्रसँग द्वन्द्वमा काम गरेको विश्वव्यापी अनुभव पनि थियो । यद्यपि, तिनको राजनीतिक प्रभाव भने सापेक्षिक रूपमा नेपालमा कमजोर थियो ।

दुवै पक्षले चाहेको खण्डमा रणनीतिक रूपमा संयुक्त राज्य अमेरिका र भारत पनि देखिने गरी नै प्रभावकारी रूपमा सक्रिय हुन सक्थे । माओवादीसँग राम्रो सम्बन्धको नभएकाले अमेरिकी मध्यस्थतालाई माओवादीले स्वीकार्ने सम्भावना त्यति धेरै थिएन ।[१०] नेपालमा द्वन्द्व चलिरहँदा यसको समाधानको अवधारणाप्रति अमेरिकाले बलाधारित (कोएर्सिभ) नीति लिन्थ्यो । उसले सैनिक शक्तिमार्फत माओवादीलाई परास्त गर्न चाहेको थियो र सैनिक सहायता दिएर बलाधारित सैन्य अवधारणालाई अमेरिकाले बलियो बनाउँदै पनि लगेको थियो । अमेरिकाले यस्तो नीति लिनुमा केही कारण छन् :

१. वैचारिक : उसले कम्युनिस्ट विस्तार भएको देख्न चाहँदैन (विशेषतः क्रान्तिकारी कम्युनिस्ट) ।
२. आतंकवादसँग जोडिएको डर : आतंककारी क्रियाकलापप्रति अमेरिका अत्यन्तै संवेदनशील छ । साथै अमेरिकी प्रशासनले माओवादीलाई अल कायदा, अबु सैयाफ र लेबनानको हेजबुल्लाहसमान मानेको थियो । नेपालको गृहयुद्धले यस मुलुकलाई ‘असफल राष्ट्र’ बनाएर अन्तर्राष्ट्रिय आतंकवादको थलो बनाउने निष्कर्ष अमेरिकाको थियो । यसर्थ उसले अल कायदालाई जस्तै नेपाली माओवादीलाई पनि ‘ आतंकवादी सूची’मा राखेको थियो ।

---

१० नेपालमा अमेरिकी संलग्नतालाई उल्लेख गर्दै इन्टरहेमस्फियरिक रिसोर्स सेन्टर (आईआरसी, घधघा ष्चअ(यलष्लिभायचन र इन्स्टिच्युट फर पलिसी स्टडिज् (आइपिएस, घधघाष्डउक(मआयचन)को संयुक्त परियोजनामा प्रकाशित फरेन पोलिसी इन फोकस (एफपिआइएफ)ले उल्लेख गर्छ, “चीन (तिब्बत) र भारतसँग नेपालको सीमा गाँसिएको छ । दुवैले विशेषतः राजावादी शक्तिलाई समर्थन गर्छन् तर दुवै मुलुक बढ्दो अमेरिकी संलग्नतासँग असन्तुष्ट पनि छन् ।”(http://www.fpif.org/commentary/2004/0402nepal.html) ।

३. नेपाल सरकारलाई सैन्य स्रोत प्रदान गरेर उसले आफ्नो प्रभाव पनि फैलाउन चाहेको थियो ।
४. नेपाल, भारत र चीनको बीचमा र पाकिस्ताननजिकै (जहाँ अमेरिकाको ठूलो रणनीतिक अभिरुचि छ) छ । त्यसैले नेपालप्रति अमेरिकाको भौगोलिक–रणनीतिक अभिरुचि छ ।

६.८.२ अन्तरसरकारी मध्यस्थकर्ता

विश्वभरि द्वन्द्व मध्यस्थता, शान्ति निर्माण र शान्ति स्थापनामा संलग्नमध्ये निकै क्रियाशील संस्था संयुक्त राष्ट्रसंघ हो । नेपालमा राष्ट्रसंघको संलग्नताबारे यहाँ व्यापक चर्चा हुनुका साथै विश्वका विभिन्न भूभागमा शान्ति स्थापनामा उसले गरेको प्रयासको उल्लेख्य प्रशंसा पनि भएको थियो । यो परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रसंघका पूर्वमहासचिव कोफी अन्नानको भनाइ सम्झनु सान्दर्भिक हुन्छ, "मानवीयतामा नराम्रो असरसहित मानवअधिकार उल्लंघनका घटना जारी रहेको अवस्थामा विश्व टाढा रहन सक्दैन ।"[११] यद्यपि, वार्ता प्रक्रियामा राष्ट्रसंघलाई संलग्न गराउन दुवै पक्षको सहमति जरुरी थियो । क्याम्बोडिया, म्यानमार, पूर्वीटिमोरजस्ता थुप्रै मुलुकमा राष्ट्रसंघ संलग्न भइसकेको थियो । कुनै पनि मध्यस्थतामा राष्ट्रसंघको संलग्नता शान्ति–प्रक्रियाप्रति स्थापित साझा मापदण्ड, सिद्धान्त र प्रतिबद्धतामा आधारित हुने दाबी गर्दथ्यो । नेपालको शान्ति–प्रक्रियामा पनि राष्ट्रसंघको अभिप्राय यिनै सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ भन्ने मानिन्थ्यो ।[१२]

नेपालले बाह्य मध्यस्थता चाहेको खण्डमा राष्ट्रसंघ नै उत्तम उपाय हुने मानिएको थियो । नेपालको बिग्रँदो अवस्थाप्रति राष्ट्रसंघका महासचिव चिन्तित भएर धेरै पटक मद्दत गर्ने चाहना व्यक्त गरेका थिए । अन्ततः नागरिक समाज, नेपाली कूटनीतिज्ञ तथा बौद्धिक वर्ग, प्रमुख राजनीतिक दल (एमाले, कांग्रेस र अन्य)सहित माओवादी पनि राष्ट्रसंघलाई संलग्न गराउनेबारे सहमत थियो । राष्ट्रसंघ आफैंले पनि अवस्थाको नियमित मूल्यांकन र सम्भाव्यता

---

[११] कोफी अन्नान "The Concept of Sovereignty" , The Economist 10 September 1999 पृ.४९ ।

[१२] विस्तृत थाहा पाउन हेर्नुहोस्, उप्रेती, विष्णुराज (वि.सं २०६०) किन चाहिन्छ नेपालमा संयुक्त राष्ट्रसंघको संलग्नता ? नेपाल पाक्षिक, १–१५ कात्तिक, अंक ५ ।

अध्ययन गरिरहेको थियो । उसको राजनीतिक विभागबाट स्यामुएल ताम्राट र महासचिवका वरिष्ठ सल्लाहकार लक्दर ब्राहिमीको भ्रमण राष्ट्रसंघको अभिरुचिको प्रमाण थियो ।

नेपाली द्वन्द्वको अर्को सम्भावित मध्यस्थकर्ता युरोपेली युनियन पनि थियो । नेपालले चाहेको खण्डमा उसले मद्दत गर्ने प्रस्ताव पनि गरेको थियो। नेपाललाई मद्दत गर्नेबारे युरोपेली संसद्ले पनि प्रस्ताव पास गरेको थियो । युरोपेली युनियनका सदस्य राष्ट्रहरू द्वन्द्व समाधान र द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माणमा संलग्न थिए। विश्वका विभिन्न भूभागबाट उनीहरूले हासिल गरेका अनुभव र विशेषज्ञता नेपालका लागि मद्दतकारी हुन सक्छन् भन्ने मान्यता पनि थियो। यसर्थ अर्को उत्तम विकल्प युरोपेली युनियन पनि हुन सक्थ्यो ।

६.८.३ अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी मध्यस्थकर्ता

गैरसरकारी संस्था (गैसस)हरूले द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा वार्ताको वातावरण बनाउन वार्तापूर्वका निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् (खन्ना र कुएक सन् २००३) । आईसीआरसी, एम्नेस्टी इन्टरनेसनल, सेन्टर फर ह्युमेनिटेरिएन डायलग, कार्टर सेन्टर आदि गैससहरूसँग अन्तर्राष्ट्रिय तथा आन्तरिक द्वन्द्व मध्यस्थताको अनुभव र ज्ञान थियो (क्लिमेन्ट्स र वार्ड सन् १९९४) । सशस्त्र द्वन्द्व समाधानमा युद्धरत पक्षले अनुरोध गरेको खण्डमा यी संस्थाले नेपाललाई मद्दत गर्न सक्थे ।

डोमिनिकन रिपब्लिक, पानामा, निकारागुवा, इथियोपियाजस्ता द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा निर्वाचन गराएको अनुभव कार्टर सेन्टरसँग थियो। इथियोपियामा यो संस्थाले सहज वातावरण बनाएपछि सरकार र दुईवटा क्रान्तिकारी समूह (टाइगरिया र एरिट्रियन) शान्ति वार्तामा बस्न सहमत भएका थिए। नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वमा कार्टर सेन्टरको मध्यस्थताले सायद अमेरिकाले माओवादीप्रति अपनाएको मुठभेडको अवधारणालाई कम गर्न वा तटस्थ गराउन सक्थ्यो ।

वार्तामा मानवीयताका सवालमा काम गर्न आईसीआरसीसँग राम्रो अनुभव छ भने एम्नेस्टी इन्टरनेसनलले पनि मानवअधिकारको क्षेत्रमा त्यस्तै काम गरेको छ (खन्ना र कुएक सन् २००३) । पद्यरत्न तुलाधरका अनुसार सेन्टर फर

ह्युमेनिटेरियन डायलगले पनि सरकार र माओवादीले चाहेको खण्डमा वार्ता प्रक्रियामा मद्दत गर्ने इच्छा देखाएको थियो ।

द्वन्द्व समाधानमा तेस्रो पक्षको संलग्नतामा फाइदा र बेफाइदा दुवै हुन्छन् । पहिलो कुरा– द्वन्द्वसँग जुध्न उनीहरूसँग ठूलो अनुभव हुन्छ । दोस्रो– उनीहरू सजिलो पहुँचमा हुन्छन् । तेस्रो– केही गैससले वार्ता प्रक्रियामा सहजीकरणका लागि मद्दत गर्ने गहिरो चाह व्यक्त गरिसकेका थिए । यद्यपि, तिनका कमजोरी यसप्रकार छन् : दबाब सिर्जना गर्न र सहमति गरिएका एजेन्डा कार्यान्वयन गर्न सानो राजनीतिक प्रभाव, अन्य द्विपक्षीय मुलुकको तुलनामा द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र पुनर्बासिका लागि स्रोतको अभाव ।

६.९ अन्य मुलुकमा भएका तेस्रो पक्षीय मध्यस्थताका केही अनुभव

आन्तरिक द्वन्द्वको बाह्य मध्यस्थतामा विश्वव्यापी रूपमै सकारात्मक र नकारात्मक अनुभव तथा तर्कहरू छन् । नकरात्मक तर्कअनुसार आन्तरिक द्वन्द्वमा मध्यस्थता गर्न निकै जटिल हुन्छ । बाह्य संलग्नताले राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता उल्लंघन गर्छ, विद्रोहीको कार्यलाई वैधता प्रदान गर्छ, द्वन्द्वावस्थाबारे बाह्यकर्तामा ज्ञान र सीपको अभावमात्र नभएर मध्यस्थता गर्ने वैध कार्यसूची पनि हुँदैन ।

बाह्य संलग्नतालाई समर्थन गर्नेहरू मुख्यगरी मानवअधिकार र मानवीयताको धरातलमा अडेका थिए किनकि मानवअधिकारको सवाल एउटा राष्ट्रभन्दा पर गई विश्वव्यापी भइसकेको छ । युद्धरत पक्षको सहमतिअनुसारको बाह्य संलग्नतालाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले समर्थन गर्छ । त्यसलाई समर्थनका साथै वैध तुल्याउँदै सफलताको सम्भावना पनि बढाइदिन्छ । वार्तामा बाह्य मध्यस्थकर्ता संलग्न भए पनि यो प्रक्रियाले राष्ट्रिय विज्ञको संलग्नता सुनिश्चित गराउनुपर्ने कुरामा भने यो समूहले पनि जोड दिन्छ किनकि यसले बाह्य विशेषज्ञमा हुने ज्ञान र स्थानीय अनुभवबीच सेतुको काम गर्न सकोस् ।

द्वन्द्वमा काम गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले उपयोग गर्ने एउटा रणनीतिको रूपमा रक्षा कूटनीति प्रयोग गरिन्छ । यद्यपि, द्वन्द्व रोक्न यो उपायको परिणाम सधैं सन्तोषजनक हुँदैन (मध्यपूर्व, दक्षिण एसिया र अफ्रिकाको उदाहरण लिन सकिन्छ) (क्रुकर सन् १९९६) । समकालीन द्वन्द्व समाधानमा सामान्यतया

दुई किसिमका अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता देखिएको छः (अ) द्वन्द्वरत पक्षबीच मध्यस्थताको रूपमा, र (आ) इराक र अफगानिस्तानमा जस्तो जबर्जस्त हस्तक्षेप । तथापि दुवै किसिमका संलग्नता मानवअधिकार र मानवीयताका आधारमा हुन्छन् भन्ने दावी । रक्तपात अन्त्य गर्ने अल्पकालीन लक्ष्य र दीर्घकालीन रूपमै द्वन्द्व समाधान गर्ने लक्ष्य रहेको दाबी गरिन्छ ।

द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा हुने सैन्यकेन्द्रित तथा गैरसैनिक समाधानमूलक अवधारणा नै बाह्य संलग्नताका सामान्य स्वरूप हुन् । अन्तर्राष्ट्रिय सीमामा स्थानीय द्वन्द्वले व्यापक असर गर्ने बढी सम्भावना रहन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताबाट पूर्ण रूपमा बाहिर बस्न खोज्नु असम्भव हुन्छ । चासोका कुरा भनेका संलग्नताको स्तर (वार्ता प्रक्रियाका लागि वातावरण बनाउन आवश्यक सीमित खालको वा वार्तामा सामेल प्रमुख कर्ताको रूपमा निर्णय लाद्ने) र समयावधि (कहिले समर्थन गर्ने कहिले नगर्ने/अन अफ सपोर्ट) वा लगातारको संलग्नता)का साथै त्यसपछि आउने परिणाम नै हुन् । नेपालमा अनमिन भित्र्याउँदा यही मान्यताका आधारमा उसको भूमिका निर्धारण गरिएको थियो ।

हालसम्म के देखिएको छ भने शक्ति राष्ट्रहरूको रणनीतिक स्वार्थ र मानवअधिकार उल्लंघन नै अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताको प्रमुख आधार हो । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले मानवीयता र नरसंहारविरुद्धको अपराध विशेषतः स्वीकार्दैनन् । यद्यपि, कुन अन्तर्राष्ट्रियकर्ता संलग्न भएको छ, त्यस आधारमा यो सवाल भर पर्छ । द्वन्द्वरत पक्षले जबर्जस्त बाह्य हस्तक्षेप नचाहेको खण्डमा तिनले जनताको आधारभूत मानवअधिकार र लोकतान्त्रिक मान्यताको सम्मान गर्नुपर्छ (क्रुकर सन् १९९६) ।

बाह्य संलग्नतामा ट्र्याक १, ट्र्याक २ र ट्र्याक ३ अवधारणा हुन्छन् । ट्र्याक १ अवधारणा सरकारी औपचारिक र अलि गोप्य संलग्नता हुन्छ भने ट्र्याक २ मा अर्धसरकारी प्रयासहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् । त्यसैगरी ट्र्याक ३ को अवधारणामा नागरिकहरूको पहललगायतका बढी अनौपचारिक, अलि खुला र गैरसरकारी स्तरका बृहत्तर पहलहरू हुन्छन् र शान्ति–प्रक्रियामा सम्बद्ध सबैको सोच्ने शैली परिवर्तन गराउने प्रयाससाथ सबैलाई सघाउने उद्देश्य

राख्छन् (माले सन् १९९४) । यसकारण ट्र्याक २ र ३ ले सहज गराएको रूपान्तरणकारी प्रक्रियाले शक्ति राजनीतिको साटो सशक्तीकरणमा जोड दिन्छ । यसको एजेन्डामा रणनीतिक अभिरुचि र बहिष्करणयुक्त तथा प्रतिस्पर्धात्मक भावनाको साटो मानवका आधारभूत आवश्यकता, सहयोगी र समावेशी प्रक्रिया समावेश हुन्छन् ।

सोमालियामा लाइफ एन्ड पिस इन्सिटच्युट अफ स्विडेनले 'बुरुमा प्रसेस' सुरु गरेको थियो, जसमा स्थानीय नेतालगायत विभिन्न क्षेत्रका मानिसलाई शान्ति–प्रक्रियामा सहभागी गराउने प्रयास गरिएको थियो । सोमालियाको द्वन्द्व समाधानमा यसको व्यापक असर थियो। लोकतान्त्रिक संक्रमणकाललाई सहज बनाउन सोमालियामा यही प्रक्रिया दोहोऱ्याइएको थियो ।

जार्टम्यान र टौभल (सन् १९९६) ले विभिन्न मुलुकमा आन्तरिक द्वन्द्व मध्यस्थता गर्न संयुक्त राज्य अमेरिकाले निर्वाह गरेको भूमिकाको उदाहरण दिँदै तर्क गर्छन् कि शक्तिशाली राष्ट्रले आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न रक्षात्मक वा आक्रामक अभिरुचिको कारण मध्यस्थता चाहना राख्छन् । शक्तिशाली राष्ट्रहरू प्रभावकारी रूपमा आफ्नो विदेश नीतिको हतियार प्रयोग गर्न कम शक्तिशाली मुलुक मा मध्यस्थता गर्न आतुर रहन्छन् । यद्यपि, यस्तो संलग्नता शक्तिशाली राष्ट्रको स्वार्थकेन्द्रित हुने हुँदा तटस्थ र थोरैमात्र शक्तिकेन्द्रित राष्ट्रको संलग्नता सापेक्षिक रूपमा फाइदाकारी हुन्छ ।

आन्तरिक द्वन्द्व मध्यस्थतामा बाह्य संलग्नताको विश्लेषण गर्दा विश्वभरि पाँच किसिमका संलग्नता देखिएका छन् । ती यसप्रकार छन् :

- अन्तरसरकारी संगठन (जस्तैः राष्ट्रसंघ, युरोपेली युनियन, आसियान, अफ्रिकी युनियन आदि) ।
- शक्तिशाली राष्ट्रहरू, छिमेकी प्रभावशाली राष्ट्रहरू (जस्तैः संयुक्त राज्य अमेरिका र पहिलेको सोभियत संघ बेलायत, भारत, चीन आदि)
- मध्यस्थतामा चर्चा कमाएका तटस्थ मुलुकहरू (नर्वे, स्विट्जरल्यान्ड, फिनल्यान्ड आदि) ।

- छिमेकी राष्ट्रहरू (जस्तैः श्रीलंकामा भारतको संलग्नता र थुप्रै छिमेकी राष्ट्रमा दक्षिण अफ्रिकाको संलग्नता) ।
- स्वतन्त्र गैरसरकारी संस्थाहरू (जस्तैः आईसीआरसी, सेन्टर फर ह्युमेनिटेरियन डायलग) ।

यी पाँचमध्ये द्वन्द्वमा मध्यस्थतामा लागेका जुनसुकै संगठन भए पनि तिनले स्थानीय संगठनहरूसँग नजिक भई काम गर्नुपर्ने हुन्छ ।

आफ्नो कार्यक्षेत्र, प्रकृति, अनुभव र विश्वसनीयताको कारण द्वन्द्व मध्यस्थतामा विश्वभरि चिनिएको संस्था संयुक्त राष्ट्रसंघ हो । ऐतिहासिक रूपमा भन्दा विश्वको द्वन्द्व समाधान गरी शान्ति पुनर्स्थापना गर्न राष्ट्रसंघको स्थापना गरिएको भए पनि यसले मिश्रित परिणाममात्र हासिल गरेको छ। जस्तैः अफगानिस्तानमा राष्ट्रसंघको कूटनीतिक कार्यालय (गुड अफिस) स्थापनाले सोभियत शक्तिलाई फिर्ता पठाउन सफल त भयो तर अफगानी गुट–उपगुटबीचको आन्तरिक द्वन्द्व समाधानमा सफल भएन ।

मध्यस्थता कार्यमा राष्ट्रसंघ सफल भएको उदाहरण नामिबियामा पूर्वउपनिवेशलाई स्वतन्त्र बनाएको र क्याम्बोडियामा चुनाव गराउनु हो । क्याम्बोडियामा राष्ट्रसंघको मध्यस्थताले सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गरी मुलुकलाई लोकतान्त्रिक बाटोमा डोऱ्याउन मद्दत गऱ्यो। सन् १९९१ अक्टोबर २३ को 'पेरिस कन्फरेन्स इन क्याम्बोडिया'ले 'पेरिस एकर्ड' अर्थात 'कम्प्रिहेन्सिभ पोलिटिकल सेटलमेन्ट अफ द कम्बोडियन कन्फ्लिक्ट'द्वारा द्वन्द्व समाधानमा योगदान गऱ्यो। यसले चार दललाई एकै ठाउँमा ल्याएर कम्बोडियन सुप्रिम नेसनल काउन्सिलको निर्माण गर्न सघायो। सरकार निर्माण नहुँदासम्म त्यहाँको प्रशासन आंशिक रूपमा राष्ट्रसंघको सक्रियता र नेतृत्व चलेको थियो। त्यस सहमतिमा १९ वटा राष्ट्र र क्याम्बोडियाली विभिन्न पक्षहरू बाट १२ सदस्यले हस्ताक्षर गरेका थिए। यूएन ट्रान्जिसनल अथरिटी अफ कम्बोडिया (यूएनटीएसी)ले निर्वाचन सम्पन्न गराएको थियो । निष्पक्ष र स्वतन्त्र निर्वाचन गराउन यूएनटीएसीले विद्रोही गुटलाई निःशस्त्रीकरण तथा विघटित पनि गरायो। राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषद्का सबै पाँच स्थायी सदस्यसहित पेरिस सम्मेलनका सहभागीले क्याम्बोडियाका कुनै

पनि गुटलाई सशस्त्र हतियार आपूर्ति नगर्ने सहमति गरेका थिए। यूएनटीएसीले निम्न कार्य गर्ने भएको थियो :

- १२० सदस्यका लागि निष्पक्ष र स्वतन्त्र संविधानसभा निर्वाचन
- संविधानसभाले तीन महिनाभित्रमा संविधान बनाउने
- शरणार्थीको घर फिर्ती
- क्याम्बोडियाको पुनर्निर्माण र मेलमिलापका लागि आर्थिक र वित्तीय सहयोगका कार्यक्रम
- शान्ति स्थापना गर्न आवश्यक प्रशासनिक संरचना निर्माण
- विदेशी शक्ति र विदेशी सैन्य सहायतामा रोक
- सैन्य शक्ति ७० प्रतिशतले कटौती गर्ने
- क्याम्बोडियाली जनताको मानवअधिकार सुरक्षित गराई शान्ति र स्थायित्वको वातावरण निर्माण।

यसप्रकार राष्ट्रसंघले क्याम्बोडियालाई लोकतन्त्रको बाटोमा हिँडाएर च्यूत गराइएका राजकुमार नरोद्दम सिंहानुकलाई राज्यको प्रमुखका रूपमा पुनर्स्थापित गर्न सघाएको थियो।

सन् १९७४ बाट कास्मिर द्वन्द्व सुरु भएपछि राष्ट्रसंघले दुई पटकसम्म युद्धविराम गराएको थियो। तर, भारत र पाकिस्तानले त्यसको उल्लंघन गरे। सो सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्न राष्ट्रसंघले समाधानका थुप्रै प्रयास पनि प्रस्ताव गरेको थियो। यद्यपि, युद्धरत राष्ट्रको अडानका कारण शान्ति–प्रक्रिया सफल हुन पाएन।

द्वन्द्व समाधानमा सैन्य बलको प्रयोग र कूटनीतिक माध्यमको प्रयोग र उपयोग दुवै आवश्यक हुन सक्छन्। तर, आन्तरिक द्वन्द्व र गृहयुद्धमा सैन्य हस्तक्षेपले सम्पूर्ण समूह वा वर्गलाई एक–अर्काविरुद्ध उचाल्छ। यस्तो अवस्थामा हिंसात्मक द्वन्द्वसँग मुकाबिला गर्ने तरिका निषेधकारी (एक्सक्लयुजनरी) हुन्छ, जसले राजनीतिक द्वन्द्वलाई सैन्य द्वन्द्वतर्फ लैजान सक्छ। यसर्थ यस्तो द्वन्द्व समाधानमा सैन्य हस्तक्षेपभन्दा कूटनीतिक प्रयास बढी उपयुक्त हुन्छ। प्रायःजसो सैन्य हस्तक्षेपले हिंसालाई जारी नै राख्न मद्दत पुऱ्याउने हुँदा यसले द्वन्द्व समाधानमा जटिलता थप्न सक्छ।

आफ्नो दीर्घकालीन रणनीतिक उद्देश्यसाथ द्वन्द्व मध्यस्थतामा संलग्न अर्को कर्ता संयुक्त राज्य अमेरिका हो । मध्यपूर्वी देशहरूमा अमेरिकी सक्रियता यसको उदाहरण हो । तर, मध्यपूर्वमा भने द्वन्द्व समाधानमा भन्दा आफ्नै अभिरुचिमा बढी जोड दिएको हुनाले ऊ सफल भएन । शान्तिप्रति अमेरिकी मानसिकताबारे अरबी मुलक सधैं शंकालु रहे । अमेरिका जहाँतहीँ निर्णायक तथा एकपक्षीय बन्न खोज्छ । त्यसमा उसका केही प्रत्यक्ष अभिरुचि हुन्छन्, जसले मध्यस्थतामा नकरात्मक प्रभाव पार्दछ । द्वन्द्व समाधानमा अमेरिकाले बलप्रयोगको विश्वव्यापी मार्गचित्र स्थापित गरेको छ । अफगानिस्तान र इराक पछिल्लो समयका ज्वलन्त उदाहरण हुन् ।

बाह्य मध्यस्थता गराउनु उपयुक्त वा अनुपयुक्त हुने कुरा मुलुकको स्रोत चाहनाका साथै परिस्थिति र परिप्रेक्ष्यमा भर पर्छ । उत्तरी आयरल्यान्डको द्वन्द्वमा बेलायत एक्लैले वार्ता गर्न नसकेर उसले क्यानडासँग सैन्य सहायता तथा अमेरिका र स्विडेनसँग व्यावसायिक मद्दत मागेको थियो । शक्ति र स्रोतका सवालमा बेलायतलाई बाह्य सहयोगको आवश्यकता थिएन । तथापि उत्तरी आयरल्यान्डको घटनाले द्वन्द्व समाधानमा शक्ति र स्रोतका साथै बाह्य सहयोगको पनि आवश्यकता हुने पुष्टि गरेको छ ।

कोलम्बियामा शान्तिका लागि अमेरिकी प्रयास लामो समय निष्प्रभावीजस्तै रह्यो । 'कोलम्बिया फस्ट' नाराअन्तर्गत अमेरिकाले 'लागूपदार्थविरुद्धको कार्यक्रम'मा जोड दियो र कोलम्बियाली सैनिकमा लगानी गरी 'आतंकवादविरुद्धको युद्ध'मा जोड दियो । यद्यपि, लागूपदार्थविरुद्धको अमेरिकी कार्यक्रम शान्ति प्रयासमा सहयोगी बन्न सकेन । जस्तैः कोकिन नियन्त्रण गर्ने, त्यहाँ धूँवा लगाएर किटाणु मार्ने अभियानले सामाजिक तनाव बढाउनुका साथै सरकारप्रति जनताको विश्वासमा समेत आँच पुऱ्यायो र शान्ति–प्रक्रियामा नकारात्मक प्रभाव पाऱ्यो ।

लागूऔषधविरुद्धको कार्यक्रममा कोलम्बियाली सेनाका लागि बढ्दो अमेरिकी सहयोग (सन् १९८९ र सन् २००३ मा कोलम्बियाले प्राप्त गरेको सैन्य सहयोग विश्वको तेस्रो ठूलो सैन्य सहयोग थियो)लाई कोलम्बियाली जनताले अमेरिकी सैन्य नियन्त्रणको रूपमा लिए । नेसनल लिबरेसन आर्मी (ईएलएन)

र रिभोल्युस्नरी आर्म्ड फोर्स अफ कोलम्बिया (एफएआरसी)लाई अमेरिकाले 'लागूऔषधका गुरिल्ला' (नार्को गुरिल्ला) नामकरण गरेर तिनलाई लागूऔषध विक्रेताको रूपमा चित्रण गरिदियो। माओवादीलाई आतंकवादी संगठन मानेर नेपाललाई पनि अमेरिकाले यस्तै गराएको थियो। अमेरिकाको यस्तो प्रतिक्रियाले वार्ता प्रक्रियामा अप्ठ्यारो स्थिति पैदा गर्ने गरेको छ। कोलम्बियामा अमेरिकी रणनीति भनेको–

> सैन्य सामग्री, प्रशिक्षण र गुप्तचर प्रविधिमा सहयोग बढाउने, त्यहाँको सैन्य क्षेत्रमा पूर्ण प्रभाव जमाउने, सैन्य शक्तिद्वारा विद्रोहीलाई हटाउने नै हो।

माओवादी द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय मध्यस्थताका लागि बहस निर्माण गर्न कोलम्बियाली शान्ति–प्रक्रियाले योगदान दिएको थियो। शान्ति कूटनीतिमार्फत द्वन्द्वको राजनीतिक समाधानको प्रतिबद्धतासहित अन्ड्रेस पास्ट्राना केही वर्ष पहिले शक्तिमा आएका थिए। कोलम्बियाली सरकारले पनि शान्तिको अन्तर्राष्ट्रियकरण रोजेर अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसामु सहयोगको याचना गरेका थियो। आईसीआरसीले पनि मानवीयताका पक्षमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको थियो।

राष्ट्रसंघका महासचिवले कोलिम्बियाका लागि विशेष दुत नियुक्त गरे। सरकार र एफएआरसीबीचको सहमतिमा 'ग्रुप्स अफ फ्रेन्ड्स फर पिस इन कोलम्बिया'मा २६ मित्रराष्ट्रसहित राष्ट्रसंघ र युरोपेली युनियनका विशेष प्रतिनिधि पनि समावेश थिए। यो समूहले १० राष्ट्र सम्मिलित (क्यानडा, क्युबा, स्पेन, फ्रान्स, इटली, मेक्सिको, नर्वे, स्विडेन, भेनेजुएला र स्विट्जरल्यान्ड) सहजकर्ता आयोग (फेसिलिटेटिङ कमिसन) गठन गर्‍यो। शान्ति–प्रक्रियालाई सहज बनाउने र निःशस्त्रीकरणको क्षेत्र विस्तार गर्नेजस्तो प्रमुख काममा सहजकर्ता र मध्यस्थकर्ताको रूपमा उभिनु नै यसको उद्देश्य थियो। यसैगरी, ईएलएन र सरकारबीचको सहमतिपश्चात् अर्को सहजकर्ताको समूह (क्युबा, स्पेन, नर्वे, फ्रान्स र स्विट्जरल्यान्ड समावेश भएको) पनि गठन भयो। यो समूह पनि राष्ट्रसंघलाई सहयोग गर्न र शान्ति–प्रक्रियालाई सहज बनाउन निरन्तर लागेको थियो।

एफएआरसी र ईएलएनसँग राष्ट्रसंघले वार्ता गर्नुका साथै मध्यस्थता र सहजीकरणको अर्धऔपचारिक प्रक्रियामा पनि संलग्न भयो । लिमा घोषणा[१३] मार्फत एन्डियन समुदायले शान्ति पुनर्स्थापना गर्न र हिंसा अन्त्य गर्न कोलम्बियालाई सघायो । कोलम्बियाली शान्ति–प्रक्रियाले जटिल द्वन्द्वावस्थामा अन्तर्राष्ट्रिय कर्ताहरूको व्यापक संलग्नताको आवश्यकता जनाउँछ ।

सशस्त्र द्वन्द्व, गृहयुद्ध र अन्तरराज्य युद्धमा द्वन्द्व समाधानका लागि विविध उपायहरू व तरिकाको विकास गरिएको छ । ती तरिकाहरूका केही उदाहरण यस्ता छन् : जोखिम मूल्यांकन पद्धति (रिस्क असेस्मेन्ट मेथड), पूर्वसूचना पद्धति (अर्ली वार्निङ मेथड), शान्ति स्थापना पद्धति (पिस किपिङ मेथड), बहुकार्यमुखी पर्यवेक्षक मिसनहरू (मल्टीफङ्सनल अब्जर्भर मिसन्स), (राष्ट्रसंघीय सैन्य पर्यवेक्षक मिसन (युनाइटेड नेसन्स मिलिटरी अब्जर्भर मिसन), द्वन्द्वको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, मनोवैज्ञानिक पक्ष पनि समावेश हुनुपर्ने मान्यतामा आधारित (तथ्यनिरुपण तथा पर्यवेक्षण मिसन (फ्याक्ट फाइन्डिङ एन्ड अब्जरभेसन मिसन) र राष्ट्रसंघीय निवारक कार्यमा पूर्वसूचना विश्लेषण तथा नीति योजना (अर्ली वार्निङ एनालिसिस एन्ड पोलिसी प्लानिङ इन युएन प्रिभेन्टिभ एक्सन) आदि हुन् । तथापि, द्वन्द्वको अवस्था, युद्धरत पक्षको चाहना र अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको प्रतिबद्धतामा यी सबै पद्धतिको प्रभावकारिता निर्भर रहन्छ ।

६.१० तेस्रो पक्षीय मध्यस्थताप्रति चासो

बाह्य संलग्नतामा तटस्थता तथा निष्पक्षताको प्रश्न सधैं उठ्छ । किनकि, बाह्य कर्ताहरू आफ्नो निहित अभिरुचिकै कारण मध्यस्थतामा संलग्न हुन चाहन्छन् । यो तथ्य त्यतिबेला अझ सत्य हुन्छ, जतिबेला शक्तिशाली छिमेकी राष्ट्र मध्यस्थतामा संलग्न हुन चाहन्छन् (उप्रेती सन् २००५बी) । यसैगरी बाह्य मध्यस्थता असफल भए त्यो झनै प्रत्युत्पादक हुन्छ । कूटनीतिक हस्तक्षेप

---

१३ सन् २००१ मा लिमा घोषणाले एन्डियन राष्ट्रमा हतियार बेचबिखन अन्त्य गर्न, रक्षा खर्च कम गर्न, जासुसी साझेदारी तथा आपसी क्रियाकलाप बढाउने, शान्ति तथा स्थायित्व कायम राख्न सीमा संयन्त्रलाई बढावा दिने घोषणा गरेको थियो ।

राजनीतिक प्रक्रियासँग गाँसिएको खण्डमा मात्र बाह्य हस्तक्षेप प्रभावकारी हुन सक्छ ।

शीतयुद्धका बेला, नेटो र वार्सा सन्धिका मुलुकले सैन्य हस्तक्षेप वा शक्ति प्रयोग गर्ने धम्कीमार्फत विश्वभरिका द्वन्द्व मध्यस्थता गर्न प्रतिस्पर्धा गरे । अझै पनि विपन्न अथवा विकासशील मुलुकको आन्तरिक द्वन्द्व समाधानमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको प्रमुख रणनीति शक्ति प्रयोग गर्ने धम्की वा त्यसको वास्तविक प्रयोग (अफगानिस्तान, इराकमा जस्तै) हुने गरेको छ । तर, निष्कर्षमा, शक्ति प्रयोग वा त्यसको धम्कीमात्रै द्वन्द्व समाधान र शान्ति स्थापनाका लागि सफल हुन सक्दैनन् भन्ने इराक र अफगानिस्तानका दुवै उदाहरणले बताइसकेका छन् ।

तानाशाह सद्दाम हुसेनलाई सत्ताच्यूत गरी हत्या गरिसकेपछि पनि इराकमा हिंसा र अस्थिरता अझै बढेको छ। त्यस्तै अवस्थाबाट अफगानिस्तान पनि गुज्रिरहेको छ । पिस स्टडिज एसोसिएसनका कार्यकारी निर्देशक रोबिन ऋचुले द्वन्द्व समाधानमा राष्ट्रसंघको प्रभावकारिता र राष्ट्रसंघभित्रै अमेरिकाको भूमिकाबारे गम्भीर प्रश्न उठाएका छन् । उनका अनुसार सदस्य राष्ट्रहरू आपसी युद्धमा संलग्न हुन नहुने कुरा नै सदस्यताको प्रमुख आधार हो भने राष्ट्रसंघको सदस्यतासम्बन्धी बाध्यता कसैले पालन गरेका छैनन् । त्यसैले तिनलाई हटाइनुपर्ने मान्यता ऋचुको छ, “सबैभन्दा पहिले अमेरिकालाई निकालिनुपर्छ र हामी पनि त्यहाँबाट हट्नुपर्छ । राष्ट्रसंघले जे गर्नुपर्ने थियो, त्यही काम पुनः गर्नुपर्छ । आधारभूत रूपमै राष्ट्रसंघ परिवर्तित हुनुपर्छ । यसका लागि हामीले पनि भूमिका निभाउनुपर्छ ।[१४]

बाह्य मध्यस्थताले द्वन्द्व समाधानमा आशिंक सफलता वा आंशिक असफलता प्राप्त गरेका धेरै अनुभव छन् । द्वन्द्वमा आन्तरिक शक्ति र मध्यस्थता गर्ने शक्तिबीच तालमेल नहुँदा त्यसले असफलता हुने बढी सम्भावना रहन्छ । केहीको तर्कअनुसार समाधान हुँदै नहुनुभन्दा समाधानको केही मात्रा नै उपयुक्त हुन्छ । तर, अर्को पक्षका विश्लेषकहरू भन्छन् कि आंशिक वा अन्यायपूर्ण समाधानले (जस्तैः बल प्रयोग) न्यायको सिद्धान्तलाई नै अवमूल्यन गर्छन् ।

[१४] रोबिन ऋचुको विचारबारे विस्तृत थाहा पाउन पिस स्टडी एसोसिएसनको गृहपृष्ठ हेर्नुहोस् ।

बर्गेस र बर्गेस (सन् १९९६)ले भने पूर्ण समाधान हुन नसके बरु द्वन्द्वको अन्त्य पर्खनुपर्छ भन्छन् ।

वार्ता गर्नुपूर्व द्वन्द्वरत पक्षले सधैं वार्ताबाट हुने समाधानको अनुमानित विकल्प र उपलब्धि (इस्टिमेटेड अल्टरनेटिभ टु अ नेगोसिएटेड सेटलमन्टः इट्ना)बारे सोच्छन् । युद्धरत पक्षले वार्ता नगरी बढी लाभ हुने महसुस (बेस्ट अल्टरनेटिभ टु अ नेगोसिएटेड सेटलमन्टः बाट्ना) गरे भने वार्ता नै गर्दैनन् । द्वन्द्वरत पक्षलाई आफूले गर्ने वार्ताको परिणाम आफ्नो पक्षमा बढी आउँछ भन्ने लागेमात्र वार्ता गर्छन् । वार्तामा बस्नुपूर्व तिनले न्यूनतम स्वीकार्य परिणाम पहिचान गर्छन् । जस्तैः नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका लागि संविधानसभामार्फत संविधान निर्माण र संवैधानिक राजतन्त्रको ग्यारेन्टी नै क्रमशः माओवादी र राजाका लागि न्यूनतम स्वीकार्य विषय थिए ।

द्वन्द्व समाधान गर्ने आवश्यकता ठानिँदा अथवा द्वन्द्वोत्तर शान्तिनिर्माण वा शान्ति स्थापनाका बेला अन्तर्राष्ट्रिय हस्तक्षेपको सम्भावना पनि छ ।

६.१०.१ जोखिम

पहिलेका खण्डमा गरिएका छलफलअनुसार आन्तरिक द्वन्द्वमा बाह्य मध्यस्थताबाट पनि केही जोखिम सधैं हुन्छन् तिमध्ये केही यहाँ उल्लेख गरिएका छन् :

१. शक्तिशाली मुलुकको निहित अभिरुचि । तटस्थ साना मुलुकको त त्यस्ता स्वार्थ नहोलान् तर मध्यस्थताका बेला अन्य शक्तिशाली राष्ट्रले साना राष्ट्रका काममाथि प्रभाव पार्न सक्छन् ।

२. एकपटक वार्ता गर्न असफल भए भविष्यका वार्तामा सहभागी हुन तिनलाई गाह्रो हुन्छ ।

३. यो दीर्घकालीन संलग्नता र प्रतिबद्धताको खाँचो पर्ने लामो प्रक्रिया हो । प्रतिफल हासिल गर्नुअगावै आन्तरिक कारणले (जस्तैः योजना परिवर्तन, सरकार परिवर्तन आदि) मध्यस्थकर्ताले आफ्नो संलग्नता छाडे त्यसले वार्ताको सम्पूर्ण प्रयासमा हानि पुऱ्याउँछ । साथै, यसलाई पुनः प्राप्त गर्न पनि ठूलो मूल्य चुकाउनुपर्छ ।

४. राष्ट्रसंघको संलग्नता जटिल प्रकृतिको हुन्छ । निर्णय प्रक्रियामा सुरक्षा परिषद् संलग्न हुनुपरे शक्तिशाली राष्ट्रले आफूअनुकूलको प्रभावमार्फत निर्णय गराउनेसम्भावना सधैंभरि रहन्छ। आफ्नो अभिरुचिमा असर पर्ने छाँट देखे परिषद्का स्थायी सदस्यले भिटो प्रयोग गर्न पनि सक्छन् ।

५. आन्तरिक खालका महत्वपूर्ण र सुरक्षासम्बन्धी सवाल बाहिर आउन सक्छन् । यो भविष्यका लागि हानिकारक पनि हुन सक्छ ।

६.११ राष्ट्रसंघः बाह्य मध्यस्थकर्तामध्ये उत्तम

नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको परिप्रेक्ष्यमा पहिलेका चरणका वार्ताको असफलता, युद्धरत पक्षका कमजोरी र अन्तर्राष्ट्रिय चासोले बाह्य मध्यस्थकर्ताको आवश्यकताबारे बहस सिर्जना गरेको थियो । सुरुका दिनमा यो बहस बौद्धिक र नागरिक समाजबीच सीमित थियो। पछि चाँडै राजनीतिक दल तथा दातृनिकायबीच विस्तृत सहमति भयो। राष्ट्रसंघका महासचिव कोफी अन्नानले नेपालको बिग्रँदो सुरक्षा अवस्थामा बारम्बार चासो दिएका थिए। उनले नेपालका सवालमा काम गराउन विशेष राजनीतिक दूत (स्यामुएल ताम्राट) पनि नियुक्त गरे, जसले लगातार नेपालको भ्रमण गरे । माओवादीले बेनी आक्रमण गरेपछि महासचिव कोफी अन्नानले नेपालको बिग्रेको सुरक्षा अवस्थाप्रति गहिरो चासो व्यक्त गर्दै युद्धरत पक्षको चाहनाबमोजिम राष्ट्रसंघबाट मद्दत प्रस्ताव गरेका थिए। नेकपा (माओवादी)ले यो प्रस्ताव तुरुन्तै स्वीकारेको थियो ।

नेकपा (एमाले)ले पनि औपचारिक रूपमै सो प्रस्ताव स्वीकार्‍यो भने नेपाली कांग्रेसका सभापति गिरिजाप्रसाद कोइराला पनि त्यसप्रति सकारात्मक भएका थिए। नेपाली जनताले पनि सकारात्मक रूपमै राष्ट्रसंघको सो प्रस्ताव स्वीकारेका थिए । यद्यपि, सरकारले भने सो प्रस्ताव बारम्बार अस्वीकार गरेको थियो । ठूला छिमेकी चीन र भारतबाट आउने दबाबका कारण सरकारले राष्ट्रसंघको प्रस्ताव स्वीकार्न सकेको थिएन। सात दलीय गठबन्धन पनि नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व र राजनीतिक संकट समाधानमा राष्ट्रसंघको मध्यस्थताबारे सकारात्मक थियो तर पनि छिमेकीका सरोकार सम्बोधन नगरी सोझै संयुक्त राष्ट्रसंघ नेपालको द्वन्द्व समाधानमा संलग्न हुँदा धेरै जोखिम हुन सक्ने सरकार र पार्टीले अनुमान गरेका हुन सक्थे ।

माघ १९ ले सिर्जना गरेको नेपालको अवस्थाप्रति राष्ट्रसंघ झनै चिन्तित भएको थियो । नेपालको अवस्थाको मूल्यांकन गर्न महासचिवले आफ्ना वरिष्ठ राजनीतिक सल्लाहकार लक्दर ब्राहिमीलाई नेपाल पठाएका थिए । इराक र अफगानिस्तानका द्वन्द्वमा राष्ट्रसंघबाट काम गरेका ब्राहिमी अतिअनुभवी र उच्च वार्ताकार हुन् । राजनीतिक दल, नागरिक समाज, सैन्य अधिकारी, सरकारी अधिकारी र राजासँग गहिरो छलफल गरी द्वन्द्व गम्भीर भए पनि प्रमुख राजनीतिक शक्तिले त्यसलाई समाधान गर्न चाहे व्यवस्थित गर्न सकिने निचोड उनको थियो । राष्ट्रसंघको सोही प्रस्ताव उनले नेपालमा पुनः पनि दोहोऱ्याएका थिए । नेपाली द्वन्द्वमा राष्ट्रसंघको मध्यस्थता जरुरी नभएको भन्दै सरकारले फेरि पनि स्वीकारेन ।

संकट समाधान गर्न नेपाली राजनीतिज्ञहरू आफैं सक्षम भएको भए हामीलाई बाह्य मध्यस्थताको कुनै जरुरी हुन्थेन । यद्यपि, नेताहरू समस्या समाधानमा सफल देखिएनन् । राजा र राजनीतिक दल दुवै यो समस्या समाधानमा असफल ठहरिएका थिए । त्यसकारण, नेपाललाई बाह्य मध्यस्थता जरुरी थियो । बाह्य मध्यस्थकर्ताको संलग्नताबारे बहस जारी रहँदा भारतको विरोध सधैं प्रमुख रह्यो । त्यसैले यसबारे कुरा गर्न दल र सरकारले सधैं आनाकानी गरे ।

तत्कालीन परराष्ट्रमन्त्रीले पनि राष्ट्रसंघको मध्यस्थतालाई चीन र भारतले नस्वीकार्ने कुरा एकपटक स्पष्ट बताएका थिए तर अवस्थामा परिवर्तन आयो । राजाको प्रत्यक्ष शासनपछि भने अमेरिका र भारत पनि केही लचक देखिए । तेस्रो पक्षीय मध्यस्थकर्ता जोसुकै भए पनि नेपाली द्वन्द्व समाधानमा भारतलाई विश्वास लिनु जरुरी थियो । माघ १९ को शाही कदमको सवालमा भारत र बेलायतभन्दा अमेरिका केही नरम भए पनि नेपालको संकटबारे बेलायत, भारत र अमेरिकाको साझा सोचाइ बनेको थियो । राष्ट्रसंघलाई संलग्न गराउन यी त्रिशक्तिको साझा बुझाइ भने नेपालका लागि ठूलो फाइदाको विषय थियो । नेपालको द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणमा राष्ट्रसंघलाई सामेल गराउनुपर्ने कारण निम्न थिए :

१. व्यापक अनुभव भएको राष्ट्रसंघ एउटा स्वतन्त्र र तटस्थ संस्था थियो (यद्यपि, इराकमा अमेरिकी सैन्य हस्तक्षेप रोक्न ऊ सफल नभए पनि

सबै शक्तिराष्ट्रले इराक संकट निवारणमा राष्ट्रसंघको संलग्नताबारे आवश्यकता महसुस गरेका थिए) ।

२. नेपाल राष्ट्रसंघको सदस्य राष्ट्र थियो । त्यसैले वैधानिक रूपमा पनि राष्ट्रसंघको चासो हुन सक्थ्यो । उसका सदस्य राष्ट्रका संकट चुलिएमा सोबारे राष्ट्रसंघको साधारणसभा वा सुरक्षा परिषद्मा छलफल हुनुपर्थ्यो । त्यसैले, नेपालको अवस्था ढिलोचाँडो नराम्रो भए पनि यो सवाल त्यहाँ छलफल हुन्थ्यो र त्यसैअनुसार आवश्यक उपाय लिएर राष्ट्रसंघ यहाँ आउँथ्यो, जुन शान्ति स्थापना बल वा अन्य हस्तक्षेप हुन सक्थ्यो । यसैले यो अवस्था आउनुअगावै राष्ट्रसंघलाई यहाँ आबद्ध गराउनु बुद्धिमानी हुन्थ्यो ।

३. चुनाव गराउने वा यसको अनुगमन गर्ने, सैन्य निःशस्त्रीकरण र गैरपरिचालन, संविधानसभाको चुनाव वा हतियार व्यवस्थापन गराउनेजस्ता उपाय हाम्रो द्वन्द्व समाधानमा प्रयोग गर्न सकिन्थ्यो । चुनावका बेला हतियार व्यवस्थापन गर्ने, चुनाव अनुगनम गर्ने आदि प्रमुख सवाल हुन् । यसमा हामीलाई राष्ट्रसंघको अनुभव र आबद्धता चाहिन्थ्यो ।

४. द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र पुनर्बासमा खर्च हुने ठूलो परिमाणको रकम जुटाउन राष्ट्रसंघको संलग्नताले सजिलो पारिदिन्थ्यो ।

५. भारत, अमेरिका र अन्य मुलुकसँग काम गर्न पनि राष्ट्रसंघको संलग्नताले सजिलो पारिदिन्थ्यो ।

अन्त्यमा भारतका सरोकारहरूलाई सम्बोधन गरी नेपाली निर्णयकर्ताहरूले अन्त्यमा राष्ट्रसंघलाई यहाँ ल्याउन सफल भए ।

६.१२ निष्कर्ष

नेपालको संकट निवारण गर्ने अतिउत्तम उपाय संवाद नै थियो । लगातार १० वर्षसम्म युद्ध गरेर पनि अन्त्यमा वार्ताबाटै सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य भएको थियो । र, यो प्रक्रियामा संयुक्त राष्ट्रसंघ प्रत्यक्ष संलग्न भएको थियो भने धेरै बाह्य

शक्तिहरू परोक्ष रूपमा र विभिन्न भूमिकामा संलग्न थिए। आपसी विश्वास तथा प्रतिबद्धतासहित मुलुकमा दीर्घकालीन लोकतान्त्रिक शान्तिप्रतिको प्रतिबद्धतालाई आत्मसात गर्नुपर्थ्यो। राजनीतिक शक्तिहरूबीच हुने संवादले नै आपसी सम्मान, विश्वास र लोकतान्त्रिक समाधानको बाटो खोल्न सक्छन् भन्ने पुष्टि नेपालको द्वन्द्व समाधानमा प्रयोग भएको विधिले गरेको छ ।

राजनीतिक समस्याको राजनीतिक समाधानै चाहिन्छ, जुन रचनात्मक संलग्नता र प्रतिबद्धतासँगै सुरु हुन्छ । यसबाट अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, हिँडडुलको स्वतन्त्रता, मानवअधिकारको सम्मान र सञ्चारमाध्यमको प्रवर्द्धनको सुनिश्चितता साथै रचनात्मक संवादलाई सहज बनाउन सकिन्छ । यसकारण 'लोकतन्त्रको रोडम्याप', न्यायपूर्ण शान्ति स्थापना र सशस्त्र द्वन्द्वको समुचित समाधान दिने आधारभूत उपाय प्राप्त गर्न लगातार रचनात्मक संवाद प्रक्रियामा राजनीतिक शक्ति सामेल हुनैपर्छ । त्यसमा बाहिरी शक्तिहरूले सहयोगीको भूमिका खेल्न सक्छन्, जुन नेपालमा परीक्षण भयो ।

नेपालको द्वन्द्व समाधानको मध्यस्थता गर्न अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको संलग्नता आवश्यक थियो । मध्यस्थताका लागि को र किन उचित थिए, त्यसको कुन मोडल र अवधारणा अपनाउनुपर्थ्यो, अन्य बहस कुन स्तर र कहिलेसम्म जरुरी थिए भन्ने जस्ता कुरा आपसी छलफलले नै तय हुने हो, जुन पछि भए पनि । परिप्रेक्ष्य, इच्छाशक्ति, अनुभव र व्यावहारिकतालाई ख्याल गरी नेपालले अन्य सहयोगीको पूर्ण साथसहित मध्यस्थकर्ता छनोट गर्नुपर्थ्यो र यी आधारमा अरूभन्दा संयुक्त राष्ट्रसंघ बढी उपयुक्त पात्र देखिएको थियो । तर, जब यो संस्था एकीकृत शान्ति–सम्झौतापश्चात् औपचारिक रूपमा नेपाललाई सघाउन आयो, त्यसपछि भने यसले नेपालीको अपेक्षाअनुरूप काम गर्न सकेन । यसलाई एकपक्षीय भएको, आफ्नो अधिकारक्षेत्रभन्दा बाहिर (जस्तैः मधेस–तराई द्वन्द्व सामाजिक आर्थिक अधिकारमा सक्रियता आदि) गएर काम गर्न खोजेको, साधारणसभा र सुरक्षा परिषद्मा गलत प्रतिवेदन पेस गरेको, जातीय मुद्दा उरालेको जस्ता आरोप लागिरहे । र, नेपाल सरकारले नै पनि यसका प्रतिवेदनहरूको खण्डन गर्‍यो र पछि त स्थिति यतिसम्म बिग्रियो कि यसले म्याद थप्न थाल्दाथाल्दै पनि नेपाल सरकारले म्याद नथपी यो फर्कनुपर्‍यो।

समष्टिमा भन्दा, माओवादी विद्रोहजस्तो जटिल द्वन्द्व सजिलै समाधान गर्न सजिलो थिएन। यसका लागि सबै पक्षबाट होस्टेमा हैंसे जरुरी थियो। वार्ताको सुरु आधार नै युद्धरत पक्षको सहमति नै थियो। यो द्वन्द्वलाई राजनीतिक रूपमै समाधान गर्न युद्धरत पक्ष तयार नभएको अवस्थामा बाह्य मध्यस्थतामार्फतको समाधान सफल पनि हुन्नथ्यो। सरकार, राजनीतिक दल र द्वन्द्वरत पक्षको इच्छाबेगर जतिसुकै शक्तिशाली, सीपयुक्त र अनुभवी बाह्य मध्यस्थकर्ता भए पनि त्यसमा सहमति हुन सक्दैनथ्यो। वार्ता दीर्घकालीन प्रक्रिया हो र यसलाई सफल बनाउन व्यापक प्रयास र उचित वातावरण आवश्यक पर्छ। त्यसैले, मध्यस्थताले सम्बन्धहरू परिवर्तन गराउन मद्दत गर्दै द्वन्द्व अन्त्य गरी शान्ति र मेलमिलाप स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने सबैले बुझ्नुपर्छ।

****

परिच्छेद ७ | द्वन्द्वोत्तर राज्य निर्माणका सवाल र चुनौती

७.१ परिचय

द्वन्द्वोत्तर अवस्थाले शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर भएको अवस्थादेखि त्यस सम्झौतामा भएका प्रावधानको पूर्ण कार्यान्वियन भइसकेको अवस्थाबीचको अवधिलाई जनाउँछ । समाजलाई सामान्य अवस्थामा ल्याउने पहिलो चरण हो । त्यसैले यो द्वन्द्व र शान्तिको बीचको जटिल संक्रमणकाल हो । यो अवस्था संक्रमणकालमा भएका उपलब्धिको संस्थागत गर्ने समय पनि हो । नेपालको सन्दर्भमा विस्तृत शान्ति–सम्झौता र त्यसपछिका अन्य सम्झौतामा अभिव्यक्त भएका प्रावधानका मूल मर्मलाई समेट्नु नै संक्रमणकालीन उपलब्धिहरूको संस्थागत गर्नु हो ।

नेपालको परिप्रेक्ष्यमा द्वन्द्व र शान्तिलाई यथोचित बुझ्ने/बुझाउने सवालमा नै अष्पष्टता देखिन्छ । शान्ति भन्नाले सहज अर्थमा कुनै व्यक्ति अथवा समाजको सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, भौतिक र आध्यात्मिक सम्पन्नताको अवस्थालाई बुझिन्छ । एक दशक लामो सशस्त्र युद्धबाट मुक्ति पाएको नेपालको सन्दर्भमा शान्ति भनेको सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले पीडित मानिस तथा संस्थाबीचको सम्बन्ध पुनर्स्थापना तथा सामाजिक बहिष्करण, सीमान्तकरण, वञ्चना, कुशासन, सामाजिक असंगति तथा जातीय तनावजस्ता द्वन्द्वका मूल कारणहरूको सम्बोधन र सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, मानसिक, भौतिक तथा आध्यात्मिक कल्याण हो । सशस्त्र द्वन्द्व र यसका प्रभावहरूले नेपाली समाज छिन्नभिन्न भएको छ । जनता निराश छन् र मुलुक भावनात्मक रूपले टुक्रिएको छ । त्यसैले नेपालमा शान्ति र स्थायित्व हासिल गर्न विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुध्ने र आशलाग्दो भविष्य देखाउन सक्ने उपयुक्त प्रक्रिया खाँचो पर्छ । यस्तो प्रक्रियाले शान्ति–सम्झौतामा उल्लिखित बुँदाहरूको कार्यान्वयनका

माध्यमले परिवर्तनका उपलब्धिलाई संस्थागत गर्छ । यसका लागि आवश्यक कार्यनीति तर्जुमा तथा क्रियाकलाप सञ्चालन नै द्वन्द्वोत्तर पुनर्संरचनाको मूल आधार हो । तर, यसका लागि राजनीतिक निर्णय प्रक्रियाका प्रमुख पात्रहरूमा परिवर्तनलाई जनअपेक्षाअनुसार स्वीकार्ने र अतिमहत्त्वाकांक्षावाद र सम्भाव्य जोखिमबाट आउने अप्ठ्यारोको आँकलन गर्ने क्षमताको खाँचो छ, जुन स्थायित्व (stability) र शान्तिका लागि एकापसमा अन्तरसम्बन्धित छन् । स्थायित्व भन्नाले वैमनश्यको अन्त्य गर्नु, शान्तिलाई मूर्तरूप दिनु र राजनीतिक तनावको व्यवस्थापन गर्न साझा प्रयासलाई प्रवर्द्धन गर्नु भन्ने बुझिन्छ । ओईसीडी (सन् २००८)को परिभाषामा स्थायित्व सशस्त्र द्वन्द्वको अनुपस्थिति तथा शत्रुताको अन्त्य गर्न र शान्तिलाई मूर्तरूप दिन कर्ताहरूले गर्ने प्रयासमा केन्द्रित हुन्छ ।

विगतमा राज्यले आधारभूत जिम्मेवारी पूरा गर्न नसकेको हुनाले नेपालमा शान्ति–सम्झौताले राज्यको पुनर्संरचनालाई जोड दिएको छ । यो परिच्छेदमा राज्यनिर्माणले वैध, सशक्त, प्रभावकारी र पुनरुत्थान गर्न सक्ने क्षमतासहितको राज्य बनाउने परिकल्पना, लक्ष्य र कार्यनीतिलाई जनाउँछ । यसका लागि संवैधानिक तथा कानुनी प्रावधान, उचित नीति, संस्थागत व्यवस्थापन र शासकीय अभ्यासमा आधारभूत परिवर्तन खाँचो पर्छ । यसरी राज्यनिर्माणका लागि कर्मचारीतन्त्र, न्यायपालिका, कार्यपालिका र राष्ट्रिय सुरक्षाको पुनर्संरचनाका साथै राज्यका विभिन्न संस्थाहरूको सिर्जना एवं सुदृढीकरण जरुरी हुन्छ । केही आलेखले राज्यनिर्माण (स्टेटबिल्डिङ) र राष्ट्रनिर्माण (नेसनबिल्डिङ)लाई पर्याय रूपमा प्रयोग गरेका छन् (डब्बिन्स सन् २००७) तर यो परिच्छेदले यी दुईलाई भिन्न रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । राष्ट्रनिर्माण बहुल जातीय, सांस्कृतिक, धार्मिक र राजनीतिक पहिचानबाट साझा राष्ट्रिय पहिचान निर्माण गर्नमा केन्द्रित हुन्छ । तर, यो परिच्छेदले त्योभन्दा पनि विषयवस्तु, संरचना तथा प्रक्रियामा आधारित राज्यनिर्माणमा बढी जोड दिएको छ ।

हामीले आधारभूत रूपमा बुझ्नु पर्ने के हो भने राज्यनिर्माण र शान्तिनिर्माणका आधारभूत चरित्रमा केही समानता भए पनि तिनको अवधारणामा महत्त्वपूर्ण भिन्नता छन् (ओईसीडी सन् २००९) । दिगो र न्यायपूर्ण शान्ति तथा स्थायित्व

र कार्यपरक लोकतन्त्रका लागि राज्यनिर्माण जरुरी हुन्छ । तसर्थ राजनीतिक प्रक्रिया (राज्यलाई वैधता दिन), आर्थिक प्रक्रिया (पुनरुत्थान र वृद्धि हासिल गर्न) र सुरक्षाको प्रत्याभूतिजस्ता तीन तत्वहरू राज्यनिर्माण प्रक्रियाका मूल आधार हुन् ।

एनेकपा माओवादी र राज्यबीच वि.सं. २०५२ देखि २०६३ सम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य भएपछि नेपाल अहिले शान्तिको संवेदनशील चौबाटोमा छ। यसमाथि यो मुलुकले फेरि २०६३ सालमा मधेस विद्रोह पनि बेहोर्‍यो । तत्पश्चात् १०९ भन्दा बढी सशस्त्र समूह नेपालमा देखापरेर केही समयका लागि यिनीहरूले गम्भीर सुरक्षा चुनौती थपिदिए । तर, बिस्तारै यी समूह निष्क्रिय हुँदै गए पनि समाजमा अपराधीकरण र अपराधको राजनीतिक संरक्षण तथा सामाजिक राजनीतीकरण भने कायमै रह्यो, जुन राज्य निर्माणको चुनौतीका रूपमा देखिएको छ। राजनीतिक दलका अर्धसैनिक युवा संगठन र तिनका गतिविधि, अपराधको राजनीतिकरण, राजनीतिको अपराधीकरण तथा समाजलाई उराल्ने एवं दण्डहीनतालाई संस्थागत गर्ने कामले पनि संकटलाई झनै मलजल गरिरहेका छन् । कानुनी शासन शक्तिहीन जनतामा मात्रै लागू भएको छ, राजनीतिक दल र तिनका कार्यकर्तामा भएको छैन। कर्मचारीतन्त्र, न्यायपालिका, सुरक्षा र सबै संवैधानिक अंगहरूमा राजनीतीकरण भएको छ। नेपाल राष्ट्र ब्यांकमा २०६७ सालमा गभर्नर नियुक्त गर्दा दुई मुख्य राजनीतिक दलबीच भएको खिचातानी यसको एउटा उदाहरण हो। दलहरूले आफूअनुकूल व्यक्तिलाई नियुक्त गर्ने प्रचलन हुँदा निर्वाचन आयोग र अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगजस्ता केही संवैधानिक निकायमा लामो समय नियुक्ति प्रक्रिया नै निष्क्रिय भयो । भागबण्डाले स्वतन्त्र संस्थाको मान्यता खण्डित गर्‍यो । यस्ता पदमा नियुक्त हुन कुनै पनि व्यक्तिले योग्यता, विषयसम्बन्धी अनुभव अथवा दक्षताभन्दा पनि पहिले कुनै दलको सम्बन्धन अथवा अनुमोदन पाएको हुनुपर्छ। परिणामतः राज्यको पूरै संरचना नै राजनीतिक दल र तिनका प्रभावशाली नेताको छायाँमा परेका छन् । जति नै दक्ष, उच्च योग्यता भएका र अनुभवी व्यक्ति भए पनि कुनै दलको सदस्यता नलिएका अथवा पद पाउन दललाई केही दिने अभिरुचि नभएकाहरू किनारा लागेका छन् । त्यसैले तिनीहरू निराश भई राज्यनिर्माण प्रक्रियाबाट क्रमशः टाढिएका छन् । झन् इतिहासमै पहिलोपटक

सम्पन्न संविधानसभाले चार वर्षसम्ममा पनि नयाँ संविधान लेख्न नसकेपछि द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणमा झन् सकस थपिए पनि पुनर्निर्वाचन भई स्थापित दोस्रो संविधानसभा केही सकारात्मक देखिएको छ ।

हाम्रो देश सशस्त्र तथा सामाजिक द्वन्द्वका मूल कारणहरू संरचनागत असमानता, बहिष्करण र जातीय, वर्गीय, लैंगिक तथा भौगोलिक विभेदसँग सम्बन्धित छन् । साथै शासन सम्हाल्ने सम्भ्रान्त तथा कर्मचारीतन्त्र, गरिबी र बेरोजगारी, राज्य शासन प्रणालीको असफलता तथा राजनीतिक रूपले विभाजित राजनीतिक शक्तिहरू र उनीहरूको विपरीत आदर्श पनि यस्तो द्वन्द्वका कारण हुन् ।

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वले १३ हजारभन्दा धेरै मानिसको ज्यान लिएर करोडौंको धनमाल तथा पूर्वाधार तहसनहसमात्रै पारेन, सन् २००६ को जनआन्दोलनको आधार तयार गर्न सघाई समान्ती, केन्द्रीकृत र राजतन्त्रीय एकात्मक व्यवस्था परिवर्तन गरी नयाँ रूपान्तरणको बाटो पनि खुलायो । १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व र २०६२/६३ सालको जनआन्दोलनको राजनीतिक प्रभावले एकतन्त्रीय व्यवस्थालाई ढलायो । साथै यसले नेपाललाई आधुनिक, सामेली र संघीय गणतान्त्रिक राज्य बनाउने आशा पनि दियो । यद्यपि, राज्यले परिवर्तनलाई सहजीकरण तथा आफ्नो कार्यसम्पादन राम्ररी गर्न सकेमात्रै यो रूपान्तरण सम्भव हुन सक्छ । यसका लागि राज्यव्यवस्थाकै सुदृढीकरण गर्नु अत्यावश्यक छ । यति ठूलो राजनीतिक परिवर्तन ल्याएका प्रगतिशील राजनीतिक शक्तिहरू यो परिवर्तनका पहरेदार हुनुपर्ने हो तर उनीहरू आफैंले सुशासन र कानुनी राज्यका आधारभूत सिद्धान्तलाई नै स्वीकार गरिरहेका छैनन् । यसले राज्यलाई क्रमशः कमजोर पार्दै लगेको छ ।

राज्यनिर्माणका प्रयासहरू राज्यलाई सुदृढ पार्न केन्द्रित हुनुपर्छ । तर, राजनीतिक शक्ति दुरूपयोगले राज्यनिर्माण प्रक्रिया नै कमजोर बनेको छ । युद्धावस्थामा एनेकपा (माओवादी)को रणनीति नै राज्यलाई बिफल तुल्याउनु थियो ताकि यस्तो अवस्थाले उसलाई सशस्त्र विद्रोह जित्न मद्दत गरोस् । पछि २०६३ मंसिरमा शान्ति–सम्झौता भई सशस्त्र द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्य भएपछि राज्य पुनर्संरचना प्रक्रियाअन्तर्गत बृहत् शान्ति–सम्झौता र अन्य समझदारीले राज्यनिर्माणका आधारशीला तयार गरे । तिनमा राज्यका निकायलाई प्रभावकारी,

दक्ष, जिम्मेवार, समावेशी, पारदर्शी, सहभागितात्मक र जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने आदि प्रावधान थिए । तर, शान्ति–सम्झौताका विषयवस्तु र मर्मलाई व्यवहारमा उतार्नुको साटो राजनीतिक दलहरूले यसलाई आफ्नो दल तथा व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षाअनुकूल व्याख्या गरे । अझ माओवादीले त राज्य निर्माण प्रक्रियालाई युद्धकालीन दृष्टिकोणबाटै हेर्ने रणनीति ल्याई सोहीअनुरूप क्रियाकलाप बढायो, जसलाई अरू प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरूले जानी–नजानी सहयोग पुऱ्याए । यस्तो अवस्थाले राज्यनिर्माणलाई गहन बेवास्ता गरेको छ । राजनीतिक कार्यकर्तालाई अन्योलमा राखेर सो अन्योल एवं विरोधाभाषको फाइदा लुट्ने काम भएको छ ।

७.२ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणको खाका : विषयवस्तु र अवसर

यो खण्डले राज्यनिर्माणका लागि एउटा आधारशीला तयार गरेको छ ।

चित्र ७.१: द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका अन्तरसम्बन्धित पक्षहरू

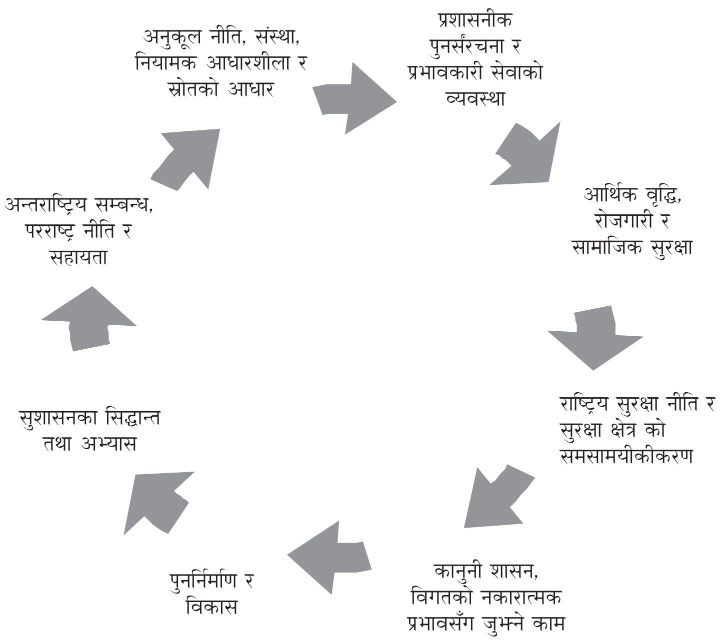

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको ।

शान्ति तथा स्थायित्व हासिल गर्न र द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणलाई आत्मसात गर्न विविध अवधारणाहरूबीच अन्तरसम्बन्ध र परिपूरण आवश्यक हुन्छ भन्ने चित्र ७.१ ले देखाएको छ । तिनलाई निम्न अनुसार थप स्पष्ट पारिएको छ :

चित्र ७.२ राज्यपुनर्संरचनाका तत्वहरू (Elements of state restructuring)

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको

चित्र ७.२ ले सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना/सुधार, कर्मचारीतन्त्र पुनर्संरचना, सरकारको स्वरूपको निर्धारण (राष्ट्रपतीय अथवा प्रधानमन्त्रीय, पद्धति प्रत्यक्ष वा परोक्ष निर्वाचित राष्ट्रप्रमुख), संघीय तहको निर्धारण (केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय) र ती एकाइको नामांकन तथा सीमांकन, न्यायपालिकाको पुनर्संरचना तथा यसमा स्वाधीनता र जवाफदेहिताबीचको सन्तुलनजस्ता राज्य पुनर्संरचनाका आधारभूत मान्यतालाई प्रस्ट्याएको छ ।

नेपालको अहिलेको राज्यनिर्माणको प्रक्रियामा राष्ट्रिय पहिचानको सवाल अहम् रूपमा आएको छ । यो सवालको सही निरूपणबिना राज्य निर्माण प्रक्रिया पूरा

हुन कठिनाइ छ । पहिचानको सवाल फेरि अहिले सार्वजनिक बहसमा आएको जस्तो एकांकी पनि छैन । यसको क्षेत्र व्यापक छ, जुन चित्र नं ७.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । चित्र ७.३ ले राष्ट्रिय पहिचान निर्माण गर्न आवश्यक आधारभूत पक्षबारे चर्चा गरेको छ ।

चित्र ७.३ राष्ट्रिय पहिचान निर्माणका आधारभूत तत्वहरू

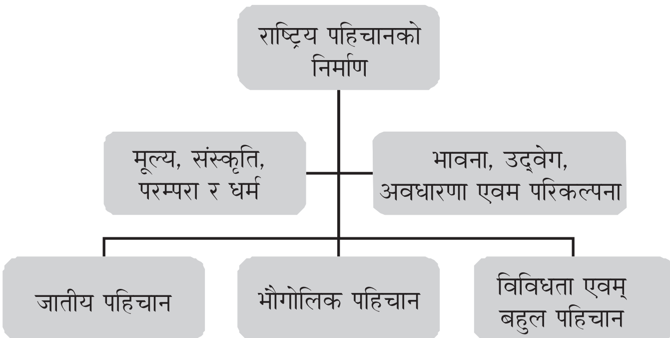

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको ।

७.२.१ अनुकूल नीति तथा उत्तरदायी संस्थाहरू

नेपालको द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माण र विकासका लागि परिकल्पना, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति, कार्यान्वयन पद्धति तथा प्रक्रिया र अनुगमन एवं मूल्यांकनलाई सुनिश्चित गर्न सक्ने अनुकूल नीति खाँचो पर्छ । साथै, तिनलाई संस्थागत व्यवस्थापन गर्ने उचित संयन्त्र र यस्ता संयन्त्र र नीति कार्यान्वयन गर्न लचिला, पारदर्शी, गतिशील र कार्यमुखी प्रक्रिया र पद्धति विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । राज्यनिर्माण तथा द्वन्द्वोत्तर विकासका आवश्यकता पूरा गर्ने नियामक व्यवस्था व्यावहारिक एवं निर्बाध हुनु जरुरी हुन्छ । यसलाई चित्र ७.४ ले अझै प्रस्ट्याएको छ ।

चित्र ७.४ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका लागि विविध नीति र तिनीहरूको अन्तरसम्बन्ध

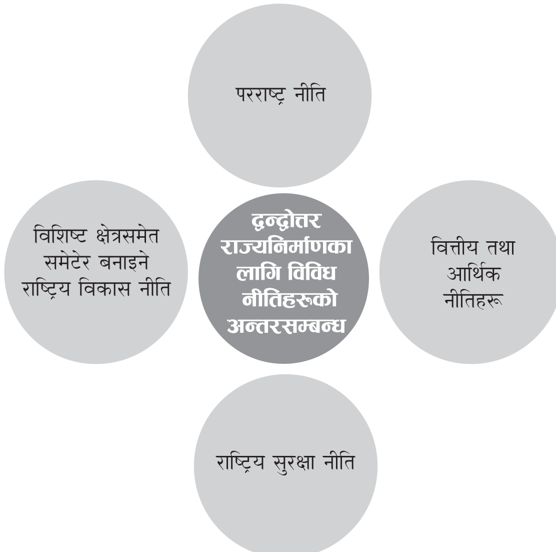

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको ।

७.२.२ शासकीय सिद्धान्त तथा अभ्यास

द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका लागि पुनर्निर्माण र विकास, विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुध्ने काम (सत्यनिरूपण तथा पुनर्मिलन, बेपत्ता नागरिकको खोजी, पीडितलाई न्याय तथा सशस्त्र द्वन्द्वले जीविका तहसनहस भएका जनतालाई क्षतिभरण), कानुनी शासनको कार्यान्वयन, सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाको चुस्त सेवा, सुरक्षा सुशासन र आर्थिक पारदर्शिताजस्ता सुशासनका सिद्धान्तहरू अपनाउनु जरुरी हुन्छ, जसलाई चित्र ७.५ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र ७.५ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणमा सुशासनका आवश्यक तत्वहरू

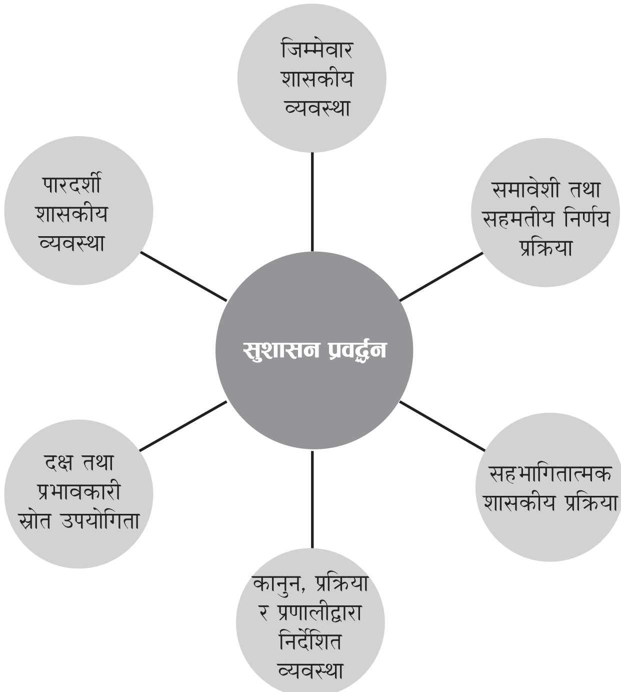

स्रोतः लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको ।

७.२.३ कानुनी शासन र विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुड्ने काम

स्थायित्व, शान्ति र लोकतन्त्रको सुदृढीकरण लागि परिकल्पना, प्रतिबद्धता र सही संस्थागत व्यवस्था जरुरी पर्छ । द्वन्द्वोत्तर संक्रमण व्यवस्थापन र शान्ति प्राप्तिमा यस लेखकले विभिन्न ५० भन्दा बढी द्वन्द्वरत देशमा गरेको अनुसन्धानले कानुनी शासनको सम्मान सबैभन्दा पहिलो आवश्यकता रहेको देखाउँछ । कानुनी शासनले मानवअधिकारको सम्मान, लोकतान्त्रिक अभ्यास र विकासका मुद्दालाई प्रभावकारी हुने सुनिश्चित गराउँछ । संक्रमणकालमा कानुनी शासन बढी कमजोर हुन्छ । यसलाई कमजोर बनाउने प्रमुख भूमिका राजनीतिक शक्तिहरूकै रहने गरेको द्वन्द्वोत्तर राज्य निर्माणमा लागेका देशहरूको अनुभवले देखाएको छ ।

विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्ने काम (डिलिङ विथ दि पास्ट) मूलतः सशस्त्र द्वन्द्वका घाउ र विरासतहरूलाई सम्बोधन गर्ने काम हो। यसले विगतका घटना र सोबाट उत्पन्न परिस्थितिको असल व्यवस्थापन गर्छ। चित्र ७.६ ले विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्ने कामसम्बन्धी विविध विषयलाई उजागर गरेको छ।

चित्र ७.६ विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्न आवश्यक तत्वहरू

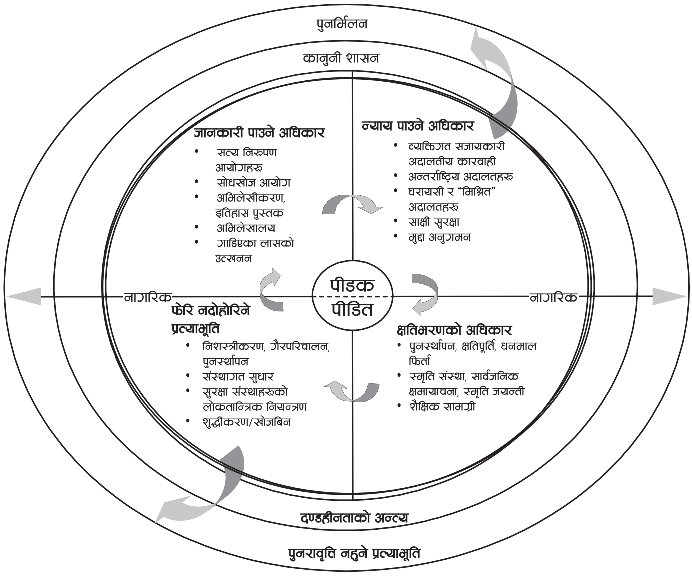

स्रोतः डीएफएई/स्विसपिस–सन् २००६, जइनेटको मान्यताबाट उत्प्रेरित

द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा सत्य र न्यायका प्रक्रियालाई स्थानीय तहसम्म जोड्नु, पुनर्मिलन तथा पुनर्समायोजन सुनिश्चित गर्न संयन्त्रको निर्माण, पीडितलाई न्याय दिनु, क्षतिभरण, सम्पत्ति फिर्ता र पुनर्बासको व्यवस्था तथा कानुनी प्रावधानको कार्यान्वयन गर्नु शान्तिपूर्ण भविष्यका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना तथा बेपत्ता नागरिकको खोजबिन गर्ने आयोग स्थापना पनि विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्ने कामकै अर्को पाटो हो। यी प्रावधानहरू ऐनमै व्यवस्था गरी छुट्टै अदालतसमेत खडा गरेर

यीसम्बन्धी मुद्दा टुंगो लगाउने व्यवस्था गरिएकाले संसारका धेरै द्वन्द्वप्रभावित देशका सत्यनिरूपण तथा मेलमिलापसँग सम्बन्धित आयोग वा संरचनाहरूभन्दा भिन्न र विशिष्ट छ। त्यसैले शान्ति–सम्झौता भएको ७ वर्षपछि आए पनि यो ऐनले नेपाला द्वन्द्वपीडितलाई राहत दिने आशा गर्न सकिन्छ।

चित्र नं ७.७ मा देखाइएका विभिन्न क्षेत्रहरू कानुनी शासन कायम गरी विगतका जटिलता सम्बोधन गर्न अन्तरसम्बन्धित र पूरक छन्। २०७१ वैशाखमा संसद्बाट बहुमतले पास भएको सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता छानबिनसम्बन्धी विधेयकले द्वन्द्वको समयमा (सन् १९९६ फेब्रुअरीदेखि २००६ नोभेम्बर २१ सम्म) भएका ज्यादतीविरुद्ध न्याय दिलाउनु पर्छ। त्यसका लागि देशमा कानुनी शासन स्थापित गर्न समग्र न्याय प्रणालीलाई मजबुत पार्नुपर्ने आवश्यकता छ।

चित्र ७.७ कानुनी शासन र विगतको नकारात्मक प्रभावसँग जुझ्ने कामका विविध पक्षहरू

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको

७.२.४ द्वन्द्वोत्तर राज्य निर्माणका लागि अनुकूल नीति, संस्था, नियामक आधारशीला र स्रोताधार

परिकल्पना, लक्ष्य, उद्देश्य तथा योजनालाई यथार्थ रूप दिन निश्चित साधन प्रक्रिया र प्रतिबद्धता आवश्यक हुन्छन् । नीति, संस्था, नियामक आधारशीला र स्रोतका आधार द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माण गर्ने त्यस्ता साधन बन्न सक्छन् । तर, सबैभन्दा महत्त्वपूर्णचाहि पात्र नै हो । यो प्रक्रियामा पात्रहरू प्रतिबद्ध भए भने द्वन्द्वोत्तर राज्य निर्माण सहज हुन्छ । दक्षिण अफ्रिकाको सयौं वर्ष लामो रंगभेदमा आधारित द्वन्द्वपश्चात्को राज्यनिर्माण प्रक्रियामा पात्रहरूको भूमिकालाई सफल उदाहरणका रूपमा लिने गरिन्छ ।

चित्र ७.८ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणको सफलता निर्धारण गर्ने तत्वहरू

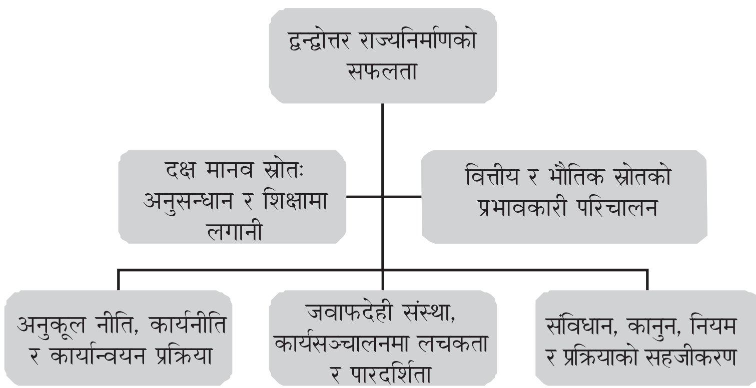

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको

७.२.५ सेवा व्यवस्था तथा कर्मचारीतन्त्र पुनर्संरचना

चुस्त सेवाको अभाव, कार्यप्रक्रियामा अधिक ढिलासुस्ती, प्रशासनिक झन्झट र कठिनाइ राजनीतीकरण, भ्रष्टाचारजस्ता कारणले नेपालमा सरकार र विशेषगरी कर्मचारीतन्त्रले जनविश्वास गुमाएका छन् । जनतालाई प्रभावकारी, पारदर्शी एवं दक्ष सेवा दिन सक्ने गरी कर्मचारीतन्त्रको पुनर्संरचना गर्नु द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणको मूल ध्येय हो । राज्यव्यवस्था र सेवाप्रदायक निकायमा जनताको विश्वास पुनः जगाउनु राज्यनिर्माण कार्यक्रमको अविभाज्य पाटो बन्नुपर्छ । यसका लागि

विशेष ज्ञान तथा सीप, प्रक्रियागत बुझाइ र प्रभावकारी कार्यसम्पादन चाहिन्छ। नागरिकहरू अब फोस्रा आश्वासन र क्रान्तिकारी भनिने शब्ददेखि वाक्क भइसकेका छन् । उनीहरू अब वचनलाई कर्ममा बदलेको हेर्न चाहन्छन् । यसरी प्रभावकारी कार्यसम्पादन नै कर्मचारीतन्त्रमाथि आमविश्वास र भरोसाको पुनर्भरण गराउने उपाय बन्न सक्छ (उप्रेती सन् २००९) । जनविश्वास बढाउने सबैभन्दा प्रभावकारी उपाय भनेको जनतालाई राज्यले दिने सेवा प्रभावकारी बनाउनु नै हो, जसका लागि राज्य संरचनाको सेवा एकाइहरू स्थानीयस्तरसम्म पुग्नुपर्ने हुन्छ। राज्यको संघीय स्वरूपबारे हाल भइरहेको बहस केवल केन्द्रको शक्ति, स्रोत प्रान्त (क्षेत्र)सम्म लैजाने सवालमा मात्र केन्द्रित देखिन्छ। स्थानीय तहलाई पूरै बेवास्ता गरिएको छ। केवल प्रान्तीय तहसम्ममात्रै संघीय संरचना परिभाषित हुने र स्थानीयस्तरलाई बेवास्ता गर्ने हो भने न त संघीयताको मर्मलाई आत्मसात गर्न सकेको ठहर्छ, न त जनताको प्रत्यक्ष सम्पर्क र सम्बन्ध रहने स्थानीय राज्य सुदृढीकरणको प्रक्रिया सफल वन्छ ।

चित्र ७.९ कर्मचारीतन्त्र पुनर्संरचना तथा सेवा सुनिश्चितताका आधारहरू

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको ।

७.२.६ आर्थिक वृद्धि

द्वन्द्वरत देशको इतिहासले के देखाएका छन् भने शान्ति, स्थायित्व र लोकतन्त्रको प्राप्तिका लागि अर्थतन्त्रको पुनरुत्थान जरुरी हुन्छ । द्वन्द्वोत्तर अवस्थालाई स्थायित्वतर्फ लम्काउने यो बलियो आधार हो । यसका लागि स्थानीय तहमा रोजगारी तथा आर्थिक अवसरको सिर्जना, उत्पादन तथा प्रशोधन कारखानाहरूको स्थापना तथा उत्पादनमूलक योजनामा लगानी गर्नु आवश्यक हुन्छ। स्रोतको प्रभावकारी परिचालन, परिणाममुखी कार्य तथा रणनीति, रोजगारी सिर्जना, चौतर्फी तथा उच्च आर्थिक वृद्धिदर, कृषि तथा पूर्वाधार (जलविद्युत् योजना, सडक तथा विमानस्थल), सूचना-प्रविधि, विज्ञान तथा आविष्कार, पर्यटन, सहकारीजस्ता क्षेत्रमा जोड र लगानीमैत्री वातावरण द्वन्द्वोत्तर अर्थतन्त्र बलियो बनाउने उत्तम उपाय हुन सक्छन् ।

द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणले विकासलाई अर्थतन्त्रसँग जोड्ने सुनिश्चतता प्रदान गर्नुपर्छ । द्वन्द्वप्रभावित क्षेत्रमा आर्थिक सहायताका कार्यक्रम, आर्थिक नीतिमा सुधार, आयात-निर्यात प्रवर्द्धन, बजार तथा रोजगारी सिर्जना, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानीजस्ता आधारभूत सेवामा तीव्र लगानी, निजी लगानीको प्रवर्द्धन, कृषिको आधुनिकीकरण, भूमिसुधार (भूमि एकत्रीकरण, भूमिहीन तथा मोहीलाई भूमि अधीनत्व, भूमि हदबन्दी र भू-उपयोग वर्गीकरण), ग्रामीण उद्यमशीलता विकास, जैविक विविधताहरूको व्यावसायीकरण, प्राकृतिक स्रोतहरू (जल, जमिन, जंगल आदि) तथा सार्वजनिक स्रोतसँग ग्रामीण जनताको पहुँच र लाभ वितरण, पर्यटन तथा सम्बन्धित क्षेत्रको विकास र जलविद्युत्मा भएको अपार सम्भावनाको उपयोग नेपालको आर्थिक विकासका मुख्य आधार हुन्, जसलाई राज्यको पुनर्संरचनाले आत्मसात गर्नुपर्छ ।

७.२.७ सुरक्षा क्षेत्रको आधुनिकीकरण र सुदृढीकरण

द्वन्द्वोत्तर स्थायित्व र शान्तिका लागि यो एउटा महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया हो । यसले राज्यका सुरक्षा अंग तथा संस्थाको पुनर्संरचना गर्नेमात्र नभई राज्यको प्रतिरोधमा उत्रिएका विद्रोही शक्तिको सुरक्षा बलको व्यावस्थापन गर्न मार्ग प्रशस्त गर्छ । यसका मूलतः पाँच अन्तरसम्बन्धित पक्ष छन्ः (क) संक्रमणकालीन सुरक्षा

पुनर्स्थापन, (ख) निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन, (ग) साना तथा हलुका हतियारको नियन्त्रण, (घ) राष्ट्रिय सुरक्षा योजना/नीति तर्जुमा, र (ङ) सुरक्षा क्षेत्रको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण ।

संक्रमणकालीन सुरक्षा पुनर्स्थापन

द्वन्द्वोत्तर अवधिलाई छोटयाउन, राज्यमाथिको आमविश्वास पुनर्स्थापित गर्न र पुनर्निमाण तथा विकासका लागि अनुकूल वातावरण बनाउन संक्रमणकालीन सुरक्षा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस्तै संक्रमणकालीन न्याय पनि द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको अर्को महत्त्वपूर्ण हिस्सा हो । विगतका घटनालाई राम्रोसँग नसल्टाई पुनर्मिलन, सामाजिक संगति र न्यायको अनुभव गराउन सकिँदैन । मानवअधिकारसम्बन्धी निकायहरूको सुदृढीकरण, न्यायिक समिति तथा अनुगमन संयन्त्रको स्थापना, सामुदायिक सुरक्षा तथा नागरिक प्रहरीको सुदृढीकरणजस्ता प्रयासले मात्रै यी कुरा सम्भव हुन सक्छन् ।

शान्ति–सम्झौतापछि सुरक्षा व्यवस्था कायम राख्नु युद्धग्रस्त मुलुकहरूका लागि महत्त्वपूर्ण चुनौती बन्छ । विगतमा खासगरी सन् २००७ देखि २०१० सम्म नेपालको संक्रमणकालीन सुरक्षा कमजोर भएको छ (आईसीजी सन् २००७) । त्यतिबेला १०७ भन्दा बढी साना हतियारधारी समूहले सुरक्षा व्यवस्थालाई झनै नाजुक बनाएका थिए । विकासका कार्यक्रम तथा परियोजनालाई शिथिल बनाएका थिए । हाल यो अवस्थामा क्रमिक सुधार आए पनि राजनीतिक दलहरूले आफ्नो स्वार्थका लागि अपराधीहरूको परिचालन, संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने रणनीति बन्द नगरेसम्म यो चुनौती कायमै रहनेछ । अपराधको राजनीतीकरण र राजनीतिको अपराधीकरण द्वन्द्वप्रभावित देशहरूको साझा चरित्र भए पनि नेपालमा भने योभन्दा पर गई युवाको सैनिकीकरण र समाजको उग्रतालाई स्वीकार्ने नयाँ प्रवृत्ति पनि देखिएको छ ।

गठबन्धनमा भएका दलबीच शक्तिसंघर्ष, नाजुक कानुनी व्यवस्था, विभिन्न अभिरुचिका समूहको हिंसात्मक गतिविधि र विभिन्न समयमा गठन भएका सरकारहरूका कमजोर कार्यसम्पादनले नेपाल कठिन संक्रमणमा परेको छ (उप्रेती सन् २००९) । आमहड्ताल, बन्द (कहिलेकाहीँ अनिश्चितकालीन) र

अवरोध मुलुकैभर नियमित बनेका छन् । सवारी वाहन जलाउने, सार्वजनिक तथा निजी सम्पत्ति तहसनहस पार्ने तथा यात्रुहरूलाई अपमानितसमेत तुल्याउने यस्ता गतिविधि हिंसात्मक बन्दै गएका थिए। उदाहरणका लागि सन् २००७ को अगस्टमा मात्रै विभिन्न १९ समूह[१]ले नेपालभरि कुल ५५ बन्द र अवरोध आयोजना गरेका थिए। विभिन्न दलका युवा संगठनबीच झडप सामान्य भइसकेको छ। यस्ता घटनाले अझ असुरक्षा चुनौती निम्त्याएका थिए । शान्ति–सम्झौतापछि पनि राजनीतिक दलले विकासलाई स्रोत कब्जाको माध्यम बनाएका छन् । दलका स्थानीय कार्यकर्ताले स्थानीय वित्तीय स्रोतलाई आफूखुसी र दलीय स्वार्थमा लगानी गर्न थालेका छन् । उच्च जोखिमका क्षेत्रमा विकाससम्बन्धी काम गर्ने मानिसहरूलाई सुरक्षा दिन पनि सरकार असमर्थ देखिएको छ ।[२] २०६४ भदौ १६ मा काठमाडौंमा भएका तीनओटा बम बिस्फोटन[३], २०६४ भदौ ३० को कपिलवस्तु हत्याकाण्ड, विवेक लुइँटेल, ख्याति श्रेष्ठ र मिडिया उद्यमी जमिम शाह हत्याकाण्ड एवं विभिन्न पत्रकार तथा व्यापारीहरूको अपहरण र हत्याका घटना मुलुकको त्यतिबेलाको सुरक्षा स्थिति खस्केको बलिया उदाहरण हुन् । कपिलवस्तुमा भएको हिंसात्मक झडपले दुई दर्जनभन्दा बढीको ज्यान लियो र कतिको थाहापत्तै लागेन भने तीन हजारभन्दा बढी विस्थापित हुन बाध्य भए । यो प्रवृत्ति छिमेकी जिल्लामा पनि सऱ्यो र लगभग साम्प्रदायिक तथा

---

१ यसरी बन्द आयोजना गर्ने समूहमा १) उद्योग–व्यवसायी, २) एनेकपा (माओवादी)निकट संगठनहरू, जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वाला सिंह), लिम्बुवान, चुरे–भावर एकता समाज, मधेसी जनाधिकार फोरम, मधेसी क्रान्तिकारी मोर्चा, मधेसी टाइगर, द्वन्द्वपीडित समूह, स्थानीय समुदाय, गठबन्धन सात दलका भ्रातृ संगठन, स्वतन्त्र विद्यार्थी समूह, यातायात संगठन, दलित तथा जनजाति संगठन, तामाङ स्वायत्त क्षेत्र लोकतान्त्रिक मोर्चा, एकीकृत थारु राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा र अन्य समूह थिए (हेर्नुहोस्, सन् २००७ अगस्टको ओचाको प्रतिवेदन) ।

२ उदाहरणका लागि मुख्यगरी तराई–मधेस क्षेत्रमा पहाडीमूलका सरकारी कर्मचारीको हत्या हुने क्रम बढेको छ । सन् २००७ को मार्चदेखि जुलाईसम्म छ महिनामा कम्तीमा सात कर्मचारीको हत्या भएको थियो। यीमध्ये कोब्रा ग्रुपबाट रामवृक्ष यादव (गाविस सचिव), जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (गोइत)बाट वासुदेव पौडेल (प्रशिक्षक), जनतान्त्रिक तराई मुक्ति मोर्चा (ज्वाला सिंह) समूहबाट नवराज विष्ट (इन्जिनियर), पूर्णसिंह प्रधान (ओभरसिअर), अरुणप्रसाद जैसवाल (अग्निनियन्त्रक) र रामहरि पोखरेल (गाविस सचिव)को हत्या भएको थियो ।

३ सो दिन ४:४५ बजेतिर सुन्धारा, बालाजु र त्रिपुरेश्वरका अतिव्यस्त स्थानमा बम विस्फोट हुँदा दुई विद्यार्थी र एक सामान्य महिलाको मृत्यु भएको थियो भने दुई वर्षे शिशुसहित २६ जनाभन्दा धेरै घाइते भएका थिए। 'पिपल्स आर्मी' र 'तराई आर्मी' नाम दिइएका समूहले घटनाको जिम्मेवारी लिएका थिए।

धार्मिक हिंसाजसरी फैलियो । हत्या, मन्दिर तथा गिर्जाघरमा भएका विस्फोट, अपहरण, आक्रमण, लुटपाट, चन्दाअसुली, हड्ताल र बन्दले असुरक्षा र त्रास सिर्जना गरी विकासका काममा बाधा निम्त्यायो । हाल यो अवस्थामा केही सुधार आए पनि यो अवस्था स्थिर भने भएको छैन । जबसम्म राजनीतिक दलहरूले अपराधी (व्यक्ति र समूह)को संरक्षण गरिरहन्छन्, त्यतिबेलासम्म यो चुनौती कायम रहन्छ ।

चित्र ७.१० सामाजिक असुरक्षा निम्त्याउने तत्वहरू

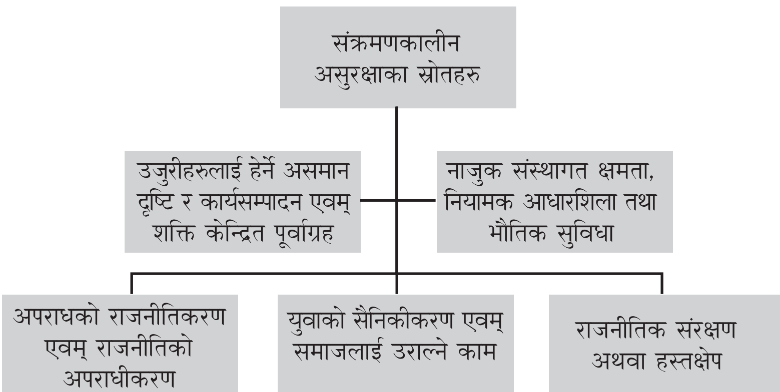

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको

केही वर्षयता तराई क्षेत्र तुलनात्मक रूपले बढी असुरक्षित र हिंसात्मक बनेको छ । विशेषगरी अन्तरिम संविधान जारी हुँदा पनि त्यसले समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली र संघीय राज्य संरचनाको माग पूरा नगरेको भन्दै मधेसकेन्द्रित केही क्षेत्रीय पार्टीहरूले हिंसात्मक विरोध सुरु गरेपछि यस्तो स्थिति आयो । असुरक्षाले गर्दा नेपाल प्रहरीले त्यतिबेला तराईका विभिन्न जिल्लालाई 'संवेदनशील' जिल्ला नै घोषणा गर्नुपर्‍यो । सन् २००९ मा गृह मन्त्रालयले 'विशेष सुरक्षा योजना' लागू गर्‍यो । तर, प्रचारमा निकै सफल बने पनि केही राजनीतिक दलको असहयोगले यो योजना कानुनविहीनता र हिंसालाई सम्बोधन गर्न यो असफल नै रह्यो । सुरक्षा स्थिति नै राम्रो नहुँदा विकासका अन्य कार्यक्रमलाई पनि असर पर्छ । त्यसमाथि नेपाल–भारतबीचको खुला सिमानाले अवैध हतियार कारोबारीलाई

सजिलो परेको छ । यसले विभिन्न हतियारधारी तथा साना आपराधिक समूह मौलाएका थिए । तीमध्ये धेरैजसोको राजनीतिक आधार, जनसमर्थन र स्पष्ट सांगठनिक संरचना थिएनन्, त्यसैले ती सबै समूह राजनीतिक शक्तिअन्तर्गत पर्दैन थिए तर पनि राज्यले ती समूहलाई सोहीअनुरूप कारबाही अगाडि बढाउने काम प्रभावकारी रूपमा गर्न सकेन । यसको प्रमुख कारण थियो– मधेसवादी क्षेत्रीय दलहरूको अडान। उनीहरूले यस्ता समूह सिर्जना, परिचालन र अनुगमन गरेका कारण राज्य उनीहरूप्रति निरीह बनेको थियो । पछिको लोकतान्त्रिक सरकारको राज्य माओवादीको हिंसात्मक सशस्त्र द्वन्द्व, मधेस आन्दोलन सबैमा हिंसा प्रमुख रहेको र माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वले त नेपालमा हिंसा, अपराध र असुरक्षालाई संस्थागत नै गरिदियो । एकातिर, हिंसाको रोकथाम नगरी द्वन्द्वोत्तर संक्रमणकाल सफल हुन सक्दैन भने अर्कोतिर हिंसाको रोकथामका लागि राजनीतिक दलबाटै प्रतिबद्धता आउनु जरुरी हुन्छ। आपराधिक प्रवृत्तिले बालबालिकाको अपहरण, हत्या, डकैती, हतियारको अवैध ओसारपसार, मानव ओसारपसार, लागूऔषध दुर्व्यसन र बलपूर्वक गराइने विस्थापन बढेका छन् (उप्रेती र नेपाली सन् २००६) । यस्तो प्रवृत्ति विशेषगरी शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर भइसकेपछि बढेका छन् । यस्तैगरी शान्ति–प्रक्रियाको आरम्भका केही वर्षमा राजनीतिक दलले बल प्रयोगका लागि युवा दस्तालाई उराल्ने कामले पनि असुरक्षा र हिंसा निम्त्याई विकासमा अवरोध सिर्जना गरेका थिए । योङ कम्युनिस्ट लिग (वाईसीएल), युथ फोर्स, मधेस रक्षा बाहिनीजस्ता अर्धसैनिक संगठनको सिर्जनाले यो प्रक्रिया अझ जटिल बनेको थियो । लिम्बुवान, चुरेभावर एकता समाज, मधेसी जनाधिकार फोरम, मधेसी क्रान्तिकारी मोर्चा, तामाङ स्वायत्त क्षेत्र लोकतान्त्रिक मोर्चा, संयुक्त थारु राष्ट्रिय मुक्ति मोर्चा, क्षेत्री समाजजस्ता दल तथा समूहका अर्धसैन्य युवा दस्ताले यस्तै जटिलतालाई अझ बढाएका थिए, हाल यो अलि मत्थर भएको छ ।

निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन

१० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको असरले नेपाली समाज र मानसपटलमा धेरै सैन्य प्रभाव परेको छ । सयौं सशस्त्र समूहका साथै उमेर नपुगेका पूर्वलडाकुको विषयलाई दीर्घकालीन तरिकाले सम्बोधन गरिएको छैन। त्यसैले निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन

र पुनर्समायोजन (डिस्आर्मामिन्ट, डिमबिलाइजेसन एन्ड रिइन्टिग्रेसनः डीडीआर) विश्वव्यापी सिद्धान्त र मान्यताअनुसार भएका छैनन् । तर, विशेषगरी यसको अपूर्णता अथवा यसप्रतिको असमझदारीले नेपाली राजनीतिक जगत्मा यो विषय विवादित बनेको छ । यो द्वन्द्वोत्तर स्थायित्वका लागि एउटा चुनौती हो ।

साना तथा हलुका हातहतियारको नियन्त्रण

गृहयुद्धका बेला साना तथा हलुका हतियारको अवैध उत्पादन, वितरण तथा प्रयोग व्यापक रूपमा भएका थिए । तर, शान्ति–सम्झौतापछि पनि साना हतियारको बिगबिगी व्यापक रह्यो । राजनीतिक दलहरूले अपराधीको संरक्षण गर्नु नै साना हतियारको व्यापकताको प्रमुख कारण हो । राजनीतिक दल र सुरक्षा निकायको समन्वयमा यो सवालको पूर्ण सम्बोधन भएन भने यो द्वन्द्वोत्तर समयमा अरू चुनौती थपिनेछ (द्वन्द्वोत्तर नेपालमा साना हतियारको बिगबिगीसम्बन्धी विस्तृत चर्चाका लागि परिच्छेद १८ हेर्नुहोस्) ।

राष्ट्रिय सुरक्षा नीति तर्जुमा

नेपाललाई राज्य सुरक्षा, मानवीय सुरक्षा र सामाजिक सुरक्षाजस्त तीन अन्तरसम्बन्धित तत्व भएको बोधगम्य तथा प्रगतिशील राष्ट्रिय सुरक्षा नीति आवश्यक छ । राज्य सुरक्षाले मूलतः राष्ट्रिय सार्वभौमिकता र भौगोलिक अखण्डतालाई जोड दिन्छ । सैन्य शक्तिलाई यस्तो सुरक्षाको मुख्य आधार मानिन्छ । यसले खासगरी बाह्य सुरक्षा चुनौतीको सामना गर्छ । मानव तथा नागरिक अधिकारको संरक्षण गर्ने हुनाले मानवीय सुरक्षालाई यसको राष्ट्रिय सुरक्षाको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो मानिन्छ । यसले जनताको आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्नमा जोड दिन्छ र सामाजिक तथा राज्य सुरक्षाको पूरकको रूपमा काम गर्छ ।

सामाजिक सुरक्षा राष्ट्रिय सुरक्षाको अर्को महत्त्वपूर्ण आधार हो । यसले जनताको सुरक्षा, महत्त्वपूर्ण पूर्वाधार (जस्तैः दूरसञ्चार टावर, ठूला जलविद्युत् आयोजना, ब्यांक, औद्योगिक क्षेत्र, विमानस्थल आदि) र सार्वजनिक कामकाजमा मानवीय अथवा प्राकृतिक विपत्तिविरुद्ध सुरक्षाको प्रत्याभूति दिन्छ । आतंकवाद, संगठित

अपराध (जस्तैः कालोधनको कारोबार, चेलीबेटी बेचबिखन र मानवीय अंग तथा लागूऔषधको ओसारपसार), समाजमा हुने आपराधिक घुसपैठ, प्राकृतिक विपत्ति (भूकम्प, बाढी, पहिरो, खडेरी), जलवायु परिवर्तनका प्रभाव (हिमनदी बिस्फोट, समुद्री सतहको वृद्धि, दीर्घकालीन खडेरी आदि), महामारी (बर्डफ्लु, एचआईभी/एड्स, सार्स इत्यादि) र धार्मिक अतिवादविरुद्ध नागरिकलाई सुरक्षा दिनु सामाजिक सुरक्षाको मूल ध्येय हो । जनतालाई गैरपरम्परागत सुरक्षा चुनौती (अनकन्भेन्सनल सेक्युरटी थ्रेट) (जस्तैः मानवनिर्मित तथा प्राकृतिक विपत्ति)बाट समेत सुरक्षित पार्नु र अग्नि सुरक्षा, सडक सुरक्षा र निर्माण–कार्यसम्बन्धी सुरक्षाको प्रत्याभूति समेत पनि राष्ट्रिय सुरक्षाकै अर्को पाटो हो ।

नयाँ राष्ट्रिय सुरक्षा नीति तर्जुमाको क्रममा हुनाले नेपालले माथि चर्चा गरिएका सुरक्षाका तीन पाटाहरूलाई ख्याल राख्नुपर्ने हुन्छ । सुरक्षाको विषय अहिले गहन रूपले विश्वव्यापीकृत भएको छ । त्यसैले संसारको एउटा कुनामा हुने असुरक्षाले अर्को कुनाको देशलाई पनि असर पर्न सक्छ । विशेषगरी आतंकवादी सञ्जालको विस्तार तथा सूचना–प्रविधिको विकासले यसलाई सम्भव बनाएको छ । नेपालको नयाँ राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिले यसलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ । यसले आउँदो ५० वर्षको सुरक्षा गतिशीलतालाई मध्यनजर राख्दै तयारी गर्नु अपरिहार्य छ । अहिले नेपालको राष्ट्रिय सुरक्षाको विषयमा भिन्न विचार आइरहेका छन् । मूलधारको राजनीतिले अझै पनि यसलाई सार्वजनिक संलग्नता नहुने विशुद्ध सैन्य मामिलाको रूपमा हेर्ने गरेको छ । तर, सो विषयमा आपसी छलफल गरी समयसुहाउँदो कदम लिनु विवेकी काम हुनेछ । त्यसले स्पष्ट परिकल्पना, रणनीतिक राष्ट्रिय अभिरुचि, उद्देश्य, कार्यविधि र प्रत्येक सुरक्षा संरचनाको मूल जिम्मेवारी निर्धारण गर्न सक्छ । यसरी सम्भाव्य तथा वास्तविक सुरक्षा जोखिम, चुनौती र खतराको आँकलन गर्न विस्तृत आधारशीला तयार हुन सक्छ ।

भारत र चीनजस्ता दुई भीमकाय मुलुकबीच नेपाल भू–राजनीतिक रूपले नै रणनीतिक स्थानमा छ । यी दुई मुलुक प्रतिस्पर्धात्मक शैलीमा आफूहरूलाई विश्वशक्ति बनाउने होडमा छन् । यसमाथि दक्षिण एसिया विश्वव्यापी आतंकवादकै मूल केन्द्रबिन्दु बनेको छ भने यसको मुख्य असर भारतमा

परेको छ । अहिलेसम्म विश्वव्यापी आतंकवादी सञ्जालको प्रत्यक्ष सिकार नबने पनि १८०० किलोमिटर लामो खुला सिमानाका कारण भारतमा हुने आतंकवादी क्रियाकलापको असर नेपालमा पनि पर्न सक्छ । आणविक तथा साना हतियारको ठूलो भण्डारण भएको हुनाले पनि दक्षिण एसियालाई विश्वकै एक उच्च सैनिकीकृत क्षेत्र मानिन्छ । यसमाथि भारत र पाकिस्तानको सैन्य प्रतिस्पर्धाको होडले उत्पन्न हुने राजनीतिक तनावले पनि नेपाललाई गम्भीर सुरक्षा चुनौती दिएको छ। दक्षिण एसियाका धेरै भूभागहरू गरिबी, असमानता, अन्याय र विभेदको केन्द्र नै हुन् । त्यसैले यिनीहरू द्वन्द्व र अस्थायित्वका उर्वरभूमि बनेका छन् । जलवायु परिवर्तनको असर, ऊर्जा संकट, जलसंकट र खाद्य असुरक्षाले पनि यो क्षेत्रमा चुनौती थपेका छन् । नेपालमा अस्थायित्व निम्त्याउन यस्ता तत्व पनि जिम्मेवार छन् । यिनलाई सम्बोधन नगरी बनाइने राष्ट्रिय सुरक्षा नीति फलदायी हुन सक्दैन ।

नयाँ राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिले पर्याप्त कानुनी आधारशीला, उत्तरदायी संस्थागत व्यवस्था र अनुकूल सुरक्षा रणनीति दिन सक्नुपर्छ। आर्थिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध नीतिसँग पनि यसको बलियो सम्बन्ध हुनुपर्छ। यसमा सैनिक, सशस्त्र प्रहरी, नागरिक प्रहरी, औद्योगिक तथा सीमा सुरक्षा बल, गुप्तचर संयन्त्र, निजी सुरक्षा बलको प्रावधान र अग्निरक्षक, वनरक्षक अथवा निकुञ्ज निरीक्षकजस्ता भिन्नखाले सुरक्षा बलका प्रकारहरूलाई स्पष्ट पारिनुपर्छ। अर्को भनेको तिनको आकार अथवा संख्या निर्धारण, संस्थागत व्यवस्थापन, रक्षा रणनीति र सुरक्षा बल तथा सोप्रति कार्यपालिका, न्यायपालिका र व्यवस्थापिकाको काम, कर्तव्य र अधिकार तोक्नु पनि हो। यी सबै तथ्यलाई विचार गर्दा विस्तृत राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिबिना नेपाली सेनाको व्यावसायीकरण अथवा माओवादी पूर्वलडाकुको व्यवस्थापन उपलब्धिमूलक हुन कठिन छ । राज्यले लिने नयाँ संवैधानिक व्यवस्था र सुरक्षा नीतिअनुरूप राज्यको सम्पूर्ण सुरक्षा संरचना नै पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले सुरक्षासम्बन्धी जुनै पनि निर्णय गर्दा यी कुरामा विचार पुर्‍याउनुपर्ने हुन्छ।

नेपालको अबको संवैधानिक व्यवस्थाले राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिका आधारलाई समेट्नुपर्छ । सुरक्षा निकायको लोकतान्त्रिक जवाफदेहिता, पारदर्शिता र

गोपनीयताबीचको उपयुक्त सन्तुलन, समावेशी सुरक्षाप्रदायक संयन्त्र, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा सम्बन्धित कानुनको सम्मान, सम्बन्धित मन्त्रालयहरू (गृह, परराष्ट्र, रक्षा तथा अन्य)बीच प्रभावकारी समन्वय र निगरानी (सुरक्षा संरचना, सरकार, संसद्, न्यायपालिकाले आन्तरिक तथा आमसञ्चार, नागरिक समाज र सर्वसाधारणले बाह्य)जस्ता व्यवस्था पनि राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिले समेट्नु हितकर हुनेछ ।

हाम्रो नयाँ राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिले सुरक्षा अनुसन्धान तथा विश्लेषणका लागि पर्याप्त संस्थागत आधार सिर्जना गर्नु पनि अपरिहार्य छ । यसभित्र जोखिम मूल्यांकन, खतराको विश्लेषण र अग्रिम सूचना दिने व्यवस्था हुनुपर्छ । साथै, यसले जैविक–आंतकवादसँग जुध्न सूक्ष्म–जैविक प्रयोगशाला (माइक्रोबायोलजी ल्याबरेटरी) तथा महामारीसँग जुध्न जनस्वास्थ्य निगरानी व्यवस्थाजस्ता सुरक्षासम्बन्धी प्राविधिक पूर्वाधार, साधनसम्पन्न गुप्तचर प्रणाली र दिइएको जिम्मेवारी पूरा गर्न आवश्यक स्रोतको पनि व्यवस्था गरिदिनुपर्छ ।

नेपालमा अहिले एउटा सर्वस्वीकार्य राष्ट्रिय सुरक्षा नीति ल्याउन राजनीतिक दल, जिम्मेवार सरकारी विभाग, संसद्को राज्यव्यवस्था समिति, अनुसन्धाता, नागरिक समाजका अगुवा, प्राज्ञिक क्षेत्र र जिम्मेवार सुरक्षा अधिकारीहरूको संयुक्त सहकार्य जरुरी छ। यसले मात्रै राज्य तथा जनताको सुरक्षा सुनिश्चित गर्दै सुरक्षा बलको लोकतान्त्रिक नियन्त्रण र संसदीय निगरानी, मानवअधिकारमैत्री, दक्ष तथा प्रभावकारी सुरक्षा प्रणालीजस्ता विश्वव्यापी रूपले स्थापित अवधारणा समेट्ने सुरक्षा नीति तर्जुमा गर्न सक्छ ।

सुरक्षा क्षेत्रको आधुनिकीकरण

राज्यका प्रहरी, सेना, अर्धसैन्य बल, स्थानीय सुरक्षा एकाइ, गुप्तचर तथा कानुनी रूपले परिभाषित सुरक्षा अंगहरूको रूपान्तरण र आधुनिकीकरण देशमा दिगो शान्ति र स्थायित्वको आधार हो । राज्यका सुरक्षा संयन्त्र सँग बल प्रयोग अथवा प्रयोगका लागि आदेश दिने अधिकार हुन्छ । सुरक्षा अंगहरूको नागरिक नियन्त्रण र संसदीय निगरानी, उपयुक्त संख्या निर्धारण, आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण, कानुनी शासनको सम्मान र युद्धदेखि

शान्तिसम्मको संक्रमणको सहजीकरण द्वन्द्वोत्तर सुरक्षा क्षेत्रको मूलभूत मान्यता हुन् (उप्रेती सन् २००६, ओईसीडी सन् २००४, डीएफआईडी सन् २००२) । सुरक्षा क्षेत्रको आधुनिकीकरणले सुरक्षा क्षेत्रमा नवीन परिकल्पना र तटस्थताका साथ रूपान्तरणमुखी सुधार र व्यावसायिकताको उद्देश्य राख्छ । यसका लागि नागरिक सरकार तथा सुरक्षा अधिकारीमा इमान्दार प्रतिबद्धता एवं निष्पक्षता जरुरी हुन्छ ।

द्वन्द्वोत्तर संक्रमणलाई सफल बनाउन पनि विस्तृत सुरक्षा नीति र सुरक्षा प्रणालीको नयाँ खाका आवश्यक हुन्छ । यसका लागि पनि अघिल्लो उपशीर्षकमा चर्चा गरिएजस्तै राज्य सुरक्षा, मानवीय सुरक्षा र सामाजिक सुरक्षाजस्ता तीन महत्त्वपूर्ण आधारलाई समेटिनुपर्छ किनभने राष्ट्रिय सुरक्षा भनेको सीमा, अन्तरिक्ष, सूचना र साइबर सुरक्षाको संयुक्त स्वरूप हो । त्यसैले नेपालले अहिलेसम्मको परम्परागत सुरक्षा व्यवस्थाभन्दा पनि पर गैरपरम्परागत सुरक्षा प्रणालीमा प्रवेश गर्नु अत्यावश्यक भइसकेको छ ।

प्रभावकारी द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माण गर्न सुरक्षा क्षेत्रअन्तर्गत रक्षा मन्त्रालय, गृह मन्त्रालय, सेना, सशस्त्र प्रहरी बल, प्रहरी तथा गुप्तचर विभागको व्यावसायीकरणलाई समेटिनुपर्छ । यसका लागि सेना समायोजन, लोकतान्त्रीकरण, सुरक्षा नीति र परराष्ट्र नीतिबीचको अन्तरसम्बन्ध, सजाय व्यवस्था तथा न्यायपालिकामा सुधार, सुरक्षा अवधारणाको पुनर्व्याख्या र निजी सुरक्षाप्रदायकको समेत पुर्न मूल्यांकन र आधुनिकीकरणको आवश्यकता छ ।

सुरक्षा क्षेत्रको बुझाइमा नेपालमा व्यापक भिन्नता र आग्रह–पूर्वाग्रहपूर्ण मान्यता हावी छ । कसैले सुरक्षा क्षेत्रको रूपान्तरण सेनाको संस्था घटाउने हो भनी बुझेका छन् । यो रूपान्तरणको बहस उठाउनेहरू नेपाली सेनाविरोधी हुन् भन्ने मान्यता राख्छन् । अर्काथरीमा भने सुरक्षा क्षेत्रको पुनर्संरचना भनेको नेपाली सेनालाई आफ्नो पार्टी/विचारको प्रभाव क्षेत्रभित्र रहने गरी नियन्त्रण गर्ने बुझाइ छ । यथार्थमा सुरक्षा क्षेत्रलाई समसामयिक बनाउने सवाल आधुनिकीकरण, व्यावसायीकरण, रूपान्तरण सबै पर्छन् र राज्यका सबै सुरक्षा संरचना यो अवधारणाभित्र समेटिन्छन् ।

राज्यको सुरक्षा र हिंसा तथा जबर्जस्तीजस्ता गतिविधिबाट आफ्ना नागरिकलाई बचाउने औपचारिक अधिकार पाएको संस्था सुरक्षा निकाय हो । द्वन्द्वसम्बन्धी

आलेखहरूमा उल्लेख भएअनुसार सुरक्षा क्षेत्र सुधार बेलायतमा प्रवर्द्धन गरिएको अवधारणा हो, जुन पछि गएर विश्वव्यापी बन्न पुग्यो । नेपालको परिवर्तित परिप्रेक्ष्यमा सुरक्षा निकायको बदलिँदो कर्तव्य, भूमिका र जिम्मेवारीलाई लोकतान्त्रिक मूल्य तथा मान्यता र सुशासनको सिद्धान्तअनुरूप चलाउनु आजको आवश्यकता हो ।

चित्र ७.११ सुरक्षा क्षेत्र सुधारका तत्वहरू

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको

सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना भनेको यो क्षेत्रमा भएका कमजोरीको सम्पूर्ण सुधार, नवीन विचार र नागरिक सरकार तथा सुरक्षा अधिकारी दुवैमा प्रतिबद्ध, निष्पक्षता तथा तटस्थता ल्याउनु हो । मानवअधिकार तथा सैन्य अभ्यास,

क्षमता अभिवृद्धि तथा प्राविधिक दक्षता सबैखाले आवश्यक तालिम, विकासका कार्यक्रममा सुरक्षा सवाललाई जोड्ने काम, गोपनीयता र पारदर्शिताबीच उपयुक्त सन्तुलन, समन्वय तथा कार्यसम्पादनको बलियो संयन्त्र, सैनिक र नागरिकबीचको सम्बन्ध, सार्वजनिक चेतना अभिवृद्धि, संवैधानिक तथा कानुनी आधारशीलाको सुदृढीकरण, सुरक्षा क्षेत्रको कार्यसम्पादनको आवधिक मूल्यांकन र स्वतन्त्र निगरानी संयन्त्र (जस्तैः मानवअधिकार आयोगजस्ता सार्वजनिक हितका निकाय, महान्यायाधिवक्ता, विधायक तथा न्यायिक निकाय आदि) जस्ता पक्ष सुरक्षा क्षेत्रको पुनर्संरचनामा महत्त्वपूर्ण हुन्छन् (बाल्डविन सन् १९९७, डीएफआईडी सन् २००३, एबो सन् २००५) ।

सुरक्षा क्षेत्रको पुनर्संरचना सुरक्षाका पक्षसँग मात्रै नभएर सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, अन्तर्राष्ट्रिय र विकासका सवालसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ । सुरक्षा क्षेत्र रूपान्तरणले स्तरीय लोकतान्त्रिक सिद्धान्त र मूल्यमा आधारित नीति, विधान, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, संरचना तथा निगरानीका विषयलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्छ (उप्रेती सन् २००३) । शास्त्रीय सुरक्षा अवधारणाले जनता तथा राष्ट्रको सुरक्षाका लागि राज्यको कानुनी एकाधिकारमा मात्रै जोड दिन्छ । यसले विशेषगरी बाह्य खतराबाट राज्यलाई बचाउने लक्ष्य राखेको हुन्छ । यसमाथि, यस्तो अवधारणाले सैन्य शक्तिको प्रयोग केवल युद्धको तयारी, सोबाट बचाउ अथवा सोको सामना गर्नमा मात्रै लगाउँछ (वाल्ट सन् १९९१) । सैनिक, अर्धसैनिक, प्रहरी र गुप्तचर सबैलाई त्यसैका लागि मात्रै प्रयोग गरिन्छ । यस्तो राज्यकेन्द्रित परम्परागत सुरक्षा अवधारणा अहिले संकीर्ण भइसकेको छ । मानवअधिकार, जीविका सुरक्षा, वातावरणीय सुरक्षा तथा ऊर्जा सुरक्षालाई समग्र रूपमा हेर्ने आधुनिक सुरक्षा अवधारणालाई शास्त्रीय सुरक्षा अवधारणाले उति ख्याल राख्दैन । आधुनिक सुरक्षा अवधारणाले सम्मानित जीवन बाँच्न पाउने जनताको अधिकारसहितको मानवीय सुरक्षामा जोड दिएको हुन्छ (उप्रेती सन् २००६, बाल्डविन सन् १९९७) । यसरी लोकतान्त्रिक शासन सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचनाको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो ।

बृहत् शान्ति–सम्झौताको भाग ४ को बुँदा ४.७ ले नेपाली सेनाको लोकतन्त्रीकरणबारे लेखेको छ :

> नेपाली सेनाको नियन्त्रण, परिचालन र व्यवस्थापन नयाँ सैनिक ऐनबमोजिम मन्त्रिपरिषद्‌ले गर्ने । अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्‌ले राजनीतिक सहमति र अन्तरिम व्यवस्थापिकाको सम्बन्धित समितिसमेतको सुझाव लिएर नेपाली सेनाको लोकतान्त्रीकरणको विस्तृत कार्ययोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने । यसअन्तर्गत नेपाली सेनाको उपयुक्त संख्या, लोकतान्त्रिक संरचना, राष्ट्रिय र समावेशी चरित्र निर्माण गर्दै लोकतन्त्र र मानवअधिकारको मूल्यद्वारा सेनालाई प्रशिक्षित गर्नेलगायतका कामहरू गर्ने ।

यसरी नै अन्तरिम संविधान–२०६३ को धारा १४४ (३ र ४)ले यस्तै प्रावधान उल्लेख गरेको छ । यसप्रकार नयाँ राजनीतिक परिप्रेक्ष्यले विद्यमान सैन्य संरचनाको सुधारबारे स्पष्टै व्यवस्था तोकेको छ । तर, समग्र पुनर्संरचनाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, रक्षा नीति, आर्थिक नीति, राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्‌जस्तो शक्तिशाली सुरक्षा संयन्त्रको स्थापनालाई मिलाएर गरिने राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिको विकास, गुप्तचर निकायको सुधार, प्रहरी तथा सेनामा आधुनिकीकरणजस्ता पक्षलाई ध्यान दिनुपर्छ । तर, नेपालको अन्तरिम संविधान र विस्तृत शान्ति–सम्झौता दुवैले यस्तो पुनर्संरचनाको आवश्यकता बोध गर्न सकेका छैनन् । सुरक्षा क्षेत्रको कुनै एक पक्षको मात्रै सुधार गर्ने गरी हुने पुनर्संरचनाको एक्लो प्रयासले अपेक्षित परिणाम ल्याउन सक्दैन ।

७.२.८ विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग

द्वन्द्व र विकासबीचको सम्बन्ध विषम हुन्छ भन्ने संसारभरकै द्वन्द्वका इतिहासले देखाएका छन् । विकासका कार्यक्रम गरिब तथा सीमान्तकृत जनतासम्म नपुगेमा असमानता र अन्यायको अनुभूतिले द्वन्द्व झनै चर्काउँछ । छ दशकभन्दा बढीको विकास सहायतासम्बन्धी नेपाली अनुभवले पनि यही तथ्य प्रमाणित गर्छ । नेपालको विकास इतिहास एउटा असफलताको इतिहास बनेको छ । यसले गरिबी र बहिष्करणलाई पर्याप्त सम्बोधन गर्न सकेन र धनी तथा गरिबबीचको दूरी झनै बढायो । स्रोतमाथि सम्भ्रान्तहरूको कब्जा रहिरह्यो । यसरी तनाव गौण रूपमा बढिरहनुमा विदेशी सहायतामा हुने सर्तहरू पनि मुख्य जिम्मेवार थिए । यसले गर्दा विभिन्न सरकारले गरिब तथा विपन्न

जनताको जीवनस्तर (व्यावहारिक आवश्यकता र रणनीतिक अभिरुचि) सुधार्ने दीर्घकालीन कार्यक्रममा ध्यान दिन पाएनन् ।

शान्ति पुनर्स्थापना, लोकतन्त्रको सुदृढीकरण, आर्थिक वृद्धि तथा द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणको खाकालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न नेपाललाई विदेशी सहायता खाँचो पर्छ । यद्यपि, अहिलेको आवश्यकता भनेको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले नेपाल सरकारका प्रयासहरूलाई सहयोग र सहजीकरण गर्नु हो, सर्तमा बाँध्नु होइन ।

७.२.९ पुनर्निर्माण तथा विकास

द्वन्द्वोत्तर स्थायित्व र शान्तिका लागि कुनै एकमात्रै तत्वले पुग्दैन । यसका लागि क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माण, विकासका विद्यमान नीतिको पुनर्व्याख्या र नियामक आधारशीला तथा संस्थागत व्यवस्थापन आवश्यक पर्छ । नेपाल अब संघीय संरचनामा जाने भएकोले पनि स ोहीअनुरूप नयाँ आधार खडा गरिनुपर्छ । द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकाससम्बन्धी चर्चा यस पुस्तकको परिच्छेद ८ मा विस्तृत रूपमा गरिएको छ ।

७.२.१० राजनीतिक दलमा सुधार

नेपालका राजनीतिक दल राज्यनिर्माणका प्रमुख पात्र नभई राज्यका सारा संरचना तथा प्रक्रियालाई नै राजनीतीकरण गरेर राज्यलाई अकर्मण्य बनाउने कर्ता पनि हुन् । तिनमै सुधार नभई राज्यको पुनर्संरचना र नयाँ नेपाली राज्यको निर्माण असम्भव र अर्थहीन हुन्छ । त्यसैले द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणले दल संगठनको लोकतान्त्रीकरण प्रक्रियालाई पनि सँगै लैजानुपर्छ किनभने दल भनेका बहुदलीय लोकतन्त्रका खम्बा र भविष्यको नेतृत्व उत्पादन गर्ने मञ्च पनि हुन् ।

चित्र ७.१२ राजनीतिक दल सुधारका तत्वहरू

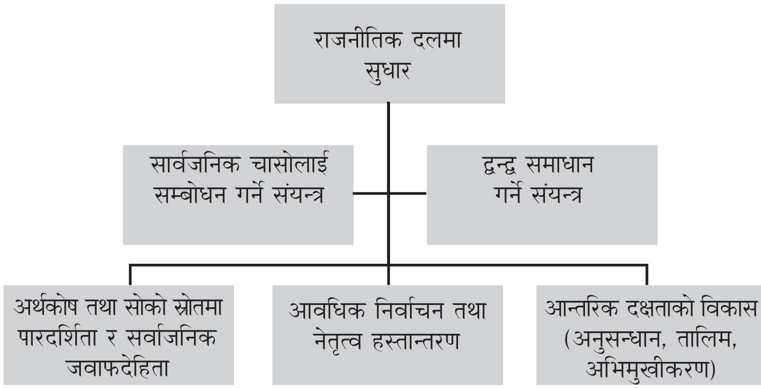

स्रोतः लेखकद्वारा रूपांकन गरिएको ।

७.३ द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका चुनौती

नेपालले जारी राजनीतिक परिवर्तन र सामाजिक रूपान्तरणको क्रममो निकै विरोधाभाषपूर्ण वातावरण बेहोरेको छ। सामाजिक मानसिकतामा कथनी र करनी (भनिने र गरिने)बीच भिन्नता देखिन्छ । द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र राज्यनिर्माणका लागि यो एउटा चुनौती हो । अहिले मानवीय व्यवहारको यो एउटा अत्येज्य पाटो नै बनेको छ । तिनीहरू सामाजिक–राजनीतिक वातावरण, अवसर हात पार्ने अभिरुचि अथवा अनिच्छित परिस्थितिबाट भाग्ने चाहना र निहित स्वार्थपूर्ति गर्ने महत्त्वाकांक्षाले उत्पादित अथवा प्रभावित भएका हुन्छन् । प्रायःजसो यो व्यक्तिगत चरित्रको रूपमा देखापर्छ । प्रत्येक समाजमा प्रतिविम्बित भए पनि व्यक्तिअनुसार यसको मात्रा र गहनता फरक हुन्छ । व्यक्तिको विरोधाभाषपूर्ण व्यवहारको असर उसको सामाजिक तथा राजनीतिक हैसियतअनुसार फरक पर्छ । यसरी उच्च ओहोदामा बसेका व्यक्तिको द्वैधता एवं विरोधाभाषपूर्ण व्यवहारले समाजको ठूलो हिस्सालाई असर पार्छ। तिनको व्यवहारलाई समाज, मिडिया, विश्लेषक र समालोचकहरूले पनि नजिकैबाट अध्ययन गरिरहेका हुन्छन् । व्यक्तिको दैनिक जीवनमा विरोधाभाष अभिन्न पाटो बनेको छ तर पनि निश्चित परिस्थितिअनुसार सोको मात्रा तथा गहनता बढ्दै जान्छ । खासगरी

समाज संक्रमणमा हुँदा, राज्य कमजोर बन्दा, आर्थिक अस्थायित्व उच्च हुँदा र सामाजिक मानसिकतालाई उरालिएको समयमा यसको सम्भावना धेरै हुन्छ। सार्वजनिक पदधारण गरेका व्यक्तिका लागि नैतिकता, जवाफदेहिता, जिम्मेवारी र पारदर्शिता महत्त्वपूर्ण चरित्र हुन्। तिनको नैतिक मूल्यलाई व्यक्तिले सम्मान गर्न जान्नुपर्छ। राजनीतिक पार्टीको लोकतान्त्रीकरणले यो प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउँछ।

मानवीय व्यवहारलाई सन्तुलित राख्न राज्यले केही कानुनी व्यवस्था गरेको हुन्छ। यद्यपि, यस्तो कानुन गरिब तथा शक्तिहीन जनतामा मात्रै लागू गर्ने तर शक्तिशालीमा नगर्ने परिपाटी तथा भएको कानुन पनि कार्यान्वयन गर्न (मुद्दा फैसला गर्न) वर्षौं लाग्ने हुनाले प्रभावकारितामा सधैं प्रश्न उठ्ने गरेको छ। कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवार व्यक्ति तथा निकायले पनि कथनी र करनीमा सन्तुलन राख्न सकेका छैनन्। त्यसैले जुनै पनि पेसा, उमेर, वर्ग, लिंग, सामाजिक हैसियत भएका व्यक्तिमा यो अभिन्न सामाजिक चरित्र बनेको छ। परिणामस्वरूप नेपालमा राजनीति, व्यापार, प्राज्ञिक संस्था, सामाजिक सेवा, कूटनीतिक समुदाय, गैरसरकारी संस्था, सरकारी संस्था, संसद्, न्यायपालिका, सुरक्षा र नागरिक समाजमा समेत भनिने र गरिने कामबीच ठूलो भिन्नता देखिन्छ। यो चरित्रबाट मुक्त व्यक्ति, क्षेत्र वा संस्था पाउन लगभग मुस्किलजस्तो भइसकेको छ।

जनतासँग गरेका वाचा पूरा नगर्ने हुनाले नेपालका राजनीतिक दल कार्यसम्पादनका दृष्टिले निकै असफल मानिन्छन्। तिनको कार्यशैलीमा हुने द्वैधता यसको मूल कारण हो। दलहरूले जनविश्वास गुमाएकै कारणले पूर्वराजाले 'कु' गर्ने मौका पाएका थिए। त्यसपछि वि.सं. २०६३ मा दिल्लीमा भएको १२ बुँदे समझदारीमार्फत तिनले आफूलाई सच्याउने प्रतिबद्धता जाहेर गरे। समझदारीका बुँदा यस्ता छन् :

> विगतका गल्ती कमजोरीहरूको आत्मसमीक्षा र आत्मआलोचना गर्दै भविष्यमा गल्ती–कमजोरी हुन नदिन नेकपा (माओवादी)ले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ (बुँदा ६)। सात राजनीतिक दलहरूले विगतमा संसद् र सरकारमा छँदा भएका गल्ती–कमजोरीप्रति आत्मसमीक्षा गर्दै अब नदोहोऱ्याउने प्रतिबद्धता व्यक्त भएको छ (बुँदा

> ७) । भनाइ र गराइमा सबै क्षेत्रमा देखिएको भिन्नता नै राज्य निर्माणका प्रमुख चुनौती हुन् । चाहे राजनीतिक नेता हुन्, चाहे मानवअधिकारकर्मी, व्यावसायिक व्यक्ति, बौद्धिक जमात् सबैमा भनाइ र गराइमा ठूलो भिन्नता देखिएको छ ।

'नागरिक समाज' शब्दावली नेपालमा धेरै चल्तीमा छ तर यसको अवसरवादी तथा विवादित कार्यसम्पादनले यसको अवधारणा नै धमिलिएको छ । प्रायःजसो निश्चित उद्देश्य पूरा गर्न लागिपरेका स्वयंसेवी तथा गैरनाफामुखी सामाजिक कार्यकर्ता तथा संस्थाहरूलाई बुझाउन यसको प्रयोग गरिन्छ (क्यापारिनी र कोल सन् २००८) । तर, तिनका गतिविधिले मात्रै होइन, भनाइ र गराइमा आउने भिन्नताले पनि नागरिक समाजको अवधारणा विवादित छ । केही मानिसले आफूलाई नागरिकको प्रतिनिधि दाबी गर्छन् । उनीहरूले राजनीतिक दल, दाता र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सार्वजनिक रूपमा चर्को आलोचना गर्छन् । पछि भने यिनै आलोचनालाई माध्यम बनाएर उनीहरूले राजनीतिक नियुक्ति, भौतिक फाइदा अथवा विदेशी अनुदान लिन्छन् । नागरिक समाजका नेता हुनु फाइदा (पद, पहिचान, अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क, पैसा तथा विशेषाधिकार) कमाउने सबैभन्दा सहज तरिका हो भन्ने धेरैको मान्यता छ । राजनीतिक दल तथा दातृनिकायलाई आलोचना गर्ने नागरिक समाजका नेता मानिएका धेरैजना कुनै न कुनै दल अथवा निकायसँग नजिकको सम्बन्ध गाँसिएका दाताहरूसँग विशेष सम्बन्ध भएका मानिस छन् र अवाञ्छनीय फाइदासमेत लिइरहेका कुरा बेलाबेलामा सुनिन्छन् । नागरिक अगुवा मानिएका धेरैले त दाताहरूवाट भत्ता, डिनर, अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमण र परामर्शदाता (विश्लेषक, सल्लाहकार, स्रोत व्यक्ति आदि)का रूपमा प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष फाइदा नै उठाएका छन् ।

धार्मिक नेताहरूले पनि आफूहरू तटस्थ, अराजनीतिक र जनकल्याणकारी काममा मात्रै लागेको बताउँछन् । उनीहरूले सामाजिक संगति, आपसी सम्मान तथा जनकल्याण आफूहरूको मूल ध्येय रहेको फलाकिरहन्छन् । यसको उल्टो उनीहरूले खुला वा गोप्य रूपमा एउटा राजनीतिक धारलाई समर्थन र अर्कोको विरोध गरिरहेका हुन्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा पनि यस्तै विरोधाभाष देख्न सकिन्छ । उनीहरू सरकार तथा अन्य साझेदारहरूसँग पारदर्शिता र जवाफदेहिता खोज्छन् तर आफूहरू नै न पारदर्शी हुन्छन्, न त

सहायता प्रभावकारितासम्बन्धी पेरिस घोषणा (पेरिस डिक्ल्यरेसन अफ एड इफेक्टिभनेस) अथवा अक्रा कार्ययोजना (अक्रा प्लान अफ एक्सन) र बुसान प्रतिबद्धतालाई सम्मान गर्छन् ।

कथनी र करनीबीचका यी बेमेल समाजको आदर्श, अवधारणा अथवा कार्यसम्पादन तीनै पक्षमा हावी छन् । उनीहरू चतुर अथवा रणनीतिक प्रकृतिका हुन्छन् । तर, नेपाली समाजमा यस्तो बेमेलले बलियोसँग जरा गाडेको हुनाले नैतिकता, जवाफदेहिता, जिम्मेवारी र पारदर्शिताजस्ता मूल्य र मान्यताहरू कथनीमै मात्र सीमित भएका छन् ।

नेपालमा द्वन्द्वोत्तर विकासका लागि सम्भाव्य अर्को जोखिम भनेको एकातिर जनताको उच्च आकांक्षा हो भने अर्कोतिर जनआकांक्षलाई पूरा गर्न नसक्ने गरी नेताहरूले दिने गरेको वाचा हो । द्वन्द्वोत्तर विकासको रणनीति र कार्यपद्धतिमा मनचिन्ते वाचालाई स्थान दिनु हुँदैन । यदि पूरा नभएमा पछि यिनले नै ठूलो समस्या सिर्जना गर्छन् । नेपालसँग शान्ति र स्थायित्व स्थापना गर्ने र जनआकांक्षालाई पूरा गर्ने क्षमता छ । त्यसका लागि उपलब्ध स्रोतहरूको पारदर्शी उपयोग हुनुपर्छ र सुशासनका सिद्धान्त तथा कानुनी शासनका मान्यताहरू स्वीकार्नुपर्छ । राजनीतिक हस्तक्षेप, कर्मचारीतन्त्रको हालीमुहाली, भ्रष्टाचार र कुशासन अहिले नेपालको विकासका लागि सबैभन्दा जटिल समस्या बनेका छन् ।

७.४ निष्कर्ष

द्वन्द्वोत्तर उथलपुथलको स्थितिमा हुनाले नेपालमा राज्यनिर्माण मुख्य चासो र ठूलो चुनौती बनेको छ । यसले राजनीतिक निर्णय–प्रक्रियाबाट बाहिर पारिएका जनताको समावेशीकरणलाई सुनिश्चित गर्ने, शान्ति प्राप्ति, न्याय, जीविका सुरक्षा र जनताको आर्थिक समृद्धि, कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयन, मानवअधिकारको सम्मान तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको अभिवृद्धिजस्ता कुरामा राज्यको क्षमता बढाउनुपर्नेछ ।

नेपालको सन्दर्भमा राज्यनिर्माण र राज्य पुनर्संरचना धेरै अन्तरसम्बन्धित छन् । राज्य पुनर्संरचनाबिना राज्यनिर्माणको उद्देश्य पूर्ति गर्न मुस्किल पर्छ ।

त्यसैले अगाडिका खण्डमा चर्चा गरिएका राज्यनिर्माण तथा पुनर्संरचनासम्बन्धी आधारहरूलाई गम्भीर भई कार्यान्वयन गर्नु राजनीतिक सफलताको पूर्वसर्त हो। त्यसका लागि राजनीतिक दल, सरकार, कर्मचारीतन्त्र, सुरक्षा, न्यायपालिका, नागरिक समाज, अनुसन्धाता, प्राज्ञिक क्षेत्र र सबै नागरिकको सहकार्य खाँचो छ। केन्द्रीकृत, बहिष्कारमुखी र निष्प्रभावी राज्यलाई आधुनिक, समृद्ध तथा समावेशी राष्ट्र बनाउने यो एउटा अपूर्व अवसर पनि हो तर राजनीतिक जगत्, कर्मचारीतन्त्र र सुरक्षा क्षेत्रको आमूल सुधार तथा आर्थिक वृद्धिको विवेकी समन्वयबिना नेपालमा समृद्धि र राष्ट्रिय स्थायित्व सम्भव छैन।

****

परिच्छेद ८

द्वन्द्वोत्तर नेपालमा पुनर्निर्माण र विकास

८.१ परिप्रेक्ष्य

नेपालमा द्वन्द्वोत्तर विकासले राजनीतिक रूपमा स्थायी, आर्थिक रूपमा समृद्ध र सामाजिक रूपमा न्यायशील संघीय गणतान्त्रिक मुलुक बनाउन योगदान दिनुपर्छ। अहिले विकासका नयाँ योजना, रणनीति, कार्यान्वियन शैली र योजनाबद्ध तरिकाको खाँचो छ। यो परिच्छेदको मुख्य उद्देश्य द्वन्द्वोत्तर विकासका विविध आयाम र पुनर्निर्माणबीच सम्बन्ध स्थापित गर्नु हो। राज्यनिर्माणमा यी दुवै तत्व अभिन्न छन् र यिनले लोकतन्त्रलाई बलियो पारी दीर्घकालीन शान्ति प्राप्तिमा सहयोग गर्छन् भन्ने बहस सिर्जना गर्नु पनि यो परिच्छेदको उद्देश्य हो। द्वन्द्वोत्तर विकासका प्रमुख सवाल र तत्व के–के हुन् ? राज्य निर्माणमा विकासले कसरी योगदान दिन सक्छ ? भन्नेजस्ता प्रश्नको उत्तर यो परिच्छेदमा खोज्ने प्रयास गरिएको छ।

यो परिच्छेदको प्रयोजनमा विकासले भौतिक तथा सामाजिक–आर्थिक दुवै पक्षलाई जनाउँछ। पुनर्निर्माणले भने द्वन्द्वकालमा क्षति पुऱ्याए भौतिक पूर्वाधार निर्माणमा जोड दिन्छ। गृहयुद्ध र सशस्त्र विद्रोहहरूले विशेषतः विकासका पूर्वाधारलाई लक्ष्य बनाएका हुन्छन्। तिनको संरचना बिथोल्न सके आर्थिक वृद्धिमा अवरोध पुऱ्याई, राज्यलाई असफल बनाई विद्रोह सफल बनाउन सकिने विद्रोहीहरूको सोच र रणनीति हुन्छ। त्यसैले नेपालमा पनि विकासका कार्यक्रमलाई बिथोल्ने वा पूर्वाधार ध्वस्त पार्ने कामलाई विद्रोही पक्षले आफ्नो रणनीति नै बनाए। तर, मुलुकलाई युद्धबाट पार गराउन विकासकै चरण ल्याउनुपर्छ। पुनर्निर्माण र विकास द्वन्द्वोत्तर आर्थिक पुनर्भरण (पोस्ट–कन्फ्लिक्ट इकनमिक रिकभरी)को आधारस्तम्भ हो भने शान्ति र स्थायित्वका लागि प्रस्थानबिन्दु (उप्रेती सन् २००९) हो।

हिंसात्मक द्वन्द्व र विकासको सम्बन्ध सामन्यतया विपरीतार्थी वा एक–अर्कालाई नकारात्मक असर पार्ने किसिमको हुन्छ । विकासले जनताका आवश्यकता पूरा गर्न नसके सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वको सम्भावना बढ्छ । यसले असमानता र विभेद सम्बोधन गर्न नसके त्यही नै द्वन्द्वको स्रोत बन्छ । यसले नै असमानता सिर्जना गऱ्यो भने फेरि सामाजिक द्वन्द्व अवश्यम्भावी हुन्छ । यसैले शान्ति र द्वन्द्व दुवैको स्रोत विकास हो । कमविकसित मुलुकमा हिंसात्मक द्वन्द्वका घटना बढी हुनुपछाडिको एउटा महत्त्वपूर्ण कारण विकासले आमजनतालाई प्रतिफल दिन नसक्नु हो ।

अत्यधिक गरिबी र असमानता निश्चित समूहको वास्तविक वा कल्पित शोषण (रियल अर पर्सिभ्ड अप्रेसन्स)सँग गाँसिएका हुन्छन् भन्ने उदाहरण अफ्रिकी द्वन्द्वले देखाएका छन् (उप्रेती सन् २००९) । त्यसैले असमानता र विभेदका मूल कारणलाई सम्बोधन गर्न विकासका लक्ष्यमा द्वन्द्वको संवेदनशीलता बुझ्नु जरुरी हुन्छ । अहिंसात्मक द्वन्द्व विकास प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण पाटो हो । यसले सामाजिक परिवर्तन गराउन रचनात्मक भूमिका खेल्छ । साथै, यसले विविधता र विभेदको व्यवस्थापन गर्न समाजलाई बलियो पार्छ । त्यसैले विकासका गतिविधिले अहिंसात्मक द्वन्द्वलाई दबाउनेभन्दा पनि तिनबाट रचनात्मक विचार उब्जाउन सहयोग गर्नुपर्छ । तर, हिंसात्मक द्वन्द्वले चाहिँ विकासमा अत्यन्त नकारात्मक प्रभाव पार्दछ ।

८.२ द्वन्द्वोत्तर विकासको खाका

द्वन्द्वोत्तर विकास संवेदनशील, जटिल र विशिष्ट खालको हुने अफगानिस्तान, कंगो, सुडान, सोमालिया अल्जेरिया, आइभोरीकोस्ट, सिरियालेवनजस्ता युद्धग्रस्त मुलुकका विकाससम्बन्धी अनुभवले देखाउँछन् । विकासले हिंसात्मक द्वन्द्वका प्रभाव साम्य पार्नुपर्छ र द्वन्द्वका कारण सम्बोधन गर्नुपर्छ तर यो आफैंमा एउटा शृंखलाबद्ध प्रक्रिया हो । द्विपक्षीय दातृनिकाय, ब्यांक, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, राष्ट्रसंघीय नियोग तथा परोपकारी संगठनजस्ता बहुपक्षीय नियोगले युद्धग्रस्त मुलुकको द्वन्द्वोत्तर विकासमा सहायता दिन्छन् । उनीहरूका अभिरुचि, प्राथमिकता, लक्ष्य, कार्य, प्रक्रिया तथा अवधारणाहरू भिन्नाभिन्नै

र कहिलेकाहीँ विरोधाभाषपूर्ण पनि हुन्छन् । त्यसैले कुनै पनि मुलुकको विकाससम्बन्धी प्राथमिकतामा यी अभिकर्ताहरूको समन्वय, अनुगमन र संगति हुनु महत्त्वपूर्ण हुन्छ तर एउटा खतरा के देखिएको छ भने द्वन्द्वरत र द्वन्द्वोत्तर देशहरूमा यी विकास साझेदारी वैदेशिक निकायहरूले आफ्नो प्रभाव बढाउन विकास सहायतामा विभिन्न सर्त राख्ने, सहयोगको नाममा आफ्नै देशका वा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाता र सल्लाहाकार राखी उनीहरूमार्फत आफ्नो प्रभाव फिँजाउने, सहयोगको नाममा गैरसरकारी संस्थामार्फत आफ्नो स्वार्थ पूरा गराउने, संवेदनशील क्षेत्रहरू– जस्तैः सुरक्षा निकाय, न्यायालय आदिमा समेत प्रभाव जमाई यी संस्थालाई या त ध्वस्त पार्ने या त आफ्नो स्वार्थमा हिँडाउने काम गर्छन् ।

द्वन्द्वोत्तर विकासले विकाससम्बन्धी नियमित कार्यक्रमका परम्परागत शैलीभन्दा फरक नीति अपनाउनुपर्छ । वातावरणीय असुरक्षा, ग्रामीण तथा सहरी अपराध, साना हतियारको अवैध प्रयोग, सामुदायिक असुरक्षाजस्ता नवीन सवालसँग जुध्न नयाँ कार्यशैली खाँचो पर्छ । नेपालमा अहिले भएका विकास योजना, संस्थागत व्यवस्थापन, नीति–निर्माताका मानसिकतासमेत जनअपेक्षासँग मेल खाँदैनन् । त्यसैले अहिले देखापरेका चुनौतीको उचित व्यवस्थापन गर्न नवीन दृष्टि, कार्यनीति र संरचनागत खाका जरुरी हुन्छ । त्यसैले द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा आम जनताका आवश्यकता सम्बोधन गर्न विकासको शैलीमा नै आधारभूत पुनर्संरचना आवश्यक ठानिएको हो ।

द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकासलाई मेलमिलाप (रिकन्सिलिएसन), पुनर्स्थापना (रिह्याबिलिटिएसन), पुनर्समायोजन (रिइन्टिग्रेसन) र पुनर्भरण (रिकभरी)सँग जोड्नुपर्छ । यसो गर्दा विकासले द्वन्द्वका घाउमा मलम लगाउन सक्छ र समाजमा सहचर्या बढाउन सक्छ । यसैगरी द्वन्द्वोत्तर विकासले मानव सुरक्षा हासिल गर्न पनि योगदान दिनुपर्छ ।

राष्ट्रसंघको मानव विकास प्रतिवेदन सन् १९९४ ले मानव सुरक्षालाई भोक, रोग र दमनजस्ता दीर्घ चुनौतीबाट छुट्कारा र दैनिक जीवनशैलीमा आइपर्ने आकस्मिक र पीडादायी अवस्थाबाट सुरक्षा भनी परिभाषित गरेको छ (यूएनडीपी सन् १९९४) । नेपालमा विकासको परम्परागत विचारधाराले द्वन्द्व र सुरक्षाका

विषयलाई ख्याल नराखी केवल गरिबी निवारणमा मात्र जोड दिन्थ्यो (उप्रेती सन् २००६ए) । यस्तो सिलसिला योजनाबद्ध विकासको पहिलो वर्षदेखि नै सुरु भएको थियो । तर, अब यस्तो अवधारणामा पनि आधारभूत रूपान्तरणको खाँचो छ ।

सुरक्षा–मानवअधिकार–शान्ति तथा विकासलाई आपसमा जोड्नु नै नेपालको द्वन्द्वोत्तर विकासको मूल उद्देश्य हुनुपर्छ । द्वन्द्वोत्तर विकासले भ्रष्टाचार घटाउनुपर्छ, सुशासनलाई सहज र प्रभावकारी बनाउनु र्छ र वातावरणीय रूपमा स्वच्छ, सामाजिक रूपमा न्यायशील तथा आर्थिक रूपमा समृद्ध विकासलाई प्रवर्द्धन गर्नुपर्छ । यसका लागि विद्यमान नीति, रणनीति तथा नियामक आधारशीला तथा संस्थागत व्यवस्थापनलाई पुनर्मूल्यांकन गरिनुपर्छ र त्यसैअनुसार उनीहरूबीच समन्वय मिलाउँदै जानुपर्छ ।

चित्र ८.१ विकासमुखी द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका अन्तरसम्बन्धित पक्षहरू

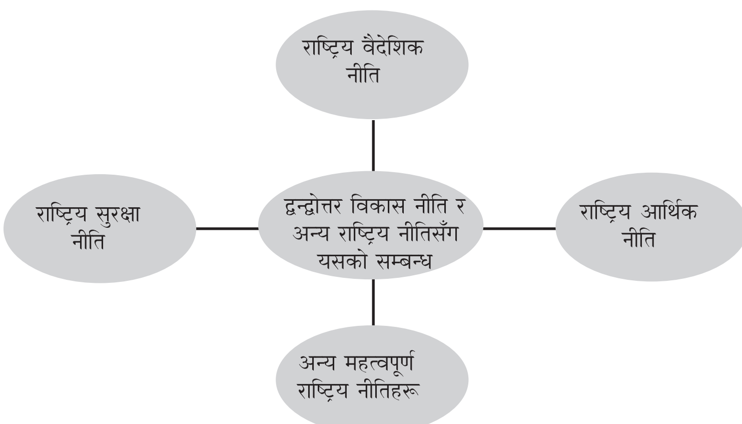

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकित

चित्र नं ८.१ ले देखाएअनुसार राष्ट्रिय सुरक्षा योजना, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध/विदेश नीति, आर्थिक नीति र अन्य नीतिसँग द्वन्द्वोत्तर विकासको योजना गाँसिनुपर्छ । हाम्रोजस्तो मुलुकमा विकासको समग्र प्रकृति नै वैदेशिक सहायतासँग गाँसिएको हुनाले यस्तो सम्बन्धको छुट्टै महत्त्व छ । राष्ट्रिय सुरक्षा नीतिसँग पनि वैदेशिक

नीति गाँसिनुपर्छ किनकि केही गैरपरम्परागत सुरक्षा सवालहरू (खाद्य सुरक्षा, स्वास्थ्य सुरक्षा, वातावरणीय सुरक्षा, जल तथा ऊर्जा सुरक्षा) विकासका पक्षसँग जोडिएका हुन्छन् । यी विविध विषय एक–अर्कासँग परिपूरक हुनाले मुलुकको समग्र आर्थिक नीतिसँग पनि तिनको तालमेल आवश्यक हुन्छ । आर्थिक नीतिका उद्देश्य प्राप्त गर्न विकासले योगदान दिन्छ र आर्थिक नीतिले विकासको खाका प्रदान गर्छ । यसैगरी विकासको खाकाले शान्ति र मानवअधिकारलाई पनि समेट्नुपर्छ र द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण तथा विकाससम्बन्धी कुनै पनि गतिविधिले शान्ति प्रवर्द्धन, जीविका सुरक्षाका साथै सामाजिक–आर्थिक, सांस्कृतिक तथा राजनीतिक अधिकारको सम्बोधन पनि गर्नुपर्छ (उप्रेती सन् २००९) ।

८.३ द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकास

पहिलो पटकको प्रयासमा नयाँ संविधान बन्न नसके पनि दोस्रो पटक निर्वाचित संविधानसभाले भने नेपालको संक्रमणकालीन अवस्थाको सम्बोधन गरी नयाँ संविधान दिएर नयाँ संरचना बनाउने आशा छ । यस्तो संरचनामा केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीयस्तरको निर्धारणसाथै संघीय एकाइको संख्या, सीमांकन र नामांकन आदिमा सहमति जुटाई संघीय संरचनासहितको नयाँ संविधान आउनुपर्ने धेरैको अपेक्षा छ । यस्तो अवस्थामा विकासका योजनाले निम्न आधारभूत सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्छ :

१. शान्ति समृद्धि र स्थायित्वमा जोड : द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्ने, राहत, पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माण, पुनर्समायोजनमा जोड दिने; विस्तृत शान्ति–सम्झौताअनुसार विकाससम्बन्धी व्यवस्था, संक्रमणकालीन न्याय, मानवअधिकार, र सुरक्षा क्षेत्र पुनर्संरचना कार्यान्वयन गर्न । यसले स्थायित्वलाई सहयोग पुऱ्याउँछ ।

२. क्षमता निर्माणमा जोड : प्रान्त तथा स्थानीयस्तरमा प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय क्षमता विकास गर्ने, अनुसन्धान तथा शिक्षामा लगानी गर्ने ।

३. पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनामा जोड : सामाजिक र आर्थिक पूर्वाधार पुनर्निर्माण गर्ने ।

४. मेलमिलापमा जोड : उपेक्षित समूहलाई समावेश गर्ने, नागरिक शिक्षा, मिलाप र विश्वास प्रवर्द्धन गर्ने, द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई राहत प्याकेज प्रदान गर्ने, विगतका दिनको मूल्यांकन गरी विश्वास र मेलमिलापलाई प्रभावकारी बनाउने ।

५. मानवअधिकार र कानुनी शासनमा जोड : संक्रमणकालीन न्याय तथा मानवअधिकारको व्यापक ढाँचाअनुसार लैंगिक विभेद, उपेक्षा, बहिष्करण र जनताको सामाजिक–आर्थिक अधिकार सम्बोधन गर्ने । साथै, संक्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चिततामार्फत द्वन्द्वपीडितलाई न्याय दिलाउने ।

६. सुशासन प्रवर्द्धनमा जोड : सामाजिक जवाफदेहितालाई सुदृढ पार्ने, भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने, नेतृत्व विकास गर्ने र सार्वजनिक खर्च तथा वित्तीय जवाफदेहिता (पब्लिक एक्सपेन्डिचर एन्ड फाइनान्सियल अकाउन्टेबिलटी)को आत्मसमीक्षा गर्ने, सेवाप्रदायक व्यवस्था (मानव स्रोत व्यवस्थापन, उत्तरदायी व्यवहार आदि) सुधारी जनतामा आधारभूत सेवासँगको पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

७. अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहयोगको सुगठन : दातृ निकायले लगानी गरेका विकास कार्यक्रममा सहायताको प्रभावकारितासम्बन्धी पेरिस घोषणा (पेरिस डिक्लचरेसन अफ एड इफेक्टिभनेस) र आक्रा कार्ययोजना (आक्रा प्लान अफ एक्सन) र बुसान प्रतिबद्धता कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गर्ने, दातृनिकायसँग सहकार्य गर्ने, व्यापार समन्वय तथा प्रत्यक्ष विदेशी लगानीजस्ता क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय विकासमा नेपालको विकासलाई समेट्ने ।

८. विकासका योजना र गतिविधिमा लैंगिक मूलप्रवाहीकरण गर्न जोडः विकासका सबै योजनामा लैंगिक विषयलाई समेट्दै लैंगिक असमानतासँग जुध्ने ।

विशेषगरी द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा विकाससम्बन्धी सरकारी निकायका काम फितला र निष्प्रभावी हुन्छन् । त्यसैले, त्यस्ता निकायको क्षमता विकास गर्नु जरुरी हुन्छ । राज्यको क्षमता उकास्नमा नागरिक समाज, राजनीतिक दल र निजी क्षेत्रको

सामूहिक प्रयास उपयोगी हुन्छ र यसले अन्ततोगत्वा राज्यनिर्माणमा योगदान दिन सक्छ । युद्धग्रस्त अन्य थुप्रै मुलुकभन्दा नेपालको सन्दर्भ फरक पनि छ । यहाँ राज्यका सम्पूर्ण संयन्त्र पूर्ण विफल भएका होइनन्, तिनको क्षमता न्यून भएको हो । राजनीतिक, संस्थागत र कानुनी वातावरण अनुकूल बनाई जनविश्वास पुनर्प्राप्ति, राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्ति र सुशासनका सिद्धान्त प्रवर्द्धन गर्न सके यी सबै चुनौतीलाई जित्न सम्भव छ । क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माण र नवीन पूर्वाधार निर्माणका माध्यमबाट रोजगारी सुनिश्चित गरी जनविश्वास हासिल गर्ने प्रभावकारी उपाय हो ।

नेपाल अहिले द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणको यात्रामा हुनाले विकासका नीति तथा रणनीतिमा पुनर्विचार तथा पुनर्भिमुखीकरण र तिनको पुनर्तर्जुमा जरुरी हुन्छ । नेपालको विकाससम्बन्धी नीतिका समग्र प्रभावबारे गरिएका अध्ययनहरू (पाण्डे सन् १९९९; श्रेष्ठ सन् १९९७; उप्रेती सन् २००४ए र सन् २००४बी)ले समेत द्वन्द्वको प्रमुख कारक मानिएको गरिबी र सामाजिक बहिष्करणलाई सम्बोधन गर्न नसक्नु योजनाहरूको मूल कमजोरी रहेको खुट्याउँछन् । यसरी विकासको प्रशासनिक पक्ष र राज्यको शासन व्यवस्थातिर यी अध्ययनले चुनौतीका औंला ठड्याएका छन् ।

सामान्यतया, नेपालमा विकासकर्मी र विशेषगरी विकास नियोगहरूले आउँदा वर्षमा विकराल चुनौतीको सामना गर्नुपर्नेछ । छ दशकभन्दा लामो नेपालको योजनाबद्ध विकास प्रक्रिया शक्तिशाली राजनीतिकर्मीका निर्वाचन क्षेत्र र पहुँचयोग्य इलाकामा सीमित भयो । यो दुर्गम बस्तीमा पुग्नै सकेन । यसखालको विकास प्रक्रियाले राजनीतिकर्मी र विकासे कर्मचारी तथा स्थानीय सम्भ्रान्तका राजनीतिक अभिरुचिमात्र पूर्ति गर्‍यो ।

बक्स ८.१ विस्तृत शान्ति–सम्झौतामा समावेश द्वन्द्वोत्तर विकासका सवाल

- विश्वव्यापी रूपमा आधारभूत मानवअधिकार, बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक लोकतान्त्रिक प्रणाली, जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता तथा नागरिक सर्वोच्चता, संवैधानिक सन्तुलन र नियन्त्रण, विधिको शासन, सामाजिक न्याय तथा समानता, स्वतन्त्र न्यायपालिका, आवधिक निर्वाचन, नागरिक समाजबाट अनुगमन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, जनतालाई सूचनाको अधिकार, राजनीतिक दलका क्रियाकलापमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता, जनसहभागिता, निष्पक्ष, सक्षम तथा स्वच्छ प्रशासनतन्त्रका अवधारणाहरू पूर्ण परिपालना गर्ने राजनीतिक प्रणाली अवलम्बन गर्ने ।
- वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैंगिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसंख्यक समुदाय, पिछडिएका क्षेत्रलगायतका समस्यालाई सम्बोधन गर्न केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचा अन्त्य गरी राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने ।
- सामन्तवादका सबै स्वरूपको अन्त्य गर्ने आर्थिक–सामाजिक रूपान्तरणको न्यूनतम साझा कार्यक्रम आपसी सहमतिले तय गरेर लागू गर्दै जाने ।
- सामन्ती भूस्वामित्वको अन्त्य गर्दै वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्ने नीति अवलम्बन गर्ने ।
- राष्ट्रिय उद्योगधन्दा र साधनस्रोतको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्ने नीति अनुसरण गर्ने ।
- शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी र खाद्य सुरक्षामा सबै नागरिकको अधिकार स्थापित गर्ने नीति लिने ।
- सुकुम्बासी, कमैया, हलिया, हरूवा–चरुवालगायत आर्थिक–सामाजिक रूपले पछि परेका वर्गलाई जग्गालगायत आर्थिक–सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने नीति लिने । सरकारी लाभको पदमा रहेर भ्रष्टाचार गरी अकुत सम्पत्ति आर्जन गर्नेहरूउपर कडा कारबाही गरी दण्डित गर्ने नीति लिने ।
- देशको आर्थिक–सामाजिक रूपान्तरण एवं न्यायका साथै देशलाई छिटै समुन्नत र आर्थिक रूपले समृद्ध बनाउन साझा विकास अवधारणा निर्माण गर्ने ।
- श्रमिकका पेसागत अधिकार सुनिश्चित गर्दै उद्योगधन्दा, व्यापार, निर्यात प्रवर्द्धन आदिमा लगानी वृद्धि गरी रोजगारी एवं आयआर्जनका अवसरहरूको व्यापक वृद्धि गर्ने नीति अनुसरण गर्ने ।

स्रोत : शान्ति–सम्झौता, वि.सं. २०६३

आर्थिक र सामाजिक स्थायित्व संक्रमणकालीन न्याय तथा मानव सुरक्षा नै दिगो शान्ति प्राप्त गर्ने पूर्वसर्त हुन् । द्वन्द्वोत्तर विकासका गतिविधिले अल्प, मध्य र दीर्घकालीन रणनीतिमार्फत दिगो शान्ति हासिल गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । यस्तो विकास द्वन्द्वोत्तर निर्माण र शान्ति निर्माणबीच सेतु बन्नुपर्छ ।

८.३.१ द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकासका चरण

जनपेक्षा परिपूर्ति, उपलब्ध तथा उत्पादित स्रोत परिचालन गर्ने, साना, ठूला तथा मध्यमखालका परियोजना विकास गर्ने र प्राविधिक उन्नति गर्ने सवालमा द्वन्द्वोत्तर विकासको योगदान सूक्ष्म र प्रक्रियागत हुन्छन् । यसर्थ, द्वन्द्वोत्तर विकास निम्नलिखित तीन चरणबाट पार हुनुपर्छ :

क) संकटकालीन चरण (इमर्जेन्सी फेज)

यो चरणमा मानवीय सहायता तथा तत्कालीन राहतसम्बन्धी क्रियाकलाप हुन्छन् । शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउन द्वन्द्वप्रभावित निरीह जनतालाई राहत प्याकेज दिने र आधारभूत आवश्यकता पूरा गरिदिने काम महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

ख) संक्रमणकालीन चरण (ट्रान्जिसन फेज)

शीघ्र परिणाम हासिल गर्न यस अवस्थामा योजना तथा रणनीति परिवर्तन, आवश्यक संस्थागत व्यवस्थापन, नियामक प्रावधान र परिवर्तनको लक्ष्य हासिल गर्न मध्यम अवधिका गतिविधि सञ्चालन गरिन्छन् । यस्तो चरण सामान्यतया एकदेखि तीन वर्षको हुन्छ । विकासका लागि समेट्नुपर्ने संवैधानिक कार्यक्रमहरूलाई पनि यसै अवधिसँग तालमेल मिलाउनुपर्ने हुन्छ ।

ग) स्थायीकरण चरण (स्टेबिलाइजेसन फेज)

यो अवस्था तुलनात्मक रूपमा लामो (३–१५ वर्षको) हुन्छ । ठूला परियोजना निर्माण (जलविद्युत्, ग्रामीण विद्युतीकरण, सडक सञ्जाल, प्रशोधन गृह तथा बजार पूर्वाधार, पिउने पानी, सिँचाइ, सञ्चार आदि) र क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माणमा यो चरणले जोड दिनुपर्छ ।

८.३.२ द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकासका प्राथमिक पक्ष

द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा विकासका गतिविधि सञ्चालन गर्ने चार विविध तरिका छन् :

क) प्राथमिकताका परियोजना

दीर्घकालीन तथा अत्याधुनिक प्रविधि र ठूला लगानीले आर्थिक विकासको गति बढाउँछन्। ठूला जलविद्युत् परियोजना, ठूला–ठूला पर्यटन कार्यक्रम, बजारमुखी आधुनिक कृषि, ठूला सिँचाइ, सडक सञ्जाल तथा विमानस्थल निर्माणजस्ता कार्य यस्तो विकासका उदाहरण हुन् । लगानीको स्तर र परिमाणको आधारमा यिनलाई प्राथमिकता १ (प्रायरटी वानः पी१), प्राथमिकता २ (प्रायरटी टुः पी२) र प्राथमिकता ३ (प्रायरटी थ्रीः पी३) गरी तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

ख) जीविकोपार्जनमा शीघ्र प्रभाव पार्ने परियोजना

यस्ता परियोजना अल्पकालीन, न्यून लगानी भएका र सामान्य प्रविधि प्रयोग गरिएका हुन्छन् । यस्ता परियोजनाले जनतालाई तत्कालै प्रतिफल दिन्छन् । जस्तैः कामका लागि खाद्यान्न (फुड फर वर्क), कामका लागि नगद (क्यास फर वर्क), तरकारीखेती तथा बाख्रापालन, सानातिना निर्माण कार्य र अर्थोपार्जनका क्रियाकलापहरू यसमा पर्छन् ।

ग) मानवीय सहायतासम्बन्धी परियोजना

यस्ता परियोजना तत्कालै लागू गर्न सकिने, थोरै लगानीका र छिटै परिणाम दिने र मानवीय सहायतामा केन्द्रित हुने खालका हुन्छन् । द्वन्द्वबाट प्रभावित जनतालाई मानवीय सहायता प्रदान गर्न यस्ता परियोजनाको कल्पना भएको हो ।

घ) सामाजिक (पुनः) निर्माणका परियोजना

यिनले आपसी विश्वास, परस्पर सम्मान, पुनर्भरण र मेलमिलाप विकास गर्न जोड दिन्छन् । यिनीहरू द्वन्द्वले समाजमा पारेको घाउ निदान गर्ने (सोसल हिलिङ)तर्फ उन्मुख हुन्छन् । सामूहिक अपनत्वको भावना तथा एकीकृत सामुदायिक भाव विकास गराउने कुरामा यिनको जोड हुन्छ ।

८.३.३ पूर्वाधार विकास

शान्ति र स्थायित्व प्राप्तिमा ठूला पूर्वाधार निर्माण महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । साना, मध्यम र ठूला जलविद्युत् आयोजना, ग्रामीण विद्युतीकरण, सडक सञ्जाल, कृषि प्रशोधन केन्द्र (दूधजन्य तथा मासुजन्य पदार्थ, खाद्यान्न, तरकारी तथा फलफूल, गैरकाष्ठ वनपैदावर, जडिबुटी, चिस्यान केन्द्र आदि) निर्माण तथा सञ्चालन, बजारीकरणका पूर्वाधार, ग्रामीण खानेपानी तथा सिँचाइ, दूरसञ्चार सञ्जाल, रज्जुमार्ग, रेलमार्ग, स्वच्छ ऊर्जाबाट चल्ने (क्लिन इनर्जी) यातायात व्यवस्थाजस्ता पूर्वाधार द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा स्थापना गर्नुपर्ने प्रमुख कुरा हुन् ।

८.३.४ द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकासका लागि क्षमता वृद्धि

द्वन्द्वोत्तर विकासका लागि अनुकूल योजना, उत्तरदायी संगठन र प्रभावकारी कार्यान्वियन संयन्त्र जरुरी हुन्छ । यसबाहेक सेवाप्रदायक निकायको क्षमता निर्माण, संस्थागत सुधार, प्राविधिक तथा व्यवस्थापकीय सीप प्रवर्द्धन, स्रोत उत्पादन तथा त्यसको सहभागितामूलक तथा प्रभावकारी प्रयोग, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको प्रवर्द्धन तथा स्रोत बाँडफाँटमा प्राथमिकता निर्माण द्वन्द्वोत्तर विकाससम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यका पूर्वसर्त हुन् ।

८.३.५ पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना

क्षतिग्रस्त पूर्वाधारको पुनर्निर्माण र नवीन पूर्वाधारको निर्माण सँगसँगै हुनुपर्छ । तालिका ८.१ ले देखाएअनुसार नेपालको एक दशक लामो द्वन्द्वले दूरसञ्चार टावर, पुल, सडक, विद्युत् परियोजना, सरकारी कार्यालयलगायत थुप्रै पूर्वाधार ध्वस्त पारेको थियो । तिनको पुनर्निर्माण र पुनर्संरचना गर्नु द्वन्द्वोत्तर विकासको प्राथमिकता हुनुपर्छ भन्ने माथिकै छलफलले प्रस्ट पारेको छ ।

तालिका ८.१ सशस्त्र द्वन्द्वकालमा ध्वस्त भएका भौतिक पूर्वाधार

क्र. सं.	मन्त्रालय तथा संवैधानिक समिति	क्षति भएको रकम	पुनःनिर्माण गर्न आवश्यक रकम
१.	स्थानीय विकास	५९,६४,४६,०००	१६,१७,२२,०००
२.	जलस्रोत	३,४२,७०,३०००	२९,७२,४३,०००
३.	स्वास्थ्य तथा जनसंख्या	४,१७,०००	१३,०१,३०,०००
४.	वन तथा भूसंरक्षण	३५,४४,६१,०००	३७,७१,२३,०००
५.	शिक्षा तथा खेलकुद	२,०९,६०,०००	४,४९,८४,०००
६.	कृषि तथा सहकारी	२६,०७,५५,०००	तथ्यांक अनुपलब्ध
७.	उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति	१,८१,२३,०००	१,५०,६४,०००
८.	वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि	३२,०९,०००	अनु.
९.	सूचना तथा सञ्चार	७४,१५,५५,०००	१४,५१,६६,०००
१०.	संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन	१३,४७,४७,०००	२,६५,५०,०००
११.	भौतिक योजना तथा निर्माण	२,५१,७४,०००	१,९७,४६,०००
१२.	भूमिसुधार तथा व्यवस्था	१,२१,८७,०००	तथ्यांक अनुपलब्ध
१३.	रक्षा	२,४७,९९,०००	तथ्यांक अनुपलब्ध
१४.	अर्थ	४६,६६,०००	२२,७०,०००
१५.	गृह	२,४२,८६,४६,०००	२,४२,८२,०३,०००
१६.	महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण	२,३०,०००	अनु.
१७.	सर्वोच्च अदालत	२,७४,८९,०००	१६,५५,५५,०००
१८.	निर्वाचन आयोग	२९,४६,०००	तथ्यांक अनुपलब्ध
१९.	महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	२,०१,०००	तथ्यांक अनुपलब्ध
२०.	लोकसेवा आयोग	४७,८०,०००	तथ्यांक अनुपलब्ध
२१.	कुल	५,००,४४,९४,०००	३,८१,३७,५६,०००

स्रोत : शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय सन् २००७ को आधारमा उप्रेती (सन् २००९)

तालिका ८.१ ले द्वन्द्वकालमा क्षति भएको पूर्वाधारको सम्पत्ति र त्यसलाई पुनर्निर्माण गर्न आवश्यक रकमको अनुमानित विवरण देखाएको छ । यो ध्वंशले ५ अर्ब रूपैयाँबराबरको क्षति पुर्‍याएको थियो, जसको पुनर्निर्माणमा ३ अर्ब ८१ करोड रूपैयाँ आवश्यक पर्ने अनुमान छ ।

८.३.६ द्वन्द्वोत्तर विकासमा क्षेत्रगत प्राथमिकता

ठूला पूर्वाधार विकास र सामाजिक तथा सेवादायी क्षेत्र (जस्तैः स्वास्थ्य, शिक्षा, पिउने पानी तथा सरसफाइ र सामुदायिक सेवा)मा गर्नुपर्ने लगानीको सन्तुलित हिसाब आँकलन गर्नु द्वन्द्वोत्तर विकासका लागि चुनौती हो। द्वन्द्वोत्तर समाजमा स्तरीय सामाजिक सेवाको प्रत्याभूति नै शान्तिको लाभांश दिने उत्तम उपाय हो। सामाजिक र सेवादायी क्षेत्रमा प्राथमिकता दिँदा सामाजिक सम्बन्ध, सञ्जाल र परम्परागत चालचलनजस्ता सामाजिक पुँजी पुनर्निर्माणमा पनि उत्तिकै जोड दिइनुपर्छ।

८.३.७ द्वन्द्वोत्तर विकासको योजना

नेपालमा द्वन्द्वोत्तर विकासबारे योजना बनाउँदा राष्ट्रिय योजना आयोगको परम्परागत, केन्द्रीकृत र राजनीतिग्रस्त सोचाइमा परिवर्तन गर्नैपर्छ। स्थानीय विकासका कार्यक्रम तथा परियोजनाहरूको स्थानीयस्तरमै योजना निर्माण, कार्यान्वयन तथा अनुगमन गर्नुपर्छ। यसैगरी परियोजना–चक्र व्यवस्थापन (प्रोजेक्ट साइकल म्यानेजमन्ट) गर्दा द्वन्द्वसंवेदनशील विकासको अवधारणा अपनाइनुपर्छ। तर, नेपालमा राष्ट्रिय योजना आयोगको विकास योजना इतिहासमै सबैभन्दा विवादित विषय बनेको छ। यहाँका योजनाहरू स्थानीयस्तरमा बनेपछि क्षेत्रीय कार्यालयद्वारा परिवर्तन गरिएका, क्षेत्रीय अधिकारीद्वारा प्रस्तावित भएपछि सम्बन्धित विभागद्वारा परिवर्तन गरिएका र विभागीय योजना पनि सम्बन्धित मन्त्रालय र मन्त्रीहरूले परिवर्तन गरेका प्रशस्त तथ्य छन्। तर, अन्ततः ती योजना अर्थ मन्त्रालयले फेरि आफूअनुकूल परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गरेको पनि इतिहास छ। यसप्रकार स्थानीय जनताको मागअनुसार होइन, अन्ततः सरकार वा योजना आयोगका अधिकारीको अनुकूलताअनुसार योजना र बजेटलाई असामयिक र असान्दर्भिक तरिकाले छिनोफानो गरिन्छ। यो व्यवस्था विकासका लागि विरोधाभाषपूर्ण छ, त्यसैले यस्तो संस्कृति परिवर्तन हुनुपर्छ।

द्वन्द्वोत्तर विकासका योजनाले निम्न काम गर्नुपर्छ :

- द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माणको आधारभूत तत्वका रूपमा शान्तिको लाभांश प्रदान गर्ने र विकास नै सामाजिक शान्तिको लाभांश भएको सुनिश्चित गर्ने।

- पारदर्शी तथा जवाफदेही प्रणालीको प्रत्याभूति दिने, सामाजिक सामेलीकरणमा जोड दिने तथा उपेक्षालाई सम्बोधन गर्नेतर्फ केन्द्रित हुने ।
- शीघ्रातिशीघ्र सेवा प्रदान गरी जनतालाई ठोस लाभ दिने, जनताको क्षमता अभिवृद्धिमा जोड, स्थानीय स्रोत र सीपको यथेष्ट उपयोग, स्थानीय समुदाय तथा उपेक्षित समूहसम्म स्रोत उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने ।
- परियोजना तर्जुमा तथा अनुगमन (सार्वजनिक सुनुवाइ, सामाजिक तथा भौगोलिक लेखापरीक्षण)मा सार्वजनिक सहभागिता र समावेशिता सुनिश्चित गर्ने । कार्यगत, संस्थागत र नीतिगत बन्धनलाई छिचोलेर उपेक्षित तथा पछि पारिएका वर्गलाई विकासका अवसर दिने ।
- सम्भ्रान्त वर्गमा केन्द्रित विकासका गतिविधिको कार्यशैली परिवर्तन गर्ने । राज्य तथा सामुदायिक क्षमता अभिवृद्धिमा सुधार ल्याउने र उपेक्षित जनताले पनि विकासको प्रतिफल पाउने गरी तिनको राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक सशक्तीकरण गराउने । अतिविपन्न, भूमिहीन र उपेक्षित जनतालाई लाभ हुन सके द्वन्द्वोत्तर कठिनाइलाई पनि न्यून गर्न सकिने हुनाले सोमार्फत द्वन्द्वोत्तर जोखिम न्यूनीकरणको प्रयास थाल्ने ।
- स्पष्ट संस्थागत संयन्त्र र कार्यगत व्यवस्थापनसहित सामाजिक समावेशीकरणलाई द्वन्द्वोत्तर विकासको प्राथमिकतामा राख्ने र यसबाट विपन्नता, असमानता, अन्याय र विभेदलाई सम्बोधन गर्ने ।
- द्वन्द्वको जोखिम मूल्यांकन (कन्फ्लिक्ट रिस्क असेस्मेन्ट)[१] लाई अनुगमनको अभिन्न अंग बनाउने ।

१ द्वन्द्वको जोखिम मूल्यांकन एउटा अवधारणा, प्रक्रिया, साधन र रणनीति पनि हो । यो एउटा अवधारणा हो किनकि यसले द्वन्द्वावस्था र तत्सम्बन्धी जोखिम बुझ्न सघाउँछ । यसैगरी यो एउटा प्रक्रिया हो किनकि यो एकै समयमा हुने परिघटना होइन र द्वन्द्वको सम्पूर्ण समयसम्म यसको अभ्यास जारी रहन्छ । द्वन्द्वावस्था सधैं परिवर्तनशील हुने भएकाले त्यसको स्तर, तीव्रता र शैली पनि परिवर्तन भइरहन्छ । यो द्वन्द्वको परिमाण, तीव्रता र प्रभाव विश्लेषण गर्ने मानक पनि हो किनकि यो द्वन्द्व मूल्यांकन गर्ने विशेष साधन बन्छ । द्वन्द्वको जोखिम मूल्यांकन एउटा रणनीति पनि हो किनकि यसले विकाससम्बन्धी सम्भावित जोखिम न्यूनीकरण गर्ने र पुनर्भरणको उचित उपाय सुझाउने उद्देश्य राख्छ । यसैमा आधारित रही विकासका भौगोलिक क्षेत्रलाई अतिउच्च, उच्च, मध्यम, निम्न र जोखिमशून्य क्षेत्रको रूपमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ । यसैगरी, यसैमा आधारित रही जनसांख्यिक क्षेत्रलाई पनि अति संवेदनशील, संवेदनशील र सामान्य गरी पहिचान गर्न सकिन्छ ।

द्वन्द्वसंवेदनशील विकास योजना चक्र व्यवस्थापन

द्वन्द्वोत्तर परिप्रेक्ष्यमा विकासका प्रक्रिया द्वन्द्वसंवेदनशील हुनैपर्छ। द्वन्द्वसंवेदनशील विकासका लागि अनुकूल नीति, उत्तरदायी संस्था र प्रतिबद्ध अभिकर्ताहरूको खाँचो हुन्छ। द्वन्द्वसंवेदनशील विकास परियोजना तथा कार्यक्रममा कर्मचारीको सकारात्मक मानसिकता र संगठनात्मक व्यवहार पनि चाहिन्छ । द्वन्द्वोत्तर विकास योजनाले यी सबै अनुकूलताको प्रत्याभूति दिनुपर्छ ।

द्वन्द्वसंवेदनशील विकास लचक, पारदर्शी र प्रभावकारी प्रक्रिया हो। क्रियाशीलता यसको चुरो हो । यसले द्वन्द्वका प्रमुख कारण पत्ता लगाउनुका साथै नियमित चक्रीय स्तर (योजना, कार्यान्वयन र मूल्यांकन)मा शान्ति–सम्झौतामा भएका सबै प्रावधान तथा सवाल समेट्ने सुनिश्चित गर्छ । साथै यसले द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्ने उपाय तथा तिनका लागि अवधारणात्मक अभिमुखीकरण प्रदान गर्ने, सम्भावित असर घटाउने र परिवर्तित राजनीतिअनुसार विकासका कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने अवसर पनि दिन्छ । यसरी द्वन्द्वका मूल कारण सम्बोधन गर्नु नै द्वन्द्वोत्तर विकासको आधारभूत सिद्धान्त हो ।

विकास योजना चक्रका सबै चरणमा द्वन्द्वसंवेदनशील विकास अवधारणालाई समेट्नु द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा महत्त्वपूर्ण हुन्छ । परिप्रेक्ष्य, अभिकर्ता र द्वन्द्व (कन्टेक्स्ट, एक्टर एन्ड कन्फ्लिक्ट)का कारणबीचको पारस्परिकता र अन्तरसम्बन्ध (चित्र ८.२ मा देखाइएअनुसार) तथा परियोजना चक्रका प्रत्येक चरण (योजना, कार्यान्वयन अनुगमन र मूल्यांकन)मा यिनै अन्तरसम्बन्ध समावेश गर्ने पक्ष पनि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।

द्वन्द्वसंवेदनशील परियोजना चक्रमा जोड

राष्ट्रिय विकासको अवधारणा बनाउँदा, योजना तर्जुमा गर्दा, तिनको कार्यान्वयन प्रक्रिया निर्धारण गर्दा र कामको अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्दा द्वन्द्वोत्तर विकासको रणनीतिले 'द्वन्द्वसंवेदनशील परियोजना विकास चक्र'को उपयोग गर्नुपर्छ । परिप्रेक्ष्य, अभिकर्ता र द्वन्द्व (कन्टेक्स्ट, एक्टर एन्ड कन्फ्लिक्ट) बीचको अन्तरसम्बन्ध र पारस्परिकता विश्लेषण गर्ने र परियोजना चक्रका प्रत्येक चरणमा ती विश्लेषणका परिणाम समावेश गर्ने कुरा द्वन्द्वसंवेदनशील परियोजनाका अति महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् ।

चित्र ८.२ परियोजना चक्रको द्वन्द्वसंवेदनशील रूपरेखा

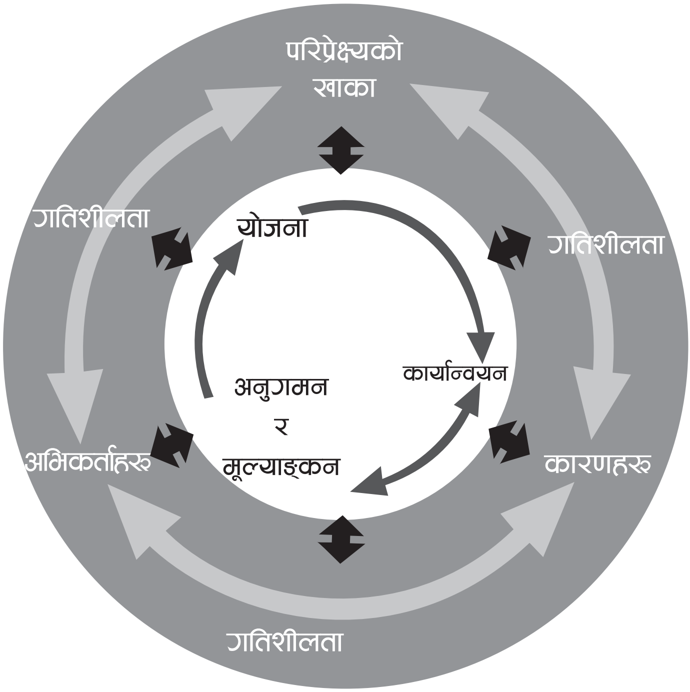

स्रोत : नागेल (सन् २००६)

आवश्यकता मूल्यांकन गर्ने परम्परागत प्रक्रिया (निड असेस्मन्ट) र द्वन्द्व विश्लेषण (कन्फ्लिक्ट अनालसिस) दुवै प्रयोग गरी हुने परिप्रेक्ष्यको बुझाइ, स्थानीय परिप्रेक्ष्य र प्रस्तावित गतिविधिबीचको सम्बन्ध विश्लेषण र द्वन्द्व न्यूनीकरणका उपायको खोजी द्वन्द्वसंवेदनशील योजना निर्माणमा समावेश हुन्छन् ।

द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा शान्ति तथा द्वन्द्वमाथिको प्रभाव मूल्यांकन

द्वन्द्वसंवेदनशील परियोजनाको खाका बनाउँदा र कार्यान्वयन गर्दा अचेल शान्ति तथा द्वन्द्वमाथिको प्रभाव मूल्यांकन (पिस एन्ड कन्फ्लिक्ट इम्प्याक्ट असेस्मन्टः पीसीआईए)लाई प्रभावकारी अस्त्र मानिन्छ । यसले विकासका गतिविधिको कार्यान्वयन स्थिति बुझ्न र स्थानीय परिस्थिति तथा प्रस्तावित

गतिविधिबीच पारस्परिकता थाहा पाउन मद्दत गर्छ। यो मूल्यांकनले शान्तिका लागि नै विकासका गतिविधि सञ्चालन भएको सुनिश्चित गर्छ र जानाजान बढावा दिँदैन। यसले द्वन्द्वका नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्ने उपाय पनि सुझाउँछ। परिवर्तित राजनीति र सुरक्षा अवस्थामा नयाँ सम्भावना निर्माण गर्ने अवसर पनि यसले दिन्छ (उप्रेती सन् २००६ए, सन् २००६बी, सन् २००५)।

यस्तो मूल्यांकन विकास कार्यक्रमको व्यवस्थापकीय तथा योजनाकारी संयन्त्र हो। यसले द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति प्रवर्द्धन गर्न विकासकर्मी, सरकार र प्रशासकहरूलाई मद्दत गर्छ। द्वन्द्वको विस्तृत बुझाइमा आधारित भई यसले जोखिममा रहेका मुलुकमा द्वन्द्व रोकथाम तथा शान्ति निर्माणको रणनीतिक खाका प्रदान गर्छ। यसले द्वन्द्वका मूल कारण पत्ता लगाउन र शान्ति निर्माणका लागि विकास कार्यक्रमहरूसँगै स्थानीय क्षमता तथा अवसर प्रवर्द्धन गर्न मद्दत पनि गर्छ।

शान्ति तथा द्वन्द्वमाथिको प्रभाव मूल्यांकनले विकासका गतिविधिका नकारात्मक परिणामको अनुगमन तथा तिनको न्यूनीकरण, असल अभ्यासको समीक्षा, नियमित कार्यमा द्वन्द्व समाधान र शान्ति निर्माणका तत्वहरूको समायोजन र द्वन्द्वका विभिन्न चरण तथा प्रकारसँग अनुकूल हुने आचारसंहिता जारी गराउन मद्दत गर्छ। यसैगरी यसले तुलनात्मक लाभमा आधारित रही विकासका माध्यम र कर्ताबीच समन्वय, सुरक्षासम्बन्धी जोखिमको सम्बोधन, शान्तिका लागि स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि र द्वन्द्वको संरचनागत कारणको अन्वेषण आदिमा पनि मद्दत गर्छ। यसर्थ ठूला परियोजनामा वातावरणीय प्रभाव मूल्यांकन गरिएजस्तै सबै विकास योजना र रणनीतिमा शान्ति तथा द्वन्द्वमाथिको प्रभाव मूल्यांकनलाई कानुनी रूपमै अनिवार्य गराउनुपर्छ।

योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनको अनुगमनमा द्वन्द्वसंवेदनशील विकासका साध्य र साधनको प्रयोग जरुरी हुन्छ। ठूला विकास परियोजनाको खाका र तिनको कार्यान्वयन, कार्यक्रम तथा नियमित परियोजना अनुगमन, वार्षिक समीक्षा र आवधिक मूल्यांकन गर्दा द्वन्द्व विश्लेषण (कन्फ्लिक्ट अनालसिस), द्वन्द्वको प्रभाव मूल्यांकन (कन्फ्लिक्ट इम्प्याक्ट असेस्मन्ट), शान्ति तथा द्वन्द्वमाथिको प्रभाव मूल्यांकन (पिस एन्ड कन्फ्लिक्ट इम्प्याक्ट असेसमेन्ट)

र द्वन्द्वको जोखिम मूल्यांकन (कन्फ्लिक्ट रिस्क असेस्मन्ट)लाई कानुनी व्यावस्थाद्वारा नै अनिवार्य बनाइनुपर्छ । विकास कार्यक्रमले 'क्षति–नपुऱ्याऊ' (डु नो हार्म) (एन्डर्सन सन् १९९९) भन्ने मान्यताभन्दा माथि उठी 'राम्रो–गर' (डु गुड) (उप्रेती सन् २००७) भन्ने सिद्धान्त पनि आत्मसात गर्नुपर्छ ।

८.४ विकासको राजनीतिक आवरण

राजनीतिक प्रक्रिया र विकासका गतिविधिलाई सँगसँगै लैजानुमा नै शान्ति र स्थायित्व प्राप्तिको प्रक्रियाको सफलता वा असफलता निर्भर रहन्छ । तिनीहरू एकापसमा परिपूरक हुन्छन् । राजनीतिक स्थायित्वका लागि राजनीतिक दलहरूले पारदर्शी, जनउत्तरदायी, निष्पक्ष र नागरिकप्रति जिम्मेवारी भई काम गर्नुपर्छ । लोकतान्त्रिक सिद्धान्त, मूल्य र मान्यता दल तथा तिनका कार्यकर्ताले अनुसरण गरेमा त्यो नै उचित काम बन्छ ।

जनताले कसलाई चुन्न चाहन्छन् भनी जाँच्ने एकमात्र कसी आवधिक निर्वाचन नै हो । लोकतन्त्रलाई बलियो पार्ने र राजनीतिक स्थायित्व कायम राख्ने आधारभूत उपाय पनि आवधिक तथा निष्पक्ष निर्वाचन नै हो । राजनीतिक प्रक्रियाले मानवअधिकारको सम्मान सुनिश्चित गर्न सक्नुपर्छ । यसले राजनीतिक व्यवस्थामा आम मानिसको विश्वास जगाउन सक्छ भने द्वन्द्व निराकरण भइसकेपछि पनि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट सहायता भित्र्याउन सकिन्छ । सहायताको परिमाण, अवधि र क्षेत्र निर्धारण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले मानवअधिकारको अवस्थालाई निकै जोड दिएको हुन्छ ।

राजनीतिक स्थायित्व कायम राख्न, लोकतन्त्रलाई सुदृढ पार्न र नयाँ पुस्ताका नेतालाई अगाडि आउन दिन दलहरूभित्रको आन्तरिक लोकतन्त्र नै चुरो हो । पारदर्शी निर्वाचन, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, सामूहिक निर्णय, कार्यविभाजन, क्षमताअनुसारको जिम्मेवारी, विकासका निश्चित क्षेत्रमा विशिष्ट समिति गठन (दलका समिति सदस्यलाई जलविद्युत् विकास र जलस्रोत वार्ता, कृषि विस्तार, ग्रामीण पूर्वाधार निर्माण आदि पक्षका विशेषज्ञको रूपमा स्थापित गराउने), दलको समावेशी संरचना, विविध विचारलाई सम्मान गर्नेजस्ता कुरा दलभित्रको आन्तरिक लोकतन्त्रका महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् ।

दलहरूको आन्तरिक लोकतन्त्रको अभाव नेपाली राजनीतिमा भएका समस्याहरूको प्रमुख स्रोतमध्ये एक हो । यहाँ कुनै-कुनै दलहरूलाई त प्रमुख नेताले निजी कम्पनी जसरी नै चलाएको पाइन्छ । केही दलमा देखिएको माथिल्लादेखि तल्ला स्तरमा हुने हैकमकारी निर्णय, आफन्तप्रति पूर्वाग्रही हुने संस्कृति, शक्ति र स्रोतमाथि नियन्त्रण जमाउने लक्ष्य, निहित स्वार्थका लागि एकाधिपत्य स्थापना अपराधीहरूको संरक्षण चाकरीवाज र चन्दादातालाई महत्त्वपूर्ण पदमा नियुक्ति, नीतिगत भ्रष्टचारको संरक्षण विदेशी शक्तिमाथि परनिर्भरजस्ता कुराले मुलुककै राजनीतिमा खराब असर गरिरहेको छ ।

द्वन्द्वोत्तर लोकतन्त्रलाई सुदृढ पार्ने अर्को पक्ष नीति-निर्माणमा जनसहभागिता हो । यसैकारण सुशासनका सिद्धान्तको अभ्यास द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । राजनीतिक स्थायित्व तथा द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकास परस्पर अन्तरसम्बन्धित छन् । यसैले संस्थागत व्यवस्थापन, कानुनी खाका र कार्यगत प्रक्रियाबीच तादात्म्य मिलाउनु अत्यन्तै जरुरी छ । यिनै पक्षले राजनीतिक स्थायित्व तथा द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकासबीच परिपूरकता तथा पारस्परिकता सुनिश्चित गर्छन् । नेपालको विकासोन्मुख नीति, रणनीति कार्यक्रम र कार्ययोजनामा शान्तिको अवधारणालाई समायोजन गरी विकास निर्माणसँग सम्वन्धित निकायहरू र मातहातका कर्मचारीहरूलाई शान्तिसंवेदनशील विकास अवधारणा आत्मसात गर्ने गरी रूपान्तरण गर्नु आवश्यक छ, जुन हालसम्म त्यति वास्ता गरिएको छैन ।

८.५ निष्कर्ष

उपयुक्त खाका (शान्तिसंवेदनशील नीति, रणनीति, संरचना जनशक्ति) अनुसार कार्यान्वयन हुन सके द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण र विकासले शान्ति र स्थायित्वका लागि मूल्यवान् बन्न सक्छन् । तर, द्वन्द्वसंवेदनशील र शान्ति प्रवर्द्धक विकास अवधारणालाई नीतिगत र संस्थागत नगरी 'जे जसरी चलिरहेछ, चल्दै जानेछ' भन्ने मान्यता राख्ने हो भने द्वन्द्वोत्तर विकासका गतिविधि पनि तनाव तथा अस्थिरताको स्रोत बन्न सक्छन् । नेपाली जनता एक दशकको सशस्त्र द्वन्द्व र हिंसाले अझै पीडित छन् । साथै नेताहरूले एक्कासि जगाइदिएका अतिठूला

अपेक्षा र शान्ति–सम्झौतापछि ती पूरा गर्नेतर्फ दलहरूको बेवास्ताले नेपाली समाजलाई अपेक्षा र निराशाको चौबाटोमा उभ्याएको छ । त्यसैले नेपालको अहिलेको विकास प्रक्रियाले ठूला अपेक्षाहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्नेछ । यसैगरी विपन्नता घटाउन र द्वन्द्वका संरचनागत कारणहरूलाई सम्बोधन गर्न सामाजिक विकास र पूर्वाधारका परियोजना पनि महत्त्वपूर्ण छन् । त्यसका लागि भूमिहीन, उपेक्षित, आदिवासी तथा पाखा पारिएका जनतालाई द्वन्द्वोत्तर विकासका गतिविधिले सम्बोधन गर्नुपर्छ । समावेशी मान्यताअनुसार महिला, जनजाति, दलित र विपन्न वर्गलाई नै यस्ता गतिविधि कार्यान्वयनका लागि नेतृत्व दिइनुपर्छ ।

समानतामा आधारित जीविकालाई प्रवर्द्धन गर्न, विपन्न, उपेक्षित र द्वन्द्वप्रभावित जनताको उन्नति गर्न तथा आर्थिक वृद्धि र गरिबी निवारणमा केन्द्रित हुन ग्रामीण पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनामा ध्यान दिनुपर्छ । आधारभूत पूर्वाधारहरूको पुनर्स्थापना, सामाजिक पुँजी, सार्वजनिक सेवा र समुदायमा आधारित सेवा पनि द्वन्द्वोत्तर प्राथमिकतामा पर्नुपर्छ । ग्रामीण सडकमार्फत रोजगारी तथा आयआर्जनका स्रोत, सामुदायिक जलआपूर्ति तथा सरसफाइ, सामुदायिक विकास, साना जलस्रोत आयोजनाहरू सामाजिक बहिष्करणमा परेका र उपेक्षित वर्गको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि र सशक्तीकरणले स्थानीय शान्ति निर्माण र स्थायित्वमा योगदान दिन सक्छन् ।

द्वन्द्वोत्तर विकासका लागि समष्टिगत नीति तथा नियामक खाका, स्पष्ट संस्थागत संयन्त्र र कार्यगत व्यवस्था आवश्यक पर्छ । यसले बहिष्करणमा परेकालाई समावेश गर्न, गरिबी, असमानता, अन्याय र विभेद सम्बोधन गर्न, परियोजना क्षेत्रमा रोजगारी सिर्जना गर्न, राज्यबाट गुमेको विश्वास पुनः प्राप्त गर्न अनि राजनीतिक शक्तिबीच आपसी सहकार्य र सम्मान सुनिश्चित गर्न सक्छ । तर, हालसम्म यो सवालमा सन्तोषजनक प्रगति नभएको मात्र होइन, निराश हुने अवस्था सिर्जना हुँदैछ, जुन द्वन्द्वसंवेदनशीलताको दृष्टिकोणबाट 'जोखिमयुक्त' हुन्छ ।

द्वन्द्वसंवेदनशील विकासले लचकता, पारदर्शिता र जवाफदेहिताजस्ता यसका आधारभूत सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नुपर्छ । विकासका नवीन

योजना र कार्यनीतिले यी सिद्धान्तलाई व्यवहारमा रूपान्तरण गर्नुपर्छ । यसले मानवअधिकार, शान्ति जीविकोपार्जन र सुरक्षालाई जोड्ने काम गर्नुपर्छ तर यस्तो कार्यान्वयन अभ्यासमा विकासकर्मीहरूलाई विशेष प्रशिक्षण खाँचो पर्छ । विकासका गतिविधिमा हुने वास्तविक र कल्पित (रियल एन्ड पर्सिभ्ड) जोखिम र द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्न विकास रणनीतिले द्वन्द्वसंवेदनशील र शान्ति नीति रणनीति संस्थागत संरचना, प्रक्रिया र कार्यनिर्देशिकाको व्यवस्था गर्नुपर्छ । खासगरी द्वन्द्वसंवेदनशील कार्य निर्देशिकामा सुरक्षा निर्देशन र प्रक्रिया पुस्तिका, संकट व्यवस्थापन निर्देशिका, द्वन्द्वको प्रभाव मूल्यांकन निर्देशिका आदि पर्छन् । द्वन्द्व र द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा शान्ति तथा द्वन्द्वमाथिको प्रभाव मूल्यांकन, द्वन्द्वका सम्भावित स्रोत न्यूनीकरण, विकासका काममा स्थानीय मध्यस्थताको प्रवर्द्धन आदि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् (सीपीएन सन् १९९९; लिओनहार्ट सन् २०००; नेहेम र अरू सन् २००१) । त्यसैले शान्ति तथा द्वन्द्वमाथिको प्रभाव मूल्यांकन परियोजना छनोट प्रक्रिया (क्षेत्र, प्रक्रिया, अनुगमन आदि)को अभिन्न अंग बन्नुपर्छ ।

माथि उल्लिखित कामका लागि जनपेक्षा र राज्यले दिन सक्ने सेवाबीच तादात्म्य पनि मिल्नुपर्छ । कार्यान्वयन गर्ने निकायका उचित सीपको आधारमा क्षमता अभिवृद्धि र उचित नीति रणनीति र कार्यन्वयन गर्नु नै द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा विकासका गतिविधिलाई सफल पार्ने अचुक उपाय हो । द्वन्द्व तथा सुरक्षा जोखिमको मूल्यांकन, द्वन्द्वको अनुगमन तथा जोखिम न्यूनीकरण प्रशिक्षण, द्वन्द्वले पारेको मानसिक प्रभाव निर्मूल गर्ने परामर्श सेवा, 'राम्रो–गर' भन्ने अभिप्रायका सिद्धान्त, शान्ति निर्माण र द्वन्द्वरत कर्तासँगको सहकार्य पनि यसमा उत्तिकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । शान्ति प्रवर्द्धन गर्न द्वन्द्व सकिएपछि विकासका कार्यक्रमलाई पुनर्भिमुखीकरण गर्नु जरुरी हुन्छ । स्थानीयस्तरमा द्वन्द्व व्यवस्थापन क्षमताको निर्माण पनि अर्को महत्त्वपूर्ण काम हो । यसका लागि द्वन्द्व समाधान गर्ने स्थानीय संघसंस्थाहरूको सीप र खुबीलाई हौसला दिइनुपर्छ । धरातलीय यथार्थमा आधारित, कार्योन्मुख, सिकाइकेन्द्रित र सहभागितामूलक द्वन्द्व व्यवस्थापन पद्धतिले[२] द्वन्द्वोत्तर विकासको प्रवर्द्धनको आधार तयार गर्दछ । द्वन्द्वोत्तर विकास

[२] यसै लेखकद्वारा प्रतिपादित द्वन्द्वको अन्तरक्रियात्मक व्यवस्थापन (इन्टरएक्टिभ कन्फ्लिक्ट म्यानेजमन्ट) त्यस्तो पद्धतिको एउटा उदाहरण हो (उप्रेती सन् २००३) ।

र पुनर्निर्माणका लागि द्वन्द्वका सांस्कृतिक र समाज–मनोवैज्ञानिक आयामको विश्लेषण महत्त्वपूर्ण हुन्छ । स्थानीय क्षमतामाथि अनुसन्धान तथा विश्लेषण, द्वन्द्व समाधानको आदिम अभ्यास (इन्डिजेनस प्राक्टिसेज अफ कन्फ्लिक्ट रिजोल्युसन) र शान्ति निर्माण तथा मेलमिलापमा यसको भूमिका, संस्कृति, धर्म, अर्थतन्त्र र इतिहाससँगको सम्बन्ध र द्वन्द्व व्यवस्थापनसम्बन्धी स्थानीय रूपमा चलिआएका नीति–नियमको भूमिका पनि द्वन्द्वोत्तर विकासको अवधारणामा अभिन्न अंग हुनुपर्छ । आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, लैंगिक, जातीय विषयसम्बन्धी समाजशास्त्रीय अनुसन्धानलाई अघि बढाउँदा थप ज्ञान र तथ्यहरू अघि आउँछन् । द्वन्द्वमा संलग्न मानिसका उद्देश्यसँग यस्ता विषयको सम्बन्ध केलाउँदा सरकार, दातृनिकाय र संघसंस्थालाई विकासका उपयुक्त गतिविधिको खाका कोर्न मद्दत पुग्छ ।

द्वन्द्व रूपान्तरण र शान्ति निर्माणका अनुकूल शैलीको विकासले समाजमा मेलमिलाप प्रवर्द्धन, संक्रमणकालीन न्याय प्रवर्द्धन मानवअधिकारको रक्षा र द्वन्द्व व्यवस्थापनसम्बन्धी प्रशिक्षणमा पनि जोड दिनुपर्छ । त्यसैले नेपालमा भावी परियोजनाहरूले निम्न काम गरेमा द्वन्द्वोत्तर विकास निर्माण प्रभावकारी हुन सक्छ :

१. संरचनागत असमानता र द्वन्द्वका मूल कारणको विश्लेषण र सम्बोधन
२. समुदायमा विश्वास तथा आपसी सद्भाव प्रवर्द्धन
३. द्वन्द्वका प्रतिकूल असरसँग जुझ्ने सामुदायिक क्षमताको विकास
४. शान्ति र स्थायित्व निर्माणका लागि अवसर सिर्जना
५. सामाजिक बहिष्करणमा परेका जनताका लागि सुलभ लाभको प्रत्याभूति र निर्णय–निर्माण प्रक्रियामा उनीहरूको सहागिता सुनिश्चितता
६. गरिब र धनीबीचको खाडल तथा विभेदको न्यूनीकरण
७. विकासका गतिविधिले नयाँ द्वन्द्व तथा तनाव सिर्जना गर्दैनन् भन्ने सुनिश्चितता, र
८. युद्धरत पक्ष वा सम्भ्रान्त वर्गले स्रोत कब्जा गरेका छैनन् वा गर्दैनन् भन्ने सुनिश्चितता ।

शान्ति तथा द्वन्द्वको प्रभाव मूल्यांकनलाई विकासका कार्यक्रम तथा परियोजनामा समावेश गरे मात्र यी बुँदामा देखाइएका कुरा सम्भव हुन सक्छन् । यो काममा विकास नियोगहरूको भूमिका निर्णायक हुन्छ । साथै, यसका लागि सम्बन्धित मन्त्रालयबीचमा समन्वय हुनु जरुरी छ, जसले परियोजनाका लक्ष्यहरू एक अर्को मन्त्रालयबीच खप्टिने अवस्था आउन दिँदैन । हालको विकास ढाँचामा समस्या प्रष्टै देखिएको छ । उदाहरणका लागि_ एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व र सन् २००७ को मधेस हिंसामा जर्जर भएको देशको राष्ट्रिय प्राथमिकतामा शान्ति र स्थायित्व हुने भएकोले सबै मन्त्रालय र विभागले शान्तिलाई आफ्नो आधारभूत कार्य प्राथमिकतामा राखी सोहीअनुसार कार्यान्वयन गर्नु पर्ने हो तर यो भएको देखिँदैन ।

अहिले नेपाल युद्धदेखि शान्तिको संक्रमणको जटिल दोबाटोमा छ । शान्ति–प्रक्रियाले विस्तृत सामाजिक–आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरणको बाटो खोलिदिएको छ । यद्यपि, आर्थिक र राजनीतिक स्थायित्व पुनर्स्थापनापछि मात्र यस्तो रूपान्तरण सफल हुन्छ । द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा विकासका द्वन्द्वसंवेदनशील गतिविधि नै आर्थिक स्थायित्व हासिल गर्ने उत्तम उपाय हो । विकासका गतिविधिमा प्रयोग भएका कार्यान्वयन शैली र रणनीतिअनुसार तनाव वा स्थायित्व जुनैको पनि स्रोत हुन सक्छ । यसकारण विकासलाई द्वन्द्वसंवेदनशील बनाउनु नै द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा आर्थिक पुनर्भरण र स्थायित्व हासिल गर्ने उत्तम अवसर हो । तर, दुर्भाग्य द्वन्द्वसंवेदनशील विकास अहिले प्राथमिकतामै छन् ।

द्वन्द्वोत्तर चुनौतीलाई जित्न विकासका योजना, रणनीति तथा कार्यक्रमको पुनर्भिमुखीकरण र द्वन्द्वप्रभावित मानिस (पूर्वलडाकुसहित)का लागि समतामूलक र दीर्घकालीन अवसर सिर्जना गरिनुपर्छ । यसले तिनको जीविकालाई सुदृढ बनाउँछ र सामाजिक अवस्था सामान्य बनाई कानुनी शासन स्थापित गर्न सहयोग गर्छ । मानव सुरक्षाको अवस्था सुधार्ने र मेलमिलाप तथा द्वन्द्वोत्तर स्थायित्व हासिल गर्ने यस्तो पुनर्भरणले शान्ति र विकासलाई पनि टेवा दिन्छ ।

द्वन्द्वोत्तर विकास योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनको मूल्यांकनमा लचकता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता स्थापना गर्ने, गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र सरकारी संस्थाबीच सामूहिक प्रयासको थालनी गर्ने,

दीर्घकालीन विकास लक्ष्य र द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई आवश्यक पर्ने आकस्मिक कार्यक्रमबीच समन्वय स्थापना गर्ने, द्वन्द्वोत्तर विकासलाई राष्ट्रिय सुरक्षा योजना, विदेश नीति अर्थनीति र राष्ट्रिय संवैधानिक व्यवस्थासँग जोड्ने काम पनि आगामी दिनमा गर्नुपर्छ ।

द्वन्द्वसंवेदनशील विकास योजनाले द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा विकासलाई निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजनसँग जोड्नुपर्छ । सुरक्षा, कानुनी शासन र अर्थतन्त्र कमजोर हुँदा, सामाजिक सेवाको अभाव र सामाजिक तनाव रहँदा पनि द्वन्द्वोत्तर पुनर्भरणमा प्रमुख जोड हुनुपर्छ । द्वन्द्वसंवेदनशील विकास रणनीतिले विकासका सबै कार्यक्रम र परियोजनालाई सँगसँगै लैजानुपर्छ । यस्ता परियोजनामा पुनर्भरण र विकास कार्यक्रम राम्ररी कार्यान्वियन भएको सुनिश्चित गर्न राष्ट्रसंघसहितका द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय नियोग तथा सरकारी निकायबीच पनि प्रभावकारी समन्वय आवश्यक पर्छ । राज्यभित्र र बाहिरका राजनीतिकर्मी तथा विकासकर्मीको पूर्ण प्रतिबद्धता र समन्वय नभई द्वन्द्वोत्तर विकास कार्यक्रम सफल हुन गाह्रो हुन्छ । यसैगरी राजनीतिकर्मी, विकासकर्मी र जनताबीच विश्वासको वातावरण निर्माण गरिए द्वन्द्वसंवेदनशील विकासले अग्रगति लिन सक्छ (उप्रेती सन् २००५) ।

समष्टिमा, राज्यनिर्माण एउटा निकै जटिल प्रक्रिया हो । विकाससम्बन्धी क्षेत्र त यसको एउटा अंशमात्रै हो । त्यसैले द्वन्द्वोत्तर विकासको योजना र राज्यनिर्माणबीच सुनियोजित सम्बन्ध नै गाँसिनुपर्छ । सुदृढ अनुगमन संयन्त्रको स्थापना, सहमति तथा समझदारीको इमान्दारीपूर्ण पालना, विगतका कठिनाइसँग सक्षम रूपमा जुध्ने काम द्वन्द्वसंवेदनशील र शान्ति प्रवर्द्धनात्मक विकास नीति र कार्यक्रमले नै द्वन्द्वोत्तर शान्ति र स्थायित्व सम्भव हुन सक्छ । यसैगरी संक्रमणकालीन सुरक्षाको सुनिश्चितता, निष्पक्ष निर्वाचन, पूर्वलडाकुहरूको निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन तथा पुनर्समायोजनको मद्दतले सुरक्षा क्षेत्र सुधार र विपन्न तथा उपेक्षित वर्गलाई लाभ पुग्ने परियोजना कार्यान्वियन गर्नु द्वन्द्वोत्तर शान्ति र स्थायित्व प्राप्तिको मूल मार्ग हो ।

****

परिच्छेद ९ | द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणमा साना हतियारको चुनौती

९.१ परिप्रेक्ष्य

नेपाल अहिले जटिल, अस्पष्ट, विवादित र केही वर्षदेखि लम्बिएको राज्यनिर्माण प्रक्रियामा छ । पहिलो संविधानसभाका क्रियाकलापबाट नेपालको राजनीतिक संक्रमण धेरै सकसमा पर्न थालेको थियो । मन्त्रिपरिषद्‌ले तत्कालीन प्रधानसेनापतिलाई बर्खास्त गर्ने निर्णय गरेपछि अवस्था जटिल भएको थियो । यो घटनाले माओवादी र गैरमाओवादी दलबीच गहिरो अविश्वास सिर्जना गऱ्यो । अन्तरदलीय विवाद र शक्तिसंघर्ष चर्किंदा नयाँ सरकारको मन्त्रिपरिषद् विस्तारमा पनि ढिलाइ भयो । आफ्नै कार्यशैलीको कमजोरीका कारण माओवादी नेतृत्वको सरकारको पतनपछि बनेको एमालेका नेता माधवकुमार नेपालनेतृत्वको सरकार असफल बनाउन माओवादीले सकेसम्मका हतकण्डा प्रयोग गऱ्यो । परिणामतः नेपाल सरकारलाई ढाल्ने र नयाँ सरकार बनाउने काममा दलहरूले डेढ वर्ष बिताए । अन्ततः बाबुराम भट्टराईको नेतृत्व र मधेसवादी दलहरूको सहयोगमा बनेको सरकारले पनि संक्रमणकालको उचित व्यवस्थापन गर्न नसकी उल्टै संविधानसभा नै भंग गरी देशलाई थप जटिलतामा धकेले र बाहिरियो ।

प्रमुख राजनीतिक दलहरूबीच अविश्वास बाह्य शक्तिहरूको अतिचलखेल र संक्रमण व्यवस्थापनमा राजनीतिक दलहरूको फितलो कार्यसम्पादनले अन्ततः गएका केही वर्षमा शान्ति–प्रक्रियामा केही महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल नभएका होइनन् । संविधान निर्माणमा तदारुकता, सुरक्षा क्षेत्र सुधार, शान्तिको लाभांश वितरण, राज्य पुनर्संरचना, आर्थिक पुनर्भरण, दण्डहीनताको अन्त्य, संक्रमणकालीन सुरक्षाको सुनिश्चितता र साना हतियारको बिगबिगीलाई नियन्त्रण गरी यस्ता उपलब्धिलाई संस्थागत गरिनुपर्थ्यो ।

यो परिच्छेदको प्रयोजनका लागि साना हतियारको हकमा राष्ट्रसंघीय सरकारी विज्ञहरूको समूह (दि प्यानल अफ गभर्नमेन्ट एक्सपर्ट्स्)को परिभाषालाई आधार मानिएको छ । यसका अनुसार रिभल्वर, सेल्फ–लोडिङ पेस्तोल, राइफल र कार्बाइन्स, सब–मेसिनगन, एसल्ट राइफल र लाइट मेसिनगनलाई साना हतियार मानिएको छ (यूएन सन् १९९७) । यसबाहेक कहिलेकाहीं हलुका हतियार[१] तथा बिस्फोटक पदार्थ[२]लाई पनि साना हतियारसम्बन्धी बहसमा सामेल गरिएको पाइन्छ ।

९.२ साना हतियारको बिगबिगी र सम्बन्धित चुनौती

साना हतियारको बिगबिगी द्वन्द्वोत्तर मुलुकहरूको साझा समस्या हो । सन् २००३ मा सद्दाम हुसेनको सत्ता पतन भएपछि इराकमा सैनिकहरूले ७०–८० लाख (लगभग सबै) जति हतियार गुमाएका थिए । यस्ता हतियारलाई पछि अपहरण, हत्या र हिंसाजस्ता आपराधिक काममा प्रयोग गरिएको पाइयो (जीआईआईएस सन् २००७) । नेपालमा पनि साना हतियारको अवैध कारोबार र संख्या कति छ भन्ने यकिन गर्नु मुस्किल छ । तथापि, केही तथ्यांकले सशस्त्र द्वन्द्वताका नेपाल–भारतबीच १,८०० किलोमिटरको खुला सीमावरपर नौ दर्जनभन्दा बढी घरेलु हतियार निर्माता कम्पनी रहेका देखाउँछन् । शान्ति–प्रक्रियामा आएपछि विद्रोही एनेकपा (माओवादी)बाट थोरैमात्र हतियार संकलन हुन सक्नुले पनि थुप्रै अवैध साना हतियार अझै अभिलेखबाट बाहिर रहेको र गैरकानुनी रूपमा प्रयोग भइरहेको आँकलन गर्न सकिन्छ । तत्कालीन विद्रोहीसँग लड्न सरकारले जनतालाई बाँडेका हतियार, तराई क्षेत्रमा च्याउसरि देखा परेका सशस्त्र समूह र दिनानुदिन भइरहने आपराधिक शृंखलालाई केलाउँदा नेपालमा साना हतियारको अवैध संख्या ५० हजारभन्दा बढी भएको लेखकको अनुमान छ ।

---

१ यिनमा हेभी मेसिनगन, ह्यान्ड हेल्ड, अन्डरब्यारेल र माउन्टेड ग्रिनेड लन्चर, पोर्टेबल एन्टिएयरक्राफ्ट गन, पोर्टेबल एन्टिट्यांक गन र रिकोइल्लेस राइफल, एन्टिट्यांक मिसाइल र रकेट सिस्टमहरूका पोर्टेबल लन्चर, एन्टिट्यांक एयरक्राफ्ट मिसाइल सिस्टमहरूका पोर्टेबल लन्चर र क्यालिबरहरूका मोर्टार (१०० एमएमभन्दा तलका) पर्छन् (यूएन सन् १९९७) ।

२ यिनमा स्मल आर्म्स कार्ट्रिज (राउन्ड्स), हलुका हतियारका सेल्स र मिसाइल्स, एन्टिपर्सनेल र एन्टिट्यांक ग्रिनेड, बारुदी सुरुङ, मोबाइल कन्टेनर्स विद मिडल्स र सिंगल एक्सन एन्टिक्राफ्ट तथा एन्टिट्यांक सिस्टमहरूका सेल्स पर्छन् (दि प्यानल अफ गभर्नमेन्ट एक्सपर्ट्स्–ए/५२/२९८) ।

९.२.१ साना हतियारको बिगबिगी

नेपालमा विशेषगरी सशस्त्र द्वन्द्व सुरु भएपछि साना हतियारको बिगबिगी बढेको थियो । युद्धरत पक्षद्वारा पनि साना तथा हलुका हतियारको व्यापक प्रयोग भएको थियो । नागरिक तथा गाउँ सुरक्षा समितिलाई सुरक्षाफौजले हतियार वितरण गरेपछि त्यसले हतियार तस्करहरूलाई झनै हौस्याएको थियो । एकातिर माओवादीले जनताका हातमा हतियार थमाएका थिए । अर्कातिर, सरकारी सुरक्षाफौजले गाउँ सुरक्षा समिति स्थापना गरेर हतियार बाँडेको थियो । यो स्थितिलाई ध्यान दिँदै एम्नेस्टी इन्टरन्यासनलले तत्कालीन प्रधानमन्त्रीलाई[३] औपचारिक पत्रसमेत लेखेको थियो । पत्रमा सरकारले 'ग्रामीण स्वयंसेवी सुरक्षा समूह र शान्ति समिति' गठन गरेपछि आएको भयावह अवस्थालाई चित्रण गरिएको थियो । एम्नेस्टीले सो पत्रमा त्यस्ता समूह निर्माण गर्नुको उद्देश्यमाथि नै प्रश्न उठाएको थियो । ती समूहहरू राम्रोसँग प्रशिक्षित नभएका, उनीहरूको अनुगमनका लागि कुनै संयन्त्र स्थापना नगरिएको र उनीहरूका कामप्रतिको जवाफदेहितासमेत सुनिश्चित नभएको हुनाले उनीहरूको तटस्थतामा समेत शंका पैदा भएको थियो । यस्ता समूह गठन हुँदा मानवअधिकार हनन् हुनुका साथै अराजक स्थिति पैदा हुन सक्थ्यो । एम्नेस्टीले लेखेको थियो, "...राज्यले आफ्ना नागरिकलाई सधैंभरि लडाकु दस्ताबाट टाढा राख्ने उत्तरदायित्वसम्बन्धी सन् १९४९ को जेनेभा सन्धिको मर्मलाई यस्ता समूह गठनले प्रभावित गर्छ ।" सो पत्रमा ग्वाटेमालाको उदाहरण दिँदै त्यहाँ सन् १९८० मा सिभिल डिफेन्स प्याट्रलको गठनले व्यापक मानवअधिकार हनन् भएको दृष्टान्तसमेत दिइएको थियो ।

नेपालमा अवैध हतियारको प्रयोगले संगठित अपराध, हत्या, लुटपाट, अपहरण र यौन हिंसा मच्चिएका थुप्रै अध्ययन (आईसीजी सन् २००४; उप्रेती र नेपाली सन् २००६; उप्रेती सन् २००९)ले देखाएका छन् । सक्रिय द्वन्द्व अन्त्य भएपछि पनि धेरै मुलुकमा हतियार हस्तान्तरण (सहायता तथा उपहारस्वरूप आउने

३ हेर्नुहोस्, 'नेपालः सिभिलियन्स सक्ड इन्टु अनगोइङ कन्फ्लिक्ट' एम्नेस्टी इन्टरन्यासनलको प्रेस विज्ञप्ति, १३ नोभेम्बर २००३ ।

हतियार, व्यापारिक बिक्री, तेस्रो पक्षमार्फत हुने बिक्री र अनुमतिपत्र लिएर गरिने उत्पादन) र हतियार दलाली (हतियारको कारोबार सहजीकरण वा व्यवस्थापन तथा सोका लागि चाहिने ढुवानी र वित्तीय सेवा) जारी छन् । यस्ता कार्यले मानव सुरक्षामा निरन्तर चुनौती थपिरहेका छन् ।

साना हतियारको अवैध प्रयोगले एकातिर सशस्त्र युद्धहरूलाई लम्ब्याइरहेको छ भने अर्कोतिर द्वन्द्वोत्तर मेलमिलाप र पुनर्समायोजनमा अड्चन पैदा गरेको छ । इन्टरन्यासनल नेटवर्क अन स्मल आर्म्स (इयान्सा सन् २००४)का अनुसार साना हतियार भनेका वास्तवमै आमविनाशकारी हतियार (वेपन्स अफ मास डिस्ट्रक्सन) हुन् । तरपनि विभिन्न मुलुकमा हुने साना तथा हलुका हतियारको उत्पादन तथा व्यापारको तथ्य यकिन गर्न भने निकै गाह्रो छ । साथै, द्वन्द्वोत्तर मुलुकका राजनीतिक नेतृत्वमा निःशस्त्रीकरण तथा हतियार नियन्त्रण गर्नेसम्बन्धी इच्छाशक्तिको अभावले पनि यो काम अझै जटिल बनेको छ ।

साना हतियारको व्यापक उत्पादन, अवैध किनबेच र दुरुपयोगले सशस्त्र द्वन्द्वलाई अझ चर्काइरहेका छन् भने शान्ति–प्रक्रियालाई पनि संकटमा पारेका छन् (इयान्सा सन् २००३) । अवैध हतियार ओसारपसारको समस्या कुनै पनि राज्यमा व्याप्त गरिबी, बेरोजगारी, विभेद, अन्याय र सामाजिक अपहेलनासँग सम्बन्धित हुन्छ । यी समस्यालाई सम्बोधन गर्ने राज्यको क्षमता कमजोर हुँदा जनतामाझ हतियारको कारोबार बढ्न थाल्छ किनकि गरिबी र विभेदले सताइएका मानिसलाई हतियार शक्ति प्राप्ति तथा आम्दानी उपार्जनको सहज साधन बनेको हुन्छ । नेपाल यस्ता मुलुकमध्ये अग्रपंक्तिमा नै पर्छ (उप्रेती र नेपाली सन् २००६) । यस्तो अवस्थाले गर्दा संक्रमणकालीन सुरक्षाका लक्ष्यहरू हासिल गर्न नेपाललाई हम्मे–हम्मे परिरहेको छ ।

साना हतियारको कालोबजारी वार्षिक रूपमा १ अर्ब अमेरिकी डलरभन्दा बढी हुने अनुमान छ । विश्वभरि अहिले ६३ करोड ९० लाख हतियार छन्, जसमध्ये ५९ प्रतिशत हतियार सामान्य जनताले वैधानिक रूपमै राखेका छन् ।[४] द्वन्द्वग्रस्त मुलुकमा साना हतियारको दुरुपयोग अझ खतरनाक हुन्छ । अपहरण, हत्या,

[४] विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्: www.nti.org/e_research/official_docs/dos/dos.html

आक्रमण, बाध्यात्मक विस्थापन, मानव ढाल तथा यौनदासी बन्ने बाध्यता सिर्जना गरी यसले सर्वसाधारणमा दुष्प्रभाव पारेको छ । उत्तर एटलान्टिक सन्धि संगठन (नेटो)को प्यानल ३ ले साना हतियारलाई तीन समूहमा विभाजन गरेको छ : (१) व्यक्तिगत सुरक्षामा प्रयोग हुने हतियार, (२) व्यक्तिगत लडाइँमा प्रयोग हुने हतियार, र (३) मध्यमखालका सहायक हतियार ।[५]

विश्वव्यापी रूपमा हतियारहरू सस्ता छन्, सजिलै पाइन्छन् र सजिलै प्रयोग गर्न सकिन्छन् । इन्टरअमेरिकन डिभेलप्मन्ट ब्यांकको अनुमानअनुसार ल्याटिन अमेरिकामा साना हतियारले हुने हिंसाको प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष असर प्रतिवर्ष १४ अर्ब डलरदेखि १७ अर्ब डलरबराबर हुन्छ । विश्वमा प्रतिदिन एक हजारभन्दा बढी मानिसहरू साना हतियारद्वारा मारिने दि इन्डिपेन्डेन्ट स्मल आर्म्स सर्भे सन् २००२ को तथ्यांक छ । त्यस्तै, प्रतिवर्ष १० लाख हतियार हराउने अथवा तिनको अवैध किनबेच हुने र लाखौं हतियार सरकारी निकायबाटै हराउने तथ्य पनि छ । इयान्सा (सन् २००४)को अनुमानअनुसार साना हतियार दुरुपयोगका कारण विश्वमा प्रत्येक मिनेटमा एक जनाले ज्यान गुमाउने गर्छन् ।

एउटा अनुमानअनुसार कंगोमा सन् १९९३–१९९९ मा भएको द्वन्द्वताका ७० हजार साना तथा हलुका हतियार सशस्त्र समूहका हातमा परेका थिए । त्यस अवधिमा फैलिएका आधाभन्दा बढी साना हतियारले अझै पनि सो मुलुकको शान्तिसुरक्षामा गम्भीर असर पारिरहेका छन् (उप्रेती सन् २००९) । हतियार नियन्त्रण अभियान (कन्ट्रोल आर्म्स क्याम्पेन)को 'स्याटर्ड लाइभ्स' नामक एक प्रतिवेदनअनुसार, फ्रान्स, रुस, चीन, बेलायत र अमेरिका गरी राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्का पाँच स्थायी सदस्य राष्ट्रहरू विश्वमा परम्परागत हतियार निर्यातको ८८ प्रतिशत हिस्साको जिम्मेवार छन् (एम्नेस्टी इन्टरन्यासनल र अक्सफाम इन्टरन्यासनल सन् २००३) । संयुक्त राज्य अमेरिकाको हतियार नियन्त्रण तथा निःशस्त्रीकरण नियोग (आर्म्स कन्ट्रोल एन्ड डिसार्मामिन्ट एजेन्सी)ले जनाएअनुसार सात वर्षको अवधि (सन् १९८३ देखि १९९०)मा इराक एक्लैले ५ अर्ब अमेरिकी डलरबराबरको हतियार आपूर्ति गरेको थियो (बनर्जी सन्

[५] विस्तृत विवरणका लागि हेर्नुहोस्, www.rta.nato.int .

२०००) । मध्यपूर्वमा आपूर्ति हुने कुल हतियार संख्याको ८५ प्रतिशत राष्ट्रसंघीय सुरक्षा परिषद्का पाँच स्थायी सदस्य राष्ट्रबाटै पठाइने तथ्य आफैंमा रोचक छ (इयान्सा सन् २००३ र २००४) ।

९.२.२ द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माणमा पर्ने प्रभाव

दीर्घ शान्ति र स्थायित्वका लागि उपयुक्त प्रक्रिया, अनुगमन संयन्त्र, सहमति तथा सम्झौताको इमान्दारीपूर्ण कार्यान्वयन, विगतसँग जुझ्ने कला, संक्रमणकालीन न्याय तथा कानुनी शासनको प्रत्याभूति, निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजनको सहज प्रक्रिया, सुरक्षा क्षेत्र सुधार, शान्तिको लाभांश वितरण, पुनर्निर्माणका योजना कार्यान्वयन र साना हतियारको अवैध ओसारपसार नियन्त्रण महत्त्वपूर्ण हुन्छन् (उप्रेती सन् २००९) । त्यसैगरी समझदारी तथा सम्झौता आदिमा गरिएका वाचा कार्यान्वयन र सामाजिक सुरक्षाको सुनिश्चितता पनि नेपालको शान्ति–प्रक्रिया सफल बनाउने आधारहरू हुन् । तर, अहिले राजनीतिक दलहरू शान्ति–प्रक्रियालाई सार्थक बनाउन आवश्यक सहमतिमा पुग्न सकेका छैनन् । बरु उनीहरू शक्तिसंघर्ष र निहित राजनीतिक अभीष्ट पूरा गर्नमै बढी तल्लीन देखिन्छन् ।

साना हतियार द्वन्द्वोत्तर संक्रमणकालको निकै जटिल चुनौती हो । शान्ति–सम्झौता भइसकेपछि सुरक्षा स्थिति सुदृढ पार्ने काम सबै द्वन्द्वोत्तर मुलुकहरूको साझा चुनौती हो । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा भने शान्ति–सम्झौता भइसकेपछि पनि असंख्य सशस्त्र समूहको उदय र हिंसाको निरन्तरताले गर्दा 'द्वन्द्वोत्तर' भन्ने शब्द नै विवादित बनेको छ । यद्यपि, यो परिच्छेदमा यो शब्दलाई 'आपसी हिंसा तथा युद्धमा संलग्न दललाई सहमतिमा उल्लेख भएका व्यवस्था कार्यान्वयनमा संलग्न गराउने र सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य गर्ने गरी २०६३ मंसिर ५ मा नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी)बीच शान्ति–सम्झौतामा औपचारिक हस्ताक्षर भएपछिको समय' भनी प्रयोग गरिएको छ ।

माओवादी विद्रोहकालपछिको नेपालमा विशेषगरी तराई क्षेत्रका दर्जनौं सशस्त्र समूह र (खासगरी पूर्वका उदयपुर र खोटाङ जिल्लाका) किराँत वर्कर्स पार्टीद्वारा गठित लडाकु दस्ताले नेपालको संक्रमणकालीन सुरक्षालाई चुनौती दिएका

छन् ।[६] गृह मन्त्रालयको प्रतिवेदनअनुसार सन् २०१०/११ मा नेपालमा १०९ ओटा सशस्त्र समूह अस्तित्वमा थिए । यद्यपि, सशस्त्र समूहहरू परिवर्तन (टुक्रिने, एकीकृत, निर्माण र विघटन) भइरहने हुनाले अहिले तिनको संख्या यकिन गर्नमा भने द्विविधा छ । तर, नेपालमा यी सशस्त्र समूहबाहेक तराईका अन्य केही आपराधिक समूह पनि सक्रिय छन्, जुन भारतीय भूमिबाट परिचालित छन् ।

साना हतियार र आपराधिक समूहको प्रत्यक्ष सम्बन्ध छ । नेपालमा उदय सेट्ठी र प्रह्लाद महत समूह, भीमसेन पण्डित र रमेश पालिवाल समूह, सिद्धार्थ लामा समूह[७] जस्ता धेरै आपराधिक समूहहरू सञ्चालित छन् । यस्ता समूह अन्य थुप्रै सहरी भेगमा सक्रिय छन् र तिनले साना हतियारको प्रयोगमार्फत सुरक्षा व्यवस्थामा गम्भीर चुनौती दिइरहेका छन् । यस्ता धेरै साना हतियारहरू सशस्त्र द्वन्द्वकालमा सुरक्षाफौजले सर्वसाधारणबाट बरामद गरेका थिए । तर, ती कहाँबाट आए भन्नेबारे कुनै औपचारिक तथ्य भेटिएको छैन । यी हतियारहरू कहाँ भेटिन्छन् ? कसले निरन्तर प्रयोग गरिरहेका छन् ? तत्सम्बन्धी सूचना सम्बन्धित निकायलाई छ कि छैन भन्नेबारे अनुत्तरित थुप्रै प्रश्न बेला–बेलामा उठ्ने गरेका छन् ।

साना हतियार ओसारपसार, राजनीतिको अपराधीकरण, अपराधको राजनीतीकरण, युवाहरूको सैनिकीकरण, सशस्त्र समूहको उदयजस्ता कुराबीच आपसी सम्बन्ध छ । साना हतियारआधारित अपहरण र हत्या काठमाडौंमा नै प्रमुख समस्या बनेको छ । २०६६ जेठ २२ गते थापाथलीस्थित आफ्नै घरबाट महेश सारदाको अपहरण भएको घटना र २०६९ जेठ १८ गते सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश रणबहादुर बमको पिस्तोल प्रहार गरी गरिएको हत्या दुई उदाहरण हुन् । अपहरित भएपछि महेश सारदालाई महानगरीय प्रहरीको अपराध अनुसन्धान विभागअन्तर्गत रहेको प्रतिअपहरण कार्यदल (एन्टिकिड्न्यापिङ सेल)ले उनको खोजी गरे पनि सफल हुन सकेन । पछि जेठ ३१ मा १४ लाख

६ २००७ जुलाई ९ मा प्रकाशित इन्टरन्यासनल क्राइसिस ग्रुपको एसिया रिपोर्ट नं. १३६ ।

७ साना हतियारले पारेको प्रभावबारे जान्न नेपाल राष्ट्रिय साप्ताहिकमा हेर्नुहोस्, मुकुल हुमागाईं र पेशल आचार्यको फिचर लेख साना हतियारको जगजगी (१९ माघ २०६५) ।

तिरेर उनी घर फर्के।[८] रणबहादुर बमलाई भने घटनास्थलमै धेरै गोली लाग्यो र केही घण्टापछि नै उनको मृत्यु भयो। प्रहरी सफल भएको होस् या विफल भएको उदाहरण, सञ्चारमाध्यममा यस्तै धेरै अपहरणका घटना सार्वजनिक भएका छन्। तिनमा दोषी सबै आपराधिक समूहले अवैध साना हतियार प्रयोग गरेको देखिएको छ।

चित्र ९.१ समाजमा साना हतियारको विविध असर

स्रोत : लेखकद्वारा रूपांकित

अवैध हतियारको जगजगी, तिनको दुरुपयोग र त्यससँगै आउने असुरक्षा द्वन्द्व र द्वन्द्वोत्तर अवस्थाको चरित्र नै मानिन्छ। त्यसमा नेपाल अपवाद रहँदैन। नेपालको

---

८ नयाँ पत्रिका, ३१ जेठ २०६५ वर्ष ३, अंक ६२।

द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा सशस्त्र समूहहरूको बिगबिगी, राजनीतिको अपराधीकरण (अपराधीहरूलाई राजनीतिक संरक्षण दिइने अवस्था), लैंगिकतामा आधारित हिंसा (बलात्कार, यौन हिंसा, यौनिक हत्या आदि), सहरी अपराध (अपहरण, ग्याङ फाइट, लुटपाट, बगली मार्ने प्रवृत्ति आदि), ग्रामीण असुरक्षा (धम्की, अपहरण आदि), युवाको सैनिकीकरण (राजनीतिक दलद्वारा युवा लडाकु दस्ता गठन आदि) र सामाजिक विश्वासमा आएको संकट नेपालको द्वन्द्वोत्तर अवस्थाका विशेषता हुन् । यसबाहेक जातीय राजनीतिले सामुदायिक आत्मीयतामा पनि गहिरो संकट निम्त्याएको छ ।[९]

हिंसा, अपराध र असुरक्षा

गैरकानुनी साना हतियारकै कारण नेपाली जनता दिनानुदिन असुरक्षा र हिंसाको मारमा परिरहेका छन् । यस्तो मारले बालबालिका अपहरण, हत्या, डकैती, हतियारको अवैध ओसारपसार, मानव बेचबिखन, लागुपदार्थ कारोबार, आतंककारी गतिविधि र बाध्यकारी विस्थापन बढेको छ (उप्रेती र नेपाली सन् २००६) । यी समस्या तराईका जिल्लामा अझ जटिल छन् ।

प्रहरीको तथ्यांकअनुसार काठमाडौं उपत्यकामा मात्रै १ भदौ २०६५ देखि २९ माघ २०६५ सम्म ६ महिनामा १३ पटक हातहतियारहरू बरामद भएका थिए । यसैगरी २०६५ सालका ८ महिनामा ९५ पटक, वि.सं. २०६३/६४ मा २५६ पटक र वि.सं. २०६२/६३ मा १ सय ११ पटक साना हतियार बरामद गरेको थियो (उप्रेती र नेपाली सन् २००६) । यसबाट नेपालमा साना हतियारको स्थिति कति विकराल छ भन्ने प्रस्ट हुन्छ । २०६३/६४ सालमा साना हतियारको मुद्दामा १८३ जना गिरफ्तार भएका थिए । २०६४/२०६५ सालमा यो संख्या बढेर ३५५

---

[९] बीबीसी वर्ल्ड ट्रस्टको कार्यक्रम साझा सवालका पूर्वप्रस्तोता नारायण श्रेष्ठका अनुसार २०६५ चैतको पहिलो सातातिर उनी फिदिममा थिए, जहाँ पल्लो किराँत लिम्बुवान राष्ट्रिय मञ्चका युवाले 'माथिल्लो जात'का मानिससँग बदला लिने भन्दै चर्का नारा लगाइरहेका थिए । यस्तै अभिव्यक्ति इलाम र ढुक्लाबारी चोकमा पनि व्यक्त गरिएको थियो (हेर्नुहोस्, नयाँ पत्रिका दैनिक, ३ वैशाख २०६७, पृष्ठ ६ र ११) । यी घटनाले पनि नेपालमा जातीय विषय जटिल बन्दै गएको इंगित गर्छन् । तर, विगत २ वर्षमा भने जातीय असहिष्णुतामा कमी आएको देखिएको छ, जुन कुनै पनि बेला अतिवादीहरूको महत्त्वाकांक्षाका कारण भड्किन पनि सक्छ ।

पुगेको थियो । फेरि २०६५/६६ का १० महिनामै यो संख्या ९०.१६ प्रतिशतले बढेर ६७७ पुग्यो। यी घटनामा अपराधीबाट समातिएका सबै बन्दुक सानाखाले सर्ट–ब्यारेल गन थिए। त्यतिमात्रै नभएर एक उदाहरणअनुसार त एउटै बन्दुक ११ पटकसम्म अपराधमा प्रयोग गरिएको छ । यसबाट काठमाडौं अपराधको कति गम्भीर अवस्थामा छ भन्ने सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ ।[१०]

युवाको सैनिकीकरण र सुरक्षा द्विविधा

राजनीतिक दलहरूले योङ कम्युनिस्ट लिग (वाईसीएल), युथ फोर्स, मधेस रक्षा बाहिनीजस्ता दस्ता गठन गरेपछि नेपालमा संक्रमणकालीन सुरक्षा अझ अप्ठ्यारोमा परेको थियो । एनेकपा (माओवादी)का नेता पुष्पकमल दाहाल संघीय गणतान्त्रिक नेपालको पहिलो प्रधानमन्त्री नियुक्त भएपछि सो दलले आफ्नो अर्धसैन्य दस्ता वाईसीएल विघटन गर्ने निर्णय गरेको थियो । संयुक्त गठबन्धनको सरकार निर्माण गर्न विभिन्न दलबीच सात बुँदे सहमति भएपछि यस्तो निर्णय आएको थियो। तर, यथार्थमा यो विघटन भएन, बरु हिंसात्मक गतिविधि कायमै राख्यो । प्रधानसेनापतिको बर्खास्तीसम्बन्धी प्रकरणमा राष्ट्रपतिले मन्त्रिपरिषद्को निर्णयलाई उल्ट्याइदिएसँगै दाहालले राजीनामा दिएपछि। राष्ट्रपतिको कदमलाई माओवादीले नागरिक सर्वोच्चतामाथिको प्रहार भनी व्याख्या गऱ्यो। राष्ट्रपतिले कदम फिर्ता नलिएसम्म सडक र संसद्बाट विरोध गर्ने घोषणा गऱ्यो। यसपछि उर्लिएको माओवादीनिकट वाईसीएलका गतिविधि निकै हिंसात्मक बने भने एमालेनिकट युथ फोर्सले यसको प्रतिरोधमा उत्रिने रणनीति लियो। यी दुईबीचको संघर्षले नेपालको संक्रमणकालीन सुरक्षामा नराम्रो असर पाऱ्यो।

लडाकु दस्ता निर्माणबारे विभिन्न राजनीतिक दलले भिन्नाभिन्नै स्पष्टीकरण दिने गरेका थिए। तर, सुनियतले समूह गठन गरेको भन्ने तिनको स्पष्टीकरण

---

१० नेपाल प्रहरीको अपराध अनुसन्धान विभागका एसपी रवीन्द्र शर्माले 'शान्ति प्रक्रिया र घरेलु हिंसामा साना हतियारको प्रभाव' नामक अन्तर्क्रियामा बताएअनुसार। इन्टरन्यासनल एक्सन नेटवर्क अन स्मल आर्म्स (सापा नेपाल) र इह्विकनको सहआयोजनामा बन्दुकसम्बन्धित हिंसाविरुद्ध कार्यका लागि आयन्सा सप्ताह (विक अफ एक्सन अगेन्स्ट गन भायोलेन्स) (२०६६ असार १–७)को अवसरमा यो कार्यक्रम ३१ जेठ २०६६ मा काठमाडौंमा सम्पन्न भएको थियो।

र दस्ताका गतिविधि भने आपसमा बाझिएका देखिन्थे। कानुनी मान्यताअनुसार सरकारद्वारा गठित सुरक्षा संगठनसँग मात्रै नागरिकमाथि बलाधिकार (कोएर्सिभ राइट्स)को अभ्यास गर्न पाउने प्रावधान हुन्छ । तर, पनि राजनीतिक दलका लडाकु दस्ता यस्ता वैध जनादेशबिना सञ्चालित थिए र हिंसात्मक गतिविधिमा सक्रिय थिए । यिनले राज्यका सुरक्षा संयन्त्रलाई फितलो बनाउँदै तिनका समानान्तर गतिविधि अझै पनि सञ्चालन गरिरहेका छन् । यसरी सामान्य मानिसले पनि बुझ्न सक्ने गरी यिनले माउ दलको अभिरुचि पूरा गर्ने काममात्रै गरेका थिए र छन् । देशका प्रमुख तथा शक्तिशाली दलहरूले नै यस्ता दस्ता गठन गर्दा प्रहरी बल स्वतः कमजोर हुन्छ। यसले नेपालको सुरक्षा अवस्थामा थप जटिलता सिर्जना गरेको थियो । विगत केही समयदेखि भने यो अवस्था अलि बदलिएको छ ।

साना हतियारको बिगबिगी बढ्नुको अर्को कारण नेपालभित्र सात स्थानमा रहेका भुटानी शरणार्थी शिविरका सैन्य समूह पनि हुन् ।[११] एक लाखभन्दा बढी शरणार्थी यी शिविरमा छन् र तीमध्ये केहीको आपराधिक चरित्रले अन्य समस्या पनि निम्त्याएका छन्। नेपालका सहरी क्षेत्रमा सोमालिया, इरान, इराक, पूर्वयुगोस्लाभिया, भारत, चीन र अन्य गरी १३ भन्दा बढी मुलुकका शरणार्थीहरू छन् । साना हतियार बेचबिखनमा तीमध्ये केहीको संदिग्ध संलग्नताले पनि समस्या सिर्जना गरेको छ ।

राजनीतिक संरक्षण, दण्डहीनता र सुरक्षा चुनौती

अपराधी र आपराधिक समूहलाई राजनीतिक संरक्षण, तिनको राजनीतिक परिचालन र दण्डहीनताको संस्कृति जुनै पनि मुलुकको संक्रमणकालीन सुरक्षामा चुनौती बनेर उभिन्छन् । आफूमाथि भएको अपराध सार्वजनिक गर्दा झन् असर पर्न सक्ने डर पीडितलाई हुन्छ। कुनै–कुनै स्थानमा भने राजनीतिकर्मी, व्यापारी, कर्मचारी वा वरिष्ठ सुरक्षा अधिकारीले नै पनि यस्तो संक्रमणकालको अनुचित फाइदा उठाएको देखिन्छ। नेपालमा संक्रमणकालीन दण्डहीनता झनै

[११] विस्तृत जानकारिका लागि यो लिंक हेर्नुहोस्ः www.nepalnews.com/.../4276-bhutanese-refugee-leader-shot-dead-in-jhapa-.html

गम्भीर समस्या बनेको छ । संक्रमणकालभरि थुप्रै आयोग तथा अनुसन्धान कार्यदलले विभिन्न अपराधको छानबिन गरी दोषी ठहर गरेको भए पनि त्यस्ता दोषीविरुद्ध कानुनी कारबाही भएको छैन। यस्तो दण्डहीनता रहुन्जेल सामाजिक सुरक्षाको स्तर कहिल्यै सुधार हुँदैन । दण्डहीनता नियन्त्रण गर्न अपराधीलाई राजनीतिक संरक्षण दिने संस्कृति अन्त्य गरिनुपर्छ र कानुनी शासनको पूर्ण पालना हुनुपर्छ। सबै नागरिक र राजनीतिकर्मीले कानुनी शासनको सम्मान गरे संक्रमणकालीन सुरक्षासम्बन्धी धेरै समस्याको निदान गर्न सकिन्छ । तसर्थ, दण्डहीनता र अपराधलाई राजनीतिक संरक्षण गर्ने प्रवृत्ति पनि नेपालमा द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणको प्रमुख समस्या हो ।

सशस्त्र समूहको विस्तार

सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्यपछि सन् २००६ देखि २०१० सम्म नेपाल हतियारधारी समूहका लागि उर्वरभूमि बनेको थियो। सन् २००९ को सरकारी तथ्यांकअनुसार त्यतिबेला नेपालका विभिन्न भूभागमा १०९ ओटा हतियारधारी समूह सक्रिय अस्तित्वमा थिए। तिनै समूहको विस्तार र क्रियाकलाप संक्रमणकालीन सुरक्षाको प्रमुख बाधक बन्यो । यिनीहरूको विस्तार हुनुका पछाडि थुप्रै कारणहरू थिए। कमजोर कानुनी व्यवस्थाको फाइदा उठाउँदै तीमध्ये केही त आपराधिक उद्देश्यबाटै सञ्चालित थिए । केहीलाई भने मूलधारका राजनीतिक दल (र नेता)ले नै अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गरेका र अझ केही त संरक्षण र सिर्जना नै गरेका जानकारी सार्वजनिक भएका थिए। यस्तो संरक्षण र परिचालनमार्फत दलहरूले आफ्ना क्षेत्र र नेताले दलभित्रै बलियो पकड बनाउन चाहन्थे । नेपालमा राजनीतिक दलका नेताका बारेमा सार्वजनिक भएका जानकारीअनुसार कतिपयले त अपराधी, सशस्त्र समूह तथा डाँकाहरू प्रयोग गरेरै राजनीतिक सफलता हात पारेको पाइन्छ ।

केही सशस्त्र समूह आफ्ना विरोधी मानिससँग बदला लिन त केहीले अपहरण र जबर्जस्तीमार्फत सजिलै पैसा कमाउने उद्देश्य राखी यसमा संलग्न थिए। यस्ता गतिविधिबाट रातारात तिनको जीवनशैली परिवर्तन भयो । सञ्चारमाध्यमले उनीहरूलाई राष्ट्रिय व्यक्तित्व बनाइदिए। वार्ताका नाममा शान्ति तथा पुनर्निर्माण

मन्त्रालय र यसका मन्त्रीले आफ्नो काम देखाउने उद्देश्यले आपराधिक र राजनीतिक पृष्ठभूमि नछुट्ट्याई सबै सशस्त्र समूहसँग वार्ता गरेकाले आपराधिक समूहले पनि मान्यता (legitimacy) पाए र अरूलाई सशस्त्र समूह बनाउन अभिप्रेरित गऱ्यो । खुला सीमा, राजनीतिक संरक्षण, भारतीय सीमामार्फत आपराधिक समूहसँग साँठगाँठ, फितलो कानुनी व्यवस्था र दण्डहीनताले यस्ता आपराधिक समूह गठन र विस्तारमा भूमिका खेलेको थियो ।

९.३ साना हतियार नियन्त्रणसँग जुड्ने रणनीति (रेस्पोन्स स्ट्र्याटेजी)

साना हतियारको ओसारपसार र मानवीय असुरक्षाले एक–अर्कालाई उकास्ने हुँदा यी दुईबीच बलियो अन्तरसम्बन्ध छ । त्यसैले साना हतियारको बिगबिगीलाई नियन्त्रण गर्न मानवीय सुरक्षाका सवाललाई समेट्ने एकीकृत शैली खाँचो पर्छ । सांसद्, योजनाकार, राजनीतिक दल, सुरक्षाप्रदायक र सञ्चारमाध्यमसहितको नागरिक समाजले यो समस्यालाई सम्बोधन गर्न साझा रूपमा अघि बढ्नुपर्छ । यसका लागि सरकारको नेतृत्वदायी भूमिका र राजनीतिक दल, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय तथा सम्पूर्ण तह र तप्काका नागरिकहरूको क्रियाशीलता आवश्यक पर्छ । यी विविध कर्ताले खेल्नुपर्ने भूमिकाको सार तलका अनुच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

९.३.१ संसद् र सरकारको भूमिका

द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा साना हतियारको अवैध कारोबार र यस्ता हतियारमाथि निगरानी र नियन्त्रण बढाउन संसद्ले खेल्ने भूमिकाको आधारमा राज्यनिर्माण प्रक्रियाको सफलता निर्भर रहन्छ । संसदीय व्यवस्थामा व्यवस्थापिका बलियो शक्ति हुने भएकोले हतियार नियन्त्रणमा समेत संसद्को भूमिका निर्णायक हुन्छ । तर, नेपालमा अहिले साना हतियारसम्बन्धी विद्यमान कानुनी व्यवस्था अपर्याप्त र फितलो छ । यसकारण भइरहेका नीति–नियमले नयाँ देखापरेका समस्यालाई सम्बोधन गर्ने क्षमता देखाएका छैनन् ।

संसद्सँग विधिको शासन सञ्चालन गर्ने निर्देशकीय भूमिका हुन्छ । यसले साना हतियार नियन्त्रणसम्बन्धी सन्धि–सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्न सरकारलाई

निर्देशन दिन सक्छ । उसले यस्तो भूमिका सक्रिय रूपमा निर्वाह गरेमा हतियारको अवैध प्रयोग नियन्त्रण गर्न लागिपरेका पैरवीकर्ता समूहलाई पनि मद्दत पुग्छ । साथै, यसरी अनुकूल वातावरण सिर्जना भएमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि सरकारलाई यो कार्यमा सहयोग गर्न सक्छ । साना हतियारको अवैध धन्दा नियन्त्रण गर्न संसदीय निगरानी पनि जरुरी हुन्छ । सुरक्षा सवाल तथा हातहतियारको सम्बन्धमा सरकारलाई जवाफदेही बनाउने यो मूल उपाय हो । त्यसैले यस्तो निगरानीले विश्वव्यापी पहिचानसमेत पाएको छ (इयान्सा सन् २००४) ।

राष्ट्रसंघीय कार्ययोजना (प्रग्र्याम अफ एक्सन) सन् २००१ ले प्रस्ताव गरेको हतियार व्यापार सन्धि (आर्म्र्स ट्रेड ट्रिटी)लाई अहिलेसम्म १५३ मुलुकले समर्थन गरेका छन् । २ अप्रिल सन् २००३ मा नेपाल सरकारले पनि यसमा सहमति जनाइसकेको छ । सन् २०१३ अप्रिल २ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको रिजोलुसन ६७/२३४ बीमार्फत पास भएको हतियार व्यापार सम्झौताको पक्षमा १५४ देश र विपक्षमा ३ देश, विरोधमा २३ देश अनुपस्थित थिए) । यसले हातहतियारको व्यापार र त्यसको अवैध कारोबार नियन्त्रण गर्न अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नियामक भूमिका खेलेको छ । हतियारको व्यापार अहिले क्षेत्रीय सवाल बनिरहेकाले यससम्बन्धी क्षेत्रीय अवधारणा जरुरी हुन्छ । त्यसैले अहिले साना हतियार नियन्त्रण गर्न दक्षिण एसियाली मुलुकसँग सहकार्य गरी नेपाल सरकारले सार्क क्षेत्रमा यस्तै हतियार नियन्त्रण गर्न पहल गर्नु आवश्यक छ । अर्को तथ्य_ १८०० किलोमिटरभन्दा बढी खुला सीमा हुँदै भारतबाट नेपालमा थुप्रै अवैध हातहतियार भित्रिन्छन् । उता हतियार तस्कर र अवैध व्यापारीका लागि नेपाल सहज मार्ग पनि बनेको छ । त्यसैले साना हतियारको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्न नेपाल सरकार र यहाँको संसद्ले भारतसँग द्विपक्षीय सम्झौता गर्नु जरुरी छ ।

साना हतियार नियन्त्रण गर्ने प्रमुख दायित्व सरकारकै हो । त्यसकारण निःशस्त्रीकरण, गैरपरिचालन र पुनर्समायोजन (डिस्आर्मामिन्ट, डिमबिलाइजेसन एन्ड रिइन्टिग्रेसनः डिडिआर)को कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सरकारले विशेष नीति ल्याउनुपर्छ । सरकारको भूमिका फितलो भएकै कारण नेपालमा

हातहतियारको ओसारपसार तीव्र भइरहेको हो । विगतमा सरकारले सशस्त्र आपराधिक समूह र राजनीतिक दर्शनले प्रेरित सशस्त्र समूहहरूलाई प्रभावकारी तरिकाले खुट्याउन सकेन । ती सबैलाई वार्तामा बस्नमात्रै आह्वान गरियो । यस्तो शैलीले दुर्नियत लिएका समूहलाई पनि वैधानिकता दियो । साथै यस्ता समूह गठन गरी विविध सुविधा पाउन (सरकार र सुरक्षा अंगद्वारा पहिचान, सञ्चारमाध्यममा गतिलो स्थान) थुप्रै समूहलाई प्रोत्साहन मिल्यो ।

साना हतियारसम्बन्धी नीति–नियम बनाउँदा विस्तृत राष्ट्रिय सुरक्षा योजनासँग मिल्ने गरी विकास, मानवीय सहायता, फौजदारी न्याय र सहरी योजनाजस्ता पक्षलाई पनि ख्याल गर्नुपर्छ (जीआईएसएस सन् २००७) । यसले गरिबीलाई सम्बोधन गर्नुका साथै साना हतियारको दुरुपयोगबाट हुने आर्थिक, सामाजिक र मानवीय क्षति कम गर्छ ।

फितलो सुरक्षा प्रशासन साना हतियारको अवैध कारोबार वृद्धि गराउने कारणहरूमध्ये एक हो । त्यसैले सरकारले सशक्त सुरक्षा व्यवस्था नियमावलीहरू कार्यान्वयन गरी सुरक्षाप्रदायकहरूलाई सीप, संसाधन, ज्ञान र उपकरणसहित सुदृढ पार्नुपर्छ । सुरक्षा बलअन्तर्गत पहिले काम गरिरहेका व्यक्तिले सेवानिवृत्त भएपछि प्रयोग गर्ने हतियारमाथि पनि सरकारले सूक्ष्म निगरानी राख्नुपर्छ । उच्च राजनीतिक शक्ति भएका व्यक्तिहरूले पनि अवैध हतियार राख्ने सम्भावना (र राखेका तथ्य पनि) हुनाले त्यस्ता हतियारहरू तत्काल जफत गरिनुपर्छ । यसरी कानुनी शासनको सुदृढीकरण र निरन्तर पालनाले मात्र हतियारको अवैध उत्पादन, वितरण र दुरुपयोग नियन्त्रण गर्न सकिन्छ ।

साना हतियारको बिगबिगी रोक्ने अर्को उपाय अनुसन्धान तथा विश्लेषणमा लगानी हो । यो क्षेत्रमा नेपालले सायदै केही गरेको छ । त्यसैले नेपाल सरकारले साना हतियारबारे स्वतन्त्र अनुसन्धान तथा विश्लेषण गर्ने संस्थाहरू निर्माण गर्नुपर्छ । तिनको संस्थागत क्षमता विकास, स्रोतको उपलब्धता तथा कार्यगत स्वायत्ततामा पनि सरकारको मिहिन ध्यान जानु जरुरी छ । यससम्बन्धी शैक्षिक कार्यक्रम पनि सुरु गरिनु आवश्यक छ ।

सार्कको क्षेत्रीय स्तरमा संसदीय समितिहरूसँग नजिक रही सरकारले क्षेत्रीय

हतियार व्यापार सन्धिको प्रक्रियालाई अघि बढाउनु बुद्धिमतापूर्ण हुन्छ । यसले सो क्षेत्रबाट नेपालमा हुने साना हतियारको कारोबारलाई रोक्न उल्लेख्य मद्दत पुऱ्याउन सक्छ । हुन त यो काम सोचेजति सहज छैन तर क्षेत्रीय सुरक्षा सुदृढीकरणका लागि यो एउटा बलियो आधारशीला हो । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा, नेपाल सरकारले आफ्नो सुरक्षा संवेदनशीलतालाई ख्याल राख्दै द्विपक्षीय सम्झौताका रूपमा साना हतियार नियन्त्रण गर्न भारत सरकारसँग वार्ता सुरु गर्नुपर्छ । यो काम द्वन्द्वोत्तर राज्यनिर्माणका क्रममा रणनीतिक रूपमै अघि बढाइए राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थालाई ठूलो टेवा मिल्छ ।

दण्डहीनता कम गर्न सरकारले रोम विधान (अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतः आईसीसी)मा हस्ताक्षर गर्नुपर्छ । साना हतियारको ओसारपसार हुने कारण दण्डहीनता हो । विशेषगरी संक्रमणकालमा यस्तो दण्डहीनतालाई लम्बिन दिनु हुँदैन । यसलाई अन्त्य गरे अवैध हतियार नियन्त्रणमा ठूलो टेवा पुग्न सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा हस्ताक्षर गरिए मानवताविरुद्धको अपराध र नरसंहारमा राजनीतिक दलको सम्भावित सम्बद्धतालाई कम गर्न पनि मद्दत मिल्छ ।

९.३.२ राजनीतिक दलको भूमिका

दलीय अभीष्टअनुसार राजनीतिक दलहरू साना हतियारको अवैध कारोबारका प्रवर्द्धक पनि हुन सक्छन् र नियन्त्रक पनि । अहिले दलहरूले आफ्ना निहित अभिरुचि पूरा गर्न आपराधिक गतिविधि र बाहुबलको सहारा लिएका भए पनि अन्ततः यस्ता गतिविधिले साना हतियारको कारोबारलाई पनि उकास्छन् । तर, अपराधीलाई संरक्षण, राजनीतिको अपराधीकरण, अपराधको राजनीतिकरण, युवाको सैनिकीकरण र समाजको उत्तेजीकरण (radicalization) र कानुनको अवमूल्यनजस्ता कुराबाट तिनले आफूलाई टाढा राखे तिनै दलहरू राज्यनिर्माण प्रक्रियाका सारथि बन्न सक्छन् । त्यसैले राज्य र सुरक्षा बलको अधिकार क्षेत्रभित्र रहेका काममा आफ्ना स्वार्थका लागि हस्तक्षेप गर्नु राजनीतिक दलहरूको प्रमुख कमजोरी हो ।

हतियारको कारोबार अत्यन्तै लाभदायी मानिन्छ। त्यसैले आफ्ना क्रियाकलापमा समर्थन पाउन व्यापारीले राजनीतिक दललाई अर्थपोषण गर्छन् । यस्ता कुकृत्यबाट राजनीतिक दलले आफूलाई टाढै राखेर साना हतियार तस्कर नियन्त्रण गर्ने कडा उपाय अवलम्बन गर्न सरकारलाई सहयोग गर्नुपर्छ, जुन निकै कठिन देखिएको छ ।

युवाहरूको सैनिकीकरण गरिनु पनि सुरक्षाको ठूलो चुनौती हो । राजनीतिक दलले अहिले जनतालाई सुरक्षा दिने सवालमा आफ्ना भिन्नै सोचाइ बनाएका छन् । तिनको तर्कअनुसार युवा सैन्य दस्ता गठन गर्नुको उद्देश्य जनतालाई सुरक्षा दिनु हो। यस्तो सोचलाई परिवर्तन गरी त्यो जिम्मेवारी बहन गर्न सुरक्षा निकायलाई सुदृढ बनाउनुपर्छ । सुरक्षा स्थिति भताभुंग पारी समाजलाई उग्र बनाउने र युवालाई सैनिकीकृत गर्ने काम दलहरूले पूरै रोक्नैपर्छ।

९.३.३ सुरक्षाप्रदायकको भूमिका

प्रहरी भनेको स्थानीय सुरक्षाको प्रमुख आधार हो। यसले स्थानीय जनतासँग सक्रिय सहकार्य गर्नुपर्छ। अहिले नेपालमा प्रहरी बल नराम्ररी हतोत्साही भएको छ । अति राजनीतीकरणले यसको कार्यसम्पादनमा नराम्रो असर पारेको छ । तस्कर, अपराधी, व्यापारी र उद्योगपतिका निहित अभिरुचि पूरा गर्न विभिन्न शक्ति केन्द्रहरूले तथा गृहमन्त्री र सम्बद्ध दलले यो निकायको व्यापक दुरुपयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । त्यसैले प्रहरीको व्यावसायीकरण गर्ने, क्षमता तथा आकार बढाउने र कार्यपद्धति सुधार्ने काम साना हतियार नियन्त्रणका लागि पनि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ। यसभित्र हुने राजनीतीकरण रोकेर यसलाई तटस्थ समसामयिक, आधुनिक र व्यावसायिक बनाएमात्र सुधारका यी काम सम्भव हुन सक्छन् ।

नेपालमा सरकारी गुप्तचर निकायले पनि राम्ररी काम गरिरहेको छैन । गृह मन्त्रालयको गुप्तचर विभाग पनि गृहमन्त्रीका समर्थकहरूको भर्तीकेन्द्र मात्र भएको छ। गुप्तचर भनेको विशेष खालको सुरक्षा संयन्त्र हो। सामान्य मानिसले यसमा काम गर्न सक्दैनन् । तर, हाम्रो परिप्रेक्ष्यमा गृहमन्त्रीले आफूखुसी भर्ती गरेका राजनीतिक कार्यकर्ता वा सामान्य मानिसले यस्तो विशेष कार्य गर्न सक्ने

प्रश्नै आउँदैन । यसैकारण यो संख्या निष्प्रभावी देखिएको छ ।

नेपाली सेनाको सैनिक गुप्तचर विभाग (डिपार्टमन्ट अफ मिलिटरी इन्टेलिजेन्सः डीएमआई)ले अहिलेसम्म अरू सुरक्षा संयन्त्रको तुलनामा केही अपेक्षित कार्यसम्पादन गरेको देखिन्छ । तर, खास–खास समयमा यो पनि प्रभावकारी हुन सकेन । उदाहरणका लागि माओवादीले सशस्त्र विद्रोहकालमा बेनी आक्रमण गर्दा यो निकायको असफलता झल्किएको थियो । यसैगरी २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्डले पनि नेपाली गुप्तचर निकायको असफलता पुष्टि गर्छ । यसर्थ यस्ता गुप्तचर निकायमा सुधार ल्याउनु सुरक्षा व्यवस्था र हतियार ओसारपसार नियन्त्रण दुवैका लागि पूर्वसर्त हो ।

हतियार नियन्त्रणको सवालमा सशस्त्र प्रहरी बल केही हदसम्म प्रभावकारी देखिए पनि अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन । जबसम्म राजनीतिक रूपमा अपराधी संरक्षण कायम रहन्छ, तबसम्म सुरक्षा संयन्त्रले मात्र हतियार नियन्त्रण गर्न कठिनाइ पर्ने देखिन्छ ।

९.३.४ नागरिक समाज (सञ्चारमाध्यम, मानवअधिकारकर्मी)को भूमिका

साना हतियार नियन्त्रण गर्न नागरिक समाज र त्यसमा पनि विशेषगरी सञ्चारमाध्यमको विशेष भूमिका रहन्छ । हतियारको अवैध व्यापार नियन्त्रण गर्न सचेतना कार्यक्रम महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । साना हतियारको व्यापार र बारुदी सुरुङको बढ्दो विस्तार हिंसात्मक द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्न मूल अड्चन बनेका विश्वव्यापी अनुभवले देखाएका छन् । हतियारको उपलब्धताले द्वन्द्वको मात्रालाई बढाउने हुँदा शान्तिपूर्ण रूपान्तरणमा यस्तो उपलब्धता सधैं चुनौती बन्छ । नेपालमा अहिले यो विषयमा सचेतना जगाउनका लागि नागरिक समाज बिस्तारै लागिरहेको भए पनि हस्तक्षेपकारी भूमिका खेल्न सकेको देखिँदैन ।

९.३.५ अन्य महत्त्वपूर्ण काम

शान्ति–प्रक्रिया र राज्यनिर्माणको गतिलाई द्रूत बनाउन राजनीतिक दलहरू इच्छुक हुने हो भने तिनले साना हतियारको जोखिम न्यूनीकरण गर्न निम्न

विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ :

प्रहरी बलको सुदृढीकरण

हिंसात्मक अपराध र असुरक्षा रोक्ने बलियो उपाय प्रहरी संगठनको सशक्तीकरण हो । उपकरणले सुसज्जित (आवश्यक पूर्वाधार प्रदान गरेर), संसाधनयुक्त (भौतिक सुविधा दिएर), व्यावसायिक (दक्षता, प्रतिबद्धता, गतिशीलता, नैतिकता, ज्ञान, सीप र सूचनाले सम्पन्न तुल्याएर), तटस्थ (गृह मन्त्रालयका अधिकारी, मन्त्री वा सम्बन्धित दलको रोजाइमा नभएर आफ्नै उद्देश्यमा अडिग रहने बनाएर) र कुनै दलविशेषभन्दा जनताप्रति उत्तरदायी बनाएर प्रहरीलाई बलियो पार्न अत्यावश्यक छ ।

नेपाली सुरक्षा व्यवस्थामा नवीन आयाम दिँदै अहिले थुप्रै निजी सुरक्षाप्रदायकहरू देखापरेका छन् । तिनीहरू अहिले सुरक्षा व्यवस्थाका महत्त्वपूर्ण अंश बनेका छन् । यस्ता निजी सुरक्षा–प्रदायकहरू अहिले व्यक्ति तथा सम्पत्तिको सुरक्षामा संलग्न छन् । तर, तिनको सेवा हातहतियारसम्बन्धी उच्चस्तरको क्षेत्रमा नभएर निजी कम्पनी, गैरसरकारी संस्था, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था र महत्त्वपूर्ण व्यक्तिहरूलाई सामान्य स्तरको सुरक्षा दिनुमा सीमित छ । नेपालमा तिनीहरू मूलतः अंगरक्षकको रूपमा भौतिक सुरक्षा दिन वा सहयोगी, चौकिदार र जोखिम मूल्यांकनकर्ताका रूपमा कार्यरत छन् । यसर्थ नेपालमा राष्ट्रिय सुरक्षासँग मेल खाने र राज्यको सुरक्षा पद्धतिलाई समेत मद्दत हुने गरी निजी सुरक्षा–प्रदायक कम्पनीलाई समेट्ने स्पष्ट योजनाको समेत आवश्यकता छ ।

तटस्थता र जवाफदेहिता

सुरक्षा निकाय र कर्मचारीतन्त्रलाई कानुनी प्रावधानअनुसार आ–आफ्नो मान्यतामा काम गर्न नदिइए असुरक्षासँग जुध्न र स्थायी लोकतन्त्र हासिल गर्न कठिनाइ हुन्छ । वर्तमान अवस्थाको प्रमुख चुनौती भनेको सुरक्षाफौजको तटस्थ व्यवस्थापन र तिनलाई जवाफदेही बनाउने काम हो । यसका लागि सुरक्षाफौज आफैं र राजनीतिक दल पनि यसकै साथमा सक्रिय हुनुपर्छ । नागरिक समाजले

भने यसमा निरन्तर पहरेदार (वाचडग)को भूमिका निर्वाह गर्नु आवश्यक हुन्छ।

सामुदायिक सुरक्षा

संक्रमणकालीन सुरक्षा सबल बनाउन स्थानीय समुदायको पूर्ण सहयोग र समन्वय खाँचो पर्छ । यसका लागि सुरक्षाफौज, स्थानीय राजनीतिकर्मी, समुदायका सदस्य, सञ्चारमाध्यम र बौद्धिक वर्गबाट समन्वयकारी भूमिका आउनु पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ । सुरक्षाफौजलाई सूचना, अपराध, हिंसा र सम्बन्धित चुनौतीसँग जुध्न भौतिक र नैतिक समर्थन चाहिन्छ ।

सीमा व्यवस्थापन

सीमा व्यवस्थापन नेपालमा गम्भीर तर अत्यन्तै उपेक्षित विषय हो । त्यसैले नयाँ राष्ट्रिय सुरक्षा योजनामा यो विषयलाई पनि गम्भीरतापूर्वक लिइनुपर्छ । सीमासम्बन्धी प्रशासनिक काममा आवश्यक पर्ने प्रशासनका तौरतरिका, संसाधन र प्रक्रियाको समष्टिगत रूपलाई नै सीमा व्यवस्थापन भनिन्छ । यसमा सीमा पार गर्न लागेका व्यक्ति तथा वस्तुको निगरानी हुन्छ, अवैधमाथि नियन्त्रण हुन्छ र वैधलाई कानुनी प्रक्रिया पूरा गरी सहज बनाइन्छ । सीमा व्यवस्थापन अभ्यासमा सीमा पहरेदार, अध्यागमन सेवाका अधिकारी र सीमा शुल्क अधिकारी लागिपरेका हुन्छन् । अपराध, भ्रष्टाचार, साना तथा हलुका हतियारको अवैध ढुवानी र मानव बेचबिखन सीमा क्षेत्रमा हुन सक्ने अवैध गतिविधि हुन् । यिनलाई नियन्त्रण गर्न विशेष ज्ञान, सीप र प्रक्रिया चाहिन्छ, जुन हामीले पर्याप्त विकास गर्न सकेका छैनौं ।

९.३.६ अनुसन्धाताहरूको भूमिका

अनुसन्धान र विश्लेषणले साना हतियारको ओसारपसार नियन्त्रण र तिनसँग जुभ्ने रणनीति विकास गर्न योजनाकारहरूलाई मद्दत गर्छन् । तर, नेपालमा साना हतियारसम्बन्धी सक्रिय र गुणस्तरीय अनुसन्धान विरलै भएका छन् । त्यसैले हामीकहाँ अनुसन्धानमा आधारित योजना र रणनीतिको गम्भीर अभाव छ ।

साना तथा हलुका हतियारका विषयसँग जुभ्न राजनीतिक र योजनास्तरमा

सुरक्षासम्बन्धी अवधारणागत बुझाइ विकास गर्नु जरुरी छ । यससम्बन्धी तथ्यपरक योजना–निर्माण गर्न दक्ष अनुसन्धान पद्धति तथा विश्लेषण आवश्यक पर्छ । संयुक्त राज्य अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, दक्षिण अफ्रिका, जर्मनी र अन्य थुप्रै मुलुकले अनुसन्धान र विश्लेषणमा बलियो लगानी गरेका छन् । त्यसैले यी राष्ट्रका योजनाहरू तथ्यपरक र सफल छन् । इयान्सा राष्ट्रसंघ, स्वतन्त्र अनुसन्धान संस्था र विभिन्न विश्वविद्यालयका अनुसन्धान केन्द्रहरूले गरेका अध्ययनमा पनि अपराध नियन्त्रण गर्न र सशस्त्र द्वन्द्व न्यूनीकरण गर्न अनुसन्धानको भूमिका प्रभावकारी हुने उल्लेख गरिएको छ ।

नेपालमा साना हतियारसम्बन्धी प्राज्ञिक खोज र अध्ययन अझै निकै कमजोर छ । केही विद्वान र अनुसन्धाताले यसको सुरुआत त गरेका छन् तर सुरक्षा निकाय र सरकारले यसमा कुनै चासो देखाएका छैनन् । सुरक्षा निकाय इतरका व्यक्ति अथवा संस्थाबाट हुने यस्ता अध्ययनले आफूहरूको व्यावसायिक ' एकाधिकार'मा अतिक्रमण गर्ने तिनको रुढ बुझाइ छ । सुरक्षासम्बन्धी संवैधानिक अख्तियार नै पाएर काम गरिरहेको नेपालको राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद् अहिलेसम्म प्रभावकारी छैन, अरू साना हतियारबारे त यसले खास काम गरेको देखिँदैन । केही पत्रकार/पत्रिकाहरूले साना हतियारसम्बन्धी लेख प्रकाशित गरे पनि यी समग्र विषयमाथि सैद्धान्तिक तथा अवधारणागत खाका विकास गर्न पर्याप्त हुँदैनन् । त्यसैले साना हतियार तथा सुरक्षासम्बन्धी अनुसन्धान गर्न सरकारले विद्वानहरू सम्मिलित स्वतन्त्र संस्था गठनमा सहयोग गर्नुपर्छ । विश्वविद्यालयका विषयसम्बन्धित विभागले पनि यसबारे तीव्र अनुसन्धान सुरु गराउनुपर्छ ।

९.४ निष्कर्ष

संक्रमणकालीन सुरक्षा सुधार्नु अल्पकालीन रणनीतिमात्र हो । तर, साना हतियार नियन्त्रण गर्न दीर्घकालीन सुरक्षा योजना आवश्यक हुन्छ । त्यसैले, राष्ट्रिय सुरक्षा योजना, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र आर्थिक नीतिभित्र यो विषय समाहित हुनुपर्छ । यसले साना हतियारको अवैध प्रयोग नियन्त्रणको अभियानलाई सुदृढ पार्छ । यस्ता हतियारको अवैध ओसारपसार नियन्त्रणबिना राज्यनिर्माणको उद्देश्य हासिल गर्न असम्भवप्रायः छ ।

राज्यले साना हतियार नियन्त्रण गर्न र संक्रमणकालीन सुरक्षा सुधार्न नसके

जबर्जस्ती, अपहरण, डकैती, लुटपाट, लागूपदार्थ तस्करी, बलात्कार, महिला बेचबिखन, दुर्लभ वन्यजन्तुको अवैध सिकार र तस्करी (कस्तुरी सिकार, पशुपंक्षीका मूल्यवान छाला, बाघको हड्डी, दुर्लभ जडीबुटी तस्करी आदि) जस्ता संगठित अपराधका शृंखला चलिरहन्छन् । दलहरूले आफ्ना युवा दस्तालाई बाहुबलकै आधारमा परिचालन गर्दा जनधनको रक्षा गर्ने काममा प्रहरीलाई व्यवधान हुन्छ । साना हतियार नियन्त्रण गर्न आवश्यक अन्य बृहत् क्षेत्र भनेका 'सूचना साझेदारीको क्षेत्रीय सञ्जाल' (रिजनल नेटवर्क अफ इन्फर्मेसन शेयरिङ) स्थापना गरी गुप्तचरीय सूचना आदानप्रदान, सो क्षेत्रमा आबद्ध मुलुकका अधिकारीबीच समन्वय स्थापना र राज्य तथा नागरिक समाजबीच बलियो सहकार्य स्थापित गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यस्ता गम्भीर विषयलाई सम्बोधन गर्न सरकार, राजनीतिक दल, सुरक्षाकर्मी, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम र सिंगो समुदायको सामूहिक उत्तरदायित्व खाँचो पर्छ । साथै, साना हतियारसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धानमा राज्यले लगानी गर्ने र उत्तप्रेरक वातावरण बनाउने कामलाई प्राथमिकता दिनु पनि उत्तिकै आवश्यक छ ।

****

परिच्छेद १० | दिगो शान्तिका लागि द्वन्द्वोत्तर समाजमा मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन

१०.१ परिचय

सन् २००६ को नोभेम्बरदेखि सन् २०१४ सम्मको द्वन्द्वबाट शान्तितर्फको नेपालको संक्रमणकाल निकै जटिल र बहुआयामिक छ। जटिल संक्रमणकालका प्रमुख कारणहरूमा राजनीतिक शक्तिको अदूरदर्शिता, शक्ति र सत्तामाथि पकड र नियन्त्रण गर्ने महत्त्वाकांक्षा, सुरक्षाक्षेत्रको कमजोर भूमिका, नागरिक समाजको निष्क्रियता, दाता राष्ट्र र विदेशी शक्तिहरूको स्वार्थयुक्त खुला संलग्नता/हस्तक्षेप, राज्यसंयन्त्रको पूर्ण राजनीतीकरण पार्टी भागबण्डामा संवैधानिक निकाय, राष्ट्रिय नीति–निर्माण र कार्यकारी निकायहरूमा नियुक्ति र कानुनी शासनको बेवास्ता देखिन्छन् । यो परिच्छेदमा यी कारणमध्ये संक्रमणकालीन न्यायको एउटा अभिन्न अंग द्वन्द्वोत्तर मेलमिलाप र पुनर्समायोजनको बारेमा चर्चा गरिएको छ।

मेलमिलाप र पुनर्समायोजन (रिकन्सिलियसन एन्ड रिइन्टिग्रेसन)[१] अग्रपंक्तिमै पर्छन्। त्यसैले नेपालको शान्ति–प्रक्रियालाई सफल बनाउने एउटा प्रमुख आधार हो । यो अवधारणाले आन्तरिक रूपमा विस्थापित द्वन्द्वपीडित र पूर्वलडाकु लडाइँमा संलग्न सुरक्षा अधिकारीबारे सरोकार राख्छ । अख्तियारको दुरूपयोग तथा अपराधबाट पीडितका लागि न्यायको आधारभूत सिद्धान्तसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय घोषणा र महासभा घोषणा (युनाइटेड नेसन्स डिक्लचरेसन अफ बेसिक प्रिन्सिपल्स अफ जस्टिस फर भिक्टिम्स अफ क्राइम्स एन्ड अब्युज अफ पावर एन्ड जेनरल एसेम्ब्ली रिजोल्युसन) ४०/३४, २९–११–१९८५ का अनुसार भौतिक र मानसिक व्यथा सहित व्यक्तिगत वा सामूहिक आघातमा परेका, भावनात्मक पीडामा परेका, आर्थिक क्षतिमा परेका, राष्ट्रिय फौजदारी

१ यो परिच्छेदको सन्दर्भमा मेलमिलाप तथा समायोजनले सामाजिक र राजनीतिक दुवै अर्थ राख्छ।

कानुन उल्लंघन नभए पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी मान्यताबाट हेर्दा आधारभूत अधिकार गुमाएकालाई पीडित भनिन्छ ।

नेपाली परिप्रेक्ष्यमा मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनले द्वन्द्वप्रभावित जनता (विस्थापित, पूर्वलडाकु वा पूर्वसुरक्षा बल, भौतिक वा मानसिक रूपमा घाइते, बालबालिका, महिला, वृद्ध, वृद्धा, अपांग आदि)लाई संकेत गर्छ । विभिन्न वर्ष प्रकाशित मानवअधिकार वर्ष पुस्तकअनुसार सशस्त्र द्वन्द्वको सुरुआतदेखि नै हत्या गर्ने, बेपत्ता बनाउने, यातना दिने, बलात्कार गर्ने, जबर्जस्ती चन्दा असुल्ने, आक्रमण या पक्राउको धम्की दिनेजस्ता मानवअधिकार उल्लंघनका थुप्रै शृंखला चलेका थिए। यस्ता अपराधबाट पीडितहरू व्यक्तिगत वा सामूहिक, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष र पहिलो वा दोस्रो पुस्ताका जुनैखाले हुन सक्छन् ।

द्वन्द्वप्रभावित मानिसका समस्या र पीडाको सम्बोधन गर्ने, तिनको आत्मविश्वास जगाउने, सामुदायिक एकता बढाउने, न्याय प्राप्तिको बाटो खोजिदिने आदि पद्धति मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनभित्र समेटिन्छ । आत्मविश्वास जगाउने, आपसी विश्वास पुनर्स्थापना गराउने र पूर्वशत्रूहरूबीच समझदारी कायम गराउने प्रक्रिया वास्तवमै ठूलो चुनौतीको विषय हो । नेपालमा दीर्घकालीन शान्ति स्थापना गराउन यी पक्षमा ध्यान पुऱ्याउनु अत्यावश्यक छ ।

दक्षिण अफ्रिकाका प्रमुख पादरी एमेरिटस डेस्मन्ड टुटुले एउटा हातेपुस्तकमा भूमिका लेख्दै मेलमिलापको मर्ममा जोड दिएका छन् । पीडादायी विगतको विश्लेषण गर्ने, त्यसलाई राम्रोसँग बुझ्ने र त्यो पीडालाई जितेर त्यस्तो अवस्था फेरि फर्कनेछैन र फर्कन दिनु हुँदैन भन्ने सुनिश्चित गराउनु नै द्वन्द्वोत्तर मेलमिलापको प्रमुख सन्देश हो (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३) । मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनले द्वन्द्वकालमा प्रतिकूल र शत्रूवत् सम्बन्ध भएका मानिसलाई आपसी सम्मानको भाव र सहकार्यतर्फ अभिमुख गर्छ । मेलमिलापले पीडित र पीडकबीचको सम्बन्धमा मलम लगाउँछ । यो दीर्घकालीन शान्ति हासिल गर्न सहयोगी हुन्छ । यसले न्याय, क्षमाशीलता, सहकार्य र सहअस्तित्वको शैली विकास गर्नुका साथै विगतमा शत्रूवत् सम्बन्ध रहेका वर्गलाई एक–अर्काका आवश्यकता, भय र अपेक्षालाई बुझ्ने अवसर दिन्छ । त्यसैगरी पुनर्समायोजन

प्रक्रिया पूर्वलडाकु, विस्थापित र द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई समुदायमा बिस्तारै र सहज तरिकाले स्वीकृत गराउने अत्यन्त महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया र परिणाम दुवै हो।

यसै परिप्रेक्ष्यमा यो परिच्छेदले सामुदायिक चिन्तनमा आधारित पुनर्समायोजन र मेलमिलापका सवाल पहिचान गर्ने र यसका लागि समुदायकेन्द्रित खाका सुझाउने उद्देश्य राखेको छ। साथै, यसले मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनका लागि सामुदायिक क्षमता अभिवृद्धिका उपायलाई पनि केलाउने प्रयत्न गरेको छ।

१०.२ अवधारणात्मक आधार

बितेका दिनका हिंसाको विरासतलाई सम्बोधन र बिग्रिएका सम्बन्धमा पुनर्निर्माण गराउने प्रक्रिया नै मेलमिलाप हो (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३)। १० वर्षे रक्तपातपूर्ण द्वन्द्वबाट सिर्जित शत्रूतापूर्ण सम्बन्धले नेपाली समाज खण्डित र आक्रान्त छ। त्यसैले विगतका सम्बन्धको विश्लेषण र सम्बोधनको प्रक्रियाले मेलमिलाप बढाउन सक्छ। अहिलेको ऐतिहासिक समयमा नेपालले समाज र राजनीति पुनर्गठन गर्ने, कानुनी शासन स्थापना गर्ने र गर्ने राम्रो अवसर पाएको छ। द्वन्द्वोत्तर समाजको प्रमुख जोड हिंसामा लागेका मानिसहरूले त्यस्तो कर्म दोहोर्‍याउनेछैनन् भन्ने सुनिश्चित गर्नेमा हुन्छ (उप्रेती सन् २००६बी)। यो बेलामा द्वन्द्वोत्तर चुनौती सम्बोधन गर्न लोकतान्त्रिक प्रक्रिया र संरचनाको स्थापना गरिनुपर्छ। विशेषगरी, हिंसा र अन्याय माझ लोकतन्त्रको अस्तित्व रहँदैन। त्यसैले लोकतान्त्रिक प्रक्रियालाई बलियो बनाउने उत्तम उपाय मेलमिलाप नै हो।

पुनर्समायोजन मनोवैज्ञानिक, सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक आयामसहितको एउटा जटिल प्रक्रिया हो। यो प्रक्रियामा गैरपरिचालित सैनिक वा पूर्वलडाकु, तिनका परिवार र द्वन्द्वप्रभावित मानिसले आफ्नै वा नयाँ समुदायमा सक्रिय नागरिक जीवनको सुरुआत गर्न थाल्छन्। शास्त्रीय अर्थमा पुनर्समायोजन प्रक्रिया

निःशस्त्रीकृत[२] तथा गैरपरिचालित[३] बल र तिनको परिवारलाई सामाजिक–आर्थिक जीवनमा समायोजित गर्ने प्रक्रिया हो । पुनर्समायोजन भन्नाले पूर्वलडाकु र तिनका परिवारलाई समुदायमा सहअस्तित्वको भाव विकास गराउने काम पनि हो । पूर्वलडाकु र द्वन्द्वप्रभावित मानिसले आफ्नो जीवनशैलीलगायत सामुदायिक सम्बन्धको पुनर्निर्माण गरी नागरिक जीवनमा सक्रियतापूर्वक सहभागी हुनुपर्छ । पुनर्समायोजन प्रक्रिया दीर्घकालीन र जटिल हुन्छ ।[४] यसर्थ यो लडाकु जीवनबाट सामान्य जीवनतर्फको जटिल र दीर्घकालीन आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक संक्रमणमात्रै नभएर द्वन्द्वको घाउ बिर्सेर सामान्य जीवनतर्फ जाने प्रक्रिया पनि हो । यसैले द्वन्द्वोत्तर मेलमिलापको प्रक्रिया सफल हुन राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र मनोवैज्ञानिक पुनर्समायोजन हुनुपर्छ ।

राजनीतिक पुनर्समायोजन यस्तो प्रक्रिया हो, जसमा गैरपरिचालित सैनिक लडाकु, द्वन्द्वप्रभावित व्यक्ति र समुदायलाई आ–आफ्ना समुदायमा सामाजिक तथा राजनीतिक संरचना तथा प्रक्रियामा सामेल बनाउँदै लगिन्छ । यो प्रक्रियामा द्वन्द्वप्रभावित (आन्तरिक रूपमा विस्थापित, पूर्वलडाकु र अन्य) मानिस तथा समुदायको राजनीतिक सहभागितालाई समाजले सामाजिक र राजनीतिक संयन्त्रमा स्वीकार्छ । यसरी तिनले नवीन नागरिक जीवनको सुरुआतमा आफ्नो सम्बन्धलाई रूपान्तरण गर्न सक्छन् ।

यसैगरी सामाजिक पुनर्समायोजन पूर्वलडाकु र तिनका सहयोगी, आन्तरिक रूपमा विस्थापित र द्वन्द्वप्रभावित मानिसलाई समाजले स्वीकार्ने बनाउने प्रक्रिया हो । विशेषतः सामाजिक पुनर्समायोजनको सफलता समायोजित हुने व्यक्तिको

---

२ द्वन्द्वोत्तर शान्ति–प्रक्रियाको समयमा हतियार संकलन, नियन्त्रण र नष्ट गर्ने प्रक्रिया निःशस्त्रीकरण हो ।

३ सुरक्षा सेवाबाट सैन्य एकाइलाई छुटकारा दिने प्रक्रिया र सोको परिणाम दुवै भएकोले गैरपरिचालन राजनीतिक प्रक्रिया हो । सेवाबाट गैरपरिचालित हुने व्यक्तिको प्रतिबद्धता आउनु र मुक्ति पाउनु दुवै राजनीतिक निर्णयमा भर पर्छन् । पहिले युद्धरत सैनिक तथा लडाकुहरूलाई शिविरमा राख्ने, हतियार र उपकरण नष्ट गर्ने, सैन्य एकाइ परित्याग गर्ने, पूर्वलडाकुका बर्दी फेरी नागरिक बर्दी प्रदान गर्ने, परिचयपत्र, औषधोपचार, राहत, प्रशिक्षणलगायत सहायता र अन्य कुरा प्राप्त गर्नु आदि पनि गैरपरिचालन कार्यक्रममा पर्न सक्छन् ।

४ हेर्नुहोस् राष्ट्रसंघीय शान्ति स्थापना मिसनका सहायक महासचिव इक्बाल रिजा डिमबिलाइज्ड सोल्जर्स स्पिकः रिइन्टिग्रेसन एन्ड रिकन्सिलियसन इन निकारागुआ, एल साल्भाडोर एन्ड मोजाम्बिक (मानागुआः सेन्त्रो दे इस्तुदिओस इन्टरनासिओनलेस, पृ. ४) नामक पुस्तकमा ।

चाहना र समुदायको मानसिकतामा भर पर्छ । समायोजित हुने व्यक्तिले द्वन्द्वकालमा निर्वाह गरेको सकारात्मक अथवा नकारात्मक भूमिकाले पनि द्वन्द्वोत्तर कालमा उसको सामाजिक स्तर निर्धारण गर्छ ।

आर्थिक पुनर्समायोजनले उत्पादनशील अथवा लाभदायी रोजगारीमार्फत गैरपरिचालित वा अवकाशप्राप्त लडाकु/सैनिक र द्वन्द्वप्रभावित मानिसले आर्थिक स्वतन्त्रता प्राप्त गर्ने प्रक्रियालाई जनाउँछ । साथै तिनले आफू र आफूमा आश्रित मानिसको जीविका सुरक्षा हासिल गर्ने प्रक्रिया पनि आर्थिक पुनर्समायोजन हो । आर्थिक पुनर्समायोजनले गैरपरिचालित लडाकुलाई रोजगारीको अवसर वा बजारमुखी सीप प्रदान गर्ने पक्षसँग पनि सम्बन्ध राख्छ ।

मनोवैज्ञानिक पुनर्समायोजन भन्नाले व्यक्तिले भोगिरहेको द्वन्द्वमिश्रित जीवनशैलीबाट आम मानिसको जस्तै साधारण जीवनशैलीमा समायोजित हुने प्रक्रिया तयार पार्नु हो । सैन्य जीवनशैली वरियताक्रमिक (माथिको आदेश पालना गर्नुपर्ने खालको चेन अफ कमान्ड भएको), औपचारिक, नियमले सञ्चालित र यान्त्रिक हुन्छ । त्यसैले सशस्त्र द्वन्द्वताका मनोवैज्ञानिक तनाव तथा आघात झेलेका र द्वन्द्वपछि समायोजनमा जान लागेकालाई मनौवैज्ञानिक सहायता तथा सल्लाह आवश्यक पर्छ । मनोवैज्ञानिक पुनर्समायोजनले पूर्वलडाकु वा पूर्वसैनिक, द्वन्द्वप्रभावित मानिस र सम्बन्धित समुदायको मनोविज्ञान तथा अपेक्षामा जोड दिन्छ ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका लागि जादूगरले देखाउने जादूजस्तो तुरुन्तै गरिने विधि र तरिका छैनन् । यसमा सम्बन्धित सबै पक्षको सहयोग र प्रतिबद्धता आवश्यक हुन्छ । यो स्थानीय परिप्रेक्ष्य, सशस्त्र द्वन्द्वमा सामेल दलहरूको प्रतिबद्धता र शान्ति–प्रक्रियालाई सहयोग गर्नेसमुदायको इच्छामा भर पर्छ । मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन बाहिरबाट लादिनु हुँदैन । यसका लागि वास्तविक स्थानीय प्रयास नै जरुरी हुन्छ ।

प्रत्येक समुदाय र समाजका आ–आफ्नै मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका तरिका हुन्छन् र नभए पनि त्यसलाई उनीहरू आफैं विकास पनि गर्न सक्छन् भन्ने ग्वाटेमाला र दक्षिण अफ्रिकाको पाठले सिकाउँछ (आदित्य र अरू

सन् २००६; हार्वे सन् २००४; टुटु सन् १९९९) । त्यसैले मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रक्रिया स्थानीय परिप्रेक्ष्यमा निर्भर रहन्छ । विगतका हिंसात्मक विरासत (भायलेन्ट लिगेसिज अफ दि पास्ट)सँग जुझ्न सामूहिक स्वामित्व (कलेक्टिभ ओनरसिप) विकास गर्ने, वर्तमानमा सबै समूहसँग कार्यगत सम्बन्ध स्थापित गर्ने र साझा परिकल्पना, सामूहिक प्रयास र सुन्दर भविष्यका लागि व्यक्तिगत तथा सामूहिक प्रतिबद्धता निर्माणको आधार तयार गर्नमा यसको जोड हुन्छ ।

द्वन्द्वग्रस्त समाजमा शान्तिपूर्ण सामाजिक व्यवस्था कायम गर्न मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन एकापसमा अन्योन्याश्रित हुन्छन् । डेभिड ब्लुमफिल्ड, टेरेसा वार्न्स, लुक हुसेजस्ता विश्लेषकको तर्कअनुसार द्वन्द्वको सवालमा लोकतान्त्रिक मध्यमार्गले समाधान निकाल्छ भने मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनले मानिसबीचको सम्बन्धलाई प्राथमिकता दिन्छ (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००४) । यसरी मानिस–मानिसबीच कार्यगत सम्बन्ध विकास गरी मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनले शान्ति स्थापना गरी लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउँछ ।

केहीले मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनलाई द्वन्द्वप्रभावित मानिसका समस्यालाई छेउ लगाएर अपराधीलाई माफी दिने नियोजित प्रयासको उपमा दिन्छन् । मेलमिलापको आधारभूत मान्यतालाई राम्ररी नबुझे वा त्यसलाई परिणाम (माफी देऊ र बिर्स)को रूपमा मात्र प्रयोग गरे यस्तो अवस्था आउन पनि सक्छ । तर, मेलमिलापको महत्त्वपूर्ण पक्ष नै न्याय र सत्यलाई सम्बोधन गर्ने र विगतका घाउमा मलम लगाउने हो । मेलमिलाप स्वेच्छिक प्रक्रिया हुनाले यसलाई कसैले लाद्न सक्दैन । पीडित आफैंले विगतबाट सिक्न सक्छ । यसले उसलाई पुनर्निर्मित सम्बन्ध र विस्तारित आशासहित भविष्यमा बाँच्ने तरिका सिकाउँछ । त्यसैले यो प्रक्रिया मेलमिलाप सहितको ‘माफी देऊ तर नबिर्स’ (फर्गिभ बट नट फर्गेट) (टुटु सन् १९९९) भन्ने भावनामा आधारित भई व्यक्तिमा आउने गहन परिवर्तन हो । तर, मेलमिलाप भनेको दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने साधन भने होइन । सत्यको निरूपण नै मेलमिलापको आधार भएकोले द्वन्द्वपछि सत्य निरूपणलाई मेलमिलापको आधार मानिन्छ ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन सफल हुन सही प्रक्रिया र उचित कर्तासहित प्रभावकारी संयन्त्र जरुरी हुन्छ । यसले विगतलाई सम्बोधन गर्छ र भविष्यका लागि साझा परिकल्पना विकास गर्छ । मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनले हिंसाको चक्र तोड्नुपर्छ, शान्तिलाई बलियो बनाएर नयाँ लोकतान्त्रिक संस्था तथा राजनीतिक प्रक्रियालाई सुदृढ पार्नुपर्छ, साथै विगतका विषयलाई नयाँ द्वन्द्वको स्रोत बन्नबाट रोक्नुपर्छ ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन क्रमिक र दीर्घकालीन प्रक्रिया हो । हतारमा समाधान गर्ने प्रक्रियाले दीर्घकालीन शान्ति हासिल गराउन सक्दैन (टुटु सन् १९९९) । सम्बन्धहरू रूपान्तरण गर्ने स्वेच्छिक प्रक्रिया हुनाले यसले मुख्य कर्ता (प्रोटागोनिस्ट), पीडित (भिक्टिम) र सामुदायिक सदस्य (कम्युनिटी मेम्बर्स) को विश्वास, मानसिकता, आकांक्षा र भावनामा परिवर्तन खोज्छ । यस्तो परिवर्तन आफैंमा कठिन र पीडादायी हुन्छ (गाल्टुङ सन् २०००; ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३) । रुढीवादी तथा पक्षपाती भावना मेट्न पहिले शत्रूवत् सम्बन्ध भएका व्यक्ति र समुदायलाई आपसमा संलग्न गराउनुपर्छ । यसैकारण मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन एउटा विस्तृत र समावेशी प्रक्रिया हो । यसका प्रमुख कर्ताहरू पीडक, पीडित र द्वन्द्वरत पक्ष हुन् । अन्य प्रमुख कर्ता भनेका समुदाय, सरकार, सहायताकारी संगठन (गैरसरकारी संस्था, न्यायिक निकाय, निजी कम्पनी अथवा सहायतता नियोग) हुन् ।

बालबालिका, महिला, वृद्धवृद्धा, अपांग, विद्यार्थी, आन्तरिक रूपमा विस्थापितजस्ता विविध सामाजिक समूहलाई सशस्त्र द्वन्द्वले कसरी असर गर्छ भन्ने बुझाइ मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनमा हुनुपर्छ । जस्तैः द्वन्द्वकालमा महिलाहरू यौनहिंसाबाट प्रताडित हुन्छन् (सामूहिक बलात्कार, बाध्यकारी गर्भ तथा विवाह, यौनकर्म, शारीरिक शोषण आदि) । यसले उनीहरूप्रति सामाजिक कलंक र उपेक्षा बढाउँछ ।

यौनअपराधबाट पीडित महिलालाई न्याय दिन अपराधी पहिचान गरी दण्डित गर्नुपर्छ । प्रत्येक समाजमा महिला र पुरुषबीच विश्वसनीय र सम्मानजनक सम्बन्ध स्थापना गर्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ । पीडित पक्षको पहिचान र तिनको

सशक्तीकरणका साथै अपराधी पहिचान पनि मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको महत्त्वपूर्ण तत्व हो ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको लक्ष्य हासिल गर्न प्रभावकारी संयन्त्र जरुरी हुन्छ । द्वन्द्वले बल्झाएको मनोवैज्ञानिक चोटको निदान, न्याय व्यवस्था, क्षतिपूर्ति र सत्यनिरूपण आयोग गठन यो प्रक्रियाका सामान्य अभ्यास हुन् । यो प्रक्रियालाई सफल बनाउन यथेष्ट वित्तीय र दक्ष तथा निष्पक्ष, विषयगत राम्रो ज्ञान र पूर्ण प्रतिबद्धतासहितको मानव स्रोत जरुरी हुन्छ । यो लामा, निरन्तर र जटिल प्रक्रिया हो । यसका लागि धैर्य, क्षमाशीलता र संसाधन खाँचो पर्छन् । यो विश्वास पुनर्निर्माण र भविष्यका लागि सुरक्षा तथा आत्मविश्वासको भावनासँगै सुरु हुन्छ । जनताले विगतको आतंक फर्कने सम्भावना देखे भने असुरक्षित महसुस गर्छन् र मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रक्रियामा विश्वास गर्दैनन् ।

१०.३ मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको निर्देशकीय खाका

१०.३.१ राजनीतिक तथा कानुनी खाका

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको मुख्य आधारशीला विस्तृत शान्ति–सम्झौता नै हो । यो सम्झौतामा तत्सम्बन्धी थुप्रै प्रावधान उल्लेख छन् । तीमध्ये बुँदा ५.२.४ ले द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई राहत दिई अवस्था सामान्यीकरण गराउने उद्देश्यसहित पुनर्स्थापनाको प्रक्रिया पूरा गर्न राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग गठनमा जोड दिएको छ । यसैगरी बुँदा ५.२.५ को प्रमुख प्रावधान सत्यनिरूपण तथा मेलमिलापसम्बन्धी उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्नु हो । यसले मानवअधिकार उल्लंघनमा संलग्न व्यक्ति र द्वन्द्वका बेला भएका मानवताविरोधी अपराधमाथि अनुसन्धान गर्ने र द्वन्द्वप्रभावित समाजमा मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्य राखेको छ । बुँदा ५.२.८ ले शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेका दलहरूको राजनीतिक प्रतिबद्धतासँग सरोकार राख्छ । यसले आन्तरिक रूपमा विस्थापित जनतालाई कुनै राजनीतिक पूर्वाग्रहबिना घर फर्कन दिने, द्वन्द्वताका भत्किएका पूर्वाधार पुनर्निर्माण गर्ने र द्वन्द्वप्रभावित मानिसलाई समाजमा पुनर्स्थापन र पुनर्समायोजन गराउने, जघन्य अपराधमा संलग्नलाई

कानुनी कारबाही गर्ने र सामान्य घटनाहरूमा मेलमिलाप र पीडितको चाहनामा क्षमादानसहित शान्ति स्थापना गर्ने उद्देश्य राख्छ । शान्ति–सम्झौताको बुँदा ८ ले विवाद समाधान र कार्यान्वयन संयन्त्रको व्यवस्था गरेको छ । यसले लेखेको छ :

दुवै पक्षले विगतमा भए गरेका त्रुटिहरू भविष्यमा नदोहोऱ्याउने र क्रमिक रूपमा सच्याउँदै लैजाने गरी वैयक्तिक एवं सामूहिक रूपमा उत्तरदायी हुने सहमति प्रकट गर्छन् (८.१);

राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोगले शान्ति अभियानलाई सफल बनाउन आवश्यकताअनुसार संयन्त्रहरूको निर्माण गर्न सक्नेछ । आयोगको गठन र कार्यविधि अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले तय गरेबमोजिम हुनेछ (८.२);

दुवै पक्ष वर्तमान र भविष्यमा हुन सक्ने सबै किसिमका पारस्परिक मतभेद वा समस्यालाई आपसी संवाद, समझदारी, सहमति तथा वार्ताको माध्यमबाट समाधान गर्न प्रतिबद्ध छन् (८.३);

यो सम्झौता, अन्तरिम संविधान तथा सात दल एवं नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच भएका सबै निर्णय, सहमति र समझदारीहरू कार्यान्वयन गर्न अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्यको पुनर्संरचनासम्बन्धी उच्चस्तरीय सुझाव आयोगलगायत आवश्यकताअनुसार अन्य संयन्त्रहरूको गठन गर्ने र तिनको कार्यविधि निर्धारण गर्न सक्ने कुरामा दुवै पक्ष प्रतिबद्धता व्यक्त गर्छन् (८.४) ।

नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच भएको र राष्ट्र संघले अनुगमन सहयोग गर्ने सहमति भएको सेना तथा हतियार व्यवस्थापनसम्बन्धी समझदारीमा पूर्वलडाकु, अयोग्य लडाकु र सम्बन्धित अन्यको पुनर्समायोजनबारे व्यवस्था छ । यो व्यवस्थाअन्तर्गत बुँदा १.१ ले सशस्त्र द्वन्द्वमा सामेल १८ वर्षमुनिका बालबालिकाको तत्काल उद्धार र तिनलाई उचित सहायताको आवश्यकतामा जोड दिएको थियो तर दुर्भाग्य ! यो सवाल सही तरिकाले कार्यान्वयन भने भएन र अझै यसको असर देखाइरहेको छ ।

यसैगरी बुँदा ४.१.३ ले शिविरमा रहेका माओवादी लडाकुको प्रमाणीकरण व्यवस्था गरेको छ। यसमा लेखिएको छ, “शिविर रहेका स्थानमा सबै माओवादी लडाकुहरूको प्रमाणीकरण गरिनेछ... शिविरमा प्रमाणित लडाकुहरूमात्र मापदण्ड पूरा गरी सुरक्षा बलमा हुने सम्भावित समायोजनमा जान योग्य ठहरिनेछन् ।” यो बुँदाले सुरक्षा बलमा समायोजन हुनसक्ने मापदण्डको पनि व्याख्या गरेको छ । शान्ति–सम्झौताको मर्मअनुसार समायोजन प्रक्रियाको सहजीकरणका लागि यसले विशेष समितिलाई जिम्मेवारी दिएको छ । यसले प्रमाणीकरणको योग्यता र सम्भावित समायोजनको मिति पनि तोकेको छ । २०४५ जेठ १२ पछि जन्मिएका पूर्वमाओवादी छापामारलाई स्वतः मुक्ति दिइने व्यवस्था यसमा छ । बाँकीलाई राहत प्याकेजको व्यवस्था छ । सोही बुँदाले शिविरमा रहेका माओवादी पूर्वलडाकुको निगरानी, समायोजन र पुनर्स्थापना गराउन अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्ले विशेष समिति गठन गर्नेबारे पनि व्यवस्था गरेको छ । सोही प्रावधानअनुरूप ४१६ जति माओवादी लडाकु नेपाली सेनामा समायोजन भइसकेका छन् भने ६ जना राहत प्याकेजसहितको पुनर्स्थापना र हजारौंको संख्यामा आर्थिक प्याकेजसहित स्वेच्छिक अवकाशमा गइसकेका छन् । तर, यो समायोजन र स्वेच्छिक अवकाशको समाजमा पर्ने नकारात्मक प्रभावको डर भने कायमै छ ।

अन्तरिम संविधान–२०६३ को प्रस्तावनाले पनि मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको मर्मलाई केही बुँदामा समेटेको छ। यसमा लेखिएका केही अंशहरू यस्ता छन् :

> ...“प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानुनी राज्यको अवधारणालगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गर्दै”, “नेपाली जनताको आफ्नो लागि आफैं संविधान बनाउन पाउने र भयमुक्त वातावरणमा संविधानसभाको स्वतन्त्र र निष्पक्ष निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने आधारभूत अधिकारको प्रत्याभूति गर्दै”, “लोकतन्त्र, शान्ति, समृद्धि, अग्रगामी आर्थिक–सामाजिक परिवर्तन तथा देशको सार्वभौमिकता, अखण्डता, स्वतन्त्रता र स्वाभिमानलाई केन्द्रमा राख्दै” (यूएनडीपी सन् २००९ पृ. ५४) ।

संविधानको भाग ४ ले 'राज्यको दायित्व, निर्देशकीय सिद्धान्त र नीतिहरू' उल्लेख गरेको छ । यो मेलमिलाप तथा पुनर्स्थापनाको आधारभूत तत्व पनि हो । अन्य थुप्रै प्रासंगिक धारामध्ये धारा ३३ (राज्यको दायित्व), ३४ (राज्यको निर्देशकीय सिद्धान्त) र ३५ (राज्यका नीतिहरू) पनि यो सवालका लागि निकै महत्त्वपूर्ण छन् ।

नेपाल सरकारले स्थानीय शान्ति समिति स्थापना गरी सबैजसो जिल्लामा क्रियाशील पनि छन् भने केही जिल्लामा मेलमिलापको क्षेत्रमा राम्रो काम पनि गरिरहेका छन् । तर, शान्ति समितिको आर्थिक स्वायत्तता नभएको र बजेट निकासासमेत जिल्ला प्रशासन कार्यालयमार्फत हुने र यो निकै झन्झटिलो भएकोले अपेक्षाअनुरूप काम हुन सकेको छैन् । यस्ता समितिले जिल्लास्तरमा शान्ति र मेलमिलाप प्रवर्द्धनमा मद्दत नै गरिरहेका छन् । यिनले स्थानीय व्यक्तिको मतभेद अन्त्य गर्न, सामूहिक समाधान खोज्न र नयाँ भविष्य कोर्न सँगै काम गर्ने वातावरण बनाउने, जिल्लास्तरमा शान्ति–सम्झौता कार्यान्वयन गर्न पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् । साथै मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाहरू (जेनेभाका चार सम्झौता र अन्य कूटनीतिक दस्तावेज), अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन र राष्ट्रसंघका थुप्रै सम्मेलन (जस्तैः सबैखाले जातीय विभेद अन्त्य गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन, बालअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन, महिलाविरुद्धका सबै विभेद अन्त्य गर्ने सम्मेलन, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका सम्मेलन आदि), अन्य केही कानुनी संयन्त्र र राष्ट्रिय कानुनहरू मेलमिलाप तथा सामाजिक/राजनीतिक पुनर्समायोजनका निर्देशकीय खाका हुन् । तर, नेपालमा भने सत्य निरूपण र मेलमिलापको सवाल नै निकै विवादित बनाइएकोले यी निर्देशक खाकाहरू पनि प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् ।

१०.३.२ मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका लागि स्थानीय परिप्रेक्ष्य र समुदायको आवश्यकता

यो खण्डले समुदायले भोगेका समस्या र मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनप्रति तिनको चासोबारे बुँदागत चर्चा गरेको छ ।

क) असुरक्षा र डर : द्वन्द्वोत्तर कालमा देशैभरि आपराधिक क्रियाकलाप भइरहेका हुन्छन् । यस्ता अपराध साना हतियारको प्रयोग र संगठित समूहको स्वरूपमा चलाइन्छन् । लुटपाट, चोरीका घटना र अपहरण, हत्या, धम्की आदि घटना भई नै रहन्छन् । अहिले नेपालको सुरक्षा निकाय पनि यस्ता अपराध नियन्त्रण गरी जनतालाई सुरक्षाको प्रत्याभूति दिन सक्षम छैन । अपराधीले अप्ठ्यारो सुरक्षा अवस्था र कमजोर संक्रमणलाई अवसरको रूपमा दुरूपयोग गरिरहेका छन् । खराब संक्रमणकालीन सुरक्षा र त्यसको डरले मानिसहरू त्रासदीमा बाँचेका छन् । समुदायमा असुरक्षा र डर कायम रहे मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन गर्न अप्ठ्यारो हुन्छ । सत्य उजागर गर्न र द्वन्द्वले पारेको घाउमा मलम लगाउन आत्मविश्वास र आपसी विश्वास सिर्जना गर्नुपर्छ । यद्यपि, मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनलाई सहज गराउन आपसी सम्मान निर्माण नगरी सहभागिता र समन्वयमात्र भएर हुँदैन । त्यसैले मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको पूर्वसर्तका रूपमा स्थानीय स्तरमा रहेको असुरक्षा र त्रासलाई सम्बोधन गर्नुपर्छ ।

ख) साना हतियार र बारुदी सुरुङको जोखिम : सशस्त्र द्वन्द्वताका साना तथा हलुका हतियारहरू[५] धेरै ओसारपसार हुन्थे (उप्रेती सन् २००६ए) । विगत १८ वर्षमा भारतबाट नेपालतर्फ भइरहेको हातहतियारको अवैध व्यापार अझै जारी छ । तराई क्षेत्रमा यो अवस्था अझ व्यापक भएकाले गम्भीर सुरक्षा चुनौती पैदा गरिरहेको छ । बारुदी सुरुङ र बिस्फोटक पदार्थ (विशेषगरी आकस्मिक रूपमै बनाउन मिल्ने इम्प्रभाइज्ड एक्स्प्लोसिभ डिभाइसः आईईडी)को प्रयोग पनि सशस्त्र द्वन्द्वताका व्यापक थियो । युद्धका बेला ठाउँ–ठाउँमा छाडिएका बिस्फोटक पदार्थले अहिले बालबच्चा र सर्वसाधारणलाई दुःख दिइरहेका

---

५ निःशस्त्रीकरणसम्बन्धी अनुसन्धानका लागि राष्ट्रसंघीय संस्था (दि युनाइटेड नेसन्स इन्स्टिच्युट फर डिसार्मामिन्ट रिसर्चः यूएनआईडीआईआर)को परिभाषाअनुसार साना तथा हलुका हतियारलाई परम्परागत हतियारको रूपमा व्यक्तिले वा हलुका सवारी साधनले पनि बोक्न सक्छ । यस्ता हतियारलाई व्यापक सुसार गरिरहनु पर्दैन । साना हतियारमा पेस्तोल, राइफल, सब–मेसिन गन, मेसिन गन र बिस्फोटक पदार्थ पर्छन् । हलुका हतियार (साना हतियार पनि) मा स्मल–क्यालिबर क्यानोन्स, ग्रिनेड, बारुदी सुरुङ, मोर्टार, लाइट एन्टिट्यांक वेपन्स, एन्टिट्यांक माइन्स, सोल्जर–फायर्ड एयरक्राफ्ट मिसाइल्स र एम्युनिसन्स पर्छन् ।

छन् । छाडिएका त्यस्ता साना हतियार र बारुदी सुरुङ सामुदायिक सुरक्षा र आत्मविश्वास निर्माण प्रक्रियामा तगारो बनेका छन् । संयुक्त राष्ट्रसंघले नेपाललाई बारुदी सुरुङमुक्त देश घोषणा गरे पनि युद्धकालमा छोडेका बमहरू पड्किएर धन–जनको क्षति गरिरहेका छन् ।

ग) सामाजिक उपेक्षा : द्वन्द्वप्रभावित जनताले भोग्नुपरेको सामाजिक उपेक्षा र सीमान्तकरण (विशेषगरी द्वन्द्वले गर्दा पति बेपत्ता पारिएका एकल महिला, घाइते र द्वन्द्वपीडित)ले अझै पनि समाजको सकारात्मक दृष्टि पाएका छैनन् । त्यो बेला थुप्रै महिलाले युद्धरत पक्षका सैनिक/लडाकुसँग जबर्जस्ती यौन सम्बन्ध राख्न बाध्य भई अनिच्छित गर्भ बोक्नुपरेको तथ्य बाहिर आएको थियो। त्यस्ता सैनिक/लडाकुहरू सरुवा भएपछि गर्भ बोकेका महिला एक्लै हुन्थे। पति फेला नपरेका त्यस्ता महिलालाई समाज र परिवारले नराम्रो व्यवहार देखाउँथ्यो । अझ ती महिलाबाट जन्मिएका सन्तानलाई पनि स्वीकार गरिँदैनथ्यो । एवं रीतले तिनको जीवन कष्टकर भएको थियो । नेपाली समाजको ठूलो हिस्सा अझै पनि पितृसत्तात्मक, सामन्ती, परम्परागत र रुढीग्रस्त हुनाले घाइते, विधवा, बाबुबिनाका सन्तान र तिनका आमा सामाजिक कलंक भई बाँच्न बाध्य छन् । मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन गर्न यी विशेष समुदायलाई न्याय, क्षतिपूर्ति र मनोवैज्ञानिक रूपले पुनर्स्थापन गर्नु जरुरी छ ।

घ) निराशा : द्वन्द्वप्रभावित मानिसहरू मनोवैज्ञानिक कठिनाइ, अनिद्रा र दुःस्वप्नबाट निकै पीडित भएको यथार्थ लेखकले द्वन्द्वग्रस्त विभिन्न स्थानका मानिससँग गरेको कुराकानीका क्रममा थाहा पाएको थियो । द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष प्रभावित महिलाले निराशा, अनिच्छा, थकाइ, जीवनप्रतिको मोहभंगजस्ता मानसिक कठिनाइ झेलिरहेका देखिन्थे । यदि मानसिक आघात र त्यसबाट उब्जेको समस्यालाई पुनर्समायोजन प्रक्रियामा ख्याल गरिएन भने त्यसले नराम्रो अवस्था सिर्जना गर्छ । पूर्वलडाकु वा पूर्वसेनामा आत्मविश्वास जागृत नभए उनीहरू एक्लिन्छन् । यस्तो अवस्थामा तिनमा कानुनविरोधी विद्रोहीभाव पुनः मौलाउँछ । परिणामतः मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनमा उल्टो अवस्था आई सामञ्जस्यपूर्ण समाजको सम्भावना शून्यमा झर्न सक्छ । मेलमिलाप तथा

पुनर्समायोजनलाई सहज बनाउन प्राविधिक सीप, निरन्तर प्रयास र भौतिक तथा अभौतिक संसाधनमा समस्या देखिएको छ । यसलाई तत्कालै सम्बोधन गर्नुपर्छ, जुन आफैंमा ठूलो चुनौती हो ।

ङ) सामाजिक पुँजीको क्षय : दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले सामाजिक संस्था र जनताबीचको सम्बन्ध नराम्ररी बिगा्यो । भेला, सामूहिक कार्य, सांस्कृतिक कार्य, चाडपर्व, स्थानीय सामाजिक संस्थाजस्ता गतिविधिको माध्यमले बनेको सामाजिक सामञ्जस्य तथा मेलमिलाप अब फेरि पुनर्स्थापन गर्न लामो समय लाग्छ । मेलमिलाप र सामाजिक राजनीतिक पुनर्समायोजनका लागि यस्ता सामाजिक पुँजीलाई फेरि जगाउनुपर्छ । यसको एउटा उदाहरण यस्तो छ– "दोलखा जिल्लाको पावती गाविसमा गोरेटो र बाटोको नियमित सरसफाइ, कुलो तथा पिउने पानीका स्रोत व्यवस्थापन, पशु चरनको आलोपालो व्यवस्था, प्राकृतिक विपत्ति वा सामाजिक समस्यामा परेका मानिसलाई वित्तीय तथा भौतिक सहयोग दिने गरिन्थ्यो । यो अवस्थाले सामाजिक पुँजी प्रशस्त रहेको तथ्य देखाउँछ । यस्तो प्रचलन सामुदायिक सदस्यको सामूहिक प्रयासमा हुन्थे, त्यसैले सराहनीय पनि थिए । तर, सशस्त्र द्वन्द्वकालमा असुरक्षा र आपसी अविश्वास बढेपछि यस्ता सामूहिक काममा समेत बाधा आए । समुदायहरू आपसमा छुट्टिन थाले र सामूहिकताको भाव हराएर गयो ।"

च) अनिश्चितता : बिग्रिएको राजनीतिक र सुरक्षा अवस्थाले जनतालाई द्विविधामा पारेको छ । मानिसहरू निराश र आक्रान्त छन् । स्थानीय समुदायसँग छलफल हुँदा राजनीतिमा अनिश्चितता र सामाजिक–आर्थिक सुधारमा अकर्मण्यता हावी रहेको भन्दै मानिसहरूले यस अनुसन्धातासँग द्विविधा, रिस र निराशा पोखेका थिए । राजनीतिक स्थायित्वमा सकारात्मक सुधार होला, संविधानसभाले नयाँ संविधान निर्माण गर्ला, सुरक्षा अवस्थामा सुधार आउला र द्वन्द्वप्रभावित र त्यसबाट बाँचेकाहरूलाई न्याय मिल्ला भन्नेमा भने उनीहरूलाई आशा थियो । तर, दोस्रो पटकको अपार जनसहभागितामा सम्पन्न संविधानसभालाई नेकपा माओवादीले विवादित बनाउनु, दलहरूले दरबारिया शैलीमा मनपरी गर्नु जस्ता कार्यले यसलाई झन् निराशातर्फ धकेलेको छ । द्वन्द्व सकिएपछि जनतामा

आशाको सञ्चार गर्नु निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । स्थानीय जनता निराश भए भने मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनलाई सफल बनाउन निकै गाह्रो हुन्छ ।

छ) जुझ्ने रणनीति : सशस्त्र द्वन्द्वताका प्रतिकूल अवस्थासँग जुझ्न स्थानीय जनताले विविध रणनीति तय गरेका थिए । सबैभन्दा प्रयोगमा आएको रणनीति युद्धरत कुनै पनि पक्षको उपस्थितिलाई अस्वीकार अथवा गौण रूपले मात्रै स्वीकार गर्नु (प्यासिभ असेप्टेन्स) थियो । अनुसन्धानमा उत्तरदाताहरूले बताएअनुसार सम्भावित मुठभेड, तनाव वा जोखिम निम्त्याउने सवालको तिनले मतलब गर्दैनथे । त्यसको साटो साझा उद्देश्यका लागि समन्वय स्थापनामा लाग्थे । कहिलेकाहीँ तिनले धार्मिक वा सामाजिक कार्य पनि गर्थे, जसले क्षमाशीलता प्रवर्द्धन गरी स्थानीय समन्वय स्थापित गर्न मद्दत गर्थ्यो । राजनीतिक अवस्थाको आफैंले मूल्यांकन गरी सोहीअनुसार व्यवहार गरिन्थ्यो (जस्तैः गाउँको अवस्था तनावपूर्ण भएको महसुस भए केही समयका लागि उनीहरू आफैं गाउँ छाडेर हिँड्थे) । आफ्ना नजिकका इष्टमित्रसँग सूचना आदानप्रदान गर्ने तथा साथीभाइको सञ्जालबाट स्थिति आँकलन गरी गाउँको जोखिम मूल्यांकन गर्ने तिनका महत्त्वपूर्ण तरिका थिए । ती अनुभवलाई द्वन्द्वोत्तर शान्ति निर्माणमा प्रयोग गर्न सकिएन ।

ज) सकारात्मक परिणामको पर्खाइ : निराशा, द्विविधा, रिस, अनिश्चय र असुरक्षाको भाव भए पनि स्थानीय जनताले परिवर्तन र सकारात्मक विकासको बाटो हेरिरहेका थिए । युवा नेतृत्व र नागरिक समाजबाट जनताले अझै आशा राखेको देखिन्छ । द्वन्द्वोत्तर संक्रमण व्यवस्थापन, अहिले दोस्रो संविधानसभाबाट जनअनुमोदित संविधान ल्याउने व्यवस्था गर्ने र नेपाली जनताको मन जित्ने काममा नेतृत्वले आफ्नो असफलता पुष्टि गरिसक्यो । राजनीतिक दलका नेता सरकारमा जाने वा जनता द्वारा कर तिरिएको रकमबाट तिनले लिने लाभ नेपाली जनताको प्राथमिकताको सवाल होइन । कानुनी राज्यको स्थापना, स्थिर बजार मूल्य, काम गरी खान पाउने अधिकारको सम्मान, राज्यबाट सामाजिक सेवा प्राप्तिमात्र तिनका लागि सरोकार हो । तर, नेपालमा यिनै कुराको गम्भीर

अभाव खड्कियो । स्थापित राजनीतिक नेताहरू यस्ता सार्वजनिक सवाल सम्बोधन गर्न असफल भए। आफ्नै गाउँमा युद्ध किन भयो, युद्धका कारण के थिए, त्यसलाई न्यूनीकरण गर्न कसरी सकिन्छ भन्नेबारे जनताले सोच्न थाले। विवेकीकरणको प्रक्रियाले स्थानीय जनता र द्वन्द्वप्रभावितलाई विभिन्न संयन्त्र तय गर्न उत्साहित पार्‍यो । यसले तिनलाई द्वन्द्वबाट जोगिन सिकायो । यस्तो प्रक्रियामार्फत उनीहरू द्वन्द्वोत्तर कालमा आर्थिक पुनर्भरण गराउँदै रूपान्तरित हुन सक्छन् । धेरै अर्थमा द्वन्द्वले नेपाललाई सामुदायिक प्रक्रिया र अभ्यास पुनर्मूल्यांकन गर्ने अवसर दिएको छ। यो उत्तम भविष्यप्रतिको आशा पनि हो।

१०.४ मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको रणनीति

यो रणनीति स्थानीय जनताको अवधारणा, विचार र आवश्यकतामा आधारित छ । यो उपशीर्षकमा गरिएको छलफलमा लेखकले गरेको रोल्पा, रुकुम, बर्दिया, इलाम, झापा, सिन्धुपाल्चोक, कास्की लमजुङजस्ता जिल्लाको भ्रमण (फिल्ड भिजिट)लाई आधार बनाइएको छ। मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको रणनीतिले स्पष्ट अवधारणा तथा प्रभावकारी प्रक्रियामा जोड दिन्छ। त्यसबाहेक यसले द्वन्द्वप्रभावित मानिसमा परेको मानसिक असर निको पार्न, न्याय दिन, सत्य तथा ऐतिहासिक तथ्य उजागर गर्न र भौतिक तथा मनोवैज्ञानिक ध्वंशको क्षतिपूर्ति दिन जोड दिनुपर्छ (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३; अफ्रिकन राइट्स सन् २०००) ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका लागि कुनै विशेषखाले रणनीति छैन । यो स्थानीय परिप्रेक्ष्यमा निर्भर हुन्छ । मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजन शृंखलाबद्ध प्रक्रियामै हुनुपर्छ भन्ने छैन। यद्यपि, यसलाई सफल बनाउन निम्न परिपूरक तथा अन्तरसम्बन्धित गतिविधि आवश्यक पर्छन् :

१. अहिंसात्मक सहअस्तित्वमार्फत त्रासलाई प्रतिस्थापित गर्ने
२. आपसी विश्वास, आत्मविश्वास र आपसी सम्मान प्रवर्द्धन गर्ने
३. सहभावना र सहानुभूति फैलाउने
४. न्याय व्यवस्था र क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने

५. सामाजिक तथा राजनीतिक व्यवस्थामा समायोजन र सहभागी गराउने ।

शान्ति–सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेरमात्र द्वन्द्वोत्तर मेलमिलाप, पुनर्समायोजन र पुनर्निर्माण सुनिश्चित हुँदैन भन्ने सुडानको द्वन्द्वोत्तर अनुभवले देखाएको छ । त्यसैले दिगो आर्थिक सहायता र दीर्घकालीन नीतिहरू यसका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् । मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनको रणनीतिले घृणा, अविश्वास र अनिश्चयलाई सम्बोधन गरी सहरी–ग्रामीण (रुरल–अर्बन) र केन्द्र–परिधि (सेन्टर–पेरिफेरी)बीचको विषमता कम गर्नुपर्छ । शान्ति भाँड्न खोज्नेहरूबाट यो प्रक्रियालाई जोगाउनुपर्छ, सुरक्षाको वातावरण निर्माण गर्नुपर्छ, अनि स्रोत तथा संसाधनको दुरूपयोग रोक्नुपर्छ । मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनका कार्य पहिचान गर्दा द्वन्द्व–दृष्टि (कन्फ्लिक्ट लेन्स) प्रयोग गर्नुपर्छ । जनताबीचको संवादलाई प्रवर्द्धन गरी विद्वेशकारी अवधारणा पनि कम गर्नुपर्छ । मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन जटिल र लामो प्रक्रिया हो र यसका लागि सरकार, समाज र स्थानीय जनताको एकीकृत प्रयास जरुरी हुन्छ भन्ने थुप्रै अध्ययनहरू युनिफेम सन् २००४; डिपार्टमेन्ट अफ फरेन अफेयर्स एन्ड इन्टरन्यास्नल ट्रेड क्यानडा सन् १९९७; ब्यारन सन् १९९६; ; पाल्मर सन् २००२; आदित्य र अरू सन् २००६ले देखाएका छन् । त्यसैले यसलाई स्पष्ट रणनीति, उचित संस्थागत व्यवस्थापन र राजनीतिक–सामाजिक प्रतिबद्धता चाहिन्छ ।

हाम्बर र केल्ली (सन् २००४) ले निम्न पाँच अन्तरसम्बन्धित उपायसहितका मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रक्रिया सुझाएका छन्, जुन द्वन्द्वोत्तर नेपालको रणनीतिलाई पनि उपयुक्त हुन्छन् :

१. अन्तरसम्बन्धित र निष्पक्ष समाजको साझा परिकल्पना विकास गर्ने

२. विगतलाई स्वीकार्ने र त्यससँग जुझ्ने

३. सकारात्मक सम्बन्ध विकास गर्ने

४. संस्कृति तथा सोचाइमा उल्लेख्य परिवर्तन ल्याउने

५. उल्लेख्य सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवर्तन कायम राख्ने ।

चित्र १०.१ मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनका विविध पक्षहरू

स्रोतः लेखक

१०.४.१ आत्मविश्वास, आपसी विश्वास र आपसी सम्मान

स्थानीय सामाजिक पुँजी निर्माण गर्न र त्यसलाई ताजा राख्न मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन आवश्यक हुन्छ । यिनले आपसी विश्वास र शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व निर्माण गर्छन् । एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वमा ह्रास भएका सामाजिक पुँजी (सामाजिक सम्बन्ध, सञ्जाल, साझा मञ्च आदि)लाई यो क्रममा पुनः ताजा बनाइनुपर्छ। द्वन्द्वोत्तर अवधारणाले स्थानीय सामाजिक सम्बन्ध पुनर्निर्माण गर्न र त्यसलाई सुदृढ पार्ने काममा जोड दिनुपर्छ । द्वन्द्वप्रभावित र

अन्य प्रमुख कर्तालाई एउटै मञ्चमा ल्याएर सँगै काम गराई आपसी सम्मान र सहअस्तित्वको सोच विकास गरी यो प्रक्रिया सुरु हुन्छ। स्थानीय संगठनलाई पुनः उदय गराउने, सामुदायिक सहभागिता र सामूहिक जवाफदेहिता प्रवर्द्धन गराउने आदि कामले हिंसा अन्त्य गरी सुरक्षा र साझा पहिचान बनाउन मद्दत गर्छ।

१०.४.२ सामाजिक तथा राजनीतिक संगठन र प्रक्रियामा सहभागिता

एकपटक मानिसहरू सामाजिक परिवेशमा व्यस्त भएपछि नमीठो विगत बिर्सन्छन्। यसको ठीक विपरीत, मानिसहरू एक्लिए अथवा भौतिक तथा मानसिक रूपमा निष्क्रिय भए भने उनीहरूले आफ्नो अप्रिय विगत सम्झन्छन् र त्यसैअनुसार व्यावहारिक प्रतिक्रिया दिन्छन्। यसले बदलाभाव वा निराशा र निमुखोपनतर्फ डोऱ्याउँछ। त्यसैले सामाजिक र राजनीतिक क्रियाकलापमा द्वन्द्वप्रभावित र त्यसका कर्तालाई तिनको क्षमता अनुसारको व्यवस्था गर्नु अति जरुरी छ।

थुप्रै सामाजिक, धार्मिक, कल्याणकारी संगठन, मञ्च र संयन्त्रहरू प्रत्येक समाजमा हुन्छन्। यी संगठनमा द्वन्द्वप्रभावितलाई सामेल गराउनु नै पुनर्समायोजन र पुनर्स्थापनाको सुरुआत हो। सामाजिक कार्यमा ती मानिसहरू व्यस्त हुन थालेपछि उनीहरूमा बिस्तारै आत्मविश्वास पैदा हुन्छ। अनि उनीहरूलाई थप उत्तरदायित्व प्रदान गर्नुपर्छ। अन्ततः तिनलाई राजनीतिक प्रक्रियामा सामेल गराउँदै नेतृत्वदायी भूमिकामा ल्याउनुपर्छ। यसप्रकार सुरुमा तिनलाई सामेल गराएर बिस्तारै जिम्मेवारी प्रदान गर्ने बाटो नै सामाजिक तथा राजनीतिक पुनर्समायोजन हो। स्थानीय स्तरको सुरक्षा, सरकारप्रति जनविश्वास, न्याय र जवाफदेहिता, आर्थिक अवसर र सामाजिक हितको सुनिश्चितताले द्वन्द्वोत्तर संक्रमण निर्धारण गर्ने अफगानिस्तानमा लिन्डर (सन् २००५)ले गरेको अध्ययन र युगान्डामा क्रेइमर र अरू (सन् २०००)ले गरेको अध्ययनले देखाउँछ।

१०.४.३ सत्यनिरूपण तथा मनोवैज्ञानिक चोट मेट्ने काम

सत्य उजागर भए पीडितलाई राहत महसुस भई सामान्य जीवनयापनतर्फ फर्कन

सजिलो हुन्छ। यसले क्षतिपूर्ति प्राप्त हुने, व्यक्ति तथा समुदायबीच अहिंसात्मक सम्बन्ध स्थापित हुने र पूर्वशत्रूहरूलाई साझा संस्कृति र परिकल्पनामा समेटिएर जीवनयापन गर्न पनि सजिलो हुन्छ (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००३) । सत्यनिरूपण, न्याय व्यवस्था, पुनर्स्थापना र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनको एकापसमा गहिरो सम्बन्ध छ । द्वन्द्वग्रस्त मुलुकको इतिहास हेर्ने हो भने सत्यनिरूपण तथा मेलमिलापका लागि थुप्रै आयोग स्थापना भएका देखिन्छन् । पुनर्समायोजन र पुनर्स्थापनालाई आकार दिन यिनको योगदान उल्लेख्य हुन्छ। अपराधीलाई उसको अपराध कबुल गराई सत्यनिरूपणमार्फत पीडितलाई न्याय दिएरमात्र युद्धले पारेको घाउमा मलम लगाउन र सम्बन्ध पुनर्स्थापित गराउन सकिन्छ। तर, आजसम्म ठ्याक्कै प्रक्रियागत ढाँचा र क्रम मिल्ने गरी उपयोग गर्न मिल्ने खालका मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनसम्बन्धी विश्वव्यापी मापदण्डहरू छैनन् । प्रक्रियागत रूपमा यो स्थान–विशेष, कर्ता–विशेष र उद्विकासकारी प्रकृतिको (कन्टेक्स्ट स्पेसिफिक, एक्टर्स–स्पेसिफिक एन्ड इभल्भिङ नेचर्ड) हुन्छ ।

द्वन्द्वले पारेको मनोवैज्ञानिक चोट मेट्ने काम (सोसल हिलिङ) एउटा रणनीति, प्रक्रिया र गतिविधि पनि हो । यसले हिंसात्मक द्वन्द्व भोगेका मानिस तथा समुदायको मनोवैज्ञानिक स्वास्थ्य सुधार्छ र सामाजिक राहत प्रदान गर्छ । यसर्थ द्वन्द्वमा परेका समाज पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापना गर्ने कुरासँग यसको मर्म गाँसिएको हुन्छ। यसले जनताको दैनिकी सामान्य बनाउँछ र सम्बन्धनको भाव विकसित गराउँछ । तर, समुदायसँग गाँसिएको भए पनि यो काम विशेषगरी व्यक्तिमै केन्द्रित हुन्छ।

सत्यनिरूपण भएपछि स्थानीय परिप्रेक्ष्यमा आधारित रही सजाय वा क्षमादानको व्यवस्था गर्न सकिन्छ। क्षमादान पनि मनोवैज्ञानिक चोट मेट्ने काम (हिलिङ)कै एउटा अंश हो । यसले मनोवैज्ञानिक र भावनात्मक राहत दिन्छ । हिंसाको स्तर, तीव्रता, समय, आघातको स्तर, जनतामा भएको विभाजन वा मतभेद, सामाजिक स्थायित्व, समुदायको विगतको संस्कृति, नयाँ तथा संक्रमणकालीन सरकारको प्रतिबद्धता आदिमा यो निर्भर रहन्छ। जस्तैः हिंसा जति बढी भयो, मानसिक चोट मेट्ने काम उति अप्ठ्यारो हुन्छ। आफन्त मारिएका, यातना–

पीडित, शोकमा परेका, अंगभंग गराइएका, आक्रमणमा परेका, बलात्कृत, घाइते, अपहरित, घरवारविहीन, जबर्जस्ती बल प्रयोग गरिएका, लज्जाबोध गराइएका आदि मानिसको परिवारको घाउमा मलम लगाउने काम अप्ठ्यारो र समय लाग्ने खालको हुन्छ। मनोवैज्ञानिक चोट मेट्ने प्रक्रियाको निर्देशकीय खाकालाई ब्लुमफिल्ड र अरू (सन् २००३)ले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

- मनोवैज्ञानिक चोट मेट्ने प्रक्रियाको आधारको रूपमा सामाजिक न्याय
- परिप्रेक्ष्यको सही बुझाइ
- स्थानीय संसाधन तथा क्षमता प्रयोग
- द्वन्द्वोत्तर रूपान्तरणको व्यापक शृंखलासँग यो प्रक्रियालाई जोड्ने काम
- व्यक्तिका लागि परामर्श तथा मनोवैज्ञानिक कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने
- स्थानीय समुदायलाई मनोवैज्ञानिक सहायता सीपसम्बन्धी प्रशिक्षण दिने
- पीडितहरूलाई स्वावलम्बी समूह र आर्थिक क्रियाकलापमा संगठित गराउने
- विगतका सम्झनाहरूलाई स्मारक, संग्रहालय, शीलालेख आदि बनाई पीडित परिवारलाई मनोवैज्ञानिक एवं प्रतीकात्मक राहत उपलब्ध गराउने
- क्षतिभरण गर्ने तथा क्षतिपूर्ति दिने
- विशेष सांस्कृतिक अनुष्ठान र समारोह आयोजना गर्ने
- क्षमायाचना गराउने र माफी दिने।

राहत प्रदानको प्रक्रियामा स्थानीय संयन्त्र र सामाजिक तथा भावनात्मक पक्षलाई सुदृढ बनाउने र त्यसको समर्थन गर्ने काम गर्नुपर्छ। तसर्थ द्वन्द्वोत्तर कालमा सरकारको सामाजिक–आर्थिक र राजनीतिक रणनीतिको अंशको रूपमा मनोवैज्ञानिक चोट मेट्ने काम (हिलिङ)लाई अघि सार्नुपर्छ।

१०.४.४ पहिचान, सम्मान र सहकार्य

द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई सामाजिक मूलधारमा ल्याउने महत्त्वपूर्ण मनोवैज्ञानिक शक्ति पहिचान र सम्मान हुन् । यसले उनीहरूमा आत्मविश्वास जगाउनुका साथै समाजमा घुलमिल हुन, सामाजिक र राजनीतिक क्रियाकलापमा सहभागी हुन र नमीठो विगत बिर्सन मद्दत गर्छ । मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन गर्ने सर्वोत्तम उपाय जनतालाई विकासका गतिविधि, सामाजिक सेवा र राजनीतिक प्रक्रियामा पुनर्समायोजन गर्ने नै हो । जनतालाई दायित्व दिँदा उनीहरूसँगको सहकार्य, मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजन प्रभावकारी हुने विभिन्न अनुसन्धानले देखाएका छन् ।

द्वन्द्वप्रभावित जनता र पूर्वलडाकुको पुनर्समायोजन प्रक्रिया तिनको परिवारलाई आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक र सामान्य जीवनको प्रक्रियामा पुनर्समायोजन गर्ने कार्य, क्षतिपूर्तिको माध्यम, प्रशिक्षण, अर्थोपार्जनका अवसर र पहिचान तथा सम्मानमा पनि भर पर्ने लाइबेरिया र पपुवा न्यू गिनीमा गरिएका अध्ययन (युनिफेम सन् २००४)ले देखाएका छन् । सोही अध्ययनले पत्ता लगाएअनुसार पुरुष सहकर्मीको तुलनामा महिलालाई सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समायोजनमा चाँडै घुलमिल हुन मुस्किल हुन्छ । त्यसैले यस्ता सवालमा पनि विशेष ध्यान पुऱ्याइनुपर्छ । साथै द्वन्द्वप्रभावित जनतासँगको सामाजिक सहकार्यले सम्बन्धित समाज र ती व्यक्तिबीच मिलाप गराई सम्मान प्रवर्द्धन पनि गर्छ ।

१०.४.५ न्याय व्यवस्था

बलपूर्वक विस्थापनमा पारिएका, अपहरित तथा बन्दी बनाइएका, हत्या गरिएका, सम्पत्ति लुटिएका, भौतिक यातना दिइएका, बलात्कृत तथा यौन हिंसामा परेका र अंगभंग पारिएकालाई चाँडो न्याय दिइनुपर्छ । न्याय मेलमिलापको अभिन्न अंग हो । पीडितले न्याय पाएमात्र शान्तिपूर्ण सहअस्तित्व, विश्वास, समवेदना र सामाजिक मेल सम्भव हुन्छ । यसले विगतका अपराधीलाई पनि दण्डित गराउँछ । स्थानीय परिप्रेक्ष्यमा आधारित रही मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन

प्रवर्द्धन गर्न न्यायका निम्न स्वरूप आवश्यक हुन्छन् :

१. अपराधीलाई अभियोग लगाउने सिद्धान्तमा आधारित दण्डमुखी न्याय (रेट्रिब्युटिभ जस्टिस)
२. पीडित र अपराधीबीच मध्यस्थतामा आधारित पुनर्स्थापनामुखी न्याय (रेस्टोरेटिभ जस्टिस)[६]
३. अपराधीलाई फौजदारी अदालतबाहिर गरिने अनुशासनका कारबाहीमा आधारित प्रशासनिक न्याय (एड्मिनिस्ट्रेटिभ जस्टिस)[७]
४. सत्यनिरूपण र गल्ती कबुल गराउने कार्यमा आधारित ऐतिहासिक न्याय (हिस्टरिकल जस्टिस), र
५. क्षतिपूर्ति वितरणमा आधारित क्षतिभरणमुखी न्याय (कम्पेन्सेटरी जस्टिस) ।

द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई न्याय व्यवस्था गर्ने एउटा आधारभूत उपाय संक्रमणकालीन न्याय हो । यसले समाज हिंसात्मक द्वन्द्व वा शोषणबाट शान्ति, लोकतन्त्र, कानुनी शासन, व्यक्तिगत र सामूहिक अधिकारको सम्मान गर्ने दिशातर्फ अघि बढ्दा हुने मानवअधिकार उल्लंघन, हिंसा र अपराधका गतिविधिमाथि न्यायिक कारबाही सुनिश्चित गराउँछ । सत्यनिरूपण, कारवाही, क्षतिभरण अथवा मेलमिलाप यसका केही उदाहरण हुन् । यस्तो न्यायले द्वन्द्वप्रभावित र यौनहिंसा भोगेका महिलाको दीर्घकालीन मनोवैज्ञानिक पुनर्स्थापना गराउन मद्दत गर्छ । द्वन्द्वप्रभावित मानिसविरुद्ध सार्वजनिक र निजी स्तरमा विभेदसँग जुध्न कानुनी सहायता चाहिन्छ । यसरी कानुनी सहायता आवश्यक परेका व्यक्तिलाई सरकारले सहायता उपलब्ध गराउनुपर्छ ।

---

६ यसअन्तर्गत समस्याबारे छलफल गर्ने, दुर्व्यवहारका कारण निरूपण गर्ने र सजाय व्यवस्था गर्ने काममा पीडित र सम्बन्धित समुदायको पूर्ण सहभागिता रहन्छ ।

७ यसअन्तर्गत अपराध गरेका प्रहरी, सैनिक र युद्धका बेला अपराधी ठहरिएका अधिकारी तथा अन्यलाई वर्तमान र भविष्यमा जागिरबाट अयोग्य गराउने, सार्वजनिक सेवाबाट वञ्चित गर्ने, शीघ्र अथवा बाध्यकारी अवकाश दिने, भ्रमण प्रतिबन्ध लगाउने आदि पर्छन् ।

१०.४.६ क्षतिभरण र पुनर्स्थापन

क्षतिभरण युद्धबाट शान्तितर्फको संक्रमणमा मेलमिलाप र पुनर्सयामोजनका लागि मूल तत्व हो । अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीय कानुन (जेनेभा सन्धि, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतः रोम विधान आदि)ले क्षतिभरणलाई उल्लेख्य रूपमा अघि सारेका छन् । क्षतिपूर्ति, सम्पत्ति फिर्ती, पुनर्बासिजस्ता शब्दहरू द्वन्द्वोत्तर संक्रमणमा प्रयोग भइरहन्छन् (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००४) । विशेषगरी क्षतिपूर्तिले विगतका गल्तीलाई सम्बोधन गर्छ, मानवअधिकार प्रशिक्षण दिएर यस्ता कार्य नदोहोऱ्याउने प्रत्याभूति गराउँछ र ठोस राहत प्रदान गर्छ ।

नागरिक स्वतन्त्रताका अधिकार, युद्धरत पक्षद्वारा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता र द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई रोजगारी दिएर पुनर्स्थापना गराउने पक्षलाई शान्तिपूर्ण अवस्थाको पुनर्बहाली (रिपारेसन) गर्ने अभ्यास मान्न सकिन्छ । क्षतिपूर्ति पनि यसको अर्को पक्ष हो । यसले विगतका गल्ती पहिचान गरी त्यसको क्षतिपूर्तिस्वरूप द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई रकम प्रदान गर्ने काम गर्छ । गुमेका अवसरको क्षतिपूर्ति पनि दिन्छ । यसैगरी भौतिक र मानसिक स्वास्थ्य पुनर्स्थापना गर्ने काम पुनर्बास हो । यसअन्तर्गत चिकित्सकीय तथा मनोवैज्ञानिक रेखदेख र कानुनी तथा सामाजिक सेवा पनि पर्छन् ।

संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वप्रभावित मानिसहरूको सन्तुष्टिले निम्न कुरामा जोड दिन्छ :

१. तथ्य पुष्टि र सत्यनिरूपण (जस्तैः अपहरित र बेपत्ताको खोजी गर्ने)
२. क्षमादान
३. पीडकमाथि प्रतिबन्धहरू, र
४. पीडितका लागि स्मृति दिवस, श्रद्धाञ्जली कार्यक्रम आदि ।

क्षतिपूर्ति दिन (व्यक्तिगत, सामूहिक, भौतिक वा प्रतीकात्मक रूपका) ठूला स्रोत (कोष, प्रशिक्षित र प्रतिबद्ध मानव स्रोत तथा कानुनी तथा नियामक निकाय) आवश्यक हुन्छन् । जनताको स्वतन्त्रताको अधिकार र मानवअधिकार रक्षा गर्ने गुरुत्तर जिम्मेवारी राज्यको हुनाले यस्तो क्षतिभरणको जिम्मेवारी राज्य

आफैंले लिनुपर्छ ।

द्वन्द्वप्रभावितलाई सहायता दिलाउन, तिनको सुरक्षा सुनिश्चित गर्न र तिनलाई आफ्नै समुदायमा स्थापित गराउन सरकारले आवश्यक सेवाको शीघ्र पुनर्स्थापनामा जोड दिनुपर्छ । मोजाम्बिकलाई यस्तो द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण, मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको नमुना नै मानिन्छ (डीउफआईडी सन् २००५) । त्यहाँ स्वतन्त्रता हनन भएका समूहलाई सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक मूलधारमा ल्याइएको थियो । यसले विखण्डनको सोच कम गर्न सघाएको थियो । र, यी सबै सरकार, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको एकीकृत प्रयासका प्रतिफल थिए ।

१०.४.७ समुदाय पुनर्निर्माण र एकताका प्रतीकको सिर्जना

सशस्त्र द्वन्द्वताका नेपाली समुदायमा गहिरो फाटो देखापरेको थियो । हिंसात्मक द्वन्द्व भएपछि अघिल्लो अवस्थाको सामुदायिक चरित्र (समान पहिचान, समन्वय, सामाजिक सञ्जाल, व्यक्तिगत सम्बन्ध, सम्मान र विश्वास आदि)मा परिवर्तन हुन्छ । नेपाली समुदायले मेलमिलाप तथा समन्वय प्रवर्द्धन गर्न र आपसी हित सुचारु गराउन जोड दिइरहेको छ । यसर्थ, स्थानीय तथा केन्द्रीय सरकार, गैरसरकारी संस्था र राजनीतिक दलको जोड पनि समुदाय निर्माणमै हुनुपर्छ । द्वन्द्वोत्तर कालमा समुदाय निर्माणको कुरा निकै महत्त्वपूर्ण हुने कुरा विभिन्न द्वन्द्वोत्तर देशहरूको अनुभवले पनि प्रमाणित गरेको छ ।

मेलमिलापको एउटा अर्थपूर्ण उपाय विभिन्न प्रतीक, एकता मञ्च तथा समन्वयकारी संयन्त्रको स्थापना हो । यसले विभक्त सामाजिक सदस्यहरूलाई एकत्रित पार्छ, राहत प्रवर्द्धन गर्छ र सामूहिक कार्यमा संलग्न हुन तिनलाई प्रेरित गर्छ । शान्तिबाटिका, सामुदायिक सम्मेलन हल, द्वन्द्वका बेला मारिएका मानिसको सालिक निर्माण, उनीहरूको नाममा पुरस्कार स्थापना, बाटो अथवा लोकमार्ग वा सार्वजनिक स्थलको नाम राख्नेजस्ता उपाय उपयुक्त हुन्छन् । सरकारले यस्ता काममा तदारुकता देखाउनुपर्छ । यसैगरी युद्धबाट घाइते, विकलांग र दीर्घ रोगी भएका मानिसलाई औषधोपचार, परामर्श र पुनर्स्थापनाका सुविधा तथा प्रशिक्षण दिइनुपर्छ । अनुकूल वातावरण मिलाई उनीहरूलाई

समाजमा पुनर्स्थापित गराउनु पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसैगरी मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनलाई राष्ट्रिय रणनीतिसहित द्वन्द्वोत्तर विकास र रूपान्तरणसँग गाँस्नुपर्छ । मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनका लागि छुट्ट्याइएको बजेट केही सम्भ्रान्तहरूको हातमा मात्रै पर्न सक्ने खतरा पनि हुन्छ । त्यसैले यसतर्फ पनि सरकार र सम्बन्धित सबै संस्था तथा जनता सचेत हुनुपर्छ ।

१०.४.८ संरचना तथा संयन्त्र प्रवर्द्धन

स्थानीय स्तरमा मेलमिलाप तथा सामाजिक–आर्थिक पुनर्समायोजन प्रवर्द्धन गर्न व्यावहारिक उर्ध्वगामी शैली (बटम–अप अप्रोच) तथा उचित संरचना जरुरी हुन्छ । द्वन्द्वोत्तर रूपान्तरण सफल हुन सुरक्षा नै पूर्वसर्त हो । यसैगरी राज्य संयन्त्रहरूको निर्माण, स्थानीय शासनको विकास, कानुनी शासन पुनर्स्थापना, पूर्वाधार पुनर्निर्माण, सार्वजनिक सेवामा सुधार, स्वास्थ्य तथा शिक्षामा सुधार र वातावरण सुरक्षा पनि जरुरी छ (जुन्ने र वेरकोरेन सन् २००६) । सब–सहारा क्षेत्रमा भएका संक्रमणकालीन अनुभवले पनि मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनका संयन्त्र र संरचनामार्फत सशस्त्र द्वन्द्वलाई सम्बोधन गर्नु विवेकी हुने देखाएका छन् (कोलेट्टा र अरू सन् १९९६ र ग्लेचम्यान र अरू सन् २००४) ।

सशस्त्र द्वन्द्वका अपराधीलाई दण्डित गराउँदा अनुसन्धान गरी सकेसम्म आन्तरिक रूपमै दण्डित गरिनुपर्छ । द्वन्द्व पीडितलाई न्याय दिलाउन अपराधीलाई दण्ड दिने संयन्त्र र राष्ट्रिय अदालत स्थापना गर्न सकिन्छ । आन्तरिक संयन्त्रले न्याय दिन नसके वा इच्छुक नभएको खण्डमा अपराधीलाई सजाय दिने मिश्रित संरचना आवश्यक पर्न सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमार्फत अन्तर्राष्ट्रिय दण्ड आवश्यक पर्न पनि सक्छ । तर, यो पुस्तक लेख्दाको मितिसम्म नेपालले आईसीसीको रोम विधानमा हस्ताक्षर गरिसकेको छैन । अपराधीलाई कारबाही गर्न अथवा सम्बन्धित राष्ट्र इच्छुक नभएको खण्डमा अदालतको सजिलोका लागि छानबिन समिति पनि गठन गर्न सकिन्छ । नरसंहार, मानवताविरोधी अपराध र युद्ध अपराधजस्ता गम्भीर अपराधविरुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको क्षेत्राधिकार छ । समष्टिमा मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनलाई सम्बोधन गर्न निम्न कुरामा जोड दिनुपर्छ ः

- सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप अयोग
- सामुदायिक न्याय प्रणाली
- अपराधीलाई दण्ड दिने संयन्त्र
- राष्ट्रिय अदालत

मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनका लागि आवश्यक पर्ने संयन्त्रहरूका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, सामुदायिक न्याय प्रणालीजस्ता विषयमा ऐन र नियमावलीहरू ।

१०.४.९ क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकता र संयन्त्र

मेलमिलाप तथा सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजन गर्न त्यस्ता प्रक्रियामा सरिक भएका मानिसको क्षमता (ज्ञान, सीप र मानसिकता) तथा यसमा समाहित हुन द्वन्द्वप्रभावित व्यक्तिहरूको इच्छाशक्ति जरुरी हुन्छ । त्यसैगरी पीडितको आत्मविश्वास बढाउनु पनि जरुरी हुन्छ । यो प्राविधिक शिक्षा र सीपको साथै स्थानीय ज्ञान परिचालनमा भर पर्छ ।

सशस्त्र द्वन्द्वबाट लाखौं नेपाली जनता आजित भए । त्यसैले पुनर्समायोजनका क्रियाकलापमा सरिक गराउन उनीहरूको आत्मविश्वास, क्षमता र इच्छाशक्ति निर्माण गर्नुपर्छ । यसका लागि व्यवस्थित र निरन्तरको प्रयास जरुरी हुन्छ । यसैगरी उचित सहजीकरण र बुझाइ पनि उत्तिकै जरुरी हुने अर्को पक्ष हो । यसका लागि धेरै संख्यामा सीपयुक्त सहजकर्ताहरूको खाँचो पर्छ । अझ, पुनर्समायोजनका सवालमा सबै जनता उत्तिकै सचेत हुनुपर्छ । औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षा व्यवस्था तथा अनौपचारिक प्रशिक्षण कार्यक्रममा सरकारले यो विषयलाई समेट्नुपर्छ । विकास नियोगले पनि तिनको प्रशिक्षण र सहजीकरणको प्रक्रियामा यिनलाई स्थान दिनुपर्छ । राजनीतिक दलले आफ्ना कार्यकर्तालाई दिने अभिमुखीकरण र प्रशिक्षणका कार्यक्रममा र दलको रणनीति तथा घोषणापत्रमा पनि समायोजनका मुद्दा अट्नुपर्छ ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन सफल बनाउन द्वन्द्वोत्तर समयमा प्रशिक्षण केन्द्र, सामुदायिक स्रोत र परामर्श केन्द्र स्थापनाको काम सरकारको प्राथमिकतामा

पर्नुपर्छ । राष्ट्रिय योजना आयोग, सबै मन्त्रालय र विभाग तथा स्थानीय कार्यालयले समायोजनलाई तिनको कार्यक्रममा समावेश गर्नुपर्छ । गैरसरकारी संस्था र समुदायमा आधारित संघसंगठन पनि समायोजनका कार्यक्रममा सक्रिय हुनुपर्छ । संक्रमणकाललाई सफल बनाउन क्षमता निर्माण अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुने पूर्वीटिमोरको द्वन्द्वोत्तर अनुभवले देखाएको छ (डीएफआईडी सन् २००५) । नेपालमा समुदायको अवस्थालाई सामान्यीकरण गर्न द्वन्द्वले उब्जाएको संकट निवारण अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण हुन्छ (डीएफआईडी सन् २००५) । एक दशक लामो यस्तो संकट अहिले निवारण गर्न औपचारिक र अनौपचारिक दुवै संयन्त्रलाई परिचालन गर्नुपर्छ । त्यसैले सरकार आफैंले यी संयन्त्र परिचालित गर्ने रणनीति बनाउनु विवेकी हुनेछ ।

१०.५ अनुगमन र समन्वय

सफल मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रक्रिया पूर्णप्रतिबद्धता, निष्पक्षता, प्रभावकारी अनुगमन र समन्वयमा भर पर्छ । यिनको अनुपस्थितिमा समायोजन प्रक्रिया सम्भव छैन । त्यसैले यो प्रक्रियामा सामेल सबै नियोग, निकाय र व्यक्तिले मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनलाई अनुगमन गर्न र समन्वयात्मक बनाउन मानव स्रोत विकास तथा वित्तीय स्रोत बाँडफाँट गर्नुपर्छ । मेलमिलाप र सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजन प्रक्रिया चल्दा पूर्वलडाकु/सैनिकमा पनि लक्षित गरिने हुँदा स्थानीय समुदायले यसलाई ‘हिंसात्मक कार्यलाई पुरस्कार’ दिइएको भन्ने सोच्न सक्छन् । कहिलेकाहीँ राहत प्रक्रियामा स्थानीय समुदाय बहिष्करणमा पर्ने जोखिम पनि उत्तिकै रहन्छ । त्यसैले कुनै–कुनै समुदायमा यसप्रति असन्तुष्टि पोखिन पनि सक्छ । यस्ता कार्य हुन नदिन सरकारले अनुगमन तथा समन्वय संयन्त्रमार्फत सुरुबाटै संवाद तथा सचेतना कार्यक्रम चलाएर रक्षात्मक उपाय लिनुपर्छ । प्रापक समुदायलाई सुरुमै सो कार्यक्रमको उद्देश्य, प्रक्रिया, प्याकेज तथा सम्भावित प्रभावबारे जानकारी गराउनुपर्छ । यसबाहेक यस्तो प्रक्रियामा स्थानीय समुदायको सुझाव संकलन गर्नु पनि राम्रो हुन्छ ।

१०.६ निष्कर्ष

नेपालमा भर्खरै स्थापित लोकतान्त्रिक संस्थाहरूलाई सुदृढ पार्न र व्यक्ति तथा समुदायबीच समन्वय प्रवर्द्धन गर्न मेलमिलाप तथा राज्यका पुनर्समायोजनले अहम् भूमिका खेल्छन्। त्यसैले अब ल्याइने संवैधानिक व्यवस्था र राज्यनिर्माण प्रक्रियामा यो पक्ष पनि चासोको विषय बन्नुपर्छ। द्वन्द्वोत्तर संक्रमण जनताको अधिकार रक्षा र उनीहरूको पहिचानसँग गाँसिएको हुन्छ। द्वन्द्वकालमा सुरक्षा बल तथा विद्रोहीले यी अधिकार तथा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हनन् गराएका छन् भने त्यसको सम्बोधन गर्ने उत्तरदायित्व राज्यको हुन्छ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको एउटै र विस्तृत मोडल उपलब्ध छैन। यद्यपि, द्वन्द्वग्रस्त पेरु, सिएरा लिओन, रुवान्डा, पूर्वीयुगोस्लाभिया र दक्षिण अफ्रिकाबाट नेपालले सिक्न सक्ने धेरै कुरा छन्। मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन एक्लै जाने प्रक्रिया होइन। राज्यनिर्माणको प्रमुख एजेन्डामध्ये एक भएको हुनाले यसलाई पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको व्यापक प्रक्रियासँग गाँसिनुपर्छ।

मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन एउटा जटिल प्रक्रिया हो। यसका लागि विशेष सीप, अनुभव र ठूलो मात्रामा स्रोत तथा संसाधन आवश्यक हुन्छ। मेलमिलापको प्रक्रिया मुलुकभित्रकै आन्तरिक र नेपाली सामाजिक व्यवस्थामै निर्माण भएको हुनुपर्छ। तर, अनुभवको आदानप्रदान, प्राविधिक सीप, विशेषज्ञता तथा वित्तीय स्रोत प्राप्तिमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग आवश्यक पनि हुन सक्छ। तर, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सत्य तथा मेलमिलाप आयोगमा वित्तीय सहयोग गर्दा सर्त राख्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ। स्थानीय परिप्रेक्ष्यलाई नबुझी यस्तो सर्त राख्ने प्रवृत्ति हानिकारक हुन्छ (ब्लुमफिल्ड र अरू सन् २००४)। त्यसैले सर्त राखेका सहयोग स्वीकार्दा मेलमिलापको आन्तरिक पाटो कमजोर हुन्छ।

द्वन्द्वका प्रमुख कर्ताले पूर्ण रूपमा पालन गरे मेलमिलाप द्वन्द्व रूपान्तरणको प्रभावकारी माध्यम हुन सक्छ भन्ने उत्तरी आयरल्यान्ड, रुवान्डा, ग्वाटेमाला, दक्षिण अफ्रिका, मोजाम्बिक र कम्बोडियाको अनुभवले देखाइसकेको छ। यसले दोषी र पीडितलाई सामान्य जीवनयापन गराउन सहयोग गर्नुका साथै स्थानीयस्तरमा राजनीतिक संवाद र शक्ति बाँडफाँट गराउन पनि मद्दत गर्छ।

सामाजिक–राजनीतिक पुनर्समायोजनमा निम्न कुरा ख्याल गर्नुपर्ने हुन्छ :

- उचित संयन्त्र पहिचान गरी युवा तथा द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई व्यापक सामाजिक–राजनीतिक व्यवस्थामा सामेल गराउन तत्कालीन, अल्पकालीन र दीर्घकालीन समायोजनका प्याकेज बनाउने ।
- सुरक्षा र सशक्तीकरण प्रक्रियालाई सबल बनाउने सामाजिक सञ्जाल स्थापना गरी द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई मनोवैज्ञानिक पुनर्भरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- सामाजिक कार्य, राजनीतिक क्रियाकलाप र आर्थिक अवसरमा द्वन्द्वप्रभावितलाई सहभागी गराउन प्रभावकारी कार्यक्रम निर्माण गर्ने । यसले पुनर्समायोजनलाई सहज गराउनुका साथै हिंसामा फर्कने सम्भावना पनि कम गराउँछ ।
- एकीकृत सञ्जाल, बैठक, भेला, सामाजिक कार्यक्रम गर्ने, जसले पीडा तथा आघात कम गरी मनोवैज्ञानिक चोट मेट्न तथा मेलमिलाप प्रवर्द्धन गर्न सहयोग गर्छ ।
- द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई सहयोग गर्न स्थानीय समुदाय प्रत्यक्ष सहभागी हुन सक्ने वातावरण निर्माण गर्ने ।
- मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजनको प्याकेजले युवा, बालबालिका र यौन तथा अन्य किसिमका हिंसा भोगेका र समुदाय तथा परिवारबाट टाढिएका महिलाको अवस्थामा जोड दिने ।
- द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई राजनीतिक प्रक्रियामा सामेल गराउने प्रक्रिया सुनिश्चित गर्ने र यसका लागि राजनीतिक कार्यदल गठन गर्ने ।
- द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई द्वन्द्वोत्तर परिप्रेक्ष्यमा शान्ति र विकासको केन्द्रबिन्दुमा राख्ने गरी सुदृढ राजनीतिक एजेन्डा निर्माण गर्ने र यस्ता जनतालाई राजनीतिक र सामाजिक प्रक्रियामा परिचालन गर्ने ।
- द्वन्द्वप्रभावित जनताका लागि उपयुक्त प्रशिक्षण सञ्चालन गर्ने जसले तिनको आत्मविश्वास विकास गर्छ, आर्थिक कठिनाइलाई अल्पकालीन र दीर्घकालीन रूपमा राहत प्रदान गर्छ र स्थायी जीविका

पनि सुनिश्चित गर्छ ।

- विकलांग, घाइते र अन्यलाई सहयोग गर्न कार्यक्रम निर्माणमा मद्दत गर्ने ।
- मेलमिलाप र सामाजिक पुनर्समायोजनका लागि आधारभूत सहयोगको विशेष प्याकेज बनाउन सहयोग गर्ने । परिवारबाट बिछोडिएका बालबच्चाको पहिचान गरी परिवार वा आफन्तसँग मेल गराउन सहयोग गर्ने, यदि नभेटिए तिनका लागि खाद्यान्न, बसोबास, शिक्षा र स्वास्थ्य हेरचाहको व्यवस्था गर्ने ।
- द्वन्द्वप्रभावित जनतालाई भावनात्मक रूपमा मद्दत गर्ने, तिनका जीविका आवश्यकता तथा गरीबी सम्बोधन गर्न विद्यालय, स्वास्थ्य सेवा, रोजगारीजस्ता पक्षमा सुधार ल्याउने र उनीहरूलाई सक्रिय नागरिक जीवन बिताउन सहयोग गर्ने ।
- द्वन्द्वप्रभावित समुदायमा मेलमिलाप तथा पुनर्समायोजन प्रक्रिया, द्वन्द्वोत्तर सामाजिक विकास र राजनीतिक रूपान्तरणको रणनीतिलाई सँगै लैजाने ।
- द्वन्द्वप्रभावित समुदायलाई सामाजिक कार्यक्रम तथा राज्यका आधारभूत संरचनामा सहभागी गराउने ।

****

परिच्छेद ११

द्वन्द्वोत्तर नेपालको संक्रमणकालीन राजनीतिक जटिलता र चुनौती

२०६३ मंसिरमा तत्कालीन विद्रोही नेकपा (माओवादी) र सरकारबीच विस्तृत शान्ति–सम्झौता भएपछि नेपाल र नेपालीमा खुसीको लहर छाएको थियो । हिंसात्मक द्वन्द्वमा एक दशकसम्म फसेको मुलुकमा शान्ति आउने, लोकतान्त्रिक प्रक्रियाले स्थान पाउने, विपन्न जनताका जीविकाका सवालहरूको सम्बोधन हुने, जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक, धार्मिक, सामाजिक विभेदहरूको सम्बोधन हुने, सबल र दिगो अर्थतन्त्रको सुरुआत हुने आशाका साथ शान्ति–सम्झौताले यो दिशामा मार्गदर्शन दिने अपेक्षा गरिएको थियो । निकै जटिल र लामो समय लाग्न सक्ने संवेदनशील प्रकृतिका सवालहरू, जस्तैः सेना समायोजन र राज्य पुनःसंरचना पनि दुई वर्षभित्रै सम्पन्न गरी नयाँ संविधान निर्माण गर्ने महत्त्वाकांक्षा तत्कालीन सकारात्मक वातावरणको प्रतिविम्ब थियो । तर, जब–जब दिनहरू बित्दै जान थाले, जटिलता पनि थपिन थाले ।

यो परिच्छेदमा नेपालको संक्रमणकालको समीक्षा गर्दै सो अवधिमा देखिएका जटिलता र भविष्यमा आउन सक्ने सम्भाव्य परिणामहरूको बारेमा छोटो विवेचना गरिएको छ ।

११.१ संक्रमणकालीन समयका महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू

नेपालको संक्रमणकालीन चरित्र, जटिल, बहुअर्थी र जोखिमपूर्ण भए पनि यसै समयमा नेपालको इतिहासमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण निर्णय भएका छन् । तिनीहरूको विवेचना यहाँ गरिन्छ :

(क) संविधानसभा निर्वाचन र संविधानसभा : राजनीतिक नेतृत्वको असफलता र अतिवादीहरूको चाहनाका कारण संविधान नदिइकनै पटक–पटक म्याद थपिएर दुई वर्षबाट चार वर्ष पुर्‍याइएको संविधानसभा विघटन भएपछि देखिएको

जनताको आक्रोश र घृणाका बाबजुद नेपालको संविधानसभा निर्वाचन र यसको कार्यकाल ऐतिहासिक हो। ६० वर्षभन्दा बढी समयदेखि नेपाली जनता आफैले संविधानसभामार्फत संविधान लेख्ने महत्त्वाकांक्षा पूरा त हुन पाएन तर पनि उनीहरूले संविधानसभाको अनुभव गरे। यो कति जटिल रहेछ भन्ने महसुस पनि भयो। हजारौं मानिस मारिएको सशस्त्र द्वन्द्वको नायक नेकपा (माओवादी) निर्वाचनमा आउनु र यही दल निर्वाचनबाट देशको सबैभन्दा ठूलो शक्तिका रूपमा स्थापित हुनु संसारलाई अनौठो र नेपालका लागि शान्ति सुदृढीकरणको महत्त्वपूर्ण आधार मानिएको थियो। स्थापित राजनीतिक शक्ति खस्कने र नयाँ शक्तिको उदय हुने क्रमको आधार हिंसात्मक गतिविधियुक्त विद्रोह हो भन्ने मान्यता एनेकपा (माओवादी) सबैभन्दा ठूलो पार्टी हुनु र क्षेत्रीय दलहरूले २०६४ सालमा तराईमा गरेको संघर्ष (जुन साम्प्रदायिक दंगामा परिणत भयो) गरी त्यसैको आधारमा आफूलाई राष्ट्रको तत्कालीन चौथो शक्ति स्थापित गर्न सक्नुले पनि प्रमाणित गऱ्यो।

निर्वाचनलाई समावेशी बनाउने मान्यताअनुरूप 'पहिलो हुनेले जित्ने' र समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रावधानले संविधानसभामा नेपाली जनताको सन्तुलित उपस्थिति रह्यो। ६०१ जनाको सभामा १९७ महिला, त्यत्तिकै हाराहारीमा जनजाति, दलित र समाजका धेरैजसो वर्ग र तप्काको प्रतिनिधित्व संविधानसभामा भयो। यतिसम्मकी 'तेस्रो लिंगी' र 'भिन्न रूपमा सक्षम' (डिफरेन्टली एबल) समुदायको समेत प्रतिनिधित्व थियो। यी सभासदहरूले पनि विभिन्न समितिको नेतृत्व गरे। समावेशी राज्य निर्माणको दृष्टिकोणबाट यो प्रतिनिधित्व महत्त्वपूर्ण थियो। तर, यही सकारात्मक पक्ष कतिपय सवाल र परिस्थितिमा संविधानसभा असफल हनुको एक कारकसम्म बन्न पुग्यो।

संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गरेका सभासदहरूमध्ये केहीले पदको गरिमा बिर्सिई रातो पासपोर्ट बिक्री, वेश्यालयबाट पक्राउ, विदेश जाने श्रमिकमाथि ठगी, हत्या–हिंसाजस्ता गतिविधिमा संलग्न भई पक्राउ परे र जेल सजाय भोगे भने अर्को ठूलो समूह आधारभूत वर्गबाट आएको, अनुभवको कमी, राजनीतिक नेताको कृपाबाट धानिएको आदि कारणले संविधानसभाभित्र प्रभावकारी काम गर्न नसकी खाली भोट हाल्ने बेला संख्या पूरा गर्ने भूमिकामा मात्र सीमित

रहे । अर्को अलि प्रभावशाली सभासदको समूह आफ्ना मुद्दा (जनजातिले जनजातिका, महिलाले महिलाका, दलितले दलितका आदि)को 'ककस' (समूह) नै बनाई त्यसमा मात्र सीमित भइदिँदा समग्र संविधान निर्माण प्रक्रिया केही ठूला नेताका जिम्मामा पर्न गयो । अहम् राष्ट्रिय सरोकारका सवालमा सबै सभासद एक भई निर्णय गर्नुपर्नेमा सरोकारवाला सभासदहरू राजनीतिक नेतृत्वसँग सौदाबाजी गरी विद्रोह गर्ने, बन्द–हड्तालमा उत्रिने गरी नेता र सभासदको दुई कित्तामा उभिन पुगे । यसरी राष्ट्रिय सरोकारका सवाल (राष्ट्रिय अखण्डता, साम्प्रदायिक सद्भाव, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र राष्ट्रमा उपलब्ध स्रोत र साधनको समुचित बाँडफाँट)मा जनजाति, दलित महिला सभासदहरूको बेवास्ताका कारण संविधानसभा ठूला नेता र सभासदहरू गरी दुई खेमामा बाँडियो र निर्णय प्रक्रियामा ठूला नेताको एकछत्र प्रभाव रहन पुग्यो ।

साथै, अधिकांश सभासदहरूले आफ्नो दायित्व र मर्यादा बिर्सिई विभिन्न चाख र स्वार्थमा सञ्चालित राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, विदेशी नियोगहरूका उद्देश्य पूरा गर्न, सभा–सेमिनार, सम्मेलन, छलफल, विदेशी भ्रमणमा आफ्नो अत्यधिक समय दिई संविधानसभामा गणपूरक संख्या नपुग्ने अवस्था पनि देखापर्‍यो । परिणामतः संविधानसभाले लेख्नुपर्ने संविधान विभिन्न दलित गै.स.स, जनजाति गै.स.स, महिला गै.स.स. जस्ता पात्रहरूले लेखे र संविधानसभामा पठाउन थाले । यसरी लेखिएका प्रस्तावित संविधानका प्रतिहरू यत्रतत्र भेटिन्छन् । त्यसैगरी संविधानसभाका सदस्यहरू अधिक मात्रामा विदेशी विशेषज्ञहरूको भर पर्ने, उनीहरूसँग बढी समय बिताउने गर्न लागे । विभिन्न स्वार्थबाट केन्द्रित भई पठाइएका विदेशी विज्ञहरूले नेपालको धरातलीय यथार्थअनुरूप सल्लाह दिने सम्भव नै थिएन र त्यसैले उनीहरूले भित्र–भित्र दिएका र धेरै हदसम्म अस्पष्ट र बाझिने सल्लाहले सभासदहरू अझ अल्मलिन पुगे ।

नेपालको संविधान निर्माण प्रक्रियामा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताले केही सभासदलाई आर्थिक स्तर सुदृढ गर्न, अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल कायम गर्न, विभिन्न देशको भ्रमण गर्न र विशिष्ट ज्ञान हासिल गर्ने अवसर प्रदान गर्‍यो । साथै उनीहरूको व्यक्तिगत क्षमता अभिवृद्धिमा पनि मद्दत पुर्‍यायो । तैपनि, मौलिक खालको

संविधान निर्माण प्रक्रियामा चाहिँ बाधा नै पुऱ्यायो । अडानमुखी नभई शालिन भएकोले यो सवालमा संविधानसभाको नेतृत्वको भूमिका पनि आलोच्य रह्यो र बाहिरी शक्तिले यही अवसर भरपूर प्रयोग गऱ्यो ।

यी सबै कमी–कमजोरीका बाबजुद पनि संविधानसभाका विभिन्न समितिहरूले तयार गरेका प्रतिवेदनहरू महत्त्वपूर्ण छन् र तिनीहरूको मर्मको संविधानमा वस्तुनिष्ठ तरिकाले समावेश भएको भए संविधान आउन सक्थ्यो । तर, ती प्रतिवेदनहरूको विश्लेषण, समस्याको पहिचान राम्रो हुँदाहुँदै पनि संवैधानिक समितिमा प्रस्ताव पठाउँदा भने मत विभाजित हुने र एउटा सरोकारमात्र पठाएका कारण जटिलता थपियो । उदाहरणका लागि राज्य पुनर्संरचना समितिको प्रतिवेदनले संघीयताका दुई आधारहरू (पहिचान र सामर्थ्य) र पहिचानका पाँच उपआधारहरू र सामर्थ्यका चार उपआधारहरू तय गरे पनि संघीय राज्यको नामांकन गर्दा भने एकल जातीय पहिचानमा केन्द्रित हुन पुग्यो र यसमा मत बाझिई विमति (नोट अफ डिसेन्ट) लेख्ने अवस्था आयो । संविधानसभा विघटनमा ठूला पार्टीहरूको दाउपेच, संविधानसभा अध्यक्षको फितलो भूमिका, बाहिरी स्वार्थको प्रभावले सहयोग पुऱ्याएको भए पनि प्रमुख जिम्मा माओवादी र उसैको नेतृत्वको सरकारको नै देखियो । संविधानसभालाई जोगाउन सकिने निकै विकल्प थिए । समयअगावै यसको विघटन हुने गरी अर्को निर्वाचनको मिति तोकेर सरकारले चार वर्षदेखि संसद्ले गरेका काम अलपत्र पारेकाले देश एउटा जटिल मोडमा उभिन पुग्यो । बाबुराम भट्टराईनेतृत्वको गठबन्धनको आधार नै अनौठो सैद्धान्तिक रूपमा नमिल्ने खालको (मधेसी सामन्ती शक्ति र माओवादी क्रान्तिकारी शक्ति) थियो । तर, दुवै आ–आफ्नै स्वार्थवश सरकारमा सामेल भए पनि यो सरकारले आफूले घोषणा गरेको समयमा संविधानसभाको दोस्रो निर्वाचन गराउन नसकी अन्ततः राज्यसत्ताको सञ्चालन प्रधानन्यायाधीश र पूर्वकर्मचारीहरूको निर्दलीय सरकारमा पुग्यो । कर्मचारीहरूको सरकारले पार्टीहरूको सरकारको तुलनामा देश सञ्चालन राम्रैसँग गरी संविधानसभा निर्वाचन अभूतपूर्व रूपमा सफल गरे । तैपनि, न्यायप्रणालीचाहिँ ध्वस्त नै भयो किनकि प्रधानन्यायाधीश कार्यपालिकाको प्रमुख भएपछि यसको छाया र प्रभाव नराम्ररी न्यापालिकामा पऱ्यो । कर्मचारीहरूको सानो कामचलाउ सरकार र निर्वाचन आयोगले संविधानसभाको निर्वाचन सफलतापूर्वक सम्पन्न गरी

अतिजटिलतातिर गइरहेको देशको राजनीति सही बाटोमा ल्याई निर्वाचित जनप्रतिनिधिलाई सत्ता सुम्पेर एउटा महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी सम्पन्न गऱ्यो । संविधानसभाका दोस्रो निर्वाचन नेपालकै इतिहासमा ऐतिहासिक बन्न पुग्यो । विद्रोही नेकपा–माओवादीको अवरोधका बाबजुद झन्डै ८०% जनताले मतमात्र खसालेनन्, पहिला आफूले अत्यधिक मत दिई जिताएर पठाएको एनेकपा माओवादीलाई तेस्रो शक्तिमा पारेर उसले उक्साएको जातीय, क्षेत्रीय साम्प्रदायिक अतिवादलाई समेत अस्वीकार गरे । माओवादीले आफ्नो घोषणापत्रमै जातीय, क्षेत्रीय अतिवादको वकालत गरेको थियो । १२० भन्दा बढी जात–जाति र सयको हाराहारीमा रहेको भाषिक विविधताबीच केही जातको नाममा राज्य बाँड्ने अवैज्ञानिक र अव्यावहारिक विचारका विरुद्ध यो जनताको फैसला थियो । त्यसकारण सन् २०१३ नोभेम्बर १९ को संविधानसभा निर्वाचन परिणाम देशलाई साम्प्रदायिक हिंसाबाट जोगाउन, अतिवादको प्रभाव न्यूनीकरण गर्न र देशको सामाजिक–आर्थिक रूपान्तरणको नयाँ खाका प्रदान गर्ने आधार तयार गर्ने अवसरको सुरुआत पनि थियो ।

हाल दोस्रो संविधानसभाले पहिलो संविधानसभाले गरेको कामको स्वामित्व लिई आफ्नो कार्य अगाडि बढाएकाले संविधान बन्छ कि भन्ने जनतामा केही आशा पलाएको छ । तैपनि विगतमा गरेको क्रियाकलाप र देशका शीर्ष भनिएका नेताहरूको पुरानै कार्यशैली, दृष्टिकोण र शक्तिसंघर्षका कारण जनता अहिले पनि संविधानसभाले नयाँ संविधान दिनेमा पूर्ण विश्वस्त छैनन्, केवल आशावादीमात्रै छन् ।

(ख) समावेशी चरित्रको राज्यको उपल्लो तह : २०४६ मा निरंकुश एकतन्त्रीय पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यसँगै नेपालमा समावेशी चरित्रको राज्य निर्माणको आधार बन्दै गए पनि २०६४ को संविधानसभा निर्वाचनपछि भने राज्यको उपल्लो तह मूलतः समावेशी देखियो । मधेसी समुदायबाट राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, जनजातिबाट सभामुख, महिलाबाट उपसभामुख, ब्राह्मणबाट प्रधानमन्त्री, मधेसी जनजातिबाट उपप्रधानमन्त्रीहरू, क्षेत्री र पछि जनजातिबाट सेनाप्रमुख, क्षेत्रीबाट दुवै प्रहरी महानिरीक्षक, ब्राह्मण र जनजातिबाट सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्यायाधीश यसका उदाहरण हुन् । साथै सैनिक ऐनलगायत ऐन कानुनमा

संशोधन गरी सेना प्रहरी, कर्मचारी प्रशासन सबैलाई समावेशी बनाउने पहल भयो । यसरी संविधानसभा, सरकार, सुरक्षा प्रशासन सबैमा समावेशीकरणको आरम्भ भई प्रारूप तयार भयो । यो संक्रमणकालको ठूलो उपलब्धि हो तर लामो समय लाग्ने काम (जस्तैः सेना, प्रहरी, प्रशासनको सम्पूर्ण तलदेखि माथिसम्मको संरचना एकैचोटि समावेशी हुनै सक्दैन र यसका लागि कम्तीमा १०–१५ वर्ष लाग्छ) पनि अहिले नै गर्नुपर्ने नत्र बन्द–हड्ताल, हिंसा, विद्रोह गर्ने 'अव्यावहारिक' र अतिमहत्त्वाकांक्षी स्वार्थकेन्द्रित व्यक्ति र संस्थाहरूको रणनीतिका कारण संक्रमणकालमा जटिलता थपिए । संसारका अरू देशहरूसँग तुलना गरेर हेर्दा यति छोटो समयमा यत्रो ठूलो समावेशी चरित्रको उपलब्धिमा नेपाल पहिलो हो । दक्षिण एसिया, अफ्रिका, युरोप, अमेरिका कुनै देशमा पनि नेपालको स्तर र गतिको समावेशीकरण देखिँदैन र समावेशी सवालमा माथिबाट थालिएका सुधार बढी प्रभावकारी हुन्छन् भन्ने सैद्धान्तिक मान्यता नेपालमा सफल कार्यान्वयन भएको छ । तर, सही प्रक्रिया र विधिबाट परिपक्व तरिकाले हासिल नभएका र परिस्थितिजन्य कारणबाट भएका उपलब्धि लामो समय टिक्न नसक्ने हुन्छ । यो जोखिम नेपालमा पनि छ ।

(ग) गणतन्त्रको शान्तिपूर्ण कार्यान्वयन : गणतन्त्रको शान्तिपूर्ण कार्यान्वयन एउटा बिशिष्ट उदाहरण हो । जब संविधानसभाको पहिलो बैठकले गणतन्त्र कार्यान्वयनको निर्णय गरी राजाले दुई हप्ताभित्रै राजदरबार छोडी सरकारले दिएको नागार्जुन दरबारमा सर्नुपर्ने घोषणा गऱ्यो, तब तत्कालीन राजाले पत्रकार सम्मेलन गरी शान्तिपूर्ण रूपमा नारायणहिटी राजदरबार छोडिदिए । तत्कालीन राजाले सजिलै राजतन्त्र छाड्नेछैनन्, उनले आफ्नो सुरक्षामा खटिएका (करिब ३ हजार) विशेष तालिमप्राप्त विशिष्ट सुरक्षाफौज प्रयोग गरी उक्त निर्णयको उल्लंघन गर्लान् भन्ने त्राशदीपूर्ण अनुमान स्वदेश र विदेश सबैतिर थियो । यो अवस्था रक्तपातपूर्ण हुन सक्छ भनी सरकार र पार्टीहरू पनि निकै सशंकित, विषम परिस्थितिका लागि द्वैध रूपमा तयार देखिन्थे भने नागरिकहरू अब के हुने हो, राजाले के गर्लान् भनी आतंकित र कौतुहलपूर्वक हेरिरहेका थिए । यी सबै अनुमानका बाबजुद तत्कालीन राजाले सजिलै गद्दी छाडिदिए । संसारका राजतन्त्रको इतिहासमा यो पनि अनौठो र प्रशंसनीय घटना थियो । नेपालको रूपान्तरण प्रक्रियाका लागि यो महत्त्वपूर्ण कोसेढुंगा नै हो । राजतन्त्र अन्त्य

गर्ने सवालमा नेपालका राजनीतिक दलहरू र राजाले सहनशील मध्यमार्गी रणनीति लिएकाले नै यो सफल भएको हो । तर, आफूले वाचा गरेअनुरूप संविधानसभाले काम गर्न नसक्दा, राजनीतिक दलहरूका आन्तरिक द्वन्द्व र अन्तरपार्टी तनाव, अविश्वास अनि नेपाली राजनीतिज्ञहरूको शक्ति र सत्तामाथि एकाधिकारपूर्ण नियन्त्रण गर्ने अतिमहत्त्वाकांक्षा र राष्ट्र निर्माणको अल्पदृष्टिका कारण सधैंभरि सत्तासंघर्षमै केन्द्रित भई, राज्यका सबै अंगहरूमा राजनीतीकरण, आर्थिक क्षेत्रमा बलजफ्ती र सामाजिक क्षेत्रमा तनाव सिर्जना गरेका कारण पूर्वराजावादी शक्तिहरू राजतन्त्र पुनर्स्थापना हुनुपर्ने र योमात्र 'राष्ट्रिय एकताको प्रतीक' हुन सक्ने अन्यथा देश बिखण्डन भएर जाने तर्क गर्दै राजतन्त्र ब्युँझाउन लागिपरेका छन् । यो उद्देश्यमा उनीहरू आंशिक रूपमा सफल पनि हुँदै गइरहेका छन् । यसको पछिल्लो उदाहरण २०६९ जेठ १४ गते संविधानसभाको स्वतः अन्त्य भएपछि भएको दोस्रो निर्वाचनमा राजावादी राप्रपा नेपाल चौथो शक्तिको रूपमा स्थापित हुनु हो । हाल नेपालमा राजतन्त्रको अन्त्य भए पनि त्यो प्रवृत्तिको अन्त्य भएको छैन । अहिले एउटा पक्षले राज्य राजसी शैलीमा मनपरी गरी लोकतन्त्रको खिल्ली उडाइरहेका छन्, जुन गणतन्त्र सुदृढीकरणका लागि ठूलो चुनौती बनेको देखिएको छ ।

(घ) जनताको सशक्तीकरण : २०४७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि सुरु भएको जनताको सशक्तीकरणको प्रक्रिया अहिलेसम्म आइपुग्दा निकै उच्चस्तरमा आइपुगिसकेको छ । राज्य र समाजबाट पछाडि पारिएका विपन्न, अल्प संख्यक, हेपिएका नागरिकहरू आफ्ना हक–अधिकारप्रति सुसूचित भएका छन्, आवाज उठाइरहेका छन् र नयाँ संविधानमा यी अधिकार सुनिश्चित गराउन चाहन्छन् । आमनागरिक सुसूचित र सशक्त हुनु भनेको राष्ट्र सशक्त हुनु हो । तर, आमनागरिकको सशक्तीकरणलाई आफ्नो स्वार्थपूर्तिको खुड्किलो बनाइरहेका केही टाठाबाठाहरू, बाहिरी स्रोत–साधन र ज्ञानबाट प्रत्यक्ष वा परोक्ष, जानी वा नजानी सञ्चालित अतिमहत्त्वाकांक्षी व्यक्तिहरूले सशक्तीकरणको मुद्दालाई बंग्याई गलत व्याख्या गरी दुरूपयोग पनि गरिरहेका छन् । विश्व श्रम संगठनको महासन्धि १६९ प्रावधानको दुरूपयोग यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । आफ्नो अधिकार स्थापित गर्दा अरूको अधिकार हनन् गर्न नहुने र पूर्वाग्रह र बदलाका भाव राखी निर्णय गर्न नहुने विश्वव्यापी मान्यताका

बाबजुद अहिले नेपालमा आफ्नो अधिकार स्थापना गर्न अरूको अधिकार समाप्त गर्ने र आफूले भनेको कुरा पूरा गराउन विश्वव्यापी मानवअधिकारका सिद्धान्तविपरीत बलको प्रयोगसम्म गर्ने/गराउने, राष्ट्र र समाजप्रतिको दायित्व बिर्सिई केवल अग्राधिकारको मात्र व्याख्या/अपव्याख्या गर्ने, जात, भाषा, धर्मजस्ता अतिसंवेदनशील सामाजिक सवालहरूलाई निहित स्वार्थपूर्तिका लागि दुरूपयोग गर्नेजस्ता क्रियाकलापबाट जनताको सशक्तीकरणको मुद्दा जनताबाट अपहरण भई अतिवादीको स्वार्थपूर्तिको माध्यम बन्न लागेकोले यसले अधिकार र दायित्वको सन्तुलित अभ्यासको मर्मलाई ध्वस्त गरी समाजको बिखण्डनतिर डोऱ्याइरहेको छ। संक्रमणकाल व्यवस्थापनको दृष्टिकोणबाट यो अत्यन्त जटिल देखिन्छ । यो प्रक्रियामा माओवादीले जानी–नजानी सहयोग पुऱ्याइरहेको छ तर नेपाली जनताले दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत गरेको विवेकपूर्ण फैसलाले भने यस्तो अतिवादलाई अस्वीकार गरेकाले नेपालका प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरूले सुझबुझपूर्ण रूपमा राज्यको रूपान्तरण अगाडि बढाए भने यो अतिवादी धार आफैं निष्क्रिय हुनेछ । तर, प्रमुख राजनीतिक शक्तिले यथास्थितिवादमै रमाई जनताका रूपान्तरणका मुद्दा र जनजीविकाका सवाललाई बेवास्ता गरे भने अतिवादी धार फेरि सक्रिय र प्रभावकारी हुनेछ।

११.२ संक्रमणकालीन जटिलताका कारण

विगत २२–२५ वर्षमा यति ठूलो राजनीतिक र सामाजिक उथलपुथल भएको नेपालले सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्यपछि स्थायित्व, लोकतान्त्रिक सुदृढीकरण, समुन्नत आर्थिक विकास, सुशासन, न्यायपूर्ण, सुरक्षित समाज, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीय कानुनको अनुयायी राष्ट्रको रूपमा आफूलाई विश्वसामु उभ्याउने आशा गरिएको परिप्रेक्ष्यमा यसको उल्टो एउटा ‘असफल राज्य’को सूचीमा आफ्नो नाम लेखाउने दिशामा किन गइरहेको छ ? हामी कहाँ चुक्यौं ? किन र कसरी चुक्यौं ? अहिलेको संक्रमणकालीन अवस्था बुझ्नका लागि यी जटिल प्रश्नहरू हुन् । यी प्रश्नहरूको उत्तर नेपालका राजनीतिक निर्णयकर्ताहरूले दिनैपर्छ। यी प्रश्नको उत्तर खोज्न नेपाल प्राज्ञिक वर्ग, सचेत नागरिक, व्यापारी, उद्यमी, कृषक, बुद्धिजीवी, श्रमजीवी सबै घोत्लिनु आवश्यक छ। अहिले नेपाल अत्यन्त जोखिमपूर्ण चौबाटोमा उभिएको छ। एउटैमात्र पनि

ठूलो गल्तीले यो सुन्दर देश जातीय–साम्प्रदायिक–क्षेत्रीय द्वन्द्वमा फस्न सक्छ। त्यसैले यी प्रश्नहरूको सेरोफेरोमा रही अहिलेको संक्रमणकालीन जटिलताको विवेचना गरिनुपर्छ।

११.२.१ दबाबबाट गरिएका निर्णय र कार्यान्वयनको जटिलता

संक्रमणकालको मूल चरित्र नै के हो भने यो चलायमान, खुकुलो, अस्पष्ट र जोखिमपूर्ण हुन्छ। राजनीतिक परिवर्तनको परिप्रेक्ष्यमा संक्रमणकालमा पहिलो राजनीतिक प्रणालीका नियम–कानुन, विधि–प्रविधि, प्रक्रिया र संरचनाहरूले पूर्ण काम गर्न सक्दैन (किनकि परिस्थिति बदलिएको हुन्छ र गर्नुपर्ने कामको प्रकृति र त्यसका लागि आवश्यक पर्ने कानुनी र संस्थागत खाकाको आवश्यक पर्दछ) र नयाँ नियम–कानुन, संस्थागत संरचना, विधि र प्रक्रिया पूर्ण रूपमा स्थापित भइसकेका हुँदैनन्। त्यसैले यो अवस्थालाई अस्पष्ट अवधि (ग्रे पिरियड) भनिन्छ। यस्तो अवस्थामा चुनौतीहरू धेरै हुन्छन् र स्वार्थपूर्तिका लागि प्रभावशाली स्वदेशी र विदेशी पात्रहरू ह्वात्तै बढ्ने, सुरक्षाकर्मी र कर्मचारीतन्त्रको मनोबल कमजोर रहने, आपराधिक प्रवृत्ति द्रुत भई फैलने र कानुनी राज्यको उपहास हुने हुँदा संक्रमणकालका राजनीतिक नेतृत्वको सुझावपूर्ण, अठोटमुखी दूरदृष्टिकोणबाट निर्देशित र जोखिम लिने क्षमतासहित संक्रमणकालको व्यवस्थामा राजनीतिक निर्णयकर्ताहरूको नेतृत्व क्षमता अपेक्षा गरिन्छ। संसारका द्वन्द्वोत्तर देशहरूमा जहाँ–जहाँ राजनीतिज्ञले कुशल नेतृत्व देखाएका छन्, त्यहाँको संक्रमणकाल छोटो र सही तरिकाले व्यवस्थापन भएका छन्। मोजाम्बिकका नेताहरूको सुझबुझ यसको उदाहरण हो। नेल्सन मन्डेला र एफडब्लूडी क्लार्कले गरेको दक्षिण अफ्रिकाको संक्रमणकालीन व्यवस्थापनलाई पनि यही कडीमा हेर्नुपर्छ। त्यसैगरी जुन–जुन द्वन्द्वोत्तर देशका राजनीतिज्ञहरू आफ्नो निजी र पार्टीगत स्वार्थमा लागी अपराधीको संरक्षक बनेका छन् (राजनीतिलाई अपराधसँग मिसाएका छन्), शक्तिसंघर्षमा लागेका छन्, देशका नियम–कानुन कार्यान्वयन नगरी कानुनी शासनको खिल्ली उडाउँछन्, अर्थतन्त्रको सुदृढीकरणमा ध्यान दिँदैनन्, न्याय, सुरक्षा, सार्वजनिक प्रशासनलाई आफ्नो राजनीतिक र व्यक्तिगत स्वार्थका कारण दुरूपयोग गर्दछन्, ती देशहरूमा संक्रमणकाल जटिल भएका छन् र कति देश त फेरि द्वन्द्वमा

फर्केका पनि छन् । यसको टड्कारो उदाहरण हो– डेमोक्रेटिक रिपब्लिक अफ कंगो । नेपालले पनि संक्रमणकालीन व्यवस्थापन सही तरिकाले गर्न सकेन भने भोलीका दिनमा नयाँ द्वन्द्वको उदय नहुन सक्ला भनेर भन्न सकिने अवस्था छैन ।

नेपाली राजनीतिक निर्णयकर्ताहरूले गरेका निर्णयहरू राजनीतिक परिपक्वता, दूरदृष्टि, क्षेत्रीय राजनीतिक शक्ति सन्तुलन, राष्ट्रिय अखण्डता, सामाजिक सद्भाव र आर्थिक सुदृढीकरणका दृष्टिकोणले नभई मनोगत कारणले नीहित स्वार्थले दबावमा परेर/पारिएर (आफ्नै सगंठनहरूलाई उचाली दबाब सिर्जना गरी अनि आफूले सोहीअनुरूप निर्णय गरिदिने) गरेका कारण ती निर्णयहरू कार्यान्वयनमा आउन नसकेका मात्र होइनन्, अत्यन्त विवादित पनि छन् । कति त राष्ट्रिय सुरक्षा र सार्वभौमिकताका दृष्टिकोणले संवेदनशील पनि छन् । यस्ता निर्णयहरूमा प्रमुख राजनीतिक नेतृत्व जिम्मेवार भए पनि उनीहरूका सल्लाहकार र वरिपरि बस्नेहरू पनि आंशिक रूपमा जिम्मेवार छन् । त्यसमा पनि विदेशीको सहयोग, प्रभाव र आवश्यक परे हस्तक्षेपबाट भए पनि आफू सत्तामा जाने, सत्तामा टिकिरहन वा विपक्षीलाई सत्ताबाट हटाउने नेताहरूको रणनीतिक कमजोरीका कारण निर्णय प्रक्रियामा विदेशी स्वार्थ हावी भई निर्णयहरू गलत भएका छन् ।

११.२.२ विधि प्रक्रियागत कमजोरी

नेपालको संक्रमणकाल जटिल हुनुका केही प्रमुख कारणमध्ये प्रक्रियागत कमजोरी पनि एक हो । शान्ति–सम्झौतापछिका निर्णयहरूमा प्रक्रियालाई मूलतः बेवास्ता गरिएको छ । यो सवालमा दुई ओटा वैचारिक धार छन् । एउटा विचारले भन्छ, “परिणाम प्रमुख हो र यो प्राप्त गर्न प्रक्रियामा अल्मलिनु हुँदैन ।” यो मान्यताले विधि र प्रक्रियागतभन्दा परिणामकेन्द्रित भई काम गर्छ । दोस्रो मान्यता छ, “सही प्रक्रियाले सही परिणाममा पुर्‍याउन मद्दत गर्छ, त्यसैले प्रक्रिया पनि परिणामजत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ ।” यो मान्यतामा विश्वास राख्नेहरूले विधि, प्रक्रियामा जोड दिन्छन् । तर, यो अलि झन्झटिलो र समय लाग्ने हुन्छ ।

नेपालको संक्रमणकालीन व्यवस्थापनमा चाहे त्यो संविधानसभाको निर्वाचनको सवाल होस्, चाहे संविधानसभाभित्र संविधान बनाउने प्रक्रियामा, चाहे माओवादी

सेनाका लडाकुहरूको समायोजन र पुनर्स्थापनामा होस्, चाहे संघीयताको सवालमा, प्रक्रिया खासै अनुसरण गरेको पाइँदैन । लडाकु समायोजन र पुनर्स्थापनाको सवालमा पनि झन्डै ६ वर्षसम्म राजनीतिक दलले यो मुद्दालाई 'सौदाबाजी' माध्यमको रूपमा प्रयाग गरिरहे । माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहालले चितवनको शक्तिखोरमा रहेका लडाकुहरूलाई पहिलो संविधानसभा निर्वाचनभन्दा केही समय अगाडि भनेका कुराहरू (जसको सारांश थियो– माओवादी लडाकुको संख्या बढाई अनमिनलाई झुक्याएर १९ हजार प्रमाणीकरण गरेको र अब यो संख्याबाट अधिक मात्रामा नेपाली सेनामा घुसाई सेना आफ्नो अनुकूल बनाएर सत्ता कब्जा गर्ने माओवादी रणनीति रहेको र सोहीअनुरूप काम भइरहेको) इमेज च्यानलबाट प्रसारण भएपछि त पार्टीहरू र नागरिक समाज, सञ्चार जगत् नै माओवादीप्रति शंकालु हुन पुगे । तसर्थः सेना समायोजन तथा पुनर्स्थापना कार्य सही तरिकाले टुंगोमा पुग्न सकेन र अन्त्यमा ४१६ जति लडाकु नेपाली सेनामा समावेश गरी दाहालले चित्त बुझाउनु पर्‍यो । अन्तिममा २०६८ चैत २८ गते अचानक भएको 'शिविरका, लडाकु, हतियार र सम्पत्ति' तत्कालै नेपाली सेनालाई बुझाउने निर्णय सही प्रक्रियाबाट नभई माओवादीभित्र दाहाल–भट्टराई समूह र वैद्य–बादल समूहबीच चुलिएको चरम तनाव र यसबाट उत्पन्न भएको विषम् परिस्थिति (जसमा वैद्य पक्ष लडाकु र दाहाल पक्ष लडाकुबीच झडप भएको)मात्र नभई ठूलै दुर्घटना हुन सक्ने र माओवादी राजनीतिक नेतृत्वसमेत त्यो तनावको सिकार हुन सक्ने देखिएकाले दाहाल–भट्टराई समूहले तत्कालै एमाले, कांग्रेस र मधेसी मोर्चासँग शीर्ष बैठक गरी शीर्ष नेताहरूकै उपस्थितिमा विशेष समितिको तत्कालै बैठक बसी शिविर, शिविरका सम्पत्ति, हातहतियार र लडाकुलाई तुरुन्तै सेनालाई सुम्पने निर्णय गर्न बाध्य हुनुपर्‍यो । यसपछि तुरुन्तै प्रधानमन्त्रीले सेनापति तथा रक्षा र गृहमन्त्री तथा अन्य सुरक्षा निकायहरूबीच छलफल गरी माओवादी लडाकु नेपाली सेनालाई सुम्पिने परिस्थिति उत्पन्न भयो । तत्कालै सरकारले सेनालाई लिखित निर्देशन दियो र यसको २–३ घण्टाभित्र नेपाली सेनाले लडाकुहरूको सबै शिविरहरू त्यही राति ९ बजेसम्म आफ्नो मातहतमा लियो । यसरी हेर्दा ५ वर्षसम्म टुंगिन नसकेको मुद्दा ५/६ घण्टाभित्र टुंगियो । यो सवालमा पनि माथि छलफल गरिएका दुईमध्ये पहिलो मान्यताले नै काम गरेको छ । माओवादी

त्यस दिन अरू पार्टीहरूले भनेको तर आशा नगरेका तरिकाले नै सबैथोक नेपाली सेनालाई बुझायो । यसको सट्टा यही काम पहिला नै प्रक्रियागत तरिकाले सेनालाई बुझाएको भए संविधानसभाको म्याद चार–चार पटक थप्नुपर्ने पनि थिएन र सम्भवत २ वर्षभित्रै संविधान पनि बन्न सक्थ्यो । साथै नेपाली सेनाले पनि समायोजनको तयारीका लागि समय पाउने थियो र सायद बढी नै संख्यामा माओवादी लडाकुहरू सेनामा समायोजन हुन सक्थे । शक्तिखोर भिडियो काण्ड नै माओवादी लडाकु नगन्य मात्रामा नेपाली सेनामा जानुको प्रमुख कारण थियो । तर अफशोच ! प्रक्रिया नेताहरूको प्राथमिकतामा कहिल्यै पर्दैन र परिणामतः संक्रमणकाल जटिल बनिरहेको छ ।

११.२.३ नेतृत्व क्षमता

कुनै पनि कार्य सम्पादन, उद्देश्य परिपूर्तिलाई प्रभावकारी र कम खर्चिलो, सर्व वा बहुस्वीकार्य, पारदर्शी र परिणाममुखी बनाउन नेतृत्वको भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । विषय, मुद्दा वा उद्देश्यहरू जति जटिल हुन्छन्, नेतृत्वको भूमिका पनि त्यति नै महत्त्वपूर्ण हुँदै जान्छ । नेतृत्व नेताहरूको त्यो गुण हो, जसले अनुयायी र नागरिकहरूको विश्वास जिती अगुवाइ गर्दछ, उनीहरूमाथि विश्वास गर्दछ, दिशानिर्दिष्ट गर्दछ, उनीहरूको प्रतिबद्धता प्राप्त गर्दछ, उनीहरूमाथि सकारात्मक प्रभाव पार्दछ र उनीहरूलाई नै परिचालन गरी उद्देश्य हासिल गर्दछ । भीडको पछाडि नलागी भीडलाई विचार, दृष्टिकोण, प्रभाव र व्यवहारले पछि लगाउनु नेतृत्वको गुण हो । राजनीतिको सन्दर्भमा यसकारण नेता जनताको सुख–दुःखको साथी पनि हो । नेताको सफलता र प्रभावकारिता उसको सञ्चार शैली, आनीबानी (आचारण), जीवनशैली, दृष्टिकोण, भनाइ र गराइबीचको तादाम्यता, परिस्थितिको वस्तुपरक विश्लेषण, संश्लेषण र मार्गदर्शन, मनोसामाजिक संवेदनशीलताले निर्धारण गर्दछ । यी सैद्धान्तिक आधार नेपालका राजनीतिक नेताहरूले पूरा गरेको देखिँदैन । त्यही नै संक्रमणकालीन व्यवस्थापनको चुनौती बनेको छ ।

अर्को तरिकाबाट नेपाली नेतृत्वलाई उनीहरूको नेतृत्व शैलीबाट पनि जाँच्न सकिन्छ । सामान्यतया नेतृत्व वर्ग स्वेच्छाचारी (अटोक्रेटिक), सहभागितात्मक (पार्टिसिपेटिभ), स्वच्छन्दी (फ्रि–रेइन), सुझाव लिने (कन्सल्टेटिभ), लोकतान्त्रिक

(डेमोक्र्याटिक) र सर्वसम्मतमा चल्ने (कन्सेन्सुअल) प्रकृतिका हुन्छन् । हाम्रो देशका नेताहरूको नेतृत्वशैली मुख्यतः अर्धस्वेच्छाचारी, अर्धलोकतान्त्रिक र अर्धसुझावी खालको देखिन्छ । नेतृत्व आफूमा आत्मविश्वास, विश्वासयोग्य, जानकारी राख्ने, सक्षम, अरूको भाव बुझी सोहीअनुरूप व्यवहार गर्ने परिपक्व भएको अवस्थामा संक्रमणकाल व्यवस्थापन बढी सजिलो हुन्छ । नेपालको संक्रमणकाल व्यवस्थापनमा हाम्रा नेतृत्वले गरेका अत्यधिक निर्णयहरू कार्यान्यिनमा आउन सकेनन् किनकि ती निर्णयहरू यथार्थवादी धरातल, कानुनी खाका, समयसँगको संयोजन र स्रोत–साधनको उपलब्धताका आधारमा भन्दा पनि कि त दबाबको भरमा कि त विषयलाई पन्छाउने नियतले कि त जोखिम र अवसरको सही आँकलनबिना नै गरिएका थिए । त्यस्तै, कतिपय निर्णय कार्यान्वियनमा नै गएनन् भने कतिपय निर्णय तुरुन्तै फिर्ता नै लिनुपऱ्यो (फेरि पनि दबाबकै भरमा) । यसले गर्दा नेतृत्वप्रति जनताको विश्वास घट्दै गयो । एकपटक विश्वास गुमेपछि त्यो पुनः प्राप्त गर्न ज्यादै गाह्रो हुन्छ । यो पनि संक्रमणकाल व्यवस्थापनमा जटिलता थप्ने कारक बनेको छ ।

११.२.४ जातीय विवादबाट सिर्जित अतिवादी सोच र परिणाम

नेपालको राजनीतिक प्रणाली लामो समयसम्म राजतन्त्रात्मक भएको र राजतन्त्र आफैंमा सामन्ती प्रणालीको उच्च रूप भएको कारणले राजाको सक्रिय शासनकालमा दरबारमा नाता सम्बन्ध भएका, पहुँच भएका, चाकरीको सीप भएका व्यक्तिहरूले समाजको ठूलो अंगमाथि शोषण दमन, अत्याचार गरे । राज्यका स्रोत र शक्तिमाथि एकाधिकार स्थापित गरे । परिणामस्वरूप यसरी दरबारको वरिपरि रहेर शोषण–दमन गर्ने सानो समूहमा सबै वर्गीय दृष्टिकोणबाट उपल्लो वर्गका थिए । २००७ सालमा सुरु भएको जनताको आन्दोलन निरंकुश पञ्चायत प्रणालीको उदयपछि अत्यन्तै दमित भयो । जनताकै संघर्षबाट २०४६ सालमा सक्रिय राजतन्त्रलाई संवैधानिक राजतन्त्रमा ओराले पनि सक्रिय राजतन्त्रका अवशेषहरू नयाँ स्वरूपमा सक्रिय रहे । दरबारको वरिपरि घुम्ने पात्रहरू फेरिए तर प्रवृत्ति कायमै रह्यो । नेपाली राजनीतिज्ञमा विगतमा परेको दरबारको छायाँले उनीहरू त्रस्त नै रहे र यही मनोविज्ञानको प्रयोग गरी दरबारले २०४७ पछि पनि राज्यका महत्त्वपूर्ण अंगहरू सुरक्षा, विदेश नीति,

प्रशासनमा आफ्नो पकड मजबुत पार्दै गयो । नेताहरू पनि दरबार रिझाएर शक्तिमा पुग्ने पञ्चशैली नै अपनाउन थाले । फलतः २०४७ सालको परिर्वतनको प्रतिफल जनतामा पुगेन र परिणामतः सशस्त्र द्वन्द्वको त्रासादी भोग्नुपर्‍यो । यही सशस्त्र द्वन्द्वमा कम्युनिस्ट पार्टीका संस्थापक पुष्पलाल श्रेष्ठले सुरुदेखि नै विरोध गरेको जातीय अवधारणा माओवादीले आफ्नो प्रभाव बढाई राज्यलाई परास्त गर्ने रणनीतिअनुरूप जातिवादी राजनीतिलाई अंगिकार गरी देशलाई जातीय राज्यमा बाँडी देशभर प्रभाव बढाए । यो परिपेक्ष्यमा जनजाति र अन्य केही बौद्धिकहरूले आफूलाई जातीय नेताका रूपमा उभ्याए । गोविन्द न्यौपानेले एक पुस्तकमार्फत ल्याएका जातीय अवधारणा माओवादी प्रभाव विस्तार र जातिवादी नेताहरूको पैरवीको आधार बन्यो ।

जातिवादी चिन्तन यसरी मौलायो कि उसमा बौद्धिक बहसलाई नै निषेध गर्ने गरी लाञ्छना लगाउन थालियो । सन १९४० को दशकमा अमेरिकी जासुसी संस्थाका अधिकारी जोनकेनेथ न्याउसले कम्युनिस्ट प्रभाव नष्ट गर्न सिफारिस गरेको जात–जातबीच तनाव सिर्जना गराई आन्तरिक द्वन्द्व बढाउने रणनीति उनी आफैंले लेखेको पुस्तकमा उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार सोही रणनीति उनका उत्तराधिकारीहरूले प्रयोग गरे । संयुक्त राष्ट्रसंघमा जातिवादका हिमायतीहरूले बडो चलाखीपूर्ण तरिकाले आईएलओ १६९ अभिसन्धिमा यो जातीय मुद्दा सफलतापूर्वक घुसाएको र यसैको माध्यमबाट संसारभर आफ्ना शत्रूहरू वा आफूसँग विमति राख्ने देश र समाज ध्वस्त गर्ने गरेको कुरा उनले खुलासा गरेका थिए । सोहीअनुरूप पूर्वसोभियत संघ, पूर्वीयुरोपेली देशहरू टुक्रिए । उता, तिनीहरूले आफ्नो रणनीति सफल भएकोमा खुसी व्यक्त गरे ।[१] नेपालको जातीय अतिवादीको एक स्रोत पनि आईएलओ १६९ को अपव्याख्या हो । पहिचान भनेको जातीयमात्र हो र नेपालमा जातीय पहिचानबिनाको संघीयता हुन सक्दैन, जातीय संघीयताको विरोधी संघीयताविरोधी हो, जातीय संघीयता दिइएन भने रक्तपात हुन्छ/गराइन्छ, जनजाति र आदिवासीमात्र नेपालका र अरू बाहिरबाट आएका जस्ता तथ्यहीन र एकांकी अभिव्यक्तिहरूले आमजनमानसमा भ्रम छर्‍यो । साथै, जातीय संघीयता नेपालमा सुहाउँदैन भन्ने बौद्धिकहरूलाई

१ विस्तृत जानकारीका लागि नेपाल २०६६, पेज १६२–१६४ ।

धम्क्याउने गतिविधिले गर्दा जातीय अतिवाद मौलाउन गई यो नै पहिलो संविधानसभाको अन्त्यको स्रोत बन्यो । उग्र जातीय मुद्दा उठाई जनजाति र गैरजनजातिबीच खाडल र तनाव बढाएकै कारण दोस्रो संविधानसभा निर्वाचनमा एनेकपा माओवादी नराम्ररी पराजित भयो ।

बीसौं शताब्दीको पछिल्लो दशकपछि (सन् १९७० देखि) भएका द्वन्द्वमा ८० प्रतिशतजति नागरिक र २० प्रतिशतजति द्वन्द्वरत लडाकुहरू मारिए र यसको प्रमुख कारण जनताहरूलाई जाति र धर्मका नाममा लडाइयो । अझ अचम्म के छ भने सन १९८५ देखि १९९९ सम्म १०० भन्दा बढी आन्तरिक जातीय सद्भाव खल्बल्याई, एक जात र अर्को जातबीच भिडन्त गराई शक्तिशाली राष्ट्रहरूले हतियार बिक्री गर्ने र ती देशहरूमा आफ्नो प्रभाव कायम राख्ने रणनीति नै थियो ।

संसारमा अहिले दुई धारहरू समानान्तर रूपमा अगाडि बढिरहेका छन् । एउटा, नयाँ चिन्तनमा र विचारमा आधारित बृहत्तर धार छ, जो आफ्नो पहिचान जाति, धर्म र संस्कृति होइन, व्यक्तिको बहुपहिचान र आर्थिक समृद्धिलाई आत्मसात गर्छ । तर, सन् १९४० को दशकमा अमेरिकी जासुसी संस्थाले प्रतिपादन गरेको जातीय पहिचानका नाममा जात–जातिबीच भिडन्त गरेको रणनीतिबाट प्रत्यक्ष र परोक्ष प्रभावित भई जातीय पहिचान देशका सम्पूर्ण आवरणमा विद्वेश फैलाउने अर्को सानो तर जब्बर समूह छ, जसले चेच्निया, बोस्निया हर्जगोभिना, रुवान्डा, सुडान, केनिया, नाइजेरिया, इथोपिया/इरिट्रियाजस्ता देशहरूमा जातीय तनाव सिर्जना गरिरहेको छ । एउटाको पहिचान स्थापित गर्न अर्काको पहिचान मेट्न खोज्ने जातीय मान्यता बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक र अल्पसंख्यकै अल्पसंख्यकहरू रहेको नेपालजस्तो देशमा सम्भव छैन । यो विश्वव्यापी मानवअधिकारको सिद्धान्तसँग पनि मेल खाँदैन र अझ संविधानसभा विघटन हुने समयतिर लागेको क्षेत्री–बाहुनविरोधी नाराहरूले (जुन यहाँ उल्लेख गर्नसमेत उपयुक्त छैन) नेपालमा जातीय द्वन्द्वको सुरुआत हुनै लागेको भान दिन्थो तर एनेकपा माओवादीनेतृत्वको सरकारले संविधानसभा अन्त्य र नयाँ निर्वाचन घोषणा गरेपछि यो जातीय विध्वंश कम हुँदै गयो । तर, यो संवेदनशीलताले फेरि उग्रता उठाउने सम्भावना बढी नै देखिन्छ ।

अतिवादीको अर्को पाटो के हो भने यो प्रतिक्रियात्मक हुन्छ। तीन वर्षअघिसम्म अस्तित्वमा नरहेका क्षेत्री समाज, ब्राह्मण समाज आदि जनजातिले ब्राह्मण क्षेत्री बाहिरबाट आएका हुन्, उनीहरूको अस्तित्व स्वीकार्य छैन भन्ने आशयका अभिव्यक्ति र व्यवहारका कारण अस्तित्वमा आएका हुन्। अरूको अधिकार हनन् नहुने गरी आफ्नो अधिकारको माग राख्नु सर्वथा सही हुन्छ तर जब अर्काको अस्तित्वमा धावा बोलिन्छ, तब अस्तित्व रक्षाका लागि अर्को पक्ष पनि आन्दोलित हुन्छ। यही जटिल अवस्थालाई अवसरवादी शक्तिले आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्न प्रयोग गरिदिन्छ र अन्ततः त्यो जातीय द्वन्द्वमा रूपान्तरण पनि हुन सक्छ। पुष्पलाल, निर्मल लामालगायत नेपाली कम्युनिस्टहरू जातीय अवधारणाको विपक्षमा भए पनि माओवादीले भने जातीय संवेदनशीलतालाई आफ्नो राजनीतीक स्वार्थका लागि प्रयोग गऱ्यो, जसले जातीय र साम्प्रदायिक द्वन्द्वको सम्भाव्य आधार तयार गरिदियो। तर, नेपाली जनताको सहनशील चरित्र, नेपालको पूर्णमिश्रित सामाजिक बनावट, बहुभाषिक, बहुजातीय विविधतालाई सम्मान गर्ने नेपाली संस्कृतिका कारण माओवादीले रोपेको जातीय विद्वेशको बीउ नेपालमा राम्ररी फस्टाउन र बढ्न सकेन।

आदिवासी–जनजाति अगुवा र एकल जातीय राज्यको वकालत गर्ने पार्टी र उसका नेताहरू र संगठनहरू पहाडमा 'एकल जातीय राज्य नै चाहिने' तर मधेसमा चाहिँ भौगोलिक चरित्रका दुई गैरजातीय राज्यमात्र हुनुपर्ने तर्क गरिरहेका छन्। एउटै देशमा पहाडमा एउटा र मधेसमा अर्कै चरित्रको राज्य निर्माण गर्ने यो तर्कको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक आधार देखिँदैन। त्यसैले अहिले 'एकल जातीय पहिचानको संघीय राज्य'को बहस निहित राजनीतिक स्वार्थ, केही व्यक्तिहरूको मनोकांक्षा पूरा गराउने माध्यमभन्दा बढी केही देखिँदैन।

संघीयता निर्माणका दुई विधि (साना–साना संघहरू मिलेर र भएको एउटै राज्यबाट प्रान्तहरू विभाजित गरेर) भए पनि संघीयताको मूल मर्म भनेको स्वतन्त्र पहिचान भएका एकाइहरू मिली एक साझा पहिचान बनाउने र यसभित्र एकताभित्र विविधता र सबैले समान अधिकार भएको राष्ट्र नै हो, जसले राष्ट्रको सार्वभौमसत्ता र राष्ट्रिय अखण्डतालाई मजबुत गर्दछ (विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस् उप्रेती र अन्य २०१०)। यस्तो संघीयताले विकेन्द्रित शासन प्रणालीको माध्यमबाट शोषित र सीमान्तकृत वर्गको उत्थान र अधिकार

सुनिश्चित गर्ने मान्यता राखेको हुन्छ । यस्तो संघीयतामा भौगोलिक, आर्थिक, सांस्कृतिक भाषिक विशिष्टतालाई उचित स्थान दिइएको हुन्छ ।

के नेपालको भौगोलिक र जनसांख्यिक बनोट अहिले प्रस्ताव गरिएको एकल जातीय पहिचानवाला प्रदेश निर्माणका लागि उपयुक्त छ त ? कहीँ पनि एक जातिको बाहुल्यता छैन । तर, एकल जातीय बाहुल्यता कायम गर्न हालका जिल्लालाई आधार मान्ने हो भने केही जिल्ला एकल जातीय बाहुल्य भएका देखिन सक्छन् र यदि हालका गाविस तहमा गएर हेर्ने हो भने थुप्रै गाविस एकल जातीय बाहुल्यता भएका देखिन सक्छन् । अचम्मको कुरा त के छ भने नेपालमा संघीयताको बहसलाई एकांकी, जातीय र साँघुरो बनाउन आफूलाई संघीयताको हिमायती र जातीय पृष्ठभूमिबाट आएका पहिचानको मसिहाका रूपमा प्रस्तुत गर्न विगतका स्थानीय र केन्द्रीय सामन्ती परिवारिक पृष्ठभूमिका, विदेशी विश्वविद्यालयबाट उच्च शिक्षा हासिल गरेका र नेपालका 'एलाइट'हरू नै देखिन्छन् ।

नेपालमा एकल जातीय राज्यको एकोहोरो बहसपैरवी गर्नेहरूलाई पक्कै थाहा हुनुपर्छ– नेपालमा पुरातनवादी जातीय राज्य सम्भव छैन किनकि उसमा प्रशासनिक र स्रोतको नियन्त्रणमा जातीय अग्राधिकार दिनुपर्ने हुन्छ र केन्द्र सरकारमा जातीय प्रतिनिधित्व गराइन्छ । एउटै प्रदेशमा थुप्रै जातिहरू बस्ने भएकाले कसलाई अग्राधिकार केको आधारमा दिने भन्ने विवाद हुन्छ किनकि अग्राधिकार त एउटा राज्यभित्र एउटालाई हुने हो, सबैलाई हुने भए त अग्राधिकार नै भएन । त्यसैले एकल जातीय राज्यका परिकल्पनाकारहरूले कम्तीमा पनि एउटा जातको नामले अरूको पहिचान छोप्ने प्रयत्न गरिरहेको देखिन्छ । बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक देशमा एकल जातीय पहिचानमा संघीय प्रदेश बनाउने जुन लहड छ, यो न त वास्तविकतासँग मेल खान्छ, न त यो बन्यो नै भने पनि टिक्ने खालको हुन्छ । बरु यसले जात–जातबीच द्वन्द्वको बीउ रोपी देशलाई जातीय द्वन्द्वमा धकेल्नेछ । जनसंख्याको गतिशीलता–आन्तरिक बसाइँसराइ, अन्तरजातीय विवाह र यस्ता परिवारबाट जन्मेको जनसंख्या बस्तीहरूको पुराना जातिभन्दा अलग पहिचान आदिका कारण आज रहेको जात–जातिको ऐतिहासिक थलो भोलि कायम रहँदैन । यस्तो अवस्थामा एकल जातीय पहिचानको अडान असान्दर्भिक छ ।

नेपालमा संघीयताको बहस गर्दा बहिष्कृत र सीमान्तकृत वर्ग (चाहे त्यो जनजातिबाट होस्, चाहे अन्य समूहबाट)को उत्थान र समान अधिकारका लागि केही समयसम्म सकारात्मक विभेद र आरक्षणको प्रावधान आवश्यक पर्दछ । तर, नेपालमा त मानव विकास सूचकांकमा सबैभन्दा माथि परेका जनजाति समूहहरूले यस्ता कोटा मा हालिमुहाली गरेको देखिन्छ । वास्तवमा नेपालमा अत्यन्तै ठूलो अन्यायमा परेको समूह भनेको दलित हो, जसको उत्थानका लागि राज्यले विशेष पहल गर्नु आवश्यक छ ।

जातीय आधारमा संघीयता निर्माण भनेको विगत पञ्चायतकालीन धङधङीबाट प्रभावित भई अहिलेको गतिशीलतालाई आत्मसात गर्न नसकी आएको रणनीति र यसबाट राजनीतिक फाइदा लिने महत्त्वाकांक्षाको परिणाम नै हो । जातीय संघीयताले जटिलता ल्याउन सक्छ भन्ने जनताहरूलाई ‘संघीयताविरोधी’ भन्ने हर्कत पनि कि त यसै रणनीतिको एउटा अंग हो कि त भन्नेहरूले ‘जातीय संघीयता र संघीयताबीचको भिन्नता’ खुट्याउन नसकेकाले हो । संघीयताको सही प्रयोगले देशका उत्पीडित वर्ग, लिंग, जाति, क्षेत्रका समस्याको सम्बोधन गर्दछ भने एकल जातीय संघीयताले साम्प्रदायिक र जातीय द्वन्द्वलाई मलजल गर्दछ । जनजाति व्याख्याकारहरूले जुन–जुन कारणहरू देखाई ‘बाहुनवाद’को अवधारणा ल्याएका थिए, अहिले ठीक त्यस्तै चरित्रको ‘जातिवाद’ स्थापना उनीहरूको उद्देश्य देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा ‘जातिवाद’ले गैरजनजाति खासगरी क्षेत्री–बाहुनलाई लक्षित दुश्मनका रूपमा उभ्याउने मान्यताको विकासलाई मलजल गराएको छ । र, त्यसकारण साम्प्रदायिक तनाव र जातीय द्वन्द्वको आधार पनि ‘जातिवाद’को आधारभूत चरित्र भएको छ ।

नेपालको वर्तमान तरल संक्रमणकालमा जातीय सद्भाव, सहअस्तित्वको स्वीकार, सहकार्यको आवश्यकता भएको अवस्थामा जातीय ध्रुवीकरण, जातीय अतिवादी, असहिष्णु र तनाव ल्याउने अभिव्यक्ति र व्यवहारहरू अहिलेका निकै खतरनाक चुनौती हुन् ।

११.२.५ बाहिरी संलग्नता

विश्वव्यापीकरणले ल्याएको परिवर्तनले सिर्जना गरेको अन्तरसम्बन्धता र अन्तरनिर्भरताको परिप्रेक्ष्यमा कुनै पनि देश व्यावहारिक रूपमा अलग रहन

सक्दैन । बाहिरी संलग्नताबाट बढी नै होसियार देशहरू, जस्तैः क्युबा, बोलिभिया, भेनेजुएला, इरान, बर्मा आदि (जुन देशहरू विश्वमा अलोकतान्त्रिक भनेर चिनिने गरेका छन्) पनि विश्वव्यापीकरण र अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नताबाट अलग रहन नसकी अलि खुकुलो नीति लिने वा वैकल्पिक अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति सिर्जना गरी सहकार्य गर्न थालेबाट पनि पुष्टि हुन्छ– बाहिरी संलग्नताविहीन अवस्था व्यावहारिक छैन । तर, कुन–कुन क्षेत्रमा कस्ता–कस्ता विदेशी पात्र र प्रवृत्तिहरूलाई संलग्न गराउने भन्ने तय भने प्रत्येक देशहरूले गरेका हुन्छन् र गरिन्छ पनि ।

विश्वका द्वन्द्वरत देशहरूमा बाहिरी संलग्नता र यसको पछाडिका चाखहरू हेर्दा के देखिन्छ भने सबैभन्दा पहिले त्यो देशको राजनीतिक र आर्थिक आधार, पात्र र प्रवृत्तिलाई आफ्नो स्वार्थअनुकूल प्रयोग गर्ने वातावरण बनाउने । यो उद्देश्यमा बाहिरी शक्तिहरू खासगरी शक्तिशाली र प्रभावशाली देशहरू ती देशको रणनीतिक चाखअनुरूप काम गर्ने गैरसरकारी र अर्धगैरसरकारी संस्थाहरू, धार्मिक प्रभाव फैलाउने संस्थाहरू, मुनाफामूलक खासगरी हतियार निर्माण सामग्री आपूर्ति गर्ने कम्पनी र उसका स्वदेशी–विदेशी प्रतिनिधिहरू, विशेष व्यापारिक संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय तस्कर संगठन–सञ्जाल र आपराधिक संगठनका प्रतिनिधिहरू, विश्वविद्यालय र अनुसन्धान संस्थाका अनुसन्धानकर्ताहरू, विकास नियोगका परामर्शदाताहरू र विभिन्न विशेषज्ञका नाममा द्वन्द्वरत र द्वन्द्वोतर देशहरूमा सक्रिय भइरहेका हुन्छन् । यस्ता पात्रहरू (संस्था र व्यक्ति) कि त आफैं सक्रिय रहन्छन् (खासगरी कूटनीतिक र विकास नियोगहरू), कि अन्य बाहिरी संस्थाहरूलाई गोप्य रूपमा वा अर्धगोप्य रूपमा सक्रिय गराइरहेका हुन्छन् वा त्यही देशका शक्तिशाली व्यक्तिहरू, पहुँचवालाहरू, विज्ञ–बुद्धिजीवी, नागरिक समाजका अगुवा पत्रकार, वकिल, मानवअधिकारकर्मी, व्यापारी, प्राध्यापक, अनुसन्धानकर्ता, शक्तिशाली व्यक्तिहरू, जस्तैः राजनीतिज्ञ, सेना, प्रहरी, न्यायालय र प्रशासन क्षेत्रका उच्च अधिकारीहरूका नाता, आसेपासेहरूलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रयोग गरिरहेका हुन्छन् । कतिपय अवस्थामा यसरी प्रयोग गरिएका पात्रहरूले आफूलाई कहाँ र कुन उद्देश्यमा प्रयोग गरिएको छ भन्ने थाहासम्म पनि पाउँदैनन् किनकि देखाउने कार्यक्रम एउटा र त्यसभित्रको उद्देश्य प्रयास अर्कै हुने गर्दछ । यी विदेशी पात्रहरूले सम्बन्धित देशका कानुन,

सुरक्षा नीतिहरूमा देखिएका कमजोरी केलाई स्थानीय पात्र प्रयोग गर्छन् । तालिम, गोष्ठी, विदेश भ्रमण, महँगा रात्रिभोज, स्वास्थ्य उपचार, महँगा उपहार, बच्चाबच्चीको बाहिरी अध्ययन मिलाउने, संस्थाहरूलाई आर्थिक र भौतिक सहयोग, आफ्ना देशका शक्तिशाली व्यक्तिहरूसँग सम्पर्क आदि माध्यम प्रयोग गर्छन् । अवस्था हेरी विदेशी पात्रहरूले सिधै राजनीति, प्रशासनिक र सुरक्षा क्षेत्रको नेतृत्व वर्गसम्म आफ्नो पहुँच कायम राख्ने प्रयत्नहरू सधैं कायम राख्छन् र अधिकांश समयमा सफल पनि हुन्छन् । शासक वर्ग कडा भएको अवस्थामा यी विदेशी पात्रहरूको प्रभाव कम भएको हुन्छ । यसको पछिल्लो उदाहरण हो– श्रीलंका, जहाँ बाहिरी शक्तिहरूले सन् २००६ भन्दा अगाडि जसरी खुला र हस्तक्षेपकारी गतिविधि गरिरहेका हुन्थे, अहिले त्यो अवस्था पूर्णतः बन्द भएको छ । तर, नेपालमा भने यसको ठीक उल्टो विदेशीहरूको पहुँच र प्रोटोकलको समेत ख्याल नगरी राष्ट्रपति, उपराष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, प्रधानन्यायाधीश, सुरक्षा निकायका प्रमुखहरू, संवैधानिक अंगका प्रमुखहरूलगायत सबै उच्चपदस्थ अधिकारीसँग सहज भएकै कारण बाहिरी शक्तिको सक्रियता र संलग्नता व्यापक छ । परराष्ट्र मन्त्रालयले बेला–बेलामा विदेशी नागरिकले नेपाली उच्चपदस्थ अधिकारी भेट्दा पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रिया, भेट्ने आचारसंहिता सार्वजनिक गरे पनि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको देखिँदैन ।

नेपाल अहिले संक्रमणकालमा रहेको र संक्रमणकाल सफल बनाउन आर्थिक विकास गर्नुपर्छ, जसका लागि रोजगारीको अवसर सिर्जना गरी गाउँ–गाउँसम्म विकास पुर्‍याउनु आवश्यक छ । यसो गर्न खानेपानी, सिँचाइ, सडक र खासगरी साना जलविद्युत् आयोजनाहरू निर्माण गर्नु आवश्यक छ । सडक पूर्वाधार र जलविद्युत्बिना देशमा आर्थिक विकास कठिन हुने भएकाले अहिले नेपालको प्राथमिकता साना र मझौला जलविद्युत् योजना र सडक विस्तारमा हुनुपर्ने र बाहिरी दाताहरूको सहयोग यस्तै विकास–निर्माण आयोजनामा पूर्णतः केन्द्रित हुनुपर्ने हो तर यसको सट्टा विदेशी सहयोग सशक्तीकरणका लागि भन्दै अन्यत्र छरिएको र यसले जनअपेक्षा बढाउने काम गरेकोले नेपालको संक्रमणकाल व्यवस्थापन गर्न सहयोग गरेको छैन ।

****

Reference

1. Ackerman, P. and Duvall, J. (2005), People Power Primed: Civilian Resistance and Democratization. Harvard international Review, Summer, Pp. 42-47.
2. Adhikari, Dhruba. 2011. “Nepalese Victor Seen as Pro-Delhi Plant.” Asia Times Online, Sept. 9. www.atimes.com/atimes/South_Asia/MI09Df02.html.
3. Adhikari, S. (2006), Internally Displaced Persons: An Assessment of Social Situation and Development Planning Implications. MA Thesis submitted to South Asian Institute of Technology, Purbanchal University.
4. Aditya A., Upreti, B. R. and Adhikari, P. K. (2006), Countries in Conflict and Processing of Peace: Lessons for Nepal. Kathmandu: Friends for Peace.
5. African Rights (2000), Confessing to Genocide: Responses to Rwanda’s Genocide Law. Kigali: African Rights Working for Justice.
6. AI, (2005a), Nepal: A Long Ignored Human Rights Crisis now on the Brink of Catastrophe. 18 February 2005, ASA 31/022/2005. London: Amnesty International.
7. AI, (2005b), Nepal: Killing with Impunity. 20 January 2005, ASA31/001/2005. London: Amnesty International.
8. Ali, A.G. (2000). 'The Economics of Conflict in Africa: An Overview,' Journal of African Economies, Vol. 9.
9. Aliston, L.G, Mibecap, G. and Muller, B. (2000). 'Land Reform Policies, the Sources of Violent Conflict, and Implications for Deforestation in the Brazilian Amazon,' Journal of Environmental Economics and Management. Vol. 39.
10. Amnesty International (AI), (2002), Nepal: Spiralling Human Rights Crisis. AI-Index: ASA 31/016/200 04/04/2002
11. Amnesty International. 2005. Nepal: A Long Ignored Human Rights Crisis Now on the Brink of Catastrophe. London: Amnesty International.
12. Anderson, M. B. (1999), Do No Harm: How Aid Supports Peace--Or War. Boulder and London: Lynne Rienner Publishers.

13. Andre, C. and Platteau, J. P. (1998). Land Relations under Unendurable Stress: Rwanda caught in the Malthusian Trap. Journal of Economic Behaviour and Organization., Vol. 34.

14. Arcand, J-L and Chauvet, I. (2002), 'Foreign Aid, Rent-Seeking Behavior, and Civil War,'. CERDI-CNRS, Université d'Auvergne.

15. Arcand, J-L. and Nicolas, P.ons-Vignon. (2003). Land and Violent Conflict: Exploring ways Ways of Using Land Policy to Secure Sustained Peace. (Draft) prepared for the Informal Experts Meeting on "Land and Conflict: What Role for donors?" held in June 19-20, 2003 at the Paris: OECD., Paris, France)

16. Armon, J. and A. Carl, eds. (1996), The Liberian Peace Process 1990-1996. Accord issue 1/1996. London: Conciliation Resources.

17. Armon, J. and L. Philipson, eds. (1998), Demanding Sacrifice: War and Negotiation in Sri Lanka. Accord Issue 4/August 1998. London: Conciliation Resources.

18. Arms Network-Nepal.

19. Augustiana, T. & Pakpahan. M. (2004). Women and Peacebuilding: Central Sulawesi and Morth Maluku. Jakarta: UNDP and National Planning and Development Boeard (BAPPENAS).

20. Austin JE, Bruch CE. 2000. The Environmental Consequences of War. Cambridge: Cambridge University Press.

21. Austin, J. E., and C. E. Bruch (2000), The Environmental Consequences of War. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

22. Australian Government, 2009. Defending Australia in the Asia-Pacific Century Force 2030 (Defence White Paper 2009). Sydney: Department of Defence, Australian Government

23. Avruch, K. & Vejarano B. (2002), 'Truth and Reconciliation Commissions: A Review Essay and Annotated Bibliography', The Online Journal of Peace and Conflict Resolution, Issue 4.2, Spring, p. 4.

24. Azar .. 1990,

25. Azar, E. and John W. B. (1986), International Conflict Resolution: Theory and Practice. Boulder: Lynne Rienner and Wheatsheaf.

26. Azar, E. E. (1990). The Management of Protracted Social Conflict, Hampshire: Dartmouth.

27. Azar… and Johan, … 1986

28. Badal Commission Report (1996). Badal Uchachastariya Bhumisudhar Sujhab Ayog 1994. Kathmandu: P.B. Publisher.

29. Baechler, G. (2002) (ed.) Promoting Peace: The Role of Civilian Conflict Resolution. Bern: Staempfli Publisher Limited.

30. Baechler, G., Acharya, N., Dammann, P., Rajbhandari, R. And Upreti, B. R. (2008), Nepal Building New Road to Peace. Kathmandu: SDC

31. Baechler, Gunther, NilamberAcharya, Peter Dammann, RenuRajbhandari, and Bishnu R. Upreti.2008. Nepal Building New Road to Peace. Kathmandu: Swiss Agency for Development and Cooperation.

32. Baillat, A. (2004), Hydropolitices in Small Mountain States. Two Cases of Cross-Asymmetries: The Kingdom of Lesotho and the Republic of South Africa, the Kingdom of Nepal and the Republic of India. Geneva: Graduate Institute of International Studies.

33. Baldwin, D. (1997), "The Concept of Security," Review of International Studies, Vol. 23.

34. Ball, N. (2002), Enhancing Security Sector Governance: A Conceptual Framework for UNDP, www. undp. org/bcpr/jssr/docs/UNDP_ SSR_ Concept_Paper_9 October.

35. Banerjee, D. (2000) (ed.) South Asia at Gun Point: Small Arms and Light Weapons Proliferation. Colombo: Regional Centre for Strategic Studies

36. Barnes, C. (2002) (ed.), Owning the Process. Public Participation in Peace Making. Featuring South Africa, Guatemala & Mali. Accord Issue 3/2002. London: Conciliation Resources.

37. Barron, M. (1996), When the Soldiers Come Home: A Gender Analysis of the Reintegration of Demobilized Soldiers Mozambique 1994-96. UK: School of Development Studies of the University of East Anglia,

38. Bassiouni, M. C. (ed.) (2000). Post-Conflict Justice. New York: Transnational Publishers.

39. BBC News. 2006. "Full Text: Nepal King's Speech." Apr. 21.http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/4931498.stm.

40. Becker, H. (2003). Women, Politics and Peace in Northern Namibia. In UNESCO, Women and Peace in Africa (pp. 47-73). Paris: UNESCO Workshop.

41. Begum, K. (1987), Tension over the Farakka Barrage: A Techno-political Tangle in South-Asia. Dhaka: University Press Limited.

42. Belbase, N and Thapa, B. (2004). Legal Review of Protected Areas with Special Reference to KTWR (preliminary draft with provisional title). Kathmandu: IUCN Nepal.

43. Bell D., H. Raiffa and A. Tversky (Eds.)(1989) Decision Making: Descriptive, Normative and Prescriptive Interactions. Cambridge: Cambridge University Press.

44. Benda-Beckmann F., K. Benda-Beckmann, R. Pradhan, and H. L. Spiertz. (1997). Introduction. In: R. Pradhan, F. Benda-Beckmann, K. Benda-Beckmann, H.L. Spiertz, S. K. Khadka, and H. Azharul (Eds.). Water Rights, Conflicts and Policy. Kathmandu: FREEDEAL Pp. 1-11.

45. Benda-Beckmann, F. (1999). Between Free Riders and Free Raiders: Property Rights and Soil Degradation in Context. Paper presented in International Workshop on ' Economic Policy Reforms and Sustainable

Land Use in LDCs: Recent Advances in Quantitative Analyses.' June 30 to July 2, 1999. Wageningen: WUR.

46. Bercovitch, J. (ed.) (1996), Resolving International Conflicts: The Theory and Practice of Mediation, Boulder: Lynne Rienner.
47. Bercovitch, J. and J. Rubin, (eds.) (1992). Mediation in International Relations. Multiple Approaches to Conflict Management. London: St. Martin's Press.
48. Bernstein, H. Crow, B. and Johnson, H. (1992) (Eds.) Rural Livelihoods: Crisis and Responses. Oxford: Oxford University Press.
49. Bhandari, R. K. (2007), Drinking Water Management: Call Privatization Solve all Problems? the Himalayan Times of 9 May 2007
50. Bhandari, S. (2003). Study on Farmers Rights in Nepal. Kathmandu: Action Aid Nepal.
51. Bhandari, S. and Karki, B. (2005), (ed.) Future of the Nepalese Constitution. Kathmadnu: Law Associates Nepal.
52. Bhattarai R. and Cave R. 2009. (eds.), Changing Security Dynamics in Nepal. Kathmandu: NIPS and Safer World.
53. Bhattarai R., (2004), Geopolitical Specialties of Nepal and a Regional Approach to Conflict Transformation (Kathmandu: Friends for Peace, 2004).
54. Bhattarai, A.M. and Pokharel, M.R. (2004). Property and Land Relations in Nepal: Tenants, Land Reform and Land-use Planning (A Draft Report). Kathmandu: Action Aid Nepal.
55. Bhattarai, B. R. (2003). The Nature of Underdevelopment and Regional Structure of Nepal: A Marxist Analysis. Delhi: Adroit Publishers.
56. Bhattarai, R. 2004. Geopolitical Specialties of Nepal and a Regional Approach to Conflict Transformation. Kathmandu: Friends for Peace.
57. Bhattarai, Rajan. 2004. Geopolitical Specialties of Nepal and a Regional Approach to Conflict Transformation. Kathmandu: Friends for Peace.
58. Bhattarai,Rajan, and Geja Sharma Wagle,eds. 2010.Emerging Security Challenges of Nepal. Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies.
59. Bhattarai,Rajan, and Rosy Cave,eds. 2009.Changing Security Dynamics in Nepal. Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies and Saferworld.
60. Bhattarai-Ghimire, and Upreti, B. R. (2007), Conflict Induced Displacement: An Emerging Phenomenon of Internal Migration in Nepal. Chapter on the forthcoming book 'Transformation, Inclusion and National Integration' (eds.) Pyakurel, K. N., Upreti, B. R. and Sharma, S. R. Kathmandu: Kathmandu University
61. Bigombe, B.; Collier, P. and Sambanis, N. (2000). 'Policies for Building Post-conflict Peace.' Journal of African Economies Vol. 9. No. 3. Pp. 323-348.

62. Binswanger, H.; Deininger, K and Feder, G. (1995). 'Power, Distortions, Revolt and Reform in Agricultural Land Relations.' In Behrman, J. and T. Srinivasan, (Eds). Handbook of Development Economics. Vol.3. (Amsterdam; New York and Oxford: Elsevier Science., North Holland).

63. Bista, D.B. (1991), Fatalism and Development: Nepal's Struggle for Modernisation. Calcutta: Oreint Longman.

64. Bista, D.B.; I. Ijima; Hiroshi, M.Y. and N. Nyshi (1982), Anthropological and Linguistic Studies of the Gandaki Areas of Nepal. Initiative for the Study of Language and Culture of Asia and Pacific.

65. Blom A, Yamindou J. 2001. The History of Armed Conflict and its Impact on Biodiversity in the Central African Republic. Washington, D.C.: Biodiversity Support Program.

66. Blom E, Bergmans W, Dankelman I, Verweij P, Voeten M, Wit P, editors. 2000. Nature in War: Biodiversity Conservation During Conflicts. Leiden: The Netherlands Commission for International Nature Protection.

67. Blom, A., and J. Yamindou (2001), The History of Armed Conflict and its Impact on Biodiversity in the Central African Republic. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.

68. Blom, E., W. Bergmans, I. Dankelman, P. Verweij, M. Voeten, and P. Wit, (eds.) (2000), Nature in War: Biodiversity Conservation during Conflicts. Leiden, The Netherlands: The Netherlands Commission for International Nature Protection.

69. Bloomfield, D. (1997). Peacemaking Strategies in Northern Ireland: Building Complementarity in Conflict Management Theory, Basingstoke: Macmillan.

70. Bloomfield, D. 1997. Peacemaking strategies in Northern Ireland: Building Complementarity in Conflict Management Theory, Basingstoke: Macmillan.

71. Bloomfield, D. and Reilly, B. (1998). The Changing Nature of Conflict and Conflict Management. In: Harris P. and Ben Reilly (eds.) 1998. Democracy and Deep-rooted conflict, Stockholm: Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA).

72. Bloomfield, D. Barnes, T. and Huyse, L. (2003), Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook. Stockholm: International IDEA.

73. Bottomore T. (1969). Sociological Theory and the Study of Social conflict. Publisher unknown.

74. Brabant, K. V. (2000), Operational Security Management in Violent Environment. ODI - HPN Good Practice Review. London: Overseas Development Institute.

75. BRCCCM, (2003), Berghof Handbook for Conflict Transformation. Berghof Research Centre for Constructive Conflict Management: Budrich: Leske & Budrich.

76. Brockett, C. (1992). 'Measuring Political Violence in Central America.' American Political Science Review. Vol. 86. No. 1.

77. Bromley, D.W. (1992), Making the Commons Work: Theory, Practice and Policy. California: Institute of Contemporary Studies.

78. Brun, C. (2003); Permanent Impermanence: Dilemmas of Long term Displacement in Sri Lanka, Conference Report 7-8 February 2003 , Researching Internal Displacement: State of the Art Trondheim: Norway

79. Buckles D, editor. 1999. Cultivating Peace: Conflict and Collaboration in Natural Resource Management. Ottawa/Washington: IDRC/ World Bank Institute.

80. Buckles D. (Ed.) (1999). Cultivating Peace: Conflict and Collaboration in Natural Resource Management. Ottawa/Washington: IDRC/ World Bank Institute.

81. Budathoki, P. (2003), A Category V protected Landscape Approach to Buffer Zone Management in Nepal. Parks 13(2), Pp 22-30.

82. Burgess, G and H. Burgees (1996). Constructive Confrontation: Theoretical Framework. Colorado: Conflict Research Consortium

83. Burton, J. (ed.) (1990). Conflict: Human Needs Theory. London: Macmillan.

84. Burton, J. and Dukes, F. (eds.) 1990. Conflict: Practices in Management, Settlement and Resolution, vol 4 of the Conflict Series, London: Macmillan.

85. Bush R. A. (1995), Dispute Resolution- the Domestic Arena: A Survey of Methods, Applications and Critical Issues. In: John A. Vasquez, et. al., (Eds.). Beyond Confrontation: Learning Conflict Resolution in the Post-Cold War Era, Michigan: The University of Michigan Press. Pp.9-37.

86. Bush R. A. B. and J. P. Folger (1994), The Promise of Mediation: Responding to Conflict through Empowerment and Recognition. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

87. Caplan P. (Ed.) (1995). Understanding Disputes: The Politics of Arguments. Berg: Oxford Providence.

88. Caplan, L. (1990), Tribes in the Ethnography of Nepal: Some Comments on Debate. Contributions to Nepalese Studies. Vol. 17. No. 2. Pp. 129-145.

89. Caplan, L. (2000), Land and Social Change in East Nepal. A Study of Hindu Indigenous Relations. Kathmandu: Himal Books.

90. CBS (Central Bureau of Statics), (2004), Pocket Book of Statistics. Kathmandu: National Planning Commission.

91. CDG-TU and NCCR North-South.

92. Centro de Estudios Internacionales (1995), Demobilized Soldiers Speak: Reintegration and Reconciliation in Nicaragua, El Salvador and Mozambique, (Managua, Nicaragua.

93. Chalmers, M. (2000), Security Sector Reform in Developing Countries: an EUPperspective, Joint report published by Saferworld and the Conflict Prevention Network, http://www.saferworld.co.uk/pubsecu.htm.

94. Chapagain, D. P.; Pyakuryal, K. N. and Pokharel, B. K. (1998), Land Policy, Land Management and Land Degradation in the HKH Region. Nepal Country Paper. Kathmandu: ICIMOD.

95. Chapagain, D.P. (1999), Land Tenure in Nepal: Status and Main Issues. A paper prepared for GTZ/IMU Nepal.

96. Chapagain, D.P. (2001). Status Review and Dialogue: Land and Agriculture. Kathmandu: World Conservation Union (IUCN).

97. Chazee, L. (2003), Conflict, Lessons Leaned, Impacts and Implication in Development Project Design in Nepal. Manila: Asian Development Bank.

98. Chifu, Iulian, Oazu Nantoi and Oleksander Sushko, 2008. Societal Security in the Trilateral Region of Romania-Ukraine-Republic of Moldova. (Place and publisher not mentioned).

99. Clark, H. (2000), Civil Resistance in Kosov”. London: Pluto.

100. Clastres, P. (1974), Society Against the State. Washington.

101. Clements, K. (1998). “A Field in Tension: From Alternative Dispute Resolution to Conflict Transformation.” in Politics, Policy and Practice: Essays in Honour of Bill Willmott, eds. Rosemary du Pressis and Geoff Fougere, 129-148. Christchurch / New Zealand: University of Canterbury.

102. Colletta, N. J. Kostner, M. and Wiederhofer, I. (1996), The Transition from War to Peace in Sub-Saharan Africa. Washington: The World Bank.

103. Collier, P. (2000), 'Doing Well out of War: An Economic Perspective.' In Berdal, M. and D.M. Malone (Eds.). Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars. Boulder and London: IDRC/Lynne Rienner.

104. Collier, P. and Hoeffler, A. (1998), 'On the Economic Causes of Civil War.' Oxford Economic Papers. Vol. 50. Pp. 563-573.

105. Collier, P. and Hoeffler, A. (2001), 'Greed and Grievance in Civil War,.' Working Paper., Washington: World Bank.

106. Collier, P. and Hoeffler, A. (2002), 'Aid, Policy and Growth in Post-Conflict Societies.' World Bank Policy Research Working Paper 2902 (October).

107. Conflict Prevention Network, (CPN) (1999), Conflict Impact Assessment: A Practical Working Tool for Prioritising Development Assistance in Unstable Situation. Brussels: CPN.

108. Conservation International (2001), From the Forest to the Sea: Biodiversity Connections from Guinea to Togo. Washington, DC, USA: Conservation International.

109. Conservation International. 2001. From the Forest to the Sea: Biodiversity Connections from Guinea to Togo. Washington, DC: Conservation International.
110. Cramer, C. and Weeks, J. (2000), 'Conflict and Agriculture in Developing Countries.' In FAO, State of Food and Agriculture 2000. Rome: FAO.
111. Crew, .. 1994…
112. Crocker, C. (1996). Lessons on Intervention. In: Managing Conflict in the Post Cold War World: The Role of Intervention. Report of the Aspen Institute Conference, August 2-6, 1995. Colorado: Aspen Institute. Pp. 77-88.
113. Crocker, C., F. Hampson and P. All (1994) Managing Global Chaos (eds.). Washington DC: United State Institute of Peace.
114. Crow, B (1992), Rural Livelihoods: Action from Above. In: Bernstein, H. Crow, B and Johnson, H (1992) (Eds.) Rural Livelihoods: Crisis and Responses. Oxford: Oxford University Press. Pp 251-273.
115. Crow, B. and Lindquest, A. (1990), Development of the Rivers Ganges and Brahmaputra: The Difficulty of Negotiating a New Line. Milton Keyes: Development Policy and Practice Research Group.
116. CSRC (2003), A Study Report on Land Rights in Nepal: Present Reality and Strategies for Future. July, 2003. Kathmandu: Community Self Reliance Centre.
117. CSRC. (2004), Advocacy for Land Rights. Kathmandu: Community Self Reliance Centre
118. CSRC. (2005), Land Rights: Bi-Annual Publication, December 2005. Kathmandu: Community Self Reliance Centre.
119. Cuny, F. C., and R. B. Hill. (1999), Famine, Conflict and Response: A Basic Guide. West Hartford, CT, USA: Kumarian Press.
120. Curle, A. (1971), Making Peace. London: Tavistock Publications.
121. Curtis, D. (2001); Politics and Humanitarian Aid: Debates, Dilemmas and Dissension, Report of a conference organized by ODI, POLIS at the University of Leeds and CAFOD, London, 1 February 2001 HPG Report 10 April 2001 Overseas Development Institute
122. Cutts, M., and A. Dingle (1998), Safety First: Protecting NGO Employees Who Work in Areas of Conflict. London, UK: Save the Children.
123. Dabelko G, editor. 2001. Environmental Change and Security Project Report. Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Centre.
124. Dabelko, G., (ed.) (2000), Environmental Change and Security Project Report. Washington, DC: The Woodrow Wilson Centre.
125. Dabelko, G., (ed.) (2001), Environmental Change and Security Project Report. Washington, DC: The Woodrow Wilson Centre.

126. DCAF and IPU (2003), Parliament Oversight of the Security Sector: Principles, Mechanisms and practices. Geneva: Geneva Centre for the Democratic Centre of the Armed Forces (DCAF) and Inter-Parliamentary Union (IPU).

127. Deng, F. M. (1999); Report of the Representative of the Secretary General, Addendum Specific Groups and Individuals: Mass Exoduses and Displaced Persons Commission on Human Rights.

128. Deng, F. M. (2004), Specific Groups And Individuals Mass Exoduses And Displaced Persons, Commission On Human Rights, United Nations, Economic And Social Council.

129. Department of Foreign Affairs and International Trade Canada (1997), Practical Disarmament, Demobilization and Reintegration Measures for Peace-building. Ottawa: Department of Foreign Affairs and International Trade Canada.

130. DFID (2002a), Post Conflict Reconstruction Task Framework. London: Department for International Development of the UK.

131. DFID (2003), Security Sector Reform Policy Brief. January 2003. London: Department for International Development of the UK.

132. DFID (2005), Provision of Infrastructure in Post Conflict Situation. London: Department for International Development of the UK.

133. DFID, (2002b), Understanding and Supporting Security Sector Reform, London: Department for International Development.

134. Diamond, L. and McDonald, J. (1996), Multi-Track Diplomacy: A Systems Approach to Peace. Washington DC: Kumarian Press.

135. Discussion Paper-3. Kathmandu: NCCR North-South, South Asia Coordination

136. Dixit, A. and Gyawali, D. (2003), A Cultural Theory Perspective on Environment and Scarcity in Nepal. In: Environment, Development and Human Security (ed.) Nijam, A. Boulevard: University Press of America.

137. Dixit, A., Adhikari, P. and Thapa, R. R. (2004), Ground Realities for Himalayan Water Management. In: Panos Institute South Asia (2004), Disputes Over the Ganges: A Look at Potential Water Related Conflicts in South Asia. Kathmandu: Panos Institute South Asia. Pp. 158-191.

138. Dixit, K. N. ed. (2003), External Affairs: Cross Border Relations. New Delhi: Lotus Collection Roli Books.

139. Dixit,JyotindraNath,ed. 2003. External Affairs: Cross-Border Relations. New Delhi: Roli Books.

140. Dougherty J. E. and R. L. Pfaltgraff (1990). Contending Theories of International Relations. London: Harper Collins Publisher.

141. Dowding, K. (1996), Power. Minnesota: University of Minnesota Press.

142. Draft Concept paper of the National Interest Protection Committee of the Constituent Assembly 2009. Kathmandu: The Constituent Assembly.
143. Duijn L.V. (2003), Nepal IDP Research Initiative Findings. Kathmandu: Netherlands Development Organization (SNV).
144. Ebo, A. (2005), The Challenges and Opportunities of Security Sector Reform in Post-Conflict Liberia. Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Force. Occasional paper No. 9.
145. Elbadawi, I and Sambanis, N. (2000). 'Why Are There So Many Civil Wars in Africa? Understanding and Preventing Violent Conflict.' Journal of African Economies. Vol. 9.
146. Esposito, D. and Crocker, B. (2004), To Guarantee the Peace: An Action Strategy for a Post-Conflict Sudan. A Report for the Secretary of State's Africa Policy Advisory Panel.
147. Fisher, R. J. 1997. Interactive Conflict Resolution. Syracuse / NY: Syracuse University Press.
148. Fisher, R., and Keashly, L. (1991), The Potential Complementarity of Mediation and Consultation within a Contingency Model of Third-Party Intervention. Journal of Peace Research, Vol 28, No. 1, p. 29-42.
149. Fisher, S., Abdi, D. I., Ludin, J. Smith, R., Williams S. and Willims, S. (2000). Working with Conflict: Skills and Strategies for Action. London: Zed Books and Responding to Conflict.
150. Fitzpatrick, D. (2002). Land policy in post-conflict circumstances: Some Lessons from East-Timor. Working Paper No. 58. 'New Issue in Refugee Research Series. UNHCR.
151. Folger J. P. and Jones, T. S. (1994) (eds.), New Direction in Mediation: Communication Research and Perspectives. London: Sage Publications.
152. Forum Asia and Asian Centre for Human Rights (ACHR). 2005. "The Chinese Chequer: Split Wide Open in Nepal."Nepal Monthly Human Rights Briefing Paper no. 2005.Nov. 1. www.achrweb.org/reports/Nepal/Nepal-Oct05.pdf.
153. French, J.R.P. & Raven, B. (1959). 'The Bases of Social Power.' In: D. Cartwright (Ed.). Studies in Social Power. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
154. Gaige, F. H. (1975), Regionalism and Nationalism in Nepal. Delhi: Vikash Publishing House.
155. Galtung J. (2004a), Conflict Transformation by Peaceful Means: The Transcend Method. United Nations Disaster Management Training Programme.
156. Galtung, J (2004b), Transformation of Conflict in Nepal: A Human Right Perspective. In: Bipin Adhikari (ed.), Conflict, Human Rights and Peace Challenges Before Nepal. Kathmandu: National Human Right Commission.

157. Galtung, J. (1996), Peace by Peaceful Means. London, Sage.

158. Galtung, J. (2000a), Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization. London: Sage Publications.

159. Galtung, J. (2000b), Conflict Transformation by Peaceful Means: Participants' Manual, Trainers' Manual. Geneva: UN Disaster Management Training Programme.

160. Galtung, Johan. 2004. "Transformation of Conflict in Nepal: A Human Rights Perspective."In Conflict, Human Rights and Peace Challenges before Nepal, ed. BipinAdhikari and RishikeshShaha, 108–32. Kathmandu: National Human Rights Commission.

161. Garcia- Duran, M. (2004) (ed.) Alternative to War: Colombia's Peace Process. Accord Issue 14/2004. London: Conciliation Resources.

162. Gautam U., N. Agrawal and R. Subedi (Eds.) (1992), Nepal Managing Large Surface Irrigation projects: A Participatory Review. Study document NEP/89/006. Kathmandu: Department of Irrigation, HMG/Nepal.

163. Gautam, S., Banskota, A. and Manchanda, R. (2003). Women in the Maoist Insurgency in Nepal . In: Thapa, D (Ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu: MartinChautari. Pp. 93-124.

164. Gersony, R. (2003), Sowing the Wind: History and Dynamics of the Maoist Revolt in Nepal's Rapti Hills. Kathmadnu: USAID/Mercy Corps International.

165. Ghandi, M. K. (1938), Hind Swaraj, or Indian Home Rule. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

166. Ghandi, M.K. (1950), Satyagraha in South Africa. Ahmedabad: Navajivan Publishing House.

167. Ghimire A and Upreti BR. 2011. Addressing issues and concerns of Internally Displaced Persons in Nepal. Evidence for Policy Series, Regional edition South Asia, No. 4, ed. Bishnu Raj Upreti. Kathmandu, Nepal: NCCR North-South.

168. Ghimire A, Upreti BR, Gurung G and Adhikari J, editors. 2010. Nepal Migration Year Book. Kathmandu: NIDS

169. Ghimire S, Nahikian A, editors, 2009. The Student Workshop Proceeding on Peace Building in Nepal. Kathmandu: HNRSC-Kathmandu University, HPCR Harvard University and NCCR North-South.

170. Ghimire, K. (1992), Forest or Farm? The Politics of Poverty and Land Hunger in Nepal. Delhi: Oxford University Press.

171. Gleichmann, C., Odenwald, M. Steenken, K. and Wilkinson, A. (2004), Disarmament, Demobilization and Reintegration: A Practical Field and Classroom Guide. Swedish National Defence College, Pearson Peace-keeling Centre, German Technical Cooperation and The Norwegian International Defense Centre.

172. Global Witness (1998), A Rough Trade: The Role of Companies and Governments in the Angolan Conflict. London, UK: Global Witness.

173. Global Witness (1999), A Crude Awakening. London, UK: Global Witness.

174. Global Witness (2004), Breaking the Links between the Natural Resource Conflict and Corruption. London: Global Witness.

175. Global Witness. (2001), The Role of Liberia's Logging Industry on National and Regional Insecurity. London, UK: Global Witness.

176. Global Witness. 1998. A Rough Trade: The Role of Companies and Governments in the Angolan Conflict. London: Global Witness.

177. Global Witness. 2001. The Role of Liberia's Logging Industry on National and Regional Insecurity. London: Global Witness.

178. Global Witness. 2004. Breaking the Links between the Natural Resource Conflict and Corruption. London: Global Witness.

179. Global Witness.1999. A Crude Awakening. London: Global Witness.

180. Gomez, M. (2002); National Human Rights Commissions and Internally Displaced Persons; Illustrated by the Sri Lankan Experience An Occasional Paper July The Brookings – SAIS Project on Internal Displacement.

181. Goodhand, J. (2000), Nepal Conflict Assessment, DFID Nepal. Kathmandu: DFID-Nepal.

182. Gore, A. (1992), Earth in balance: Forging a new common purpose. London: Earthscan Publications.

183. Government of Canada, 2004. Security on Open society: Canada's National Security Policy. Toronto: Canada Privy Council Office.

184. Greene, O. (2003), Security Sector Reform, Conflict Prevention and Regional Perspectives. Journal of Security Sector management. Vo;. 1, No. 1, Pp. 1-15.

185. Grossman, H. (1991). 'A general Equilibrium Model of Insurrections'. American Economic Review. Vol. 81. Pp. 912-921.

186. Gulliver P. (1979). Disputes and Negotiations: A Cross Cultural Perspective, Studies in Law and Social Control. New York and London: Academic Press.

187. Gurr, T. R., M. G. Marshall, and D. Khosla. (2000), Peace and Conflict: A Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements and Democracy. College Park, MD, USA: Centre for International Development and Conflict Management.

188. Gyanendra. 2008. United We Blog,June 11. http://blog.com.np/2008/06/11/press-statement-of-gyanendra-the-last-king-of-nepal/.

189. Gyawali, D. and Dixit, A. (2001), Water and Science: Hydrological Uncertainties, Developmental Inspirations and Uningrained Scientific Culture. Future, 33, Pp. 689-708.

190. Hamber, B. and Kelly, G. (2004), A Working Definition of Reconciliation. Belafast: Democratic Dialogue.

191. Hardin, G. (1968), The Tragedy of Commons. Science. 162: Pp.1243-1248.

192. Harris, P. and Reilly, B. (1998), Democracy and Deep Rooted Conflict: Options for Negotiation. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance (International IDEA)

193. Hart T, Mwinyihali R. 2001. Armed Conflict and Biodiversity in Sub-Saharan Africa: The Case of the Democratic Republic of Congo (DRC). Washington, D.C.: Biodiversity Support Program.

194. Hart, T., and R. Mwinyihali (2001), Armed Conflict and Biodiversity in Sub-Saharan Africa: The Case of the Democratic Republic of Congo (DRC). Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.

195. Harvey, R. (2004), Children and Armed Conflict: A Guide to International Humanitarian and Human Rights Law. Essex: Children and Armed Conflict Centre.

196. Hatton J, Couto M, Oglethorpe J. 2001. Biodiversity and War: A Case Study from Mozambique. Washington, D.C.: Biodiversity Support Program.

197. Hatton, J., M. Couto, and J. Oglethorpe (2001), Biodiversity and War: A Case Study from Mozambique. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.

198. Hendrickson D. ed. 1998. Safe Guarding Peace: Cambodia's Constitutional Change. Accord Issue 5, Nov. 1998, London Conciliation Resources.

199. Herbst, J. (2000), Economic Incentives, Natural Resources, and Conflict in Africa. Journal of African Economies. Vol. 9. Pp.270-294.

200. Hillman Smith, A. K. K., and F. Smith (1997), Conservation Crises and Potential Solutions: Example of Garamba National Park Democratic Republic of Congo. Paper presented to the II World Congress of the International Ranger Federation, San Jose, Costa Rica, September 25–29, 1997.

201. Hillman-Smith AKK, Smith F. 1997. Conservation Crises and Potential Solutions: Example of Garamba National Park Democratic Republic of Congo. Paper presented to the II World Congress of the International Ranger Federation, San Jose, Costa Rica, September 25–29, 1997.

202. Hindu. 2005. “Britain Recalls Ambassador.” Feb. 15. www.hindu.com/2005/02/15/stories/2005021514570100.htm.

203. Hirschman, A.O. (1981), The Changing Tolerance for Income Inequality in the Course of Economic Development. In Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond. Cambridge: CUP.

204. Holtzman, S. B. and Nezam, T. (2004); Conflict-Induced Displacement

in Europe and Central Asia, living in limbo, The International Bank for Reconstruction and Development /The World Bank

205. Homer-Dixon TF. 1994. Environment, Scarcity, and Violence. Princeton: Princeton University Press.

206. Homer-Dixon, T. F. (1994), Environment, Scarcity, and Violence. Princeton, NJ, USA: Princeton University Press.

207. Honwana, A. (2005). Healing and Social Reintegration in Mozambique and Angola. Chapter in Roads to Reconciliation. Skaar, E., Gloppen, S. & Suhrke, A. (eds) Oxford: Lexington Books

208. Hough, Peter 2004. Understanding Global Security. Rutledge: London and New York.

209. Howel, J. Upreti, B. R. and Adhikari, J. N. (2005), Implementing the Rural Access Programme, Evaluation Summary Report no. 7, October, 2005. Kathmandu: Rural Access Programme

210. HRW (Human Rights Watch). (2002). Fast Track Land Reform in Zimbabwe. HRW Human Rights Watch Report. Vol. 14. No. 1.

211. Huntington, S. 1985. The Solider and the state: The theory and politics of civil-military relations. New Delhi: Natraj Publications.

212. Hussein, K.; Seddon, D. and Sumberg, J. (1999). Increasing Violent Conflict between Herders and Farmers in Africa: Claims and Evidence. Development Policy Review. Vol. 17.

213. Hutt, M. (2004), Himalayan 'People's War': Nepal's Maoist Rebellion. London: Hurst and Company.

214. Hutt, Michael,ed. 2004. Himalayan "People's War": Nepal's Maoist Rebellion. London: Hurst.

215. IANSA (2003), Implementing the Programme of Action 2003: Action by State and Civil Society. London: International Action Network on Small Arms, International Alert and Saferworld.

216. IANSA (2004), Arm trade is out of control. Source; www.controlarms.org, London.

217. ICG 2005. "Nepal: Responding to the Royal Coup."Asia Briefing no. 36,Feb. 24.www.crisisgroup.org/en/regions/asia/south-asia/nepal/B036-nepal-responding-to-the-royal-coup.aspx.

218. ICG 2010. "Nepal: Peace and Justice." Asia Report no. 184, Jan. 14.www.crisisgroup.org/~/media/Files/asia/south-asia/nepal/184%20nepal%20peace%20and%20justice.ashx.

219. ICG (2003a). Nepal Obstacle to Peace. Brussels/Kathmandu: ICG. No 57.

220. ICG (2004), Nepal: Dangerous Plans for Village Militias, Asia Briefing, 17 February 2004.

221. ICG (2005a), Asia Report No 94, 24 March 2005 entitled "Nepal Dealing with Human Rights Crisis. Kathmandu and Brussels: International Crisis Group.

222. ICG (2005b), Nepal's New Alliance: The Mainstream Parties and The Maoists, Asia Report N°106, 28 November 2005.

223. ICG (2005c), Towards a Lasting Peace in Nepal: The Constitutional Issues. Asia Report No 99, 15 June. Brussels/Kathmandu: International Crisis Group.

224. ICG (2006a), Beyond Victimhood: Women's Peace Building in Sudan, Congo, Brussels and Uganda. Africa Report No 112 (28 June 2006). Nairobi/Brussels: International Crisis Group.

225. ICG (2006b), Nepal: From People Power to Peace?, Asia Report N°115, 10 May 2006.

226. ICG 2006. "Nepal: From People Power to Peace?" Asia Report no. 115, May 10.www.crisisgroup.org/en/regions/asia/south-asia/nepal/115-nepal-from-people-power-to-peace.aspx.

227. ICG 2007. Nepal's Maoists: Purists or Pragmatists. Asia Report No 132. Brussels: International Crisis Group (ICG).

228. ICG, (2003b). Nepal Backgrounder: Ceasefire-Soft Landing or Strategic Pause, 10th April 2003 Brussels/Kathmandu: International Crisis Group Research No 50.

229. ICIMOD (2000), Land Policies, Land Management and Land Degradation in the Hindu Kush-Himalayas: Nepal Study Report. Mountain Farming Systems Case Study Series, No. 00/2. Kathmandu: Socioeconomic and Ethno-Political Research and Training Consultancy (P) Ltd. and ICIMOD.

230. ICRC (2005), The Situation of Internally Displaced Persons in Serbia and Montenegro. Issue paper, 1, May 2005. Geneva: ICRC.

231. IDD (2005), Report on the Inter-Agency Internal Displacement Division (IDD) Mission to Nepal (11-22 April 2005). Kathmandu: UNDP.

232. IIMI (1990), Assistance to Farmers-Managed Irrigation Systems. IIMI Country Paper-Nepal-No 3. Kathmandu: International Irrigation Management Institute-Kathmandu Office.

233. IMC (1990), Water Use Conflicts and Their Resolution in Selected Irrigation Systems in Nepal. IMC Applied Study Report No 13. Pokhara: Irrigation Management Centre.

234. Informal Sector Service Centre (INSEC). 2007. Nepal Human Rights Yearbook 2007. Kathmandu: INSEC.

235. INSEC (2005), Human Rights Year Book 2005. Kathmandu: Informal Sector Service Centre (INSEC).

236. INSEC (2007), Human Rights Year Book 2007. Kathmandu: Informal Sector Service Centre (INSEC).

237. INSEC . 2009. Nepal Human Rights Yearbook 2009. Kathmandu: INSEC.
238. INSEC, (2006), Human Rights Yearbook 2006. Kathmandu: Informal Sector Service Centre.
239. International Crisis Group (ICG). 2005a. “Nepal Dealing with a Human Rights Crisis.”Asia Report no. 94, Mar. 24.www.crisisgroup.org/en/regions/asia/south-asia/nepal/094-nepal-dealing-with-a-human-rights-crisis.aspx.
240. Islam, M. R. (1987), Ganges Water Dispute: Its International Legal Aspects. Dhaka: University Press Limited.
241. Jackson R. and G. Sorensen 2003. Introduction to International Relations: Theories and Approaches. New York: Oxford University Press.
242. Jacobs M, Schloeder C. 2001. Impacts of Conflict on Biodiversity and Protected Areas in Ethiopia. Washington, D.C.: Biodiversity Support Program.
243. Jacobs, M. and C. Schloeder (2001), Impacts of Conflict on Biodiversity and Protected Areas in Ethiopia. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.
244. Jafari Jafar (2005), Bridging out, nesting a field: Powering a new platform. The Journal of Tourism Studies, Vol. 16, No.2, Dec. 2005, pp 01-05.
245. Jandt F. E. and P. B. Pedersen eds. 1996. Constructive Conflict Management: Asia Pacific Cases. London: Sage Publications.
246. Jwala, P. (2002), Baicharik Bhumari ma Maobadi Andolon. Kathmandu: Sangin-Madan Prakashan.
247. Kalpers J. 2001. Overview of Armed Conflict and Biodiversity in Sub-Saharan Africa: Impacts, Mechanisms, and Responses. Washington, D.C.: Biodiversity Support Program.
248. Kalpers, J. (2001), Overview of Armed Conflict and Biodiversity in Sub-Saharan Africa: Impacts, Mechanisms, and Responses. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.
249. Kantipur 2005. “King Dismisses Deuba Government.” Feb. 2. www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2005/02/02/top-story/king-dismisses-deuba-government/30878.html.
250. Kantipur 2013. “March 14 Is a Black Day, says NBA.” Mar. 15.www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2013/03/14/nation/march-14-is-a-black-day-says-nba/246395.html.
251. Karki, A, and D. Seddon eds. 2003. The People's War in Nepal: Left Perspectives. Delhi: Adroit Publishers.
252. Karki, A. and Seddon D. (2003), (eds.) The People’s War in Nepal: Left Perspectives. New Delhi: Adroit Publishers.
253. Karki, Arjun, and David Seddon,eds. 2003.The People’s War in Nepal: Left Perspectives. Delhi: Adroit.

254. Kaspar H. 2005. I am the household Head now!- Gender Aspect of Out – migration for Labour in Nepal. Kathmandu: (NCCR) North-South and Nepal Institute of Development Studies.

255. Kathmandu Post. 2004. "PrachandaCalls for All-Party Talks." May 17. www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2004/05/17/top-story/prachanda-calls-for-all-party-talks/11823.html.

256. Khanal DR. 2006. Community Forestry in Armed Conflict [In Nepali]. Kathmandu: Federation of Community Forestry Users of Nepal.

257. Khanal, D. R. (2006) (BS 2063), Sasastra Dundama Samudayik Ban (Community Forestry in Armed Conflict), Kathmandu: Federation of Community Forestry Users of Nepal.

258. Khatiwada P. (2004); Internally Displaced persons (IDPs) in Nepal; Problems and Challenges. Nepal Journal of Contemporary Studies Volume 4, No.2 Nepal Centre for Contemporary Studies, Kathmandu. Pp 45-63.

259. King, M. L. (1963), Why We Can't Wait. New York: New American Library.

260. Kreimer, A., Collier, P., Scott, C.S., and Arnold, M (2000), Uganda: Post Conflict Reconstruction. Washington: The World Bank.

261. Kremenyuk V. (Ed.) (1991) International Negotiation: Analysis, Approaches, Issues. Oxford: Jossey-Bass Publisher.

262. Krippendorf, E. (1973), Peace Research and the Industrial Revolution. Journal of Peace Research, Vol. 10, 185-201.

263. Kritz, N.(ed.) (1995), Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes, Vols. I–III. Washington, D.C.: U.S. Institute of Peace Press.

264. Kumar, D. (2004), Proximate causes of conflict of Nepal. A Paper presented at International Workshop on "Causes of Internal Conflicts and Means to Resolve Them: Case Study of Nepal organised in 22-24 February 2004

265. Kumar, D. and Sharma, H. (2005), Security Sector Reform in Nepal: Challenges and Opportunities. Kathmandu: Friends for Peace.

266. Lederach, J. P. (1995), Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures. New York: Syracuse University Press

267. Lederach, J. P. (1997). Building Peace. Sustainable Reconciliation in Divided Societies. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.

268. Lederach, J. P. 1999. Justpeace: The Challenges of the 21st Century. In People Building Peace: 35 Inspiring Stories from around the World, ed. European Centre for Conflict Prevention (in co-operation with the International Fellowship of Reconciliation (IFOR) and the Coexistence Initiative of State of the World Forum). Utrecht: European Centre for Conflict Prevention. Pp.27-36.

269. Leonhardt, M. (2000), Conflict Impact Assessment of EU Development Co-operation with APC Countries: A Review of Literature and Practices. London: International Alert and Safeworld.

270. Leus, X., Wallace, J. and Loretti, A. (2000); Internally Displaced Persons; From the Emergency and Humanitarian Action Department of the World Health Organization, Geneva, Switzerland Paper was presented at the Humanitarian Affairs Segment of ECOSOC 2000, New York, 19–20 July

271. Lihamba, A. (2003), Women's Peace Building and Conflict Resolution Skills, Morogoro Region, Tanzania. In UNESCO, Women and Peace in Africa (pp.111-131). Paris: UNSCO Workshops.

272. Linder, R. (2005), Voices of a New Afghanistan. Washington: Post Conflict Reconstruction Project of Centre for Strategic and International Studies.

273. Lohani, P. C. (2005). What Vision for South Asian Regional Cooperation. In: Dahal, D. and N. N Pandey (eds.), New Life within SAARC. Kathmandu: Institute of Foreign Affairs and Fedrich-Ebet-Stiftung. Pp. 55-66.

274. Louise, D. and J. McDonald (1996). Multi-Track Diplomacy. Connecticut: Kumarian Press.

275. Lucima, O. ed. (2002). Protractive Conflict, Elusive Peace: Initiatives to End the Violence in Northern Uganda. Accord Issue 11/2002. London: Conciliation Resources.

276. Lund, M. (1996). Preventing violent conflict: A Strategy for preventive Diplomacy. Washington: United States Peace Institute.

277. Lund, Michael S. 1996. Preventing Violent Conflicts:A Strategy for Preventive Diplomacy. Washington, DC: U.S. Institute of Peace Press.

278. MacCormack, C. (2003); Promoting Psychosocial well being Among Children Affected by Armed Conflict and Displacement: Principles and Approaches Working Paper No. 1 ; Working Group on Children Affected by Armed Conflict and Displacement Save the Children/US Chair, Save the Children Alliance.

279. Mackinlay, J. and Upreti, B. R. (2003), The King and Mao. The World Today. London: Royal Institute of International Affairs. Pp. 26-27.

280. Mackinlay, John, and Bishnu R. Upreti. 2003. "The King and Mao."The World Today,Feb. 2003, 26-27.www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/The%20World%20Today/2003/wt030225.pdf.

281. Mahat, R. S. (2005), In Defence of Democracy: Dynamics and Fault Lines of Nepal's Political Economy. New Delhi: Adroit Publishers.

282. Mahat, Ram Sharan. 2005. In Defense of Democracy: Dynamics and Fault Lines of Nepal's Political Economy. New Delhi: Adroit.

283. Mainali M, 2003. Development vs the Maobadies. In: Thapa, D. (2003). (Ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu:

MartinChautari. Pp. 125-127.

284. Maley, W. (1994). Peace making Diplomacy: United Nations Good Offices in Afghanistan. In: Building International Community (eds.), K. Clements and R. Ward. St. Leonard: Allen and Unwin, Pp. 250-254.

285. Mallik, B. and J. Bandyopadhyay (2004), West Bengal: Reductionist Engineering and Conflict. In: Panos Institute South Asia (2004), Disputes Over the Ganges: A Look at Potential Water Related Conflicts in South Asia. Kathmandu: Panos Institute South Asia. Pp.55-90.

286. Martinelli D. P. and A. P. Almeida (1998). Negotiation, Management, and Systems Thinking. Systemic Practice and Action Research. 11 (3): 319-334.

287. Mathew, R. and Upreti, B. (2005). Nepal: Environmental Stress, Demographic Changes and the Maoists. Environmental Change and Security Programme Report. Issue 11. Woodrow Wilson International Centre for Scholars. Pp-29-39.

288. Mathey, M.J., Dejan, T., Deballe, M., Sopio, R., Koulaninga, A., & Moga, J. (2003). The Role Played by Women of the Central African Republic in the Prevention and Resolutions of Conflicts. In UNESCO, Women and Peace in Africa (pp. 35-46). Paris: UNESCO Workshop.

289. Matthew R, Halle M, Switzer J. 2001. Conserving the Peace: How Protecting the Environment Today Can Prevent Conflict and Disaster Tomorrow. IUCN/IISD Task Force on Environment & Security. Winnipeg: International Institute for Sustainable Development (IISD).

290. Matthew R, Upreti BR. 2005. Environmental Stress and Demographic Change in Nepal: Underlying Conditions Contributing to Decade of Insurgency (Special Report). Environmental Change and Security programme Report of Woodrow Wilson International Centre of Scholars issue 11. Washington, D.C: Environmental Change and Security programme, Pp 29-39.

291. Matthew, R., Halle, M., and Switzer, J. (2001), Conserving the Peace: How Protecting the Environment Today Can Prevent Conflict and Disaster Tomorrow. IUCN/IISD Task Force on Environment & Security. Winnipeg, Canada: International Institute for Sustainable Development (IISD).

292. McCarthy, R. M. and G. Sharp (1997), Non-violent Action. A Research Guide. New York and London: Garland Publishing, Inc. 1997.

293. McCartney, C. (1999). Striking a Balance: The Northern Ireland Peace Process. Accord Issue 8/1999 London: Conciliation Resources.

294. McCay, B.J. and Acheson, J.M. (Eds.). (1987), The Questions of the Commons: The Culture and Ecology of Communal Resources. Tucson: University of Arizona Press.

295. McNeely JA. 2000. War and Biodiversity: An Assessment of Impacts. In: Austin J, Bruch CE, editors. The Environmental Consequences of War.

Cambridge: Cambridge University Press.

296. McNeely, J. A. (2000), War and Biodiversity: An Assessment of Impacts. In: The Environmental Consequences of War. Austin, J., and C. E. Bruch, (eds). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

297. Mehrotra, L. (2003). The Role of United Nations: The Case of Cambodia. In: Conflict Resolution, Human Rights and Democracy (eds.) D. D. Khanna and Gert Kueck. Delhi: Shipra Publications, Pp. 156-174.

298. Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation (2007), Nepal Tourism Statistics (NTS) (2006). Kathmandu: MoCTCA.

299. Mishra, R. (2004). India's Role in Nepal's Maoist Insurgency. Asian Survey. September/October 2004, Vol. 44, No. 5, Pages 627–646

300. Misra, A. (2002). Afghanistan: The Politics of Post War reconstruction. Journal of Conflict security and Development. 2:3, Pp. 5-57.

301. Misra, C. (2004), Locating the 'Causes' of the Maoists Struggle. A Paper presented at International Workshop on “Causes of Internal Conflicts and Means to Resolve Them: Case Study of Nepal organised in 22-24 February 2004.

302. Mitchell, C. R. (1981), The Structure of International Conflict. London, Macmillan. 1981.

303. Mohamed A.M. (2003), The Role of Somali Women in the Search for Peace. In UNESCO, War and Peace in Africa (pp. 75-110). Paris: UNESCO Workshops.

304. Mokalobe, M. (1999), Demobilization and Re-Integration of Ex-Combatants in South Africa, Johannesburg: Group for Environmental Monitoring.

305. Moore, W. H. and Shellman, S. M. (2002); Refugee or Internally Displaced Person? To Where Should One Flee? Department of Political Science The Florida State University USA Web Sites http://garnet.acns.fsu.edu/~whmoore/; http://garnet.acns.fsu.edu/~sms6202/

306. Moscovici S. and D. Willem (1994). Conflict and Concensus: A Grand Theory of Collective Decision. London: Sage Publications.

307. Muller, E. and Seligson, M. (1987), Inequality and Insurgency. American Political Science Review. Vol. 82. Pp.425–451.

308. Murdoch, J. and Sandler, T. (2002), Economic Growth, Civil Wars, and Spatial Spillovers. Journal of Conflict Resolution. Vol. 46. Pp. 91–110.

309. Myers N. 1996. Ultimate Security: The Environmental Basis of Political Stability. Washington, D.C.: Island Press.

310. Myers, N. (1996), Ultimate Security: The Environmental Basis of Political Stability. Washington, DC, USA: Island Press.

311. Nafziger, E.W. and Auvinen, J. (2002), Economic Development, Inequality, War, and State Violence. World Development. Vol. 30. No. 2.

312. Nagel, S. (2006), Conflict Sensitive Programming and Implementation

Draft SARD Concept Paper. Manila: ADB, SARD/SANS.

313. Nayak, P. (1998). Economic Development and Social Exclusion in India. Delhi: School of Economics/University of Delhi.

314. Nepal Travel Media Association (2007), Report on Peace and Press Vital Forces for Tourism Development. Kathmandu: Nepal Travel Media Association.

315. Nepal Travel Trade Reporter (2006), Conflict & its impact on tourism. NTTR, June 12-18, 2006, pp 30-31.

316. Nepal. Kathmandu: NCCR North-South.

317. Nepal: Experiences, reflections and learning. Kathmandu: NCCR North-South.

318. Neumayer, E. (2004), The Impact of Political Violence on Tourism. UK: Sage Publications.

319. New Era (1988), A Study of Legal System and Legal Situation in Rural Areas of the Kingdom of Nepal. Kathmandu: Friedirich Naumann Foundation.

320. Ngongo-Mbede, V. (2003), The Traditional Mediation of Conflicts by Women in Cameroon. In UNESCO, Women and Peace in Africa (pp.27-34). Paris: UNESCO Workshops.

321. Nickson, R. A. (2003), Democratisation and Growth of Communism in Nepal. In: Thapa, D. (Ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu: MartinChautari. Pp. 2-33.

322. NIDS and NCCR North-South. 2006. Nepal Migration Year Book. Kathmandu: NIDS and NCCR North-South.

323. NIDS and NCCR North-South. 2007. Nepal Migration Year Book. Kathmandu: NIDS and NCCR North-South.

324. NIDS and NCCR North-South. 2008. Nepal Migration Year Book. Kathmandu: NIDS and NCCR North-South.

325. Norwegian Refugee Council-Internal Displacement Monitoring Centre (2006), Internal Displacement: Global Overview of Trends and Developments in 2005.

326. NPC (2003), The Tenth Five Year Plan. Kathmandu: National Planning Commission.

327. NPC (National Planning Commission) (1998). Ninth Plan 1997-2002. Kathmandu: National Planning Commission.

328. Ntahobari, J., & Ndayiziga, B. (2003), The Role of Burundian Women in the Peaceful Settlement of Conflicts. In UNESCO, Women and Peace in Africa (pp.11-26), Paris: UNESCO Workshops.

329. Nyheim, D., Leonhardt, M. and Gaigals C. (2001), Development in Conflict: A Seven Step Tool for Planners. London: Forum for Early Warning and Early Response (FEWER), International Alert and Saferworld.

330. OCHA (2003), No Refuge: The challenge of internal displacement. Geneva: UN OCHA

331. Odendaal, A. (1997), 'For All Its Flaws. The TRC as a Peace building Tool', CCR, vol. 6, no. 3/4, December 1997, p. 1.

332. OECD (2001), The DAC Guidelines: Helping Prevent Violent Conflict. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.

333. OECD [Organisation for Economic Co-operation and Development] (2008), Concepts and dilemmas of state building in fragile states: from fragility to resilience. OECD Discussion Paper. Paris: OECD.

334. OECD, (2004), Security System Reform and Governance: Policy and Good Practice, http://www. oecd.org/dac/conflict, 19 May.

335. OECD/DAC (2002), Review of Development Partnership in Nepal: Review Team's Main Findings and Recommendations. January 2002.

336. Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR). 2011. "Annual Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights: Report on the Human Rights Situation and the Activities of the Office of the High Commissioner, Including Technical Cooperation, in Nepal." Dec. 16.www.ohchr. org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session19/A-HRC-19-21-Add4_en.pdf. Office.

337. OHCHR. 2012. "Nepal Conflict Report." Geneva: UN Office of the High Commissioner for Human Rights.[Au: We need date and URL for thisdocument.][Au: The link you gave is broken. Note: Also, along with the URL, we also need the DATE.]

338. Ohlsson L. (Ed.) (1995). Hydropolitics: Conflict over Water as Development Constraints. London and New Jersey: ZED Books

339. Oli K. P. (1998), Conflict Resolution and Mediation in Natural Resource Management. Kathmandu: IUCN-Nepal.

340. Onesto L. 2000. Red Flag Flying on the Roof of the World (Interview with Prachanda). Revolutionary Worker, 20 February 2000.

341. Onesto L., (2005), Dispatches from the People's War in Nepal. London: Pluto Press; Chicago: Insight Press.

342. Onesto, Lin. 2005. Dispatches from the People's War in Nepal. London: Pluto Press.

343. Orner, R., Schnyder, U (2003), Early Psychosocial Interventions for War Affected Populations; Early Interventions in Emergencies. Oxford University Press.

344. Ostrom, E. (1990), Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Actions. New York: Cambridge University Press.

345. Overseas Development Institute (ODI), (2009). State building for peace: Navigating an arena of contradictions (Briefing paper No 52). London: ODI.

346. Paffenholz, T. (2003). Getting Back to the Table: Why Two negotiation Processes have Failed, Recommendations towards Democratic Peace Building in Nepal. Kathmandu: GTZ.

347. Pahari, A. (2003), From Liberation to Insurgency: The Politics of Paradoxes in Nepal. Paper presented at 'The Agenda of Transformation: Inclusion in Nepali Democracy' organised by the Social Science Baha, Kathmandu, 24-26 April, 2003.

348. Palmer, I. (2002); Psychosocial Costs of War in Rwanda; Rwanda APT (2002), vol. 8, p. 17 Advances in Psychiatric Treatment (2002), vol. 8, pp. 17–25.

349. Panday D.R. (1999), Nepal's Failed Development: Reflections on the Mission and the Melodies. Kathmandu: Nepal South Asia Centre.

350. Panday D.R. (2001), Corruption, Governance and International Co-operation: Essays and Impressions on Nepal and South Asia. Kathmandu: Transparency International Nepal.

351. Pandey, B. (1994), Small Rather than Big: Case of Decentralized Power Development in Nepal. Water Nepal. 4 (1), 181-190.

352. Pandey, J. 2004. "Monarchy OK but Rider Attached." Kathmandu Post, Jan. 24. www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2010/03/25/most-popular/Unanswered-questions/6547/.

353. Pandey, N. N. (2005). Nepal's Maoist Movement and Implications for India and China. Regional Centre for Strategic Studies (RCSS) Policy Studies, no. 27, RCCS (Colombo). New Delhi: Manohar Publishers and Distributors.

354. Pandey, NischalNath. 2005. Nepal's Maoist Movement and Implications for India and China. New Delhi: Manohar.

355. Panos Institute South Asia, (2004); Disputes over the Ganges: A Look at Potential Water Related Conflicts in South Asia. Kathmandu: Panos Institute South Asia.

356. Pendzich C., G. Thomas and T. Wohlgenant (1994). The Role of Alternative Conflict Management in Community Forestry. Resolve Working Paper No 1, Forest Tree and People Programme. Phase II, FAO, Rome. Uppsala: Swedish University of Agricultural Sciences.

357. Philipson, L. (2002), "Conflict in Nepal: Perspectives on the Maoist Movement." Kathmandu.

358. Phillips, D. J. H., M. Danoudy, J. Ojendal, A. Turton and S. McCaffrey (2006), Trans-boundary Water Cooperation as a Tool for Conflict Prevention and for Broader Benefit Sharing. Stockholm: Ministry for Foreign Affairs, Sweden.

359. Phuong, C. (2003); The International Protection of Internally Displaced Persons Cambridge University Press.

360. Phuyal H. and Urscheler, M. 2010. (eds.), The Security Sector Legislation of the federal Democratic Republic of Nepal: Commentaries. Geneva: Democratic Control of Armed Forces (DCAF).

361. Platteau, J-P. (1996). The Evolutionary Theory of Land Rights As Applied to Sub Saharan Africa: A Critical Assessment. Development and Change. Vol. 27. Pp. 29-86.

362. Plumptre A, Masozera M, Vedder A. 2001. The Impact of Civil War on the Conservation of Protected Areas in Rwanda. Washington, D.C.: Biodiversity Support Program.

363. Plumptre, A., M. Masozera, and A. Vedder (2001), The Impact of Civil War on the Conservation of Protected Areas in Rwanda. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Program.

364. Pokharel, D.M. (2005), Legal Aspects of Land Rights in Nepal. Land First. A Biannual Publication of CSRC. Kathmandu: CSRC. Pp. 8-10.

365. Porto, J. G. and Parsons, I. (2003), Sustaining the Peace in Angola: An Overview of Current Demobilization, Disarmament and Reintegration. Bonn: Bonn International Centre of Convention.

366. Pradhan P, editor. 2009. Geographic Research Methods Handbook. Kathmandu:

367. Pradhan R. and U. Pradhan (1996), Staking a Claim: Law Politics and Water Rights n Farmers Managed Irrigation Systems in Nepal. In: J. Spiertz, and M. Wiber (Eds.), The Role of Law in Natural Resource Management. VEGA Publications. Pp. 61-76.

368. Pradhan R., F. Benda-Beckmann and K. Benda-Beckmann (Eds.) (2000), Water Land and Laws: Changing Rights to Land and Water in Nepal. Kathmandu: FREEDEAL.

369. Pradhan R., F. Benda-Beckmann, K. Benda-Beckmann, H.L. Spiertz, S. K. Khadka, and H. Azharul, (Eds.) (1997). Water Rights, Conflicts and Policy. Proceeding of Workshop held in Kathmandu, Nepal. Jan. 22-24, 1996. Kathmandu: International Irrigation Management Institute.

370. Prein, H. (1994), A Contingency Approach for Conflict Intervention. Group and Organisation Studies 9, 1: 81-102.

371. Process, SAs RCO Discussion Paper-2. Kathmandu: NCCR North-South, South Asia

372. Pruitt D. J. and P. J. Carnevale (1993). Negotiations in Social Conflicts. Buckingham: Open University Press.

373. Putnam, R. D. (1993), Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy. Princeton, NJ: Princeton University Press.

374. Pyakuryal KN, Acharya BP, Timseena B, Chhetri G, Uprety M, editors. 2008. Social Science in a Multicultural World. Proceedings of the International Conference held on 11-13 December 2006. Kathmandu: SASON and NCCR North-South.

375. Pyakuryal KN, Upreti BR, editors. 2011. Land, Agriculture and Agrarian

376. Pyakuryal KN, Upreti BR, Sharma SR, editors. 2008. Nepal: Transition to Transformation. Kathmandu: HNRSC, NCCR North-South.

377. Pyakuryal, K. N., Upreti, B. R, and Sharma, S. R. (Eds) (2008). Nepal: Transition to Transformation. Kathmandu: HNRSC, NCCR North-South.

378. Raj, Prakash. 2004. Maoists in the Land of Buddha: An Analytical Study of the Maoist Insurgency in Nepal. Delhi: Nirala.

379. Rajan, K. V. 2003. Nepal In: Dixit, K. N. (ed.), External Affairs: Cross Border Relations. New Delhi: Lotus Collection Roli Books. Pp. 97-120.

380. Ranger, T. (1992), Afterworld: War, Violence and healing in Zimbabwe. Journal of Southern African Studies, Vol. 18 No. 3.

381. Regmi, M.C. (1963), Land Tenure and Taxation in Nepal. Vol.1. The State as Landlord: Raikar Tenure. Berkeley: University of California Press.

382. Regmi, M.C. (1972), A Study of Nepali Economic History 1768-1846. Delhi: Adroit Publihers.

383. Regmi, M.C. (1976), Land Ownership in Nepal. Berkeley: University of California Press.

384. Regmi, M.C. (1978), Land Tenure and Taxation in Nepal. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

385. Rehn, E. and Sirleaf, E. J. (2002), Women, War, Peace (Independent Experts' Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women's Role in Peace Building-Progress of the World's Women 2002, Vol.1). New York: United Nations Development fund for Women (UNIFEM).

386. Richards, M. (1997), The Tragedy of the Commons for Community Based Forest Management in Latin America. Natural Resource Perspective No. 22. London: Overseas Development Institute.

387. RMO, (2005), 'A Guidebook to Safe and Effective Development in Conflict: A Tool for Analysis'. Kathmandu: Risk Management Office of GTZ and DFID.

388. Roy, A. (2008), Prachanda: An Unknown Revolutionary. Kathmandu: Mandala Book Point.

389. Rupensinghe, K. (ed.) (1995). Conflict Transformation, London: Macmillan.

390. Rupesinghe, K. (1998). Civil Wars, Civil Peace, London: Pluto.

391. Russett, B.M. (1964), 'Inequality and Insurgency: The Relation of Land Tenure to Politics.' World Politics. Vol.16.

392. Salla M, E. (2000). Conflict Resolution, Genetics and Alchemy-The evolution of conflict transmutation. The Online Journal of Peace and Conflict Resolution, 3(3), June 2000.

393. Sandy, L. R. and Perkinns, R. (2002), The Nature of peace and its

Implications for Peace Education. Online Journal of Peace and Conflict Resolution. 42:1-8

394. Sapkota, Bishnu, ed. 2009. Nepal Security Sector: An Almanac.DCAF. www.dcaf.ch/Publications/The-Nepali-Security-Sector-An-Almanac.

395. SASON Journal of Sociology Anthropology, Volume One

396. SASON Journal of Sociology Anthropology, Volume Two

397. Schlager, E. and E. Ostrom (1992), Property Right Regimes and Natural Resources. Land Economics. 68(8): 249-262.

398. Schmidt, H. (1997), Healing the Wounds of War: Memories of Violence and the Making of History in Zimbabwe's Most Recent Past. Journal of Southern African Studies, Vol 21, No 2, 301-10.

399. Schnabel, A. and Ehrhart H-G. (2005) (eds.), Security Sector Reform and Post Conflict Peace Building. New York, Tokyo and Paris: United Nations University Press.

400. Schwartz DM, Deligiannis T, Homer-Dixon TF. 2000. Commentary: Debating environment, population, and conflict." In: Dabelko GD, editor. Environmental Change and Security Project Report. Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center.

401. Schwartz, D. M., T. Deligiannis, and T. F. Homer-Dixon (2000), Commentary: Debating environment, population, and conflict." In Environmental Change and Security Project Report. G.D. Dabelko, (ed.) Washington, DC, USA: The Woodrow Wilson Centre.

402. Scimecca J.A. (1993). Theory and Alternative Dispute Resolution: A Contradiction in Terms? In: Sandole D. J. D and H. van der Merwe (Eds.) Conflict Resolution: Theory and Practice: Integration and Application. Manchester: Manchester University Press. Pp. 211-221.

403. Seddon, D. and Adhikari, J. (2005). Conflict and Food Security. A Preliminary Analysis. Kathmandu: RRN.

404. Seddon, D. and Hussein, K. (2002), The Consequence of Conflict: Livelihoods and Development in Nepal. London: ODI Working Paper 185.

405. Senghaas, D (2001) Civilizing Conflict: Constructive Pacifism as a Guiding Notion for conflict Transformation. Berghof Handbook of conflict Transformation, vol I. Berlin: Bergh of Research Center for Construction Conflict Management.

406. Shah, S. (2004), A Himalayan Red Herring: Maoist Revolution in the Shadow of the Legacy of Raj. In Hutt M. (ed.), Himalayan 'People's War': Nepal's Maoist Rebellion. London: Hurst and Company. Pp. 192-224.

407. Shah, Saubhagya. 2004. "A Himalayan Red Herring: Maoist Revolution in the Shadow of the Legacy Raj." In Himalayan "People's War": Nepal's Maoist Rebellion, ed. Michael Hutt, 192-224. London: Hurst.

408. Shakya MM, Chitrakar. 2006. Cost of COnflcit on Nepal's Conservation Efforts. Kathmandu: WWG.

409. Shakya, M. M. and A. Chitrakar (2006), Cost of Conflict on Nepal's Conservation Efforts. Kathmandu: WWG.

410. Shambaugh JOglethorpe J, Ham R. 2001. The Trampled Grass: Mitigating the impacts of armed conflict on the environment. Washington, D.C.: Biodiversity Support Programme.

411. Shambaugh, J., J. Oglethorpe, and R. Ham (with contributions from Sylvia Tognetti). (2001), The Trampled Grass: Mitigating the impacts of armed conflict on the environment. Washington, DC, USA: Biodiversity Support Programme.

412. Sharma SR, Upreti BR, Upadhayaya PK. (2011). Community-based and peace-sensitive tourism: fulfilling Nepal's potential. Evidences for Policy Series, Regional edition South Asia, No. 3, ed. Bishnu Raj Upreti, Kathmandu: NCCR North-South.

413. Sharma, Bhadra. 2011. "Choosy HisilaYami Cheapens Her PM Hubby's Resolves." Ekantipur, Sept. 28, www.ekantipur.com/2011/09/28/top-story/choosy-hisila-yami-cheapens-her-pm-hubbys-resolves/341490/.

414. Sharma, S. (2003), The Maoist Movement: An Evolutionary perspective. In: Thapa, D (Ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu: MartinChautari. Pp. 362-380.

415. Sharma, Sudhir. 2003. "The Maoist Movement: An Evolutionary Perspective." In Understanding the Maoist Movement in Nepal,ed. Deepak Thapa,362-80. Kathmandu: Chautari Books.

416. Sharp, G. (1973), The politics of non-violent action (3 vols.), Boston: Porter Sargent.

417. Shrestha, N.R. (1997), In the Name of Development: A Reflection in Nepal. Kathmandu: Educational Enterprise.

418. Sidaway R. (1996). Outdoor Recreation and Nature Conservation: Conflicts and their Solution. Unpublished PhD Dissertation. The University of Edinburgh.

419. Sinclair, M. (2002), Learning For A Future: Refugee Education In Developing Countries (http://www.alnap.org/AR2002/

420. Singh Shrestha S, Compiler. 2011. An Annotated Bibliography on Land Research in Nepal. Kathmandu: COLARP.

421. Skaperdas, S. (1992), Cooperation, Conflict, and Power in the Absence of Property Rights. American Economic Review. Vol.82. Pp. 720-739.

422. Slim, H. and Eguren, L. E. (2004), Humanitarian Protection: A Guidance Booklet.

423. Small Arms and Light Weapons and their Impacts. Kathmandu: South Asia Small

424. Smith P. (1997) Civil Society and Violence: Narrative Forms and the Regulation of Social Conflict. In: Turpin J. and L. R. Kurtz (Eds.) The Web of Violence: From Interpersonal to Globa. Illinios: University of Illinois Press.

425. Smith P. (1997) Civil Society and Violence: Narrative Forms and the Regulation of Social Conflict. In: Turpin J. and L. R. Kurtz (Eds.) The Web of Violence: From Interpersonal to Global. Illinois: University of Illinois Press.

426. South Asia Terrorism Portal (SATP). 2005. "Statement by External Affairs Minister, Natwar Singh, on Developments in Nepal." Mar. 4.www.satp.org/satporgtp/countries/india/document/papers/india_nepal_natwar05.htm.

427. Specht, I. and Carlien v. E. (1998), Enlargement: A challenge for social and economic reintegration: Targeting ex-combatants or all war affected people? The Liberian Experience. Geneva: International Labour Organization.

428. Squire C. 2001. Sierra Leone's Biodiversity and the Civil War. A Case Study Prepared for the Biodiversity Support Program. Washington, D.C.:Biodiversity Support Programme.

429. Squire, C. (2001), Sierra Leone's Biodiversity and the Civil War. A Case Study Prepared for the Biodiversity Support Program. Washington: Biodiversity Support Programme.

430. Steins, N.A. (1999), All Hands on Deck: An Interactive Perspective on Complex Common Pool Resource Management Based on Case Studies in the Coastal Waters of the Isle of Wight (UK), Connemara (Ireland) and the Dutch Wadden Sea. Published PhD Dissertation. Wageningen: Wageningen University.

431. Stewart, F. (2000), Crisis Prevention: Tackling Horizontal Inequalities. Oxford Development Studies. Vol. 28. Pp. 245-262.

432. Story, A. (1999), 'Economics and Ethnic Conflict: Structural Adjustment in Rwanda.' Development Policy Review. Vol. 17.

433. Swain, A. (1996), The Environmental Trap: The Ganges River Diversion, Bangladeshi Migration and Conflicts in India. Uppsala: Department of Peace and |conflict Research, University of Uppsala.

434. Tamang, A. and F. John (2006), Asylum of Exploitation: Internally Displaced Children in the Worst form of Child labour Due to the Armed Conflict in Nepal, Kathmandu: Save the Children, KREHPA and Terre des Homes.

435. Tarasofsky RG. 2000. Protecting specially important areas during international armed conflict: a critique of the IUCN draft convention on the prohibition of hostile military activities in protected areas. In: Austin J, Bruch CE, editors. The Environmental Consequences of War: Legal,

Economic, and Scientific Perspectives. Cambridge: Cambridge University Press.

436. Tarasofsky, R. G. (2000), Protecting specially important areas during international armed conflict: a critique of the IUCN draft convention on the prohibition of hostile military activities in protected areas. In: The Environmental Consequences of War: Legal, Economic, and Scientific Perspectives. J. Austin and C. E. Bruch, (eds.) Cambridge, UK: Cambridge University Press.

437. Tarnow, E. (2000), A Quantitative Model of the Amplification of Power through Order and the Concept of Group Defence. http://cogprints.org/4275/ (23 January 2007)

438. Tate, W. 2004. No Room for Peace: United State's Policy in Columbia, In: Alternatives to War: Columbia's Peace Process (ed.) Mauricio Garcia-Duran. London: Conciliations Resources, Pp. 70-73.

439. Telegraph Nepal. 2011. "Hisila and Timila: Story of Two Privileged Sisters from Nepal." Nov. 23.www.telegraphnepal.com/headline/2011-11-23/hisila-timila:-story-of-two-privileged-sisters-from-nepal.

440. Tepperman, J.D. (2002), 'Truth and Consequences', Foreign Affairs, March/April p. 7.

441. Terres des homes Nepal (2005), A Survey Report of IDP Children in Banke District: Nutritional Status of Conflict Children Victims of the Armed Conflict in Nepal. Kathmandu: Terres des Homes Nepal.

442. Thapa, D. (2003), (ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu: MartinChautari.

443. Thapa, D. and Sijapati, B. (2003), A Kingdom under Siege: Nepal's Maoist Insurgency, 1996 to 2003. Kathmandu: The Printhouse.

444. Thapa, Deepak, and BanditaSijapati. 2003. A Kingdom under Siege: Nepal's Maoist Insurgency, 1996 to 2003. Kathmandu: Printhouse.

445. Thapa, H. B. (2002), Anatomy of Corruption. Kathmandu: Published by Sangita Thapa.

446. The Constitution of the Kingdom of Nepal 1990

447. Theotocatos, N. and Zetter, R. (2003), Land, Property and Peace Building: The Role of Property Commissions in Post-Conflict Reconciliation and the Restitution of Property. Research Project. Unpublished.

448. Tourism for Rural Poverty Alleviation Programme (TRPAP) (2003), Rural Tourism. Vol: 1 Issue: 4. Kathmandu: TRPAP.

449. Transformation. Kathmandu: Consortium for Land Research and Policy Dialogue

450. Trefon T. 2001. The social cost of conflict in the Democratic Republic of Congo. Paper presented at the Norwegian Committee for Africa. Oslo, Norway, March 28, 2001.

451. Trefon, T. (2001), The social cost of conflict in the Democratic Republic of Congo. Paper presented at the Norwegian Committee for Africa. Oslo, Norway, March 28, 2001.

452. Tutu, D. (1999), No Future without Forgiveness. London: Rider.

453. UN [United Nations].2001. Report of the Panel of Experts on the Illegal Exploitation of Natural Resources and Other Forms of Wealth of the Democratic Republic of Congo. New York: United Nations

454. UNDP (2004), Nepal Human Development Report: Empowerment and Poverty Reduction. Kathmandu: UNDP Nepal

455. UNDP (2007), Interim COnsitution of Nepal. Kathmandu: UNDP Nepal

456. UNEP (2003a), Desk Study on the Environment in Iraq. Geneva: United Nations Environment Programme.

457. UNEP (2003b), Afghanistan: Post Conflict Environment Assessment. Geneva: United Nations Environment Programme.

458. UNEP (2006), Environmental Considerations of Human Displacement in Liberia: A Guide for Decision Makers and Practitioners. Geneva: United Nations Environmental Programme.

459. UNEP [United Nations Environment Programme]. 2003b. Afghanistan: Post Conflict Environment Assessment. Geneva: United Nations Environment Programme.

460. UNEP [United Nations Environment Programme]. 2006. Environmental Considerations of Human Displacement in Liberia: A Guide for Decision Makers and Practitioners. Geneva: United Nations Environmental Programme.

461. UNEP [United Nations Environment Programme].2003a. Desk Study on the Environment in Iraq. Geneva: United Nations Environment Programme.

462. UNESCO (2003). Women and Peace in Africa: Case Studies on traditional conflict resolutions practices. Paris: UNESCO Workshops.

463. UNHCR (United Nations High Commission on Refugees) (1997), The State of the World's Refugees 1997-1998: A Humanitarian Agenda. New York: Oxford University Press, 1997.

464. UNHCR [United Nations High Commissioner for Refugees]. 1996. Environmental Guidelines. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees

465. UNHCR, (1996), Environmental Guidelines. Geneva, Switzerland: United Nations High Commissioner for Refugees

466. UNIFEM (2004), Getting it right, doing it right: Gender and Disarmament, Demobilization and Reintegration. New York; United Nations Development Fund for Women.

467. United Nations (2001), Report of the Panel of Experts on the Illegal Exploitation of Natural Resources and Other Forms of Wealth of the Democratic Republic of Congo. Report available on the Internet at http://www.un.org/News/dh/latest/drcongo.htm#_msocom_2

468. United Nations Development Program (UNDP). 2009. Nepal Human Development Report 2009: State Transformation and Human Development. Kathmandu: UNDP.

469. Upadhaya, S. 2008. The Raj Lives: India in Nepal. New Delhi: Vitasta.

470. Upadhayaya PK, Khatiwada SS, Upreti BR, Sapkota T. 2013. Codes of Conduct for Peace Responsive Tourism in Pokhara: A Manual. Kathmandu: Pokhara Tourism Council, Nepal Tourism Board, NCCR North-South.

471. Upadhayaya PK, Khatiwada SS, Upreti BR, Sapkota T. 2013. Corporate Social Responsibility Guideline for Promoting Peace in Tourism Sector in Pokhara. Kathmandu: Pokhara Tourism Council, Nepal Tourism Board, NCCR North-South.

472. Upadhayaya, P. K. (2006), Contribution of International Organizations/Agencies in the Development of Tourism in Nepal, Kathmandu: Pranil Upadhayaya.

473. Upadhayaya, P. K. (2008), Role of Tourism in Conflict Mitigation and Peace Building: A Case study of Nepal (PhD research proposal), Kathmandu: Pranil Upadhayaya.

474. Upreti BR. 2002. Management of Social and Natural Resource Conflict in Nepal: Realities and Alternatives. New Delhi: Adroit Publishers.

475. Upreti B. R 2008. “Peace Process in Nepal.”Swiss Peace Policy, Publication of the Swiss Federal Department of Foreign Affairs 2008(1): 4-13.

476. Upreti B. R . 2009. Nepal from War to Peace: Legacies of the Past and Hopes for the Future. New Delhi: Adroit.

477. Upreti B. R . 2010. Political Change and Challenges of Nepal: Reflection on Armed Conflict, Peace Process and State Building. 2 vols. Saarbrücken, Germany: Lambert Academic.

478. Upreti B. R 2006. Armed Conflict and Peace Process in Nepal: The Maoist Insurgency, Past Negotiations and Opportunities for Conflict Transformation. Delhi: Adroit.

479. Upreti B. R. (1999), Managing local Conflicts over Water Resources: A Case Study from Nepal. AGREN, ODI Network Paper No 95, July 1999. London: Overseas Development Institute.

480. Upreti B. R. (2000a), Beyond Rhetorical Success: Advancing the Potential for the Nepalese Community Forestry Programme to Address Equity Concerns. In: Wollenberg E., D. Edmunds, L. Buck, J. Fox and S. Brodt

(Eds.) Social Learning in Community Forest Management: Linking Concept and Practice. A Joint Publication of CIFOR and the East-West Centre.

481. Upreti B. R. (2000b), The Effects of Changing Land use Systems in Agricultural Biodiversity: Experiences and Lessons from Nepal. In: Xu Jianchu (Ed.) Links Between the Culture and Biodiversity. Proceedings of the Culture and Biodiversity Congress 20-30 July, Cunming, Yunnan, China, 21-30 July 2000. Yunnan Science and Technology. Pp. 327-337.

482. Upreti B. R. (2007e), Addressing structural causes of conflict and promoting peace through conflict sensitive development: Some lessons from Nepal. In: Dhungana H, Logan M, (Eds). Sustainable Development in Conflict Environments: Challenges and Opportunities. Kathmandu: Canadian Centre for International Studies and Cooperation (CECI), pp 53-66.

483. Upreti B. R. (2007g), Social exclusion and conflict. In: Aditya, A., editor. Inclusive State: Reflection on Reinventing Nepal. Kathmandu: South Asia Partnership Nepal. Pp. 46-57

484. Upreti B. R. 2004b. "Nepal on Fire: A Tragedy of Triple Betrayal."South Asian Journal 7 (Dec.): 136-46.

485. Upreti BR (2011). Nepal's peace process and challenges ahead. Evidences for Policy Series, Regional edition South Asia, No. 1, Nepal: NCCR North-South.

486. Upreti BR and Muller-Boeker U. 2010. Livelihood insecurity and social conflict in

487. Upreti BR and Vanhoutte P. 2009. Security sector reform in Nepal: Challenges and opportunities. In: Born H, Schnabel A, editors. Security Sector Reform in Challenging Environments. Geneva: LIT Verlag, pp. 165-187.

488. Upreti BR, Bhattarai R, Wagle GS, editors. 2013. Human Security in Nepal: Concepts, Issues and Challenges. Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies (NIPS) and South Asia Regional Coordination Office of NCCR (North-South).

489. Upreti BR, Ghimire A. 2012. Conflict, Transition, and Challenges to Nepal's Peace

490. Upreti BR, Ghimire S, Iff A. 2012. Is Peace the Business of Business? An Exploration of Corporate Role in Conflict Transformation, SAs RCO Discussion Paper-5. Kathmandu: South Asia Regional Coordination Office of National Centre of Competence in Research (NCCR) North-South.

491. Upreti BR, Ghimire Safal. 2013. Post-conflict state-building in Nepal: foundations for a stronger nation. Evidence for Policy Series, Regional edition South Asia, No. 9, ed. Bishnu Raj Upreti. Kathmandu, Nepal: NCCR North-South.

492. Upreti BR, Sharma SR, Basnet J, editors. 2009. Land Politics and Conflict in Nepal: Realities and Potentials for Agrarian Transformation [In Nepali]. Kathmandu: Community Self Reliance Centre, Human and Natural Resources Studies Centre, Kathmandu University and South Asia Regional Coordination Office of (NCCR) North-South.

493. Upreti BR, Sharma SR, Pyakuryal KN, Ghimire S, editors. 2010. The Remake of a state: Post-Conflict Challenges and State building in Nepal. Kathmandu: HNRSC and NCCR North-South.

494. Upreti BR, Timsina NP, Upreti U, Shivakoti IC, Adhikari KP, Upreti S. 2005. Searching for New direction: Reorienting NARMSAP to Work on the Conflict Situation in Nepal (A report on conflict impact assessment of NARMSAP). Kathmandu: Royal Danish Embassy.

495. Upreti BR, Topperwin N, Heiniger M. 2009. Peace Process and Federalism in

496. Upreti BR, Upadhayaya PK, Sapkota T, editors. 2013. Tourism in Pokhara Issues, Trends and Future Prospects for Peace and Prosperity. Kathmandu: Pokhara Tourism Council (PTC), Swiss National Centre of Competence in Research (NCCR) North-South and Nepal Center for Contemporary Research (NCCR), Kathmandu.

497. Upreti BR, Zimmermann AB, Berhanu D, Cissé G. 2012. Partnerships in Development-oriented Research: Lessons Learnt and Challenges Ahead. Kathmandu: NCCR North-South, South Asia Coordination Office.

498. Upreti BR. 2000. Beyond Rhetorical Success: Advancing the Potential for the Nepalese Community Forestry Programme to Address Equity Concerns. In: Wollenberg EEdmunds D, Buck L, Fox J, Brodt S, editors. Social Learning in Community Forest Management: Linking Concept and Practice. A Joint Publication of CIFOR and the East-West Centre.

499. Upreti BR. 2001. Conflict Management in Natural Resources: A Study of Land, Water and Forest Conflict in Nepal. Published PhD Dissertation. Wagenignen University.

500. Upreti BR. 2004a.The Price of Neglect: From Resource Conflict to the Maoists Insurgency in the Himalayan Kingdom. Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications.

501. Upreti BR. 2004b. Resource Conflicts and Their Resolution Practices in Nepal. Mountain Research and Development Journal 24(1): 60-66.

502. Upreti BR. 2006a. Armed Conflict and Peace Process in Nepal: The Maoist Insurgency, Past Negotiation and Opportunities for Conflict Transformation. New Delhi: Adroit Publishers.

503. Upreti BR. 2006b. One State, Two Regimes: Policy and Institutional Challenges for Managing Natural Resources in Nepal. Paper presented in session No 18 “Institutions for Sustainable Resource Management and

Livelihood Security in Asia" organized by ESSP OSC in Beijing from 9-12 November 2006.

504. Upreti BR. 2007a. Quick Impact Assessment of the Armed Conflict on Environment and Biodiversity in Nepal. Kathmandu: World Wildlife Fund.

505. Upreti BR. 2009. Civil society engagement in security sector transformation in Nepal. In: Sapkota B, editor. A Compendium of Security Sector of Nepal [in Nepali]. Kathmandu: National Peace Campaign and Centre for Democratic Control of Armed Force, pp 353-370.

506. Upreti BR. 2009. Nepal - From War to Peace: Legacies of the Past and Hopes for the Future. New Delhi: Adroit Publishers.

507. Upreti BR. 2009. Nepal from war to peace. Legacies of the past and hopes for the future. Nepal Delhi: Adroit Publishers.

508. Upreti BR. 2012. Research for Development: Concepts and Orientation. SAs RCO

509. Upreti BR. 2012. Research Partnership in South Asia: Learning and Lessons, SAs RCO Discussion Paper-4. Kathmandu: NCCR North-South, South AsiaCoordination Office.

510. Upreti BR. 2013. Engaging the business sector in peace promotion in north-east India. Evidence for Policy Series, Regional edition South Asia, No. 11, ed. Bishnu Raj Upreti. Kathmandu, Nepal: NCCR North-South.

511. Upreti BR.2007b. Armed Conflict and Development: Learning from Nepal. Synthesis of Good Practices from Livelihoods and Forestry Programme. Kathmandu: Livelihood and Forestry Programme.

512. Upreti, B. R. (2002a), Management of Social and Natural Resource Conflict in Nepal: Realities and Alternatives. New Delhi: Adroit Publishers.

513. Upreti, B. R. (2001), Conflict Management in Natural Resources: A Study of Land, Water and Forest Conflict in Nepal. Wagenignen: Wagenignen University, the Netherlands.

514. Upreti, B. R. (2002b), Nepal: A Nation in Search of Peace and Development. A Country assessment Report. Berne: Swiss Agency for Development and Co-operation.

515. Upreti, B. R. (2003a), People's Participation in Peace Process in Nepal. Participation. 5(5) Pp 9-11.

516. Upreti, B. R. (2003b). Social exclusion, centralism and conflict: Challenges for conflict transformation in Nepal. A paper presented at the International Conference 'The Agenda of Transformation: Inclusion in Nepali Democracy' organised by Social Science Baha in Kathmandu from 24-26 April 2003.

517. Upreti, B. R. (2004a), The Price of Neglect: From Resource Conflict to Maoist Insurgency in the Himalayan Kingdom. Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications

518. Upreti, B. R. (2004b), Resource conflicts and their resolution practices in Nepal. Mountain Research and Development Journal Vol. 24.1 Pp. 60-66.

519. Upreti, B. R. (2004c), Causes and Consequences of the armed conflict in Nepal. A paper presented at the seminar "Consequences of Maoist Movement: Role of HMG, United Nations and Stakeholders for the Protection and Assistance of Internally Displaced Persons " organized by CSWC Kathmandu, Nepal on 1st February 2004.

520. Upreti, B. R. (2004d), Land Conflict in Nepal: Peasants' Struggle to Change Unequal Agrarian Social Relations. Journal of Community, Work and Family, Vol. 7, No 3, Pp. 371-394.

521. Upreti, B. R. (2004e), Sustainable Livelihoods, Environmental Security, and Conflict Mitigation in Protected Areas of Nepal: Trend and Challenges. A Preliminary Draft report. Kathmandu: IUCN.

522. Upreti, B. R. (2004f), Neglected Reality: Resource Governance and Conflict in Nepal. In: Readings on Governance and Development (Vol. III) Mukti Rijal (Ed.). Kathmandu: Institute of Governance and Development. Pp. 95-111.

523. Upreti, B. R. (2005a), Working on Conflict: Peace and Conflict Impact Assessment of Commercial Agriculture Development Project in Eastern Nepal. Final Report. Manila: Asian Development Bank.

524. Upreti, B. R. (2006a), Armed Conflict and Peace Process in Nepal: The Maoist Insurgency, Past Negotiation and Opportunities for Conflict Transformation. New Delhi: Adroit Publishers.

525. Upreti, B. R. (2006b), Operational Space for LFP and its Response to the Changing Political Environment. A Background Paper for the Mid Term Review Team of DFID/LFP

526. Upreti, B. R. (2006c), One State, Two Regimes: Policy and Institutional Challenges for Managing Natural Resources in Nepal. Paper presented in session No 18 "Institutions for Sustainable Resource Management and Livelihood Security in Asia" organized by ESSP OSC in Beijing from 9-12 November 2006

527. Upreti, B. R. (2006d), Reconciliation at Post Conflict Situation in Nepal. A paper presented at the 'National Symposium on Constituent Assembly and Inclusive Democracy' organized by Kathmandu Law School, 7-9 June 2006 at Kathmandu

528. Upreti, B. R. (2007a), A study on effects of Maoist insurgency on environmental sanitation and health of internally displace persons of urban areas of Kathmandu city of Nepal. A paper submitted to the

Internal Conference on Health and Environmental Research Challenges in Urban Poor Settlement going to be organised by Swiss Centre for Scientific Research in Cote de Ivorie from 3-5 September 2007.

529. Upreti, B. R. (2007b), Security Sector Transformation in the Changing Political Context: Special Reference to Nepalese Army, [A conflict transformation and peace building perspective]. A discussion paper presented at the Seminar on 'Democratic Transition and Nepalese Army Reforms' organized by Nepalese Army Command and Staff College, at Army Headquarters on 23-24 August 2007 at Kathmandu.

530. Upreti, B. R. (2007c), Armed Conflict and Development: Learning from Nepal. Synthesis of Good Practices from Livelihoods and Forestry Programme. Kathmandu: Livelihood and Forestry Programme

531. Upreti, B. R. (2007d), Reconciliation and Social and Political Reintegration in Nepal, A Background Paper prepared for National Human Development Report 2008 going to be published by UNDP in collaboration with the National Planning Commission.

532. Upreti, B. R. (2007f), Changing political context, new power relations and hydro-conflict in Nepal. In: Rotberg F, Swain A, (Eds). Natural Resources Security in South Asia: Nepal's Water. Stockholm: Institute for Security and Development Policy, pp 15-65.

533. Upreti, B. R. (2008a), Dispute Settlement at the Local Level: Observations and Lessons from Nepal (Chapter 7). In: David N. Gellner and Krishna Hachhethu (Eds.), Local Democracy in South Asia: Micro-processes of Democratization in Nepal and its Neighbours. Governance, Conflict, and Civic Action: Volume 1. New Delhi: The Micro politics of Democratization: European South Asian Exchange on Governance, Conflict and Civic Action. Pages, 150-174.

534. Upreti, B. R. (2008b), Moving ahead: From Transition to Transformation. In: Pyakuryal KN, Upreti BR, Sharma SR, editors. Nepal: Transition to Transformation. Kathmandu: HNRSC, NCCR North-South, pp. 201-222

535. Upreti, B. R. (2008c), Peace process in Nepal. Swiss Peace Policy, Publication of the Swiss Federal Department of Foreign Affairs 2008 (1): 4-13.

536. Upreti, B. R. (2008d), Managing War to Peace transition in Nepal. Readings on Governance and Development, (XI), Pp.: 35-49. (July 2008).

537. Upreti, B. R. and Adhikari, J (2006), Reality Revisited: Marginalized Indigenous Communities' Access to Natural Resources in Nepal: National Laws, Policies and Practices. A Report prepared for the Action Aid Nepal and Food and Agriculture Organisation of United Nations. Kathmandu: AAN and FAO.

538. Upreti, B. R. and Dhungana, D. N. (2006), Peace Process and Negotiation in Nepal: Revisiting the Past and Envisioning the Future. In: Simkhada,

S. R. and Oliva F. (Eds.) The Maoist Insurgency in Nepal (Monograph), Pages 214-252.

539. Upreti, B. R. and Ghimire, A. (2008), The Policy Response to Internally Displaced Persons: Reconciliation, Rehabilitation, Resettlement and Reintegration, Repatriation. A paper presented at the national seminar organised by National Human Rights Commission on 'IDP National Policy, 2007: Implementation for Rehabilitation, Resettlement and Reintegration to Internally Displaced Persons in Nepal' at Kathmandu, 30 July 2008.

540. Upreti, B. R. and Karna, V. K. (2007), Reconciliation and Social and Political Reintegration in Nepal. A Background Paper prepared for National Human Development Report 2008 going to be published by UNDP in collaboration with the National Planning Commission. Kathmandu: UNDP and NPC.

541. Upreti, B. R. and Muller-Boeker, U. (2010), Livelihood insecurity and social conflict in Nepal. Kathamndu: RCO.

542. Upreti, B. R., (2002c), The Management of Natural Resource Conflict: Case Studies from Nepal. European Bulletin of Himalayan Research. Spring 2002 (22) Pp 37-60.

543. Upreti, B. R., Sharma, S., Pyakuryal, K. N. and Ghimire, S. (2010), The Remake of a State: Post conflict challenges and state building in Nepal. Kathmandu, RCO NCCR North-South and HNRSC/KU.

544. Upreti, B. R., Timsina, N. P., Upreti, U, Shivakoti, I. C., Adhikari, K. P. and Upreti, S. (2005), Searching for New direction: Reorienting NARMSAP to Work on the Conflict Situation in Nepal (A report on conflict impact assessment of NARMSAP). Kathmandu: Royal Danish Embassy.

545. Upreti, B. R., Topperwin, N. And Heiniger, M (2009), Peace Process and Federalism in Nepal: A Nepali Swiss Dialogue. Kathmandu: RCO SAS.

546. Upreti, B. R.and R. K. Nepali (2006) (eds.) Nepal at Barrel of Gun: Proliferation of Small Arms and Light Weapons and their Impacts. Kathmandu: South Asia Small Arms Network-Nepal.

547. Upreti, B.R. (2002d), Conflict Analysis and Impact Assessment of Development Programmes and Projects. Participation: A Participatory Development Journal 4(4) Pp. 13-17.

548. Upreti, B.R. (2003c), Security Sector Reform: A Neglected Agenda. The Kathmandu Post, 9 May 2003.

549. Upreti, B.R. (2003d), Interactive Conflict Management: An Alternative Methodology to Address Social Conflict at Local level. International Journal of Development Issues, No. 2, Vol. 2, Pp.77-90.

550. Upreti, B.R. (2003e), Environmental Governance to Address Resource Scarcity and Conflict in Nepal. Paper presented on June 7th, 2003 at the Environmental Conflict Resolution: A Right Based Approach. Kathmandu: Environmental Law Committee of Nepal Bar Association.

551. Upreti, B.R. (2004g), Understanding the Dynamics of Conflict in Nepal. A Background Paper prepared for the Human Development Report 2004 of UNDP Nepal.

552. Upreti, B.R. (2004h), Dynamics of Resource Governance, Resource Scarcity and Conflict in Nepal. Journal of Forest and Livelihoods. Vol. 4. No.1.

553. Upreti, B.R. (2006e), Nurturing Peace: Conflict Sensitive Approach to Development in Nepal. Kathmandu: Peace Secretariat, Government of Nepal.

554. Upreti, B.R. and Ghale, Y. (2002). Factors Leading to Agro-biodiversity Loss in Developing Countries: The Case of Nepal. Biodiversity and Conservation. 11 (9) Pp. 1607-1621.

555. Upreti, B.R., Sharma, S. R. and Basnet, J. (2008), Land Politics and Conflict in Nepal: Realities and potentials for social transformation. Kathmandu: Community Self Reliance Centre, NCCR North South and Human and Natural Resources Study Centre of Kathmandu University.

556. Upreti, Bhuwan Chandra. 2010. Nepal: Transition to Democratic Republican State (2008 Constituent Assembly Elections). New Delhi: Kalpaz.

557. Upreti, Bishnu Raj, and Rohit Kumar Nepali,eds. 2006.Nepal at Barrel of Gun: Proliferation of Small Arms and Light Weapons and Their Impacts. Kathmandu: South Asia Small Arms.

558. Upreti, Bishnu Raj, KailashNathPyakuryal, and Sagar Raj Sharma,eds. 2008.Conflict Induced Displacement: An Emerging Phenomenon of Internal Migration in Nepal. Kathmandu: Heidl Press.

559. Upreti, Bishnu Raj. 2004a. The Price of Neglect: From Resource Conflict to Maoist Insurgency in the Himalayan Kingdom. Kathmandu: Bhrikuti Academic.

560. Upreti, BR and Nepali R, editors. 2006. Nepal at Barrel of Gun: Proliferation of

561. Upreti, BR, 2010b. Political change and challenges of Nepal: Reflection on armed conflict, peace process and state building. Volume I and II. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.

562. Upreti, T. and Bastola K. P. (1997), Transitional Justice and Human Rights. Kathmandu.

563. Ury W., J. Brett and S. Goldberg 1989. Getting Disputes Resolved. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

564. Ury, W. 1991. Getting Past "No": Negotiating with Difficult People. New York: Bantam Books.

565. Ury, W. 1999. Getting to Peace: Transforming Conflict at Home, at Work, and in the World, New York: Viking.

566. Uvin, P. (1998), Aiding Violence. West Hartford, CT, USA: Kumarian Press.

567. Vayrynen R. ed. 1991. New Directions in Conflict Theory. London: Sage Publications.

568. Wabbes C. S. (2000), The evolving role of an international conservation organisation in times of war: WWF in the Democratic Republic of Congo. In: Nature in War: Biodiversity Conservation During Conflicts. Blom et al.,(Eds.). Leiden, The Netherlands: The Netherlands Commission for International Nature Protection.

569. Wabbes CS. 2000. The evolving role of an international conservation organisation in times of war: WWF in the Democratic Republic of Congo. In: Blom E, editor. Nature in War: Biodiversity Conservation During Conflicts. Leiden: The Netherlands Commission for International Nature Protection.

570. Wade R. (1982), The Study of Administrative and Political Corruption: Canal Irrigation in South India. Journal of Development Studies. 18(3): 287-328.

571. Walt, S. M. (1991), The Renaissance of Security Studies. International Studies Quarterly, June.

572. Web Chautari.2006. "Heads of AI,HRW and ICJ Call for Targeted Sanctions." Apr. 19. http://webchautari.net/news/news_item.asp?NewsID=807.

573. Weber, Max. 1948. The Theory of Social and Economic Organization. Glencoe: The Free Press.

574. Wehr, P., Burgess, H. and Burgess, G. (Eds.). Justice without Violence, Boulder: Lynne Rienner. 1994.

575. Willy, L.A. (2003), Land Rights in Crisis: Restoring Tenure Security in Afghanistan. AREU/UN.

576. Winterbottom R, Neme LA. 1997. Environmental Flashpoints in Sub-Saharan Africa. Washington, D.C.: International Resources Group, Ltd.

577. Winterbottom, R., and L. A. Neme (1997), Environmental Flashpoints in Sub-Saharan Africa. Washington, DC, USA: International Resources Group, Ltd.

578. Wolf, A. T. (2004), Regional Water Cooperation as Confidence Building: Water Management as a Strategy for Peace. Berlin: Adelphi Research.

579. Wolf, E. (1969), Peasant Wars of the Twentieth Century. New York: Harper and Row.

580. Woodhouse, Tom, (ed.) (1991), Peacemaking in a Troubled World. Oxford: Berg Books.

581. World Wildlife Fund (2000), Stakeholder Collaboration: Building Bridges for Conservation. Washington, DC, USA: World Wildlife Fund.

582. WWF [World Wildlife Fund]. 2000. Stakeholder Collaboration: Building Bridges for Conservation. Washington, D.C.: World Wildlife Fund.

583. Yadav, R.P. (2005), Land Tenure and Taxation in Nepal: Winrock International Policy Outlook Series No. 7. Kathmandu: Winrock International.

584. Year Book 2009. Kathmandu: NIDS and NCCR North-South.

585. Yonzon P. 2004. Threats to Nepal's protected areas. Parks 14 (1): 35-39.

586. Yonzon, P. (2004), Threats to Nepal's protected areas. Parks 14 (1): 35-39.

587. Zartman, I. W. (1987), Positive Sum: Improving North-South Negotiations. New York: Transaction Publishers.

588. Zartman, W. and Touval, S. (1996). International mediation in Post Cold War Era, In: Managing Global Chaos (eds.) C. Crocker, F. Hampson and P. All. Washington DC: United State Institute of Peace. Pp. 445-461.

589. Zimmermann, W. and Hubner-Schmid, K. (2000), Land Tenure Issues in Post-Conflict Countries: The Case of Bosnia and Herzegovina. GTZ Project Report.

****

Selected books (written and co-edited) by Bishnu Raj Upreti:

1. Upreti BR, Sharma SR, Paudel SB, editors. 2014. Food Security in Post Conflict Nepal: Challenges and Opportunities. Kathmandu: Kathmandu University and Nepal Centre for Contemporary Research (NCC).
2. Sharma SR, Upreti BR, Manandhar P, Sapkota M, editors. 2014. Contested Development in Nepal: Experiences and Reflections. Kathmandu: Kathmandu University and Nepal Centre for Contemporary Research.
3. Upreti BR, Upadhayaya PK, Sapkota T, editors. 2013. Tourism in Pokhara Issues, Trends and future prospect for peace and prosperity. Kathmandu: Pokhara Tourism council, NCCR North-South and Nepal Centre for Contemporary Research.
4. Upreti BR,Sharma SR, Upadhayaya, PK, Ghimire, S and Iff A. 2013. Making Business Count for Peace: Reflection from Tourism Sector in Nepal. Kathmandu: NCCR North-South, Kathmandu University and Nepal Centre for Contemporary Research.
5. Upreti BR, Bhattarai R, Wagle GS, editors. 2013. Human Security in Nepal: Concepts, Issues and Challenges. Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies (NIPS) and NCCR North-South.
6. Sharma SR, Upreti BR, Pyakuryal K, editors. 2012. Nepal 2030: A Vision for Peaceful and Prosperous Nation. Kathmandu: NCCR North-South.
7. Upreti BR, Paudel SB, Ghimire S. 2013. Ignored or Ill-represented? The Grievance of Terai-Madhes Conflict in Nepal. New Delhi: Adroit Publishers.
8. Sharma SR, Upreti BR, Pyakuryal K, editors. 2012. Nepal 2030: A Vision for Peaceful and Prosperous Nation. Kathmandu: NCCR North-South and Kathmandu University.
9. Upreti BR, Zimmermann AB, Debele B, Cisse G. 2012. Partnerships in Development-oriented Research: Lessons Learnt and Challenges Ahead. Kathmandu: NCCR North-South.
10. Pyakuryal KN, Upreti BR, editors. 2011. Land, Agriculture and Agrarian transformation. Kathmandu: Consortium for Land Research and Policy Dialogue.
11. Upreti BR, Sharma SR, Pyakuryal KN, Ghimire S. 2010. The Remake of a State: Post -conflict Challenges and State building in Nepal. Kathmandu: KU-HNRSC and RCO NCCR North-South.
12. Upreti BR, Muller-Boeker U, editors. 2010. Livelihood insecurity and social conflict in Nepal. Kathmandu: RCO NCCR North-South.

13. Upreti BR. 2010. Political change and challenges of Nepal: Reflection on armed conflict, peace process and state building. Volume 1. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
14. Upreti BR. 2010. Political change and challenges of Nepal: Reflection on armed conflict, peace process and state building. Volume 2. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
15. Upreti BR. 2010. Management of Natural Resource Conflict in Nepal. Saarbrucken: Lambert Academic Publishing.
16. Upreti BR. 2009. Nepal from War to Peace: Legacies of the past and hopes for future. New Delhi: Adroit Publishers.
17. Upreti BR, Topperwin N, Heiniger M. editors. 2009. Peace Process and Federalism in Nepal: A Nepali Swiss Dialogue. Kathmandu: RCO SAS.
18. Upreti BR, Sharma SR, Basnet J, editors. 2008. Land Politics and Conflict in Nepal: Realities and Potentials for Agrarian Transformation. Kathmandu: Community Self Reliance Centre, Human and Natural Resources Studies Centre, Kathmandu University and South Asia Regional Coordination Office of NCCR North-South.
19. Bächler G, Acharya N, Dammann P, Rajbandhari R and Upreti BR. 2008. Nepal Building New Roads to Peace. Lalitpur: Jagadamba Press.
20. Pyakuryal KN, Upreti BR, Sharma SR, editors. 2008. Nepal: Transition to Transformation. Kathmandu: HNRSC, NCCR North-South.
21. Upreti BR, Nepali R, editors. 2006. Nepal at Barrel of Gun: Proliferation of Small Arms and Light Weapons and their Impacts. Kathmandu: South Asia Small Arms Network-Nepal.
22. Aditya A, Upreti BR, Adhikari PK. 2006. Countries in Conflict and Processing of Peace: lessons for Nepal. Kathmandu: Friends for Peace.
23. Upreti BR. 2006. Armed Conflict and Peace Process in Nepal: The Maoist Insurgency, Past Negotiation and Opportunities for Conflict Transformation. New Delhi: Adroit Publishers.
24. Upreti BR. 2004. The Price of Neglect: From Resource Conflict to Maoist Insurgency in the Himalayan Kingdom. Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications.
25. Upreti BR. 2005. Dwndwa Byasthapan (Conflict Management). Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications.
26. Upreti BR. 2002. Management of Social and Natural Resource Conflict in Nepal: Reality and Alternative. New Delhi: Adroit Publishers.
27. Upreti BR. 2001. Conflict Management in Natural Resources: A Study of Land, Water and Forest Conflict in Nepal. Published PhD Dissertation. Wagenignen University.

नेपालीमा प्रकाशीत पुस्तकहरू

१. उप्रेती विष्णुराज । २०७१ । नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व र यसको प्रभाव । काठमाडौंः नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्च ।

२. उप्रेती विष्णुराज, शर्मा सागरराज, प्याकुऱ्याल कैलाशनाथ र घिमिरे सफल । सम्पादक । २०६९ । नेपालमा राज्य पुनर्संरचनाः द्वन्द्वोत्तर चुनौती र राज्यनिर्माणको सवाल । काठमाडौंः अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ–साउथ, दक्षिण एसिया संयोजन कार्यालय, विकास अध्ययन विभाग/स्कुल अफ आर्टस्–काठमाडौं विश्वविद्यालय र नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्च ।

३. उप्रेती विष्णुराज । २०६१ । नेपालमा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वः कारण, असर र समाधानका प्रयासहरू । काठमाडौंः भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

४. उप्रेती विष्णुराज, भट्टराई राजन र वाग्ले गेजा शर्मा । सम्पादक । २०६९ । नेपालमा मानव सुरक्षाः अवधारणा, बहस र चुनौतीहरू । काठमाडौंः नेपाल नीति अध्ययन प्रतिष्ठान र अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ–साउथ, दक्षिण एसिया संयोजन कार्यालय ।

५. उप्रेती विष्णुराज, शर्मा सागर राज र बस्नेत जगत । सम्पादक । २०६६ । नेपालमा भूमि राजनीति र द्वन्द्वः ग्रामीण रूपान्तरणका यथार्थ र सम्भावनाहरू । काठमाडौंः अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ–साउथ, सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र (सीएसआरसी) र मानव तथा प्राकृतिक संसाधन अध्ययन केन्द्र (एचएनआरएससी), काठमाडौं विश्वविद्यालय ।

६. उप्रेती विष्णुराज, टपरविन निकोल र हेइनिगर मार्कुस । २०६६ । नेपालमा शान्ति प्रक्रिया र संघीयताः अनुभव, चिन्तन र सिकाइ । काठमाडौंः अनुसन्धानमा दक्षताका लागि स्विस राष्ट्रिय केन्द्र (एनसीसीआर) नर्थ–साउथ ।

७. विष्णुराज उप्रेती । २०६२ । नेपालमा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वः कारण, असर र समाधानका प्रयासहरू । काठमाडौंः भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

८. उप्रेती विष्णुराज । २०६१ । द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरूः एक परिचय । काठमाडौंः भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

९. उप्रेती विष्णुराज । २०६० । द्वन्द्व व्यवस्थापन । काठमाडौंः भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

१०. उप्रेती विष्णुराज ।२०६१ । द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरू । काठमाडौंः इनेबलिङ स्टेट प्रोग्राम ।

****

लेखक परिचय

नेदरल्यान्डको वागेनहेगेन विश्वविद्यालयबाट द्वन्द्व व्यवस्थापनमा विद्यावारिधि गरेका लेखकले सोही विश्वविद्यालयबाट ज्ञान प्रणाली व्यवस्थापनमा स्नातकोत्तर (विशिष्ट श्रेणी) र त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट समाजशास्त्रमा स्नातकोत्तर (प्रथम श्रेणी) गरेका छन् । आफ्नो ३५ वर्षको पेसागत अनुभवमा उप्रेतीले बेलायतको सरे विश्वविद्यालय र लन्डन विश्वविद्यालयअन्तर्गतको किंग्स कलेजमा उत्तर–विद्यावारिधि (पोस्टडक) अनुसन्धान र अध्यापन गर्नुका साथै काठमाडौं विश्वविद्यालयमा अध्यापन पनि गरेका छन् । लेखकले चार वर्ष नेपाल सरकारको स्थायी अधिकृतका रूपमा कार्य गरेपश्चात् संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम, एसियाली विकास बैंक, बेलायत सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग, स्विस विकास नियोग, डेनमार्क सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास संस्थालगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय संस्था र नियोगसँग विशेषज्ञ तथा परामर्शदाताको रूपमा काम गरेको अनुभव सँगालेका छन् । विगत १८ वर्षदेखि लेखक उप्रेती द्वन्द्व र शान्तिसम्बन्धी अनुसन्धानमा सक्रिय छन् । उनीद्वारा सम्पादित/लिखित ४० वटा पुस्तक प्रकाशित हुनुका साथै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल र पुस्तकमा सयौं लेख प्रकाशित छन् । सशस्त्र द्वन्द्व र शान्तिसम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानको सिलिसिलामा उप्रेतीले एसिया, अफ्रिका र मध्य तथा दक्षिण अमेरिकाका विभिन्न द्वन्द्वग्रस्त देश भ्रमण गरी स्थलगत अनुभव हासिल गरेका छन् । विगत सात वर्षदेखि स्विस नेसनल सेन्टर अफ कम्पिटेन्स इन रिसर्च (एनसीसीआर)को दक्षिण एसिया क्षेत्रीय संयोजकका रूपमा कार्यरत उप्रेती हाल नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पररी रिसर्चसँग आबद्ध छन् ।